Орест Ткаченко

УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВНЕ ЖИТТЯ СВІТУ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

ОРЕСТ ТКАЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВНЕ ЖИТТЯ СВІТУ

Київ
«Спалах»
2004

ББК 81.2УКР
Т48

Працю присвячено
розвиткові й сучасному станові української мови
в усіх труднощах її становлення, що дістають
всебічне висвітлення (географічне, історичне,
соціолінгвістичне, культурологічне тощо)
в зіставленні з відповідними ситуаціями
інших мов світу. Написана в популярній формі
книга призначається всім шанувальникам
української мови, насамперед представникам
суспільних наук.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАН України
Г. П. Півторак

Рецензенти:
доктор філол. наук, професор *Н. І. Тоцька*,
член-кореспондент НАН України *А. П. Непокупний*

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань.

Ткаченко О. Б.

Т48 Українська мова і мовне життя світу.— К.: Спалах, 2004.— 272 с.
ISBN 966-512-136-7

Працю присвячено розвиткові й сучасному станові української мови в усіх трудноща
її становлення, що дістають всебічне висвітлення (географічне, історичне, соціолінгвістичне
культурологічне тощо) в зіставленні з відповідними ситуаціями інших мов світу. Написан
в популярній формі книга призначається всім шанувальникам української мови, насам
перед представникам суспільних наук.

ББК 81.2УК

**Т 4602000000
2004**

ISBN 966-512-136-7

© О. Б. Ткаченко, 200
© ТОВ «Спалах», 200

ПЕРЕДМОВА

Пропонована увазі читачів книжка може дещо здивувати того, хто стежив за попередніми книжковими виданнями та іншими публікаціями її автора, здавалося б, різкою зміною тем. Справді, до цього часу він працював у галузі надто далекій від сучасності і... від української мови. Його, щоправда, цікавили мовні контакти, у тому числі й тема загибелі мов та її наслідки, проте або в широкому теоретичному розумінні, яке охоплювало різні мови світу, але майже не стосувалося української, або ж мовні зв'язки палеолінгвістичного характеру, тобто стосовні більш-менш віддалених мовних ситуацій. Зокрема, в центрі уваги попередніх трьох книжок опинилася реконструкція нині мертвої фінно-угорської мерянської мови та обставини її остаточного зникнення [1]. Проте сам вибір зазначених тем стимулювався значною мірою загрозливим станом української мови, який склався в той період, коли писалися ці праці, і який, до речі, повністю ще не усунено. Життя в цей час із надзвичайною гостротою поставило перед українським народом і перед українською мовою питання: «Бути чи не бути?» Адже функції мови, її вживаність під тиском обставин, що на той час склалися, катастрофічно звужувалися. Так само буквально на очах (від перепису до перепису) зменшувався відсоток українців, що визнавали українську мову за рідну. Український мовознавець, небайдужий до долі своєї мови, мав би відповісти на питання про причини цього стану та шляхи його подолання. Однак у зазначений період, коли водночас, з одного боку, всіма засобами, і замаскованими, і відкритими, українська мова витискалася з життя, а з другого, про це аж ніяк не рекомендувалося писати (навпаки, в усіх дозволених працях слід було говорити про небувалий розквіт української мови), годі було сподіватися сказати про це відкрито. Працю, у якій би все це називалося своїми словами, просто не дозволили б надрукувати. Її хіба що можна було б випустити лише як працю «самвидаву», що б потягло за собою застосування відповідних «оргвисновків» щодо її автора, причому без жодної гарантії, що ця праця стане принаймні широко відомою. За таких обставин залишалася єдина реальна можливість працювати в актуальному напрямі, зумовленому кризовою ситуацією української мови, а саме знаходячи в історії мов світу соціолінгвістичні випадки, що більшою або меншою мірою подібні до становища української мови, коли та чи інша мова гинула або залишалася живою (чи й «воскресала», як наприклад, відроджений іврит), з'ясовувати причини і наслідки, пов'язані з тим чи іншим варіантом долі відповідних мов. Таку дослідницьку роботу годилося б порівняти з працею медика, терапевта і патологоанатома, який, аналізуючи і зіставляючи між собою випадки як видужань, так і

---

[1] *Ткаченко О. Б.* Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — К., 1979. — 298 с.; Його ж. — *Мерянский* язык. — К., 1985. — 207 с.; Його ж. — *Очерки* теории языкового субстрата. — К., 1989. — 207 с.

смертей, пов'язаних із певною хворобою, намагався б на цій підставі з'ясувати причини, що забезпечують повернення до здоров'я або призводять до смерті. Зрозуміло, що ширшим було б коло залучених соціолінгвістичних ситуацій, то надійнішими й обґрунтованішими мали б бути і зроблені з них висновки. У такий спосіб, зовсім не називаючи «ймення» української мови або згадуючи її цілком побіжно, начеб у цій роботі вона дослідника аж ніяк не цікавила, можна було здобути дійсно дуже цінний і гостроактуальний матеріал, що міг прислужитися саме для неї. Так поступово нагромаджувалися факти і формувалися висновки до майбутньої можливої за сприятливих обставин праці, що могла б мати теперішню її назву. Те, що в центрі уваги дослідника опинилася маловідома мертва нині фінно-угорська мова, випливало з кількох причин: 1) з бажання висвітлити одне з найважливіших і водночас найменш ясних джерел розбіжності між українцями та росіянами і їхніми мовами, а саме найприступніший з їхніх субстратів, фінно-угорський, що позначився на долі російського народу, його культури і мови, з бажання цілком природного, бо автор походить із Слобожанщини, де обидва народи близько стикаються, та й сам, як українець, має генетичні пов'язання з росіянами; 2) з контрастності фінно-угорських і слов'янських, російських мовних фактів, що давало змогу їх легше реконструювати, ніж будь-які інші; 3) з близькості періоду остаточного занепаду реконструйованої мерянської мови до нашого часу, що давало змогу простіш відтворити соціолінгвістичну картину цього занепаду; 4) з того, що занепад і зникнення мерянської мови [1], особливо в останній період її існування, відбулися, безперечно, під впливом російської мови, що її тискові з середини XVII століття піддана також українська мова. Усе зазначене поступово наближало автора цієї праці до своєї теми, причому стосувалося це навіть мови, якою така праця мала бути написана, бо початково праці, що виходили у вигляді статей і стосувалися тем субстрату, писалися і видавалися українською мовою. Українською мовою було навіть розпочато написання першої книжки, присвяченої мерянській мові, і лише згодом, коли цілком ясно визначилося основне коло її читачів — росіян, що цікавляться фінно-угорськими субстратними джерелами своєї мови, і представників фінно-угорських народів, як правило, краще обізнаних із російською, ніж українською мовою, він мусив перейти на російську мову. Дві наступні книжки, що значною мірою розвивали ту саму тему, природно було писати також російською мовою. Проте оскільки із соціолінгвістичного погляду за своєю проблематикою ці три книжки були щільніше пов'язані з українськими, ніж із російськими мовними питаннями (незважаючи на існування своїх «вузьких місць», природних для кожної мови, російська мова не зазнає поки що безпосередньої кризи, що загрожувала б самому її життю), цілком доречним було повернення до викладу

---

[1] За припущенням автора, на підставі лінгвістичних даних час остаточного зникнення мерянської мови міг припадати на період 1730–1750 років; докладніше див.: *Ткаченко О. Б.* Очерки теории языкового субстрата. — С. 153–155.

українською мовою, як тільки виявився безпосередній зв'язок висвітлюваних лінгвістичних явищ з українською темою. Втім, оскільки порушені в цій праці проблеми виходять далеко за межі суто українських мовних явищ і могли б становити інтерес також для неукраїнців, — краще обізнаних з російською мовою, — у тім числі й росіян, а також представників російськомовного населення взагалі, що мешкають в Україні, автор прагнув би, щоб вона вийшла і в російській мовній версії.

Отже, матеріал цієї праці є наслідком ознайомлення із соціолінгвістичним станом і розвитком різних мов світу (особливо якщо в цім розвитку були кризові моменти) у порівнянні з українською на основі як власних спостережень, так і вивчення відповідної літератури, а також результатом тривалих роздумів, пов'язаних із цим.

Кристалізації і остаточному формуванню цих спостережень, вивчень і роздумів у вигляді певної цілісності значною мірою сприяли лекції спецкурсу, що під назвою пропонованої книжки читався — українською мовою — студентам-філологам Київського університету, російською — студентам, що спеціалізувалися з іноземної (англійської і німецької) філології, географам і біологам Мелітопольського пединституту у 1990—1992 роках. Сприяли цьому і доповіді на аналогічні теми, виголошені у той самий час і пізніше перед колегами-філологами. Усім їм, хто своїм зацікавленим сприйняттям, співчуттям, питаннями, а часом і критичними зауваженнями допоміг авторові в написанні цієї книжки, він радо складає свою щиру і глибоку подяку, сподіваючись на дальші зауваги, що могли б сприяти поглибленню змісту і вдосконаленню викладу думок пропонованої праці [1].

ПОЯСНЕННЯ ДЕЯКИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ СИМВОЛІВ

Значки < та > показують напрям зміни (напрям розвитку) звука, звукосполучення, морфеми, слова.

Значок * астериск (зірочка) спереду зверху звука, звукосполучення, морфеми, слова вказує на їхній незасвідчений реконструйований характер).

---

[1] З огляду на можливі дальші критичні уваги стосовно Росії видається незайвим відразу з'ясувати, про яку Росію йдеться. Під Росією в цих випадках мається на увазі не Росія як етнічна територія росіян, а багатонаціональна держава Російська імперія, традиції якої (лише в дещо замаскованому вигляді) успадкував і продовжив СРСР.

ВСТУП

Нова українська літературна мова на народній основі, формуючись упродовж століть, народилася, однак, остаточно лише на зламі XVIII й XIX ст. І відразу ж, майже одночасно з її народженням, виникла тривога щодо її довговічності й побоювання, що тільки-но народжена мова ось-ось помре. Цей неспокій не вщухав з того часу мало не дотепер. Ще автор першої української граматики О. П. Павловський [1], характеризуючи українську мову як «зникаюче наріччя», писав, що вона є «ані мертвою, ані живою мовою». Слідом за ним про смерть цієї зовсім недавно виниклої мови заговорив поет-романтик Амвросій Метлинський у баладі «Смерть бандуриста» (надрукованій уперше 1839 року в Харкові), оспівавши це як неминучу національну трагедію:

Грім нашли на нас, Боже, спали нас в пожарі,
Бо і в мені і в бандурі вже глас завмирає!
Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає! [2]

Непокоїть доля української мови і Шевченка, що повернувся із заслання, можливість її смерті для нього така сама виразна реальність, як і для його попередників, хоча це початок другої половини XIX століття. У вірші, присвяченому Маркові Вовчку, він пише:

Недавно я поза Уралом,
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало [3]...

І вже наш сучасник Дмитро Павличко заклинає українську мову не заснути як у труні в самих книжках, благаючи її: «Дзвени в моїм і в правнуковім домі!» [4]. І навіть тепер для української мови ще не настав той час, коли можна бути цілком упевненим щодо її майбутнього. Фактично тільки на західних землях України, особливо в Галичині і на Західній Волині, українська мова розвивається і функціонує цілком нормально. Тим часом навіть у Центральній Україні, а особливо на її крайньому сході і півдні становище української мови дуже хитке і непевне. Тут її в усіх функціях, властивих нормально розвиненій і вживаній сучасній літературній мові, дуже потіснила російська мова, причому, — як не прикро це визнавати, — навіть серед українців, значний відсоток яких настільки втратив національну свідомість, що під час переписів подає як рідну замість української російську мову. Постає питання: «Як сталося таке, що народ, який живе мало не в центрі Європи, налічує близько 52 мільйони чоловік, заселює землю надзвичайної родючості, багату на різноманітні копалини, опинився в настільки жалю-

---

[1] *Павловский Ал.* Грамматика малороссийского наречия. — Спб., 1818, — С. II, IV.
[2] *Українські* поети-романтики. — К., 1987. — С. 134.
[3] *Шевченко Т.* Кобзар. — К., 1964. — С. 499.
[4] *Павличко Д.* Любов і ненависть: Вірші та поеми. — К., 1983. — С. 167.

гідному становищі, що за 200 років не спромігся забезпечити ані свого існування як народу, ані захистити і повністю зміцнити позиції своєї мови?» Нам усім, хто вважає цю мову рідною, болить це питання, що грізним фатумом зависло як дамоклів меч над головою не одного покоління українців. А коли болить, коли наша мова хвора або ми хворі і не можемо забезпечити її здоров'я чи навіть життя, то, природно, постає потреба встановити правильний діагноз цій хворобі і знайти по змозі проти неї ліки.

Важливішим видається навіть перше, бо правильно зрозуміти характер захворювання — це вже значною мірою наблизитися до відповідного способу лікування. І якщо вже вдаватися до медико-біологічних аналогій, дозволимо собі, порівнюючи мову з живою істотою (хоч би й тому, що мови, як відомо, народжуються, живуть і помирають), навести ще два образи з тієї самої сфери. Можна досліджувати, так би мовити, анатомію мови, її будову (звуки, граматичні й словотвірні форми, слова, фразеологічні звороти, речення), а можна вивчати її фізіологію, тобто, як функціонує, як живе її організм. У розвитку різних мов світу не бракувало моментів, тимчасових або тривалих періодів занепаду («захворювання»), загибелі окремих мов, їхнього поступового зміцнення після занепаду («видужувань») і навіть воскресінь, відроджень після стану, цілком порівнянного зі станом летаргії (або й клінічної смерті). Ці численні приклади з життя мов світу допомагають зрозуміти причини занепаду української мови, дають змогу, принаймні в загальних рисах, збагнути, у який спосіб може бути подолано її нинішній кризовий стан.

Висвітлення сучасного стану української мови вимагає насамперед з'ясування, бодай у найстислішому викладі, особливостей формування і розвитку української мови у пов'язанні **з місцем** її поширення та існування **в часі**. Уже тут з доконечності українська мова має розглядатися у зв'язку як з історією українського народу, її носія, так і з іншими мовами, передусім суміжними, з якими вона контактувала впродовж історії і з якими пов'язана тепер.

Крім класифікації мов горизонтальної, коли беруться до уваги генетичні й територіальні зв'язки і зумовлена ними більша або менша близькість мов, у процесі історичного розвитку мови посідають вищі чи нижчі щаблі у світовій ієрархії мов з огляду на їхню більшу чи меншу поширеність і зважаючи на їхню важливість як засобу спілкування в межах окремої країни, групи країн або світу. Висвітлюючи особливості життя української мови на тлі життя мов світу, важливо з'ясувати і цей аспект існування й розвитку мов, щоб уявити соціолінгвістичну (оцінювальну з боку суспільства) класифікацію мов світу і місце української мови в ній.

Говорячи про соціолінгвістичну класифікацію мов світу і про місце в ній української мови, не можна не порушити, як уже зазначалось, проблеми поцінування мови, а оскільки в основі більшого чи меншого знання і визнання мови лежить вартість тієї культури, яку вона репрезентує, не можна оминути питання цінності української культури на тлі інших культур світу як з погляду вже створеного, так і тих перспектив, які може мати українська культура.

Розвиток світової культури, репрезентованої всім розмаїттям національних культур і мов, як найважливіших представників культури, мимохіть

ставить питання про шлях розвитку людства в цілому, — вестиме він до збереження і навіть (якоюсь мірою) до дальшого збільшення багатомовності людства чи, навпаки, до поступового її згортання. Попри всю гіпотетичність цього питання, а отже, й відповіді на нього, спроба поставити його має принципово важливе значення як для розуміння мовного життя світу в цілому, так і (особливо) для української мови. Адже загальновідомо, що, зокрема, у межах колишнього Радянського Союзу з явно нігілістичною стосовно інших, неросійських, мов і культур метою всіляко підтримувалися і заохочувалися футурологічні прогнози, що віщували віддалене або навіть дуже близьке перетворення всього людства на якийсь одномовний суперетнос. Метою подібних «віщувань» було якоюсь мірою змусити неросійські народи змиритися з їхньою прогресуючою мовною асиміляцією, тобто русифікацією, — мовляв, це неминучий і не тільки прогресуючий, а й **прогресивний** процес, бо цим шляхом піде й усе людство, а що російська мова найпередовіша, адже саме російський народ очолив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, то й цілком можливо, навіть мало не обов'язково, загальносвітовою стане російська мова (певна річ, трохи збагачена елементами інших мов світу). Недарма, дуже часто при цьому наводжувано й відповідну цитату з В. Маяковського: «Да будь я и негром преклонных годов, и то без унынья и лени я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин...» Ось бачите, і негр уже готовий вивчити російську мову, а ви чомусь опинаєтесь, чіпляєтесь за свої національні (а може, **націоналістичні** замість єдиної інтернаціональної російської?) мови... А тому в пропонованій праці не можна оминути і цього питання.

Для того щоб врешті-решт зрозуміти як типовість певних рис українського мовного розвитку в його соціолінгвістичному аспекті, так і його специфіку, не можна обійти ще двох важливих проблем. На шляху до свого національного самоствердження кожен народ світу йшов і своїм особливим шляхом мовного самоствердження. Адже мова чи не найважливіший елемент національної культури. Кожна мова не відразу діставала визнання як серед народу, свого носія, так і серед інших народів і мов світу. Шляхи мовного самоствердження були дуже різними, проте можна визначити серед них кілька найтиповіших. Це дасть згодом змогу, по-перше, виявити ті особливості мовного самоствердження, які найближче стоять на шляху в цьому напрямі українців, а по-друге, виявити з-поміж них ті риси, які є властивими і найбільш поширеними в народів, що мовно самоствердкуються, використати цей історичний досвід народів світу стосовно українців як відповідні рекомендації.

МІСЦЕ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА КАРТІ СВІТУ (ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Говорячи про долю (і недолю) української мови, аж ніяк не можна оминути місця її народження і дальшого поширення — України і її положення на карті світу, насамперед у Європі й Азії, де вона розташована або з чим межує. Адже з'ясувати місце поширення мови — це вже великою мірою й розкрити причини і передумови, які визначали особливості її розвитку. Як відомо, переважна більшість мов світу не є самотніми, а мають більш чи менш близьких мовних родичів. Якщо деякі з мов, наприклад мова бурушаскі в Індії або баскійська мова в Іспанії і Франції, виступають ізольовано, то причиною цього здебільшого є те, що інші мови, споріднені нині ізольованій, свого часу вимерли (цілком можливо, що саме так сталося і з зазначеними мовами), або (у цьому разі йтиметься про брак близькоспоріднених мов) це пояснюється тим, що обставини історії не дали мові змоги поширитися, у тому числі й серед інших народів, чи ці ж обставини призвели до зникнення готових до постання близькоспоріднених мов. Так, якщо серед індоєвропейських мов існує албанська група, що складається з самої лише албанської мови, то причина цього в тому, що албанська мова (на відміну, зокрема, від слов'янських) не спромоглася поширитися поза етнічно-мовні межі Албанії і витіснити інші мови. Як правило, подібне поширення мови і засвоєння її носіями (первісно) інших мов веде до виникнення різних субстратів (залишків рис попередньої мови в новозасвоєній), які врешті-решт, впливаючи на новозасвоєну мову, ведуть до її перетворення. Тим самим замість однієї з'являється кілька близькоспоріднених мов. Оскільки албанська мова залишилася поширеною серед самих албанців, вона так і залишилася єдиною. Інший випадок становить грецька мова. З того, що еллінізації, тобто переходові носіїв кількох різних інших мов на грецьку, було піддано значну частину народів Східного Середземномор'я, мало б випливати, що на цій підставі тут мусили б виникнути різні відмінні один від одного грецькі діалекти, які з плином часу за умов їхньої ізоляції могли б розвинутися в окремі грецькі мови. Проте так не сталося тому, що внаслідок пізнішої арабізації еллінізованого населення всі ці грецькі діалекти зникли (замість них виникли арабські діалекти, на які, цілком можливо, далі чекає доля стати зародком окремих близькоспоріднених арабських мов). Таким чином, історичні обставини не дали грецькій мові «породити» своїх нових «дочок» — кілька нових близькоспоріднених грецьких мов. Залишилася сама грецька літературна мова і, щоправда, нерідко дуже віддалені діалекти (наприклад, тавро-румейський на півдні України і в Криму). Однак через те, що кількість носіїв цих ідіомів [1] незначна, до того ж жоден з них не спромігся набути статусу державної мови (це могло б

---

[1] Термін **ідіом** позначає, в розумінні автора, будь-яке більш або менш своєрідне мовне утворення — макромову, мікромову (спеціально культивований, у тому числі на письмі, особливий діалект, **лінгвістичну** мову), діалект, або наріччя, говір, говірку, арго тощо, уживаючись як їхнє загальне позначення. У фразеологічному розумінні пропонується для уникнення непорозумінь застосовувати лише термін **ідіоматизм** (або, менш бажано, — **ідіома**).

відбутися, якби відповідне грецькомовне населення було достатньо численним, щоб опанувати певну територію), ці діалекти так і залишилися стосовно грецької мови Греції лише менш або більш віддаленими наріччями, а щонайбільше — культивованими в певних обмежених функціях мікромовами із власною писемною традицією. На останню роль, як видається, міг би, зокрема, претендувати вже згаданий тавро-румейський діалект, бо ним свого часу творилася, а частково й тепер твориться власна оригінальна література. Проте через звуження простору поширення грецької мови і в тім числі випадіння з нього початково еллінізованих народів зникли підстави для виникнення кількох близькоспоріднених самостійних грецьких мов (макромов). Тим самим у родині індоєвропейських мов грецька група (підродина) репрезентована лише однією мовою.

На відміну від згаданих мов, що тепер не мають жодної близькоспорідненої і навіть далекоспорідненої щодо себе мови, українська мова належить до широко розгалуженої мовної сім'ї. Як одна зі слов'янських мов вона через проміжні ланки найближчої і чимраз дальшої спорідненості пов'язана з іншими мовами індоєвропейської мовної сім'ї, а можливо, навіть із ширшим колом мов, оскільки існує припущення про входження самої індоєвропейської сім'ї у ще ширшу суперсім'ю мов — ностратичну (або бореальну), куди мають увіходити також сім'ї — уральська (із фінно-угорським та самодійським відгалуженнями, а можливо, як окреме відгалуження, також юкагирська мова), алтайська (з тюркським, монгольським, тунгусо-манжурським відгалуженнями, сюди ж, можливо, входять мови корейська і — менш певно — японська, що має алтайські і малайсько-полінезійські риси), картвельська, дравідійська, афразійська (до основних відгалужень останньої належать семітські і хамітські мови) [1] . У межах цілком доведеної і прийнятої в науці системи спорідненості мов світу українська мова становить собою насамперед одну з мов підгрупи східнослов'янських мов, куди крім неї входять також російська й білоруська. Є підстави твердити, що в східнослов'янській підгрупі українська мова за низкою своїх рис протистоїть російській та білоруській. Отже, східнослов'янське угруповання в свою чергу поділяється на відгалуження: північне, куди входять російська і білоруська мови, та південне, репрезентоване самою українською мовою. Особливо переконливо відмінність мов, належних до обох груп, виявляється у фонетиці:

---

[1] Існує також думка щодо початкової спорідненості усіх мов Землі, яку свого часу висунув італійський лінгвіст А.Тромбетті у праці «Єдність походження мовлення» («L'unitâ d'origine del linguaggio». — Bologna,1905) і яку нині на значно ширшому матеріалі обґрунтував видатний український мовознавець О. С. Мельничук (*Мельничук А. С.* О всеобщем родстве языков мира. // Вопросы языкознания. — 1991, № № 2,3) і доводить молодий український дослідник Ю. Л. Мосенкіс (*Мосенкіс Ю. Л.* Теоретичні аспекти поглибленого діахронічного дослідження основної лексики... — К., 1997). У разі остаточного обґрунтування і прийняття цього погляду слід було б погодитися й з думкою про виникнення людства і його **єдиної** і **однієї** на той час мови в якомусь одному місці земної кулі. Постання кількох або згодом і багатьох мов і виникнення внаслідок їхнього розпаду кількох споріднених мовних сімей слід було б розглядати як пізніше явище, спричинене розселенням людства з цього місця його зародження по всій Землі. У такому разі й ті мови, що тепер вважаються ізольованими, мали б розглядатися лише як відгалуження єдиної мови людства. Проте на сучасному етапі дослідженості цю думку можна розглядати лише як більш або менш обґрунтовану гіпотезу. У разі її доведення можна було б говорити про те, що українська мова споріднена (різною мірою) з усіма мовами Землі.

1) твердість приголосного перед **е** в українській мові ***(небо, мене)*** — м'якість відповідно у російській і білоруській ***(небо, меня; неба, мяне)***;

2) зникнення в українській мові протиставності голосних фонем **і (и)** — **ы**, що злилися в один звук ***(тихий, ми)***, — збереження його в російській та білоруській ***(тихий, мы; ціхі, мы)***;

3) перехід **ѣ** в усіх позиціях, а **о, е** в новому закритому складі в **і** в українській мові, ***(хліб, ніч, піч)*** — перехід **ѣ** в **е** і збереження **о, е** в новому закритому складі в російській і білоруській ***(хлеб, ночь, печь; хлеб, ноч, печ)***;

4) збереження **д, т** перед голосними переднього ряду **е, і** в українській ***(день, тінь)*** — перехід **д, т** перед **е, і** в **дз, ц** у білоруській і тяжіння до цього в російській мові ***(дзень, цень; день, тень,*** фон. ***д^{з}ень, т^{с}ень)***;

5) брак акання в українській мові ***(вода, вона)*** — наявність його у російській і білоруській [***вода (***фон. ***вада), она (***фон. ***ана); вада, яна***];

6) наявність м'якого первісного **ц** в українській мові ***(місяць, отець)*** — його ствердіння в російській та білоруській ***(месяц, отец; месяц, айцец)***;

7) наявність м'яких **ш, ж** в українській ***(наші, ножі)*** — повсюдне їх ствердіння у російській і білоруській мовах ***[наши (***фон. ***нашы), ножи (***фон. ***нажы); нашы(я), нажы].***Є розбіжності між українською, з одного боку, і російською та білоруською мовами, — з другого, і в галузі граматики. Так, в українській мові давальному відмінку однини чоловічого роду властиве закінчення **-ові, -еві** ***(батькові, співцеві)*** — російській та білоруській мовам воно не властиве, тут скрізь виступає закінчення **у**. В українській мові відбулося стягнення в закінченнях членних форм прикметників ***(біла, біле, білі)*** — у російській та білоруській мовах воно не відбулося ***(белая, белое, белые; белая, белае, белыя).*** В українській мові виникла особлива синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду ***(ходитиму, робитиму)*** — російській та білоруській мовам вона не властива, тут існує тільки аналітична форма типу рос. ***буду ходить (делать),*** білорус. ***буду хадзіць (рабіць)***. Ці розбіжності, серед яких чимало дуже давніх, що можуть сягати ще діалектних розбіжностей праслов'янської доби, виразно, незважаючи на інтеграційні процеси, протиставляють українську мову російській та білоруській і не дозволяють говорити про існування східнослов'янського періоду як часу якоїсь монолітної єдності з єдиною для всіх східних слов'ян давньоруською (загальносхіднослов'янською) мовою. Радше це був період лише певного часткового зближення східнослов'янської частини праслов'янських говірок, вироблення серед яких кількох спільних ізоглос не стало разом з тим перешкодою й для збереження розбіжностей між ними або навіть появи диференційних (відмінних) рис у межах цих говірок, які ще за відносної близькості східної групи праслов'янських говірок сприяли появі трьох угруповань — протоукраїнського, протобілоруського і проторосійського. У свою чергу східнослов'янська підгрупа, до якої належить українська мова, входить до слов'янської групи індоєвропейських мов, у складі якої є також західнослов'янські (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька і мертва з XVIII ст. полабська) та південнослов'янські (словенська, хорватська, сербська, македонська, болгарська) мови. У межах індоєвропейської мовної сім'ї, крім слов'янської групи мов, існують також мови балтійські (литовська, латиська і вимерла, але нині відроджувана прусська), індоарійські

(гінді, урду, бенгальська, циганська тощо) та іранські (перська, пушту, таджицька, осетинська тощо), що колись, очевидно, становили спільну індоіранську групу, вірменська група (репрезентована вірменською мовою з двома літературними варіантами — східновірменським і західновірменським), грецька (представлена лише грецькою мовою), також албанська (група з однієї албанської мови з двома літературними різновидами — південноалбанським — тоскським і північноалбанським — гегським), романська (французька, італійська, іспанська, каталанська, португальська, румунська, ретороманська та деякі інші менші мови, що всі пов'язані походженням з латинською мовою), германська [північні (скандинавські): шведська, норвезька, данська, фарерська, ісландська; західні: англійська, німецька, нідерландська, фризька, африкаанс, їдиш; східні: нині мертва готська], кельтська [острівні: ірландська, шотландська (ерська), кімрська (уельська), бретонська, менська (вимерла), корнська (нині відроджувана); континентальні (нині мертві): галльська, кельтіберська, лепонтійська] мовні групи. До індоєвропейської мовної сім'ї належать і нині вимерлі групи індоєвропейських мов: палеобалканські на Балканах (фракійська, іллірійська), анатолійська у Малій Азії (хетська, лідійська, лікійська), тохарські (дві мови, що існували в нинішній північно-західній частині Китаю). Особливістю розташування української мови на карті світу є те, що її генетична належність до певного спорідненого угруповання мов в основному збігається з географічним розміщенням; як мова слов'янська, українська мова перебуває радше не на периферії, а в центрі слов'янського світу. На північ від неї розташована білоруська мова, на схід і північний схід — російська східнослов'янські мови, на захід — польська мова і південніше — словацька західнослов'янські мови. З основним масивом південнослов'янських мов українська мова безпосередньо, щоправда, нині не контактує. Але в південно-західній частині Одеської області на території України розташовані говірки болгарської мови, які від основного терену болгарської мови відокремлює лише відносно невеликий проміжок румунської території. У такий спосіб зона поширення української мови з усіх східно- і західнослов'янських мовних теренів, либонь, розташована чи не найближче до території поширення південнослов'янських мов. Лише на порівняно меншому просторовому відтинку вона межує з територією поширення неслов'янських мов. Це південно-західна частина кордону України, де з українською мовою межує (на кордоні з Угорщиною) неіндоєвропейська (фінно-угорська) угорська мова і де (на кордоні з Румунією і Молдовою) з українською мовою межує індоєвропейська (романська) румунська мова. На півдні Криму українська мова частково безпосередньо, а частково через посередництво російської мови стикається з неіндоєвропейською тюркською кримськотатарською мовою.

Потенційно розташування України мало не в центрі слов'янського світу крило в собі (про що докладніше йтиметься далі) як позитивні, так і негативні обставини. У разі раннього виникнення на сході Європи, — чого, на жаль, не було, — незалежних національних держав таке розташування у зв'язку з мовною, а отже й культурною близькістю відкривало б широкі можливості для обопільних контактів і широкого рівноправного, а тим самим і взаємокорисного обміну набутками між культурами споріднених народів. Перспективи

для такої плідної співпраці і взаємовпливів утворюються тільки тепер із здобуттям Україною незалежності. Протягом же попередніх століть своєї історії через пізнє утворення національних держав у Східній і Центральній Європі і виникнення тут багатонаціональних держав типу імперій — спочатку Київської Русі, а пізніше — Російської імперії, Речі Посполитої, Оттоманської імперії, Австро-Угорщини — для української мови були можливі тільки два нерівноправних стани. У разі здобуття українським народом становища панівного народу держави-імперії, країна якого ставала метрополією, у залежності від нього мали б опинитися споріднені народи. Тим самим українська мова, посівши панівне становище серед близькоспоріднених мов, могла б створювати для їхніх носіїв, тобто інших слов'янських народів, загрозу мовної асиміляції, реальність якої могла б посилюватись мовною спорідненістю (за якої близькоспоріднені мови легко оголосити «діалектами» власної мови). У тому разі, коли Україна потрапила б у залежність від іншого сусіднього слов'янського народу (народів), виникла б загроза для існування самої української мови, оскільки вістря мовної нівеляції (під приводом близької спорідненості) спрямувалося б проти неї.

На своїх західних кордонах (наприклад, у Закарпатті) Україна межує з центром Європи, однак уже на сході її кордони розташовуються неподалік від межі між Європою і Азією, пов'язаної з Кавказом і Чорним морем, де на Кубані (поза державними межами України, але на її етнічній території) проживають українські кубанські козаки, нащадки запорожців, чиє розселення тут почалося з Тамані, тобто території колишнього Тмутараканського князівства Київської Русі. Із зазначеного випливає, що землі України, розташовані на межі між Центральною і Східною Європою, водночас безпосередньо або дуже близько на сході і південному сході прилягають до азійських територій. Якщо взяти до уваги те, що південь України — це степи, а її середня частина — лісостепи, де порівняно легко можуть пересуватися групи кочових народів і їхня кіннота, якщо ці групи озброєні, то стає зрозумілим, що південь України утворював легкопрохідний природний коридор, який кочовики, рухаючись зі сходу на захід із степів Середньої Азії до останньої степової рівнини в Центральній Європі, Середньоєвропейської низовини в межах Угорщини, конче мусили обирати для свого руху. І справді, саме через південноукраїнські степи рухалися всі народи, що пересувалися в цьому напрямі — гуни, авари, печеніги, угорці, половці і — пізніше, — монголо-татари.

Говорячи про географічний простір України, характерними його ознаками слід визначити те, що на півночі він обмежується болотяною низовиною Полісся з двома найбільшими притоками Дніпра — Прип'яттю на заході, Десною на сході, а на півдні — Чорним і Азовським морями. Що ж до західної межі, то її становлять Західний Буг, Карпати і Дністер, а на сході — південна частина Середньоросійської височини, Сіверський Донець і Донбас. Цю територію, досить чітко відокремлену від суміжних цими природними межами, майже навпіл перетинає в своїй середній і нижній течії Дніпро. Як країна, розташована в безпосередній близькості від найрозвиненішої в початковий період середньовіччя спадкоємиці Східної Римської імперії Візантії і пов'язаних з нею торговельних шляхів, Україна-Русь спочатку мала

блискучі можливості для свого розвитку. Нею бо йшов найближчий до Візантії і до арабського світу відтинок відомого шляху «з варяг у греки». Це сприяло піднесенню Києва, а разом з ним і осередка держави Київської Русі, сучасних земель України. Проте перебування на безпосередній межі з кочовими народами Азії таїло в собі величезну потенційну загрозу. Адже тиск цих народів стримувала на півдні лише Візантія, а північніше від неї Хозарська держава зі столицею Ітіль (поблизу сучасної Астрахані в гирлі Волги). Зруйнування київськими князями Хозарської держави було руйнуванням греблі, що стримувала потік кочових народів. Тим самим Київська Русь була відтята від Чорного моря, що погіршило зв'язок із Візантією. Наступні удари, що їх зазнала сама Візантія спочатку від арабів і турків-сельджуків, потім хрестоносців, і нарешті, повне завоювання її земель турками-османами разом з падінням Константинополя (у 1453 р.) надовго позбавили Україну того вигідного становища, яке вона (ще під своєю старою назвою Русь) посіла в IX—XII ст.

З огляду на те, що в Середземномор'ї і на Балканах надовго запанувала Туреччина, основними торговельними шляхами Європи стали ті, що тяжіли до Балтійського моря, Атлантики і вели до Африки і Америки. Внаслідок цього швидше й інтенсивніше порівняно із раннім середньовіччям почали розвиватися країни Західної і Північної Європи, що сприяло ранішому формуванню там однонаціональних (або близьких до них) держав. Натомість багато з початково незалежних країн Центральної, Східної і Південної Європи надовго втратили свою незалежність. Якщо на заході Європи переважним типом країн стали невеликі, в основному однонаціональні держави, як правило, зі значними заморськими володіннями (Іспанія, Португалія, Англія, Франція, Нідерланди), то в решті регіонів Європи домінували великі континентальні імперії, у яких колонізовані, по суті, країни (або провінції) розташовувалися не за океаном, а становили єдиний територіальний масив з країною-метрополією. Безпосередня близькість сусідів-імперій стимулювала появу їх і на решті цієї території, оскільки мала країна за цих обставин не могла б захиститися від зазіхань сусідніх могутніх держав і мусила «нарощувати мускули», приєднуючи до себе інші, слабші народи та їхні землі (якщо це була сильна країна) або мала приєднуватись до якоїсь держави (якщо ця країна була слабкою або такою ставала). Так виникнення однієї імперії потягло за собою ланцюгову реакцію постання їх серед суміжних країн. Однак, крім суто мілітаристсько-політичних обставин, поява імперій у східній (у широкому розумінні) частині Європи зумовлювалась і слабшим розвитком продуктивних сил. За умов, коли на величезних просторах ледь-ледь починали розвиватись ремесла, а набір товарів, сировини і виробів, що їх могла запропонувати кожна країна (провінція), був дуже обмежений, неминуче виникала потреба в організації обміну на цих просторах. Країна, розташована на зручних шляхах, яка могла організувати обмін (торгівлю) і отже сприяти розвиткові продуктивних сил, мала можливість стати метрополією і посісти панівне становище. А відтак панівне становище поступово завойовувала і мова цієї країни. Однак з поступовим розвитком продуктивних сил у кожній провінції (і тим самим її мимовільним економічним усамостійненням), з одного боку, ставало дедалі важче керувати чимраз складнішим гос-

подарством з одного центру, і тому частину своїх керівних і контрольних функцій (причому усе більшою мірою) загальний центр мусив передовіряти провінційним центрам, а з другого боку, усе обтяжливішою і, по суті, зайвою для провінцій ставала опіка метрополії. Так дуже схематично і загально можна зобразити ті обставини, які поступово вели до розпаду колись великих і могутніх імперій і виникнення на їхньому місці багатьох незалежних, в основному однонаціональних країн. Зрозуміло, що поява цих країн була пов'язана зі зростанням національного руху в них і піднесенням ролі національних мов.

Період XIV—XVII ст. у Центральній, Південній і Східній Європі був пов'язаний з утратою незалежності цілою низкою країн: 1341 р. — захоплення Львова Польщею і падіння останньої незалежної української (руської) держави Галицько-Волинської Русі; кінець XIV ст. — завоювання території Болгарії Оттоманською імперією; 1389 р. — падіння Сербії після поразки на Косовому полі, завданої Туреччиною; 1453 р. — падіння Константинополя; 1461 р. — падіння Трапезунда і тим самим повне завоювання Греції Туреччиною; XVI ст. — поневолення Туреччиною Валахії і Молдавії (майбутньої Румунії); 1526 р. — після поразки, завданої угорцям під Могачем, поневолення Оттоманською імперією Угорщини; 1615 р. (після Білогірської битви) — втрата незалежності Чехією. На місці цих країн утворилися переважно багатонаціональні держави — Річ Посполита, Оттоманська імперія, Російська Імперія, Австро-Угорщина. XIX—XX ст., навпаки, стали часом здобуття незалежності цілою низкою цих країн: 1829 р. — Грецією; 1878 р. — Сербією; 1878 р. — проголошення повної незалежності Болгарії; 1881 р. — завоювання повної незалежності Румунією, що перетворилася на королівство; 1918 р. — утворення незалежної Угорщини; 1918 р. — утворення Чехословаччини.

Пов'язане з економічним розвитком Європи (і світу) унезалежнення окремих національних країн і здобуття ними державної самостійності, що веде до виникнення в основному однонаціональних держав, якщо не брати до уваги наявних усюди національних меншин, охоплює дедалі ширше коло країн Європи, ідучи в основному в напрямі від економічно розвиненішого Заходу до економічно відсталішого Сходу. Новим підтвердженням цієї закономірності, що буквально на очах змінює політичну карту Європи, є й події останнього десятиріччя, які зумовили розпад багатонаціональної Югославії на окремі держави, спричинилися до розпаду Чехословаччини на дві держави, Чехію і Словаччину. Вони ж стали закономірною причиною розпаду останньої імперії Європи — Радянського Союзу, що був фактичним спадкоємцем і продовженням Російської Імперії. Наслідком цього стала й поява на карті світу нової незалежної держави — України.

Розпад імперій і виникнення на їхньому місці окремих однонаціональних держав, звичайно, аж ніяк не означає їхнього ізоляціонізму. Дістався змогу самостійно вести власне господарство, кожна з держав не тільки максимально використовує свої власні можливості, а й прагне якнайбільше розвинути економічні зв'язки з іншими країнами світу, особливо ж із тими, з якими вони здавна склалися. Імперії, котрі на початковому етапі могли відігравати певну позитивну роль у налагодженні цих зв'язків, потім дедалі менше

можуть задовольняти підлеглі їхнім метрополіям країни, оскільки вони заважають усебічним зв'язкам своїх провінцій, не дають змоги розвивати зв'язки з іншими країнами світу, сконцентровуючи їх виключно до свого центру і тільки через нього пов'язуючи з рештою світу. Таке насильницьке регламентування природних економічних зв'язків призводить врешті-решт до руйнування як господарства провінцій, так і метрополії, що видно й на прикладі колишнього Радянського Союзу. Як свідчить історія України ще з часів Київської Русі, Україна найбільш природними зв'язками поєднана зі шляхом Північ — Південь, який пов'язує Чорне море з Балтикою системою річок і який раніше доповнювався системою так званих «волоків», а пізніше зручних каналів, що з'єднували їхні верхів'я. За часів Київської Русі це був відомий шлях «із варяг у греки». Саме на цьому шляху й утворилась Київська Русь як держава. Пізніше природною спадкоємицею її стало Велике князівство Литовське, що об'єднало в своєму складі литовців, білорусів і українців. Обидва періоди в історії України були часом найбільшого розквіту і спокою. Очевидно, й тепер, коли Україна, Білорусь і країни Балтії — Литва, Латвія й Естонія — здобули незалежність, їхні економічні і політичні інтереси мають стимулювати потребу поновлення цих традиційних зв'язків між ними, звичайно, не для того, щоб хтось із них мав домінувати над іншими (це неминуче призвело б до розпаду зв'язків), а навпаки, для того, щоб це корисне співробітництво допомогло кожній із зазначених країн досягти справжньої економічної і політичної незалежності.

Розгляд особливостей України в загальному географічному аспекті на тлі інших європейських країн дозволив намітити певні альтернативи її розвитку, що було зроблено, абстрагуючись від конкретних історичних обставин. Якщо додати до цього ще такі важливі для економічної географії деталі, як багатство України на людські ресурси, наявність надзвичайно родючих земель, відносно сприятливий для ведення сільського господарства клімат, а до того ж великі поклади корисних копалин (вугілля, залізна руда, марганець, сірка тощо), то з цього так само випливає дві альтернативи: перша (у разі здобуття і усталення державної незалежності) — надійні основи для зміцнення цієї незалежності, а отже для розвитку українського народу, його культури, а відтак і мови; друга (у разі втрати державної незалежності) — особливо несприятливі обставини її здобуття, оскільки країну з такими величезними багатствами навряд чи охоче й легко «відпустить на волю» будь-який поневолювач і колонізатор. Оскільки приводом до боротьби українців мала бути їхня національна і мовна осібність, а оточували Україну здебільшого споріднені за мовою слов'янські країни, звідси виникала загроза, що вони для увічнення приєднання до себе України докладуть усіх зусиль, щоб на віки вічні «закрити» український народ і українську мову. Така спокуса була тим більш сильною і легко здійсненною, що йшлося про близькоспоріднені мови і близькі народи, де легко було б оголосити українську мову діалектом або різновидом відповідної слов'янської мови, а український народ лише — частиною іншого слов'янського народу. Цьому могло сприяти й те, що між Україною і суміжними слов'янськими країнами нема надто складних до подолання природних рубежів, високих і непрохідних гір, широких річок, морів, великих озер тощо. У разі якби експансія йшла з боку України, це

створювало б для неї догідні умови для приєднання до себе і асиміляції сусідніх слов'янських країн. У протилежному випадку, коли б експансія йшла не з боку України, а із сусідніх слов'янських країн, у загрозливому становищі щодо збереження своєї національної ідентичності опинилася б Україна. Якщо в перші століття своєї історії Україна (Київська Русь, Галицько-Волинська Русь) понад 500 років (800–1341 рр.) перебувала в становищі експандуючої сторони, то наступні століття (з 1341 до 1991 р., тобто близько 650 років) поставили її в протилежне становище, тобто експандованої сторони, причому підданої експансії з боку двох наймогутніших за своєю міццю і розвитком культури слов'янських держав — Росії і Польщі. Зрозуміло що обидві ці держави, самі бідні в своїх корінних землях на всі ті багатства, які мала Україна, докладали всіх зусиль, щоб зберегти її в своєму складі, причому, щоб це було якомога надійніше, робили все можливе для асиміляції українського народу, передусім в особі його провідної освіченої верстви, а далі й в усьому її складі.

Значною мірою втрата Україною своєї незалежності спричинилася тим, що географічний простір України в різні періоди її існування зазнавав змін, оскільки внаслідок згаданих історичних подій (занепаду зв'язків зі Східним Середземномор'ям і Грецією, а потім відтиснення українців від узбережжя Чорного і Азовського морів) ці зміни до XVII–XVIII ст. розвивалися не на користь України, і вона поступово втрачала значення самостійного і самодостатнього осередку та ставала здебільшого лише сировинним придатком для країн, що мали більш сприятливі для розвитку торговельні умови. Такими країнами стала Польща з її виходом до Балтики та Росія, річкові шляхи якої, а пізніше і вихід до морів забезпечували їй роль важливого торговельного посередника і організатора.

Для України з найперших часів її існування (ще під назвою Русь) надзвичайно велике значення мав вихід до моря. За це билися і самі київські князі, що намагалися захистити шлях Дніпром від нападів кочовиків, і галицько-волинські князі, прагненням яких було панувати над річковим шляхом Дністром і Дунаєм, який дав їм вихід до моря, і коаліція північноукраїнських сіверських князів на чолі з Ігорем Святославичем, що хотіла оволодіти річковим шляхом Сіверським Дінцем і Доном, який також забезпечував їм вихід до моря. Прагнення це було цілком природне і важливе, бо саме розвиток самостійної торгівлі, власних економічних зв'язків забезпечував і політичну незалежність українсько-руських князівств. Відгуками цієї боротьби за вихід до моря пройнято буквально все «Слово о полку Ігоревім». Це і згадка в плачі Ярославни: «О Днѣпре Словутицю!.. Ты лелѣял еси на себѣ Святославли насады до плъку Кобякова...», тобто човни, якими плив Святослав звоювати і підкорити собі Кобяка, половецького хана, щоб відкрити вільний шлях Дніпром до моря. Це і згадка про галицького князя Осмомисла Ярослава, батька Ярославни: «Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко **сѣдиши** на своемъ златокованном столѣ... затворивъ Дунаю ворота... суды рядя до Дуная», де знову ж володіння гирлом Дунаю, налагодження судноплавства від Галича до Дунаю розглядається як одна з найвищих заслуг цього князя. Це, нарешті, й уславлення рішучості князя Ігоря, готового накласти головою в прагненні напитися шоломом з Дону, за яким стоїть,

звичайно, не сам гарний текст, а конкретний героїчний учинок, боротьба за вихід північно-східних українських князів України-Русі до моря. Навіть коли зловісні ознаки віщують біду, а, можливо, й смерть, князь не відступається від своєї мети і за це його оспівує невідомий автор-співець «Слова»: «Хощу бо, — рече, — копіе преломити конець поля Половецкого: съ вами русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомь Дону!» [1]

Входження до складу Великого князівства Литовського, зберігаючи за Україною автономію і значну самостійність у вирішенні власних економічних, політичних і культурних питань, не зачіпаючи й прав мови (офіційною мовою держави була західноруська мова, яку можна було розглядати і як тогочасну книжну українську), було важливим для України ще й тому, що ця держава, маючи вихід до Балтики, водночас володіла й узбережжям Чорного моря. А це давало змогу Україні й надалі не залежати від інших країн в економічній політиці. По суті, це закладало надійну основу для розвитку України як самостійної держави. На перешкоді цьому постали, однак, дві обставини: експансія Туреччини, передовсім її васала Кримського ханства, яка закрила Україні вихід до Чорного моря і спричинила потребу обороняти від нападів свої рубежі; агресія Польщі, що відірвала від Литви майже всі українські землі, окрім малопривабливих Берестейщини й Пінщини. За цих обставин землі України почали скидатися на мішок з одним виходом, який належав Польщі. Україна, позбавлена зв'язків із Чорномор'ям, за які мусила боротися упродовж трьох століть (XVI—XVIII), тепер мимохіть була зацікавлена у зв'язках з Польщею, з її балтійськими портами. Оскільки вихід до Чорного моря було відтято від неї Оттоманською імперією і Кримським ханством, Україна тепер мимоволі ставала сировинним придатком Польщі, а відтак єдиним виходом у світ для її товарів лишалася знову ж таки Польща. Очевидно, значною мірою невдалий фінал боротьби Богдана Хмельницького за державне унезалежнення України визначався насамперед тим, що за нього треба було боротися, маючи, крім Польської й Московської держав, ще й такого противника цієї незалежності, як Туреччина. До того ж, Україна, позбавлена на той час виходу до моря, а отже, у широкий світ, мусила користуватись для транзиту своїх товарів територією сусідніх держав — або Польщі, або Росії. Це також ставило її в нерівноправне становище щодо цих обох країн. Якщо раніш їй накидала свої умови Польща, то тепер почала диктувати Московська держава (Росія). Оскільки Росія в особі своїх царів не була зацікавлена в незалежності України, що могло б їй дати самостійне завоювання виходу до Чорного й Азовського морів, протягом XVII—XVIII ст. вона усіма силами усуває Україну і її головну військову силу — козацьке військо Гетьманщини й Запоріжжя від самостійної боротьби за Чорномор'я. Петро I використовує українське козацтво де завгодно — на земляних роботах у Петербурзі (де козаки масово гинуть: що більше вимре, то краще), у каспійських походах на Кавказ (звідки багато не повернулося — це теж у його інтересах), аби українське козацтво саме́ не вийшло до моря. З цією метою українців використовувано лише як

---

[1] Див.: Слово о полку Ігоревім (Вступна стаття, редакція текстів, ритмічний переклад «Слова» та примітки Л. Махновця). — К., 1970. — С. 26, 42, 50.

допоміжну силу. На завоювання Чорноморського узбережжя Росія кидала свої військові сили, йдучи на їхні втрати, для того щоб завойована нею територія надійно відрізала Україну від моря. З цією ж метою Росія намагалася захоплювати нові землі, — завоювання яких почало і значною мірою здійснило Запоріжжя: його паланки (укріплені пункти), сягали Чорного й Азовського морів. Заселюючи їх переважно росіянами й іноземними колоністами — німцями, румунами (молдованами), італійцями, французами, болгарами, албанцями, греками, вона прагнула одного — аби тут не було або зовсім мало було українців. Те, що ці землі все-таки заселені переважно українцями, сталося не завдяки Росії, а всупереч їй. Цю політику російських царів, по суті, продовжили Ленін і Сталін, коли відірвали Крим від України і, вивізши звідти татар, почали заселяти його росіянами та русифікувати місцевих українців. Ось чому географія України нерозривно пов'язана з її історією. Якщо Україна дістає вихід до Чорного й Азовського морів, вона здобуває реальний шанс стати незалежною державою, а налагодивши зв'язок з країнами, що мають вихід до Балтики, вона ще більше зміцнює свої позиції. Ось чому можна сказати, що Дніпро і вихід до моря, а точніше, у пов'язанні з іншими річковими шляхами, — до морів — Балтійського й Середземного, є віссю, навколо якої обертається вся історія України. Ця історія має, так би мовити, меридіональне спрямування: «Південь — Північ», однак її раз у раз перекреслювала «паралельна» політика з боку західних і східних сусідів, надаючи іншого спрямування: «Схід — Захід» (чи й «Захід — Схід»). Прагнучи задовольнити свої національні (а тим самим — державні) інтереси, Україна раз у раз мусить відстоювати цю кардинальну лінію їхнього спрямування, яка, зміцнюючи її, як державу, нічим не зачіпає й широко сприйнятих національних і державних інтересів Росії і Польщі (звичайно, коли йдеться про суто національний обсяг цих інтересів, а не про імперські зазіхання на українські землі). Як буде з'ясовано далі, по суті, і Польща, і Росія, й інші країни Європи та світу об'єктивно зацікавлені в існуванні міцної і незалежної Української держави, яка є запорукою політичної рівноваги в Європі, а відтак і в світі. Становище України зумовлено її місцем на карті світу. Для того щоб цілком зрозуміти її нинішнє становище, а отже й нерозривно пов'язане з ним становище української мови, і передумови цього становища, слід з'ясувати найголовніші особливості історії України й української мови, про що докладно йтиметься в наступному розділі.

Завершуючи розділ, присвячений проблемі пов'язання долі української мови з географічним простором її поширення, не можна, однак, не порушити питання щодо несприятливих особливостей географії України, які позначились на долі українського народу і його мови. Найстисліше це висловив, либонь, Ю. Шерех, тому варто скористатися з його формулювання: «За трагедію України вважається троє її проклять. Прокляття тучності і родючості її чорнозему. Прокляття перехресних шляхів (чайка при битій дорозі). І прокляття відкритих кордонів» [1]. Зіставляючи становище України з ситуацією в інших країнах світу, є всі підстави піддати сумніву слушність наведеного

---

[1] *Шерех Ю.* Життя в Рейк'явіку (або Незалежність — і що завтра?). — У кн.: *Шерех Ю.* Третя сторожа (Література. Мистецтво. Ідеологія). — К., 1993. — С. 545.

погляду, прийняти беззастережно який можна було б хіба що за інерцією узвичаєння. Справді, відкритість кордонів і перехресність шляхів, з одного боку, коли народ опинився в позиції відступу і оборони, — начебто об'єктивні негативні чинники, а з другого, — коли відбувається експансія народу, вони їй сприяють. Свідченням цього є відкритість кордонів Росії і розташування Москви на перехресті шляхів, які тільки сприяють експансії Російської держави. Та й сама історія України часів Київської Русі цьому суперечить. Адже саме в цей час відкритість кордонів сусідніх народів стала чинником, сприятливим для поширення експансії Київської Русі з осередком у сучасній Україні на прилеглі території. І пояснювалось це саме тим, що як тоді, так і тепер Україна розташовувалася на перехресних шляхах, що полегшувало цю експансію. Як серйозне «прокляття» можна прийняти хіба що родючість чорнозему, але знову ж таки із застереженням, пов'язаним зі становищем країни. Тій країні, що здобула і зберігає незалежність, це може тільки сприяти. Для країни ж, що цю незалежність утратила, це дійсно може перешкоджати в її відновленні, оскільки привабливість країни для тих, хто її поневолював, буде зайвим стимулом, щоб це поневолення зберігати. Отже, при позірній вагомості наведених трьох чинників — «проклять» усі вони можуть видатися значущими, лише якщо розглядати долю України як самодостатню й абсолютно унікальну; в контексті загальноєвропейському, тим більше світовому, вони не витримують критики. Очевидно, набагато більше тут важить та переорієнтація Європи в спрямуванні головних торговельних шляхів, про яку вже йшлося. Адже в своїй долі Україна тут аж ніяк не самотня. Саме в ті часи, коли й Україна (XIV–XVI ст.), як і Чехія (на початку XVII ст.), втрачає незалежність ціла низка країн — Греція, Сербія, Хорватія, Болгарія, обидві румунські держави — Валахія і Молдова, Албанія. Очевидно, значною мірою втрата ними незалежності спричинювалась і їхнім економічним занепадом. Поступове втягнення їх в орбіту загальноєвропейського розвитку, їхній власний господарський та культурний розвиток, разом із занепадом імперій, що їх поневолювали, приводили до здобуття ними незалежності, сприяли цьому. Цей процес неминуче торкнувся й України. А те, що це сталося пізніше, ніж в інших країнах, пояснюється, мабуть, з одного боку, більшою відсталістю Росії, у складі якої переважно опинилася Україна, порівняно з іншими європейськими державами-імперіями, а з другого, — більшою потужністю Росії, багатством на матеріальні ресурси, які допомагали їй довше утримуватися як багатонаціональній централізованій державі.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙГОЛОВНІШИХ ОСОБЛИВОСТЯХ (ІСТОРІОСОФІЧНІ ПІДСУМКИ)

Перш ніж перейти безпосередньо до предмета дальшого стислого огляду — історії України й української мови в їхньому поєднанні, слід коротко пояснити, про яку саме історію йтиметься. Історія в цілому розгалужується на три основні галузі — історіографію, історію у власному розумінні, або, точніше, історіологію, та історіософію. Завданням першої галузі, історіографії, є збирання, реєстрація і опис джерел (літописів, хронік, попередніх історичних праць, різноманітних історичних документів тощо), того матеріалу, без якого не може працювати і створювати наукові історичні праці історик. Завданням історії (у вузькому розумінні), або історіології, є створення історичних праць, де в хронологічному порядку викладаються історичні події і робиться спроба не тільки їхнього висвітлення, а й певної оцінки, пояснення того чи іншого перебігу, причин історичних подій та їхніх наслідків. Завданням історіософії є видобути сенс історії, зрозуміти її в основних тенденціях, збагнути її уроки, для того щоб по змозі чогось від історії навчитися, зокрема, взявши на озброєння її позитивний досвід, у дальшому уникнути повторення помилок. Потреба стислості викладу, коли не може йтися про докладне висвітлення всіх етапів і подій як історії України, так і історії української мови, уже сама по собі має надати цьому розділові історіософського спрямування, де увагу буде зосереджено на найістотніших фактах і особливостях і оминатимуться менш важливі для розуміння цілого деталі.

Для формування українського народу з його відмінною від інших споріднених слов'янських народів українською мовою важливим чинником, очевидно, була вже чітко вирізнювана в особливий природний і економічний комплекс територія, котра сприяла як формуванню тут окремого народу з окремою мовою, так і їхній міцності. А. П. Непокупний якось висловив думку (на жаль, здається, не відбиту в його працях), що є території, начебто покликані формувати народ. Вони як озеро: склад води може мінятися, але форма, обриси берегів залишаються. Україна як земля, що має своєю віссю Дніпро, обмежена з півночі Прип'яттю і Десною, з півдня — Чорним і Азовським морями, із заходу — Карпатами і Дністром, зі сходу — південними відногами Середньоросійської височини, Дінцем і Донецькою височиною, має цілком виразні межі, становлячи певну географічну цілість. Слід однак, відзначити, що на цій землі, де поряд зі слов'янами в давнину жили також на сході іранці (скіфи), а можливо, і сінди (індоарійці), на заході — кельти (у Галичині), а також даки (у Закарпатті), скрізь узяв перевагу слов'янський елемент, що склався в окремий слов'янський народ — українців, зі своєю окремою українською мовою.

Український народ на землях України (первісно — Русі) сформувало поєднання слов'янського елемента, який у кінцевому підсумку переважив тут інші етноси, з цими неслов'янськими народами. В. І. Абаєв, дослідник історії осетинської мови і її витоків у скіфо-аланській мові, вважає, зокрема, що

перехід праслов'янського **g** в **fi** (через стадію **γ**) відбувся в українській мові під впливом скіфо-аланської, де **g** перейшло в **γ** [1]. Найімовірніше й український вокалізм не одну із своїх рис, відмінних від особливостей решти слов'янських мов, завдячує також впливові того самого скіфського (іранського) субстрату [2]. Вплив субстратів (зокрема, найбільш відомого іранського) може позначитися і на духовній культурі українців. Так, за переконливим припущенням В. І. Абаєва, українська міфічна істота Вій (прасл. протоукр. *Vějь) походить від скіфського божества *Væjuḥ — бога вітру і смерті [3]. Проте не самі тільки субстратні включення, етнічні й мовні, спричинилися до самобутності й оригінальності українського народу й української мови на тлі слов'янства й слов'янських мов, у тому числі й східних. Причиною цього могла стати й своєрідність слов'янських компонентів українського етногенезу, які в поєднанні з субстратними рисами сприяли формуванню українського народу та української мови.

Щодо давності українського народу та української мови серед широких кіл громадськості, залежно від її орієнтації, проукраїнської чи антиукраїнської, існують найрізноманітніші погляди — від, напевне, занадто ентузіастичних, де українцям як етносові (мало й не українській мові) приписується початок за кілька тисячоліть до нашої ери, до, безперечно, занадто нігілістичних, на підставі яких навіть Запоріжжя вважається не українським, а якимось «інтернаціональним» явищем, а український народ хочуть бачити виниклим... лише після 1918 р. З огляду на це прямим обов'язком науки є виразно й недвозначно відповісти на питання про давність українського народу й української мови на підставі фактів, які приступні сучасній науці і які на подібну відповідь уповноважують. Це тим більш конче потрібно зробити, що такі факти в розпорядженні сучасної науки є.

Виходити при цьому доцільно передусім з того, що самі назви **Україна**, **український народ, українська мова,** що почали широко вживатися, власне порівняно недавно, з XIX ст. стосувалися того народу й тієї мови, які існували набагато давніше. Як добре відомо, первісно у цій функції виступали назви **Русь, русини** (рідше — **русичі**), **руський язик** (або **руська мова**). Початково назвою **Русь** позначалася сама лише земля полян (пор. літописне: «Поляне яже нынѣ зовемая Русь» — поляни, яких нині називають русь) [4]. Пізніше ця назва була поширена на князівства сучасної Східної України, Київське, а також Чернігівське і Переяславське князівства. Згодом назва «Русь» стосувалася й заходу сучасної України (Галицько-Волинське князівство). Як термін державно-політичний, поняття **Русь** могло, звичайно, обіймати всю територію Київської Русі, але як поняття етнічне дуже довго стосувалося території сучасної України, бо держава, що виникла внаслідок об'єднання колишніх північно-східних князівств Київської Русі довго, аж до царювання Петра I, для всього світу була Московським царством, або Московією, а

---

[1] *Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы (На стыке Востока и Запада). — М., 1965. – С. 41–52.

[2] Докладніше про це див.: *Ткаченко О. Б.* Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. — 1998. — № 2–3. — С. 14 — 25.

[3] *Абаев В. И.* — Там само.

[4] *Повість* врем'яних літ. — К., 1990. — С. 38 — 39.

народ, який тут жив, — московитами. Що ж до Білорусі, то її звали Білоруссю, або Литвою (зокрема, серед українців назва **литвин** дуже довго позначала білоруса). Назва **Русь**, зокрема, до кінця XIX ст., а частково й до середини XX ст. позначала західноукраїнські землі (Галичину, Буковину й Закарпаття). Навіть після того як західні українці прийняли стосовно себе назву **українці, українська мова, Україна,** назви, пов'язані з етнонімом **Русь,** ще довго вживалися щодо них сусідніми народами. Так, ще до 1939 р. у польській мові застосовувалися назви Rusin (українець) і jêzykí ruskí (українська мова), а замість поняття **Закарпатська Україна** у домюнхенській Чехословаччині вживалася назва Podkarpatská Rus (Підкарпатська Русь). Але все це аж ніяк, звичайно, не означає, що ці назви стосувалися росіян (великорусів). Самі росіяни застосували цю назву до себе, своєї мови і держави не тому, що вона була колись їхнім етнонімом, а тому, що їхня держава виникла на території колишніх північно-східних князівств Київської Русі, на які ця назва поширювалася як державна. Оскільки перша династія московських царів виводила себе від київської династії Рюриковичів, вони, вважаючи себе їхніми спадкоємцями, привласнили цю назву своїй державі, а їхніми слідами — Петро I. Назва держави **Русь** — **Россия** (остання грецького походження — від грец. Ρωσσία) пізніше поширилась і на російський народ, що дало згодом привід першим носіям цього етноніма русинам-українцям, щоб відрізнити себе від росіян, відмовитися від своєї первісної назви. Так поступово з **Русі** виникла **Україна**, з **русинів — українці,** а з **руської мови** (або **руського язика**) стала **українська мова.** Але річ, звичайно, не в назвах, а в змісті, який вони позначають. Адже від того, що з тих чи інших міркувань людина змінює своє прізвище, вона не стає іншою людиною. Так само й від зміни первісного етноніма і глотоніма не змінилася суть ані народу, що зветься тепер українським, ані мови, що зветься тепер українською. Зрозуміло, це створює певні незручності, оскільки для того, щоб провести крізь всі епохи української історії спільні назви для тих самих явищ, треба було або відмовитися від сучасних назв **Україна, українець, український, українська мова** і сучасну Україну звати Руссю, українців — русинами, а українську мову — русинською (або руською) мовою, що виглядало б занадто анахронічно, архаїчно і незвичайно, або поширити назву **Україна** [1] на українські землі

---

[1] Що стосується назви **Україна**, уперше зафіксованої в 1187 р. як назва Переяславської землі, то вона позначала первісно землі **у (біля) краю** тогочасної України-Русі (але аж ніяк не Російської імперії), насамперед на її півдні. Найбільшої поширеності й популярності ця назва дістала з XVI ст., уживаючися стосовно Запоріжжя і запорізьких земель. Героїзм Запоріжжя в захисті українського (тодішнього руського) народу, а пізніше в творенні Козацької держави сприяв поширенню цієї назви на територію Запоріжжя, Гетьманщини й Слобожанщини, а згодом і на всі землі сучасної України. Існує й інший погляд на походження назви **Україна** (див.: *Скляренко В.* Україна: походження назви // Вісник Міжнародної Асоціації Україністів. — 1991. — № 1. — С. 66 — 72), де на підставі вагомої аргументації доводиться, що сформоване в українській мові значення апелятива **україна**, що дав початок назві **Україна** — просто «країна (певна частина якоїсь більшої території — материка, держави тощо)». Приймаючи як цілком переконливу подібну мотивацію, автор цієї праці не бачить, однак, підстав для того, щоб повністю відкинути, бодай на певному етапі розвитку, можливість запропонованої тут інтерпретації семантичної еволюції назви. Тим більше, що (є потреба на цьому наголосити) бажання відмежуватися від семантики **у (=біля) краю** виникло, як видається, не без впливу того, що в російських шовіністичних колах останнім часом всіляко експлуатується думка, начебто «Укра́ина — это окраина России». У зв'язку з цим постає питання до авторів

Київської Русі, назву **українець** на тодішніх **русинів,** народу тогочасної України, а ту мову, якою говорили українці, називати **українською мовою,** хоч ці назви тоді не вживалися. Для того щоб з'ясувати обґрунтованість цього підходу, треба скласти уявлення про те, з якого часу існувала та мова, яку нині називають українською. Якщо вона існувала ще за часів Київської Русі, є всі підстави називати **українською** також тодішню східнослов'янську мову, бо сучасна назва позначатиме те саме, хіба що дещо модифіковане (з огляду на історичні зміни) явище, яке існує й тепер. Якщо ж вона з'явилася в післякиївський період, є рація й надалі говорити про давньоруський період, у межах якого не було ще ані українців, ані білорусів, ані росіян, так само, як не існувало ані української, ані білоруської, ані російської мов, а існував якийсь єдиний східнослов'янський етнос і якась єдина східнослов'янська мова.

Незважаючи на складність розв'язання проблеми походження трьох східнослов'янських народів і їхніх мов, яка поглиблюється тією обставиною, що східні слов'яни в писемності користувалися не чисто своєю мовою, а використовували мову близькоспоріднену, але чужу, давньоболгарську, точніше, давню болгаро-македонську, або суміш її зі східнослов'янською, усе ж таки є всі підстави піддати сумнівові концепцію існування єдиного давньоруського народу і єдиної давньоруської мови. Якщо ставити в залежність, — як це робили до останнього часу деякі дослідники східнослов'янських мов, — розпад єдиної давньоруської (загальнослов'янської) мови від монголо-татарської навали, що підкорила владі Золотої Орди російські землі, тимчасом як українські й білоруські увійшли до складу Великого князівства Литовського або Польщі, то відразу постає кілька питань, на які, за цією концепцією, важко знайти відповідь. Перше з цих питань полягає в тому, як пояснити таку «блискавичну» швидкість виникнення нових мов. Адже на підставі цієї концепції три східнослов'янські мови виникли тільки в XIV ст., тимчасом як монголо-татарська навала і пов'язані з нею події припадають на середину

цієї явно постфактумної «теорії» (зшитої, так би мовити, «на живу нитку») після того, як **Україна** (замість старого російського «Малороссия») стала офіційною назвою: «Чому тоді царський уряд до 1918 р. — а в емігрантських білогвардійських колах і значно пізніше, — буквально розпеченим залізом випікав цю назву з історичної пам'яті українського народу, у брутальний спосіб її забороняючи?» Очевидно, якби було так, як це тепер дуже незграбно «доводять», «забуваючи» повністю про ці заборони, прибічники цієї псевдотеорії, то назва **Україна** (рос. **Украина**) ніколи б (більше як на століття) не сходила б зі сторінок російської офіційної науки і державних органів царської влади. Заборона вживання назви **Україна** (рос. **Украина**) пояснюється саме тим, що це була назва не якоїсь «окраины» Царської Росії, а щоправда залежної (або початково лише почасти залежної) від неї, але окремої Української (Козацької) держави. **Україна** (рос. **Украина**) була її офіційна назва. І саме тому після ліквідації цієї держави, щоб примусити українців про неї забути, назву цю суворо заборонено вживати (незалежно від її походження). Крім того, — і це слід було б теж мати на увазі аматорам занадто вільного поводження з історичними фактами, — поняття **украина** і **окраина** (навіть у російській мові) далеко не ідентичного історичного походження. Історично префікс **о-** позначає розташування по колу, уздовж його, отже, може стосуватися будь-якого пункту, навколо певного центра, **украина** ж це те, що лежить **біля** краю, отже, коло якогось певного місця, лінії, кордону (і не обов'язково за колом, співвідносно до центра). Таким чином, якщо **окраина** — це просто будь-яка периферія, співвіднесена з певним центром, то **украина** — це «прикордонна місцевість». До речі, якщо Україною **Русі** (=сучасної України в цілому) були історично (початково) землі Запоріжжя, то й Московська держава (>Росія) теж мала свою **Украи́ну**, але розташовувалася вона значно північніше (на землях теперішньої Орловської й Курської областей як тодішньої прикордонної місцевості Московської держави), але, як відомо, ці землі ніколи не творили окремої держави, як це стосується України (Гетьманщини).

XIII ст. Незрозуміло, як протягом 50–60 років могло виникнути три мови, якщо попередньо їх не існувало і була одна мова. Процес виникнення мов вимагає значно більше часу. Тому найточнішим, очевидно, було б припущення, що згадані мови мали існувати (і виникнути) на кілька століть раніше і на XIV ст. може припадати тільки їхня фіксація у писемному вигляді. Отже, в такому разі період існування спільної для всіх східних слов'ян мови має бути відсунений на кілька століть раніш. Очевидно, може йтися тільки про існування єдиної писемної літературної мови, яка їх обслуговувала, що аж ніяк не тотожне з існуванням єдиної для всіх народнорозмовної мови. Крім того, незрозуміло, чому, якщо поява замість однієї кількох мов була спричинена розпадом єдиної держави, виникло не **дві**, а **три** мови. Адже держава східних слов'ян розпалася в основному на дві частини. Звідси випливає висновок, що поява східнослов'янських мов не була пов'язана безпосередньо з розпадом Київської Русі і, очевидно, поява трьох мов значно випередила цей розпад. На це вказує ще один факт. Закарпаття, як відомо, увійшло до складу Угорщини ще в X ст., але, незважаючи на відрив від інших слов'янських земель Київської Русі, тут не виникло окремої (четвертої) східнослов'янської мови і, що важливо відзначити, місцеві говірки пов'язані з рештою говірок саме **української** мови, хоч і мають архаїчніший від інших українських говірок характер. Отже, очевидно, принаймні вже десь у X ст. існувала українська мова, якщо попри відрив від східнослов'янських говірок, що займали територію нинішньої України, у Закарпатті також виникли говірки української, а не, скажімо, російської чи білоруської мови. Звідси можна зробити висновок, що на цей час мала вже існувати і російська, і, мабуть, також білоруська мови. Інша річ, що тоді, по-перше, не було цих назв, а, по-друге, існування трьох мов важко було виявити через те, що, з одного боку, навіть східнослов'янський характер мови східних слов'ян тоді не був досить виразним через користування або чистою церковнослов'янською (давньоболгарською) мовою, або ж значними її домішками, а з другого боку, тому, що в цей час, очевидно, східних слов'ян обслуговувала єдина літературна мова. Оскільки центром Київської Русі був Київ, природно припустити, що норма цієї літературної мови складалася в Києві, а поширювалась ця мова скрізь тому, що в Києві був осередок великокнязівської династії, з якою своїм родоводом були пов'язані, як правило, всі князі, що керували іншими провінційними князівствами. Київ був також і релігійним центром, і через це й мова місцевого духівництва впливала на мову інших, провінційних центрів. Саме тому важливо було б знати особливості мови Києва.

На щастя, про це, а саме про фонетику цієї мови, можна скласти уявлення на підставі традиції читання релігійних церковнослов'янських текстів і деяких особливостей високого стилю російської літературної мови, що панував протягом століть і частково дожив до наших днів. Російські старообрядці-безпопівці зберегли до нашого часу особливу традицію читання церковнослов'янських текстів, яка водночас виявляє риси дуже великої давнини, бо тут виступають як особливі голосні звуки **ъ (йор)** і **ь (єр)**, що в усіх сучасних східнослов'янських мовах зникли, так і особливості, властиві сучасним українським, зокрема північноукраїнським, говіркам. Згадані особливості читання текстів (фонетика) полягають у такому: 1) приголосні перед **е**

вимовляються без пом'якшення, тобто в словах **небо, земля** сполуки **не-, зе-** читаються як у відповідних словах української мови **небо, земля**, а не як у їхніх російських відповідниках, що українською графікою слід було б передати як **нєбо, зємля**, або як у білоруському **неба**, де так само **н** пом'якшується перед **е** (в українській графічній передачі **нєба**); 2) усяке **о**, незалежно від наголошеності або ненаголошеності, вимовляється чітко, як **о** (не переходячи в **а** або редукуючись), отже, в словах **небо, пророкъ** ненаголошене **о** вимовляється як **о**, а не як **а**, як у білоруському **неба, прарок**, або сучасне редуковане **ъ** або **а** в російському (фонетичному відтворенні) **небъ, прарок** (відповідно до норми сучасної російської мови); 3) **ч, щ** вимовляються відносно твердо, тобто у словах **часъ, єще** більш-менш як українські **час, ще**, а не як російські (фонетичні) **чяс, єшшьо;** 4) наголошене **-е-** не переходить в **-ьо-** (рос. **ё**), як у сучасній російській літературній мові, тобто в **несеши** обидва **е** (у рос. **несёшь**); 5) **г** вимовляється як фрикативний задньоязиковий або придиховий фарингальний звук, тобто близько до українського **г**, а не як проривне російське **г** (тобто не як укр. **ґ** або лат. **g**); 6) редуковані **ъ, ь**, які в усіх сучасних слов'янських мовах зникли, тут вимовляються: **ъ** як дуже короткий звук заднього ряду, щось середнє між **ы** і **о, ь** як дуже короткий звук переднього ряду, щось середнє між **і** і **е** (у співі і в наголошеній позиції обидва звуки відповідно наближалися або й переходили в **о** і **е**); 7) наявний звук **ы**; 8) є також первісний звук **и** (і), не пов'язаний з **о, е, ѣ**, як в українській мові; 9) **ѣ** вимовляється як **е** з попереднім пом'якшенням приголосного, тобто в словах **хлѣбъ, лѣсъ** вимовляється як українське **є**, що позначає **е** з пом'якшенням попереднього приголосного (отже, як **хлєбъ, лєсъ**). Російський дослідник Б. Успенський, який описав цей тип російської вимови [1], сам схильний був розглядати її як виниклу в російській мові під дією т. зв. другого південнослов'янського впливу. Проте прийняттю подібного припущення суперечить те, що жодна південнослов'янська мова не має подібної фонетики як системи, російська мова могла прийняти звідти хіба що окремі риси. Так, жодна південнослов'янська мова на час другого південнослов'янського впливу (XIV—XV ст.) і раніше не мала фарингального (або фрикативного) **г** [літера **г (g)** в усіх цих мовах вимовляється як проривний (вибуховий) звук]; не було тут і подібної до описаної вимови **ѣ**; в усіх південнослов'янських говірках мов, що могли б уплинути на російську вимову церковнослов'янських текстів, **ѣ** вимовлявся зовсім інакше, а саме: в східноболгарських говірках під наголосом як **-я-**, тобто **а з пом'якшенням** попереднього приголосного [**хляб (< хлѣбъ), мляко (< млѣко)**], у західноболгарських, македонських і сербських як **-е- без пом'якшення** попереднього приголосного (тобто як **хлеб, млеко**, де **-е-** вимовляється як укр. **-е-**, а не як **-є-**).

---

[1] *Успенский Б.* Одна архаическая система церковнославянского произношения. (Литургическое произношение старообрядцев-беспоповцев) // Вопросы языкознания. —1967. — № 6. — С. 62 — 79; на дещо іншому матеріалі, — але також російської мови, — про ці риси, по суті, давньоукраїнської фонетики, відбиті старовинною книжною **російською мовою**, які названо південноруськими, писав значно раніше А. І. Генсьорський (див.: *Генсьорський А. І.* Традиції південноруської (старокиївської) фонетики в літературній вимові) Північної Русі до кінця XVIII ст. // Питання слов'янського мовознавства: Кн. 5 [Присвячується пам'яті доктора філологічних наук професора Іларіона Семеновича Свєнціцкого]. — Вид-во Львівського ун-ту, 1958. — С. 201 — 208).

Отже, другий південнослов'янський вплив міг у крайньому разі тільки сприяти підтримці цієї **системи** вимови, сам по собі як система він із зазначеною фонетикою не збігався. Зате ця фонетична система цілковито збігається з рисами фонетики тієї мови, яка пізніше дістала назву української, бо українській мові в її сучасному стані властиві і фарингальне **г (ґ)**, що мало виникнути з фрикативного *γ*, і тверда вимова **ч, щ,** і непом'якшеність приголосних перед **е,** і зберігання вимови **о** в усіх позиціях, і брак переходу **е** в **ё** під наголосом (зокрема, в дієслівних формах типу **несеш, несе**). Щоправда, є тут і деякі відмінності (збереження редукованих, наявність розрізнення між звуками **и (і)** і **ы**, але це можна пояснити тим, що згадана система відбивала стан не сучасної української мови, а її попередниці — давньоукраїнської, або протоукраїнської мови, у якій, як, до речі, і в сучасних українських лемківських говірках, ще зберігався звук **ы,** а збереження редукованих в усіх позиціях пояснює також, чому тут ще не відбувся перехід **о, е** перед слабким редукованим, як у північноукраїнському діалекті, у дифтонги, а в південноукраїнському — в **і.** Єдина риса, яка, на перший погляд, суперечить українській фонетичній системі, — це **е** з пом'якшенням попереднього приголосного, тобто (‘**е,** або **є**) як рефлекс **ѣ**-я. Однак і тут не можна вбачати жодної суперечності: річ у тім, що **ѣ** у північних українців вимовлялося як дифтонг **i͡e** [1]. Очевидно, його вимовляння як простого **е** з пом'якшенням попереднього приголосного, це лише субституція (заміна) складного для вимови дифтонга монофтонгом. А що це було саме так, свідчить те, що, ймовірно, під впливом пізнішої особливості північноукраїнського діалекту, де **ѣ** почав вимовлятися як дифтонг лише в наголошеній позиції, а в ненаголошеній (очевидно, внаслідок скорочення) заступився **-е-** без пом'якшення попереднього приголосного [пор.: укр. (діал.) — півн. **діед,** але **дедú**], у літературній вимові Москви XIV—XVI ст. **ѣ** вимовлявся як **-е-** з пом'якшенням попереднього приголосного тільки в наголошеній позиції, у ненаголошеній він, як і **е,** вимовлявся без пом'якшення попереднього приголосного. Це віддзеркалює особливості північноукраїнського діалекту, поширеного, ймовірно, і в часи Київської Русі в Києві і Чернігові, з урахуванням того, що в давніший період **ѣ** вимовлявся в усіх позиціях як дифтонг **i͡e,** що відбилося поза межами тодішнього північноукраїнського діалекту як **е** з попереднім пом'якшенням приголосного, але пізніше, коли в північноукраїнському діалекті (особливо в його східній частині, у Чернігівському князівстві) вимова **ѣ** почала залежати від його позиції, наголошеної чи ненаголошеної; це знайшло свій вияв у відповідних змінах тодішньої російської літературної мови. У зв'язку з тим, що ця, по суті, тогочасна українська фонетична норма тривалий час поширювалася далеко поза межі сучасної української мовно-етнічної території, видається вірогідним також припущення про те, що й характерна для новгородських, північноросійських говірок вимова **ѣ** як **і** (рос. **и**), типу **лито**

---

[1] Проте є підстави вважати (напр., з урахуванням того, що французькі pièce «manière» В. К. Тредьяковський передає через **ѣ**, —п**ѣ**са, ман**ѣ**ра), що в стараннішій книжній вимові тут зберігався дифтонг **i͡e**(див.: *Гепсьорський А. І.*, цит. праця. — С. 207). Такої самої думки щодо цього дотримується й Л. А. Булаховський (пор.: *Булаховский Л. А.* Исторический комментарий к русскому литературному языку. — К., 1950. — С. 80).

(зам. **лето**), **сино** (зам. **сено**), **дид** (зам. **дед**), **йисть** (зам. **есть< «їсти»**), не є явищем органічно російським, а наслідком впливу пізнішої говірки Києва, яка, хоч і була північноукраїнською як розташована на межі з південноукраїнським діалектом, пізніше запозичила звідти рефлексацію **ѣ** як **і** (замість північноукраїнської **ie̯** — **е**), що й сприйняла говірка Новгорода. З усього зазначеного випливає, що, очевидно, ще в князівські часи говірка Києва була українською за своєю суттю, причому, оскільки традиційна вимова відбила в ній ще наявність редукованих, які в народнорозмовній мові східних слов'ян у XII—XIII ст. як окремі фонеми зникли, є підстави припускати, що та старовинна традиційна вимова Києва, котру відбили і донесли до нашого часу певні різновиди російської мови, сягає часів X—XI ст. Оскільки ж закарпатські говірки, відірвані від території України-Русі ще на межі IX—X ст., зберігали з нею зв'язок, можна з певною мірою ймовірності припускати, що українська мова в своїй найдавнішій формі мала існувати вже в IX—X ст., а початки її можуть сягати VI ст. Саме цією мовою розмовляла великокнязівська родина, і тому її фонетику було сприйнято як зразкову при читанні церковнослов'янських та російських текстів. За цілком авторитетними свідченнями російських граматичних джерел, ці українські фонетичні риси усувалися з нормативної російської фонетики поступово. Так, у XVIII ст., за свідченням «Российской грамматики» М. Ломоносова, ще розрізнялися в вимові **е** і **ѣ**: перше вимовлялося з твердістю попереднього приголосного, друге — з м'якістю попереднього приголосного. Така риса, як «окаюча» вимова **о** в усіх позиціях, і досі властива для російської норми озвучування церковнослов'янських текстів. Ще навіть на початку XIX ст. ознакою високого фонетичного стилю під час читання поезії у російській мові вважалося фарингальна (або фрикативна) вимова літери **г**. Пережитком цього є фонетична форма прикметників чоловічого — середнього роду в родовому відмінку однини, де **-г-** субституюється звуком **-в-**: для північних росіян вживання фарингального **ɦ** становило чималі труднощі, тому поруч із північноросійськими говірками, де в цьому закінченні виступало **γ (синеγо, белоγо)**, у частині говірок, що потім лягли в основу літературної мови, **ɦ** було замінено звуком **в (синево, белово** і навіть, діалектно **Восподи** замість **Господи)**. Але оскільки не можна вважати, що в часи Київської Русі існували самі лише українські діалекти й українська мова (були й інші східнослов'янські діалекти й мови, тільки вони тоді не вважалися книжно-літературними і знайшли відбиття переважно в народнорозмовній усній формі), є підстави припустити (на основі писемних і усних даних), що в цей час існували вже всі три східнослов'янські мови у своїй найдавнішій формі. У своїх початках вони, напевно, існували ще раніше, але про це можна судити лише опосередковано, бо це не відбито писемністю [1].

У світлі зазначеного т. зв. давньоруський період має дістати зовсім інше витлумачення, ніж те, яке він мав досі в радянській науці, що, по суті, регре-

---

[1] *Ткаченко О.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. — 1993. — № 2. — С. 13–18.

сувала навіть порівняно з передовими російськими вченими дореволюційної доби, такими як О. О. Шахматов, і наближалася до поглядів, близьких концепції Погодіна — Соболевського, на підставі якої мешканцями Києва, а отже й київськими князями, були великороси, а сама українська мова прийшла до Києва... з Карпат. Щойно викладені факти, підтверджені таким абсолютно об'єктивним джерелом, як старовинна російська мова (і старий російський спосіб читання церковнослов'янських текстів), повністю спростовують цю концепцію. Звідси випливає, що період дії східнослов'янського мовного зближення, по-перше, має бути відсунено на кілька століть углиб і, по-друге, не слід уявляти його періодом існування якогось мовного моноліту, а лише часом, коли серед майбутньої східнослов'янської частини праслов'янських говірок з'явилося кілька спільних мовних явищ, відбитих відповідними ізоглосами (наприклад, повноголосся, поява звукосполучень типу *torot, *tolot — порох, молоко) [1], але поряд з ними у цей час продовжували існувати старі розбіжності і навіть з'являлися нові. Це пояснювалося як різними неслов'янськими субстратами, що лягли в основу (прото)української, (прото)білоруської і (прото)російської мов [2], так і почасти різними слов'янськими витоками сучасних східнослов'янських мов. Так, наприклад, ізоглоса «е з твердістю попереднього приголосного — е з м'якістю попереднього приголосного» (або інакше «слов'янські мови *nebo-слов'янські мови *ňebo») поділяє весь слов'янський світ на дві частини: південну й північну; до мов *nebo належать такі слов'янські мови, як словенська, чеська, хорватська, сербська, македонська, західноболгарська і українська (а також, можливо, полабська), до мов *ňebo — такі слов'янські мови, як верхньолужицька, нижньолужицька, поморська, польська, словацька, східноболгарська, білоруська і російська. Такому поєднанню не суперечить і повідомлення давньоруського літописця (у «Початковому літописі») [3] про те, що родимичі [(прото)білоруське плем'я] і в'ятичі [(прото)російське плем'я] походять «від ляхів». Таким чином, зближення проторосійських і протобілоруських говірок з протоукраїнськими — наслідок вторинного процесу, бо первісно проторосійські й

---

[1] Проте навіть у цій найяскравішій східнослов'янській рисі простежується відмінність між російською й білоруською мовами, з одного боку, і українською, з другого; російським і білоруським говіркам і навіть літературним мовам властиве т. зв. друге повноголосся [пор.: рос. (діал.) ***смерётушка, молонья*** (літ. ***молния)***, (літ.) ***сумеречный***; білорус. ***несмяротны, маланка*** «блискавка»], явище в цілому не характерне для української мови (зрідка воно зустрічається лише в периферійних говірках Мараморощини, що, напевне, виникли внаслідок українізації частини південних слов'ян, т. зв. білих хорватів). Друге повноголосся — типовий гіперизм, який свідчить про те, що повноголосся початково не було властиве проторосійським і протобілоруським племенам і розвинулося в них лише вторинно, очевидно, під впливом контактів з протоукраїнськими племенами, де це явище постало значно раніше.

[2] Дуже добре про значення субстратів для формування східнослов'янських народів сказано в білоруського історика М. І. Єрмоловича: «У свой час П. Галубоўскі... выдатна праілюстраваў значэнне субстрату на лёсе крывічоў. Тая частка іх, якая рассялілася ў Паволжы, не увайшла ў склад беларусаў і гаворыць на велікарускай мове. Прычына таму — гэтыя крывічы, у адрозненні ад сваіх заходніх супляменнікаў, аселі не на балцкай тэрыторыі, а на фіна-угорскай і таму сталі не беларусамі, а велікарусамі. Іншы субстрат — іншы народ». (*Ермаловіч М.* Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяд. — Мінск, 1990. — С. 45).

[3] До твердження «Початкового літопису» співчутливо ставиться, підтверджуючи його даними топономастики, зокрема, відомий російський учений О. М. Трубачов (див.: *Трубачов О. М.* Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії // Мовознавство. — 1971. — №6. — С. 3—17.

протобілоруські говірки могли становити собою східну частину праслов'янського лехітського угруповання. Очевидно, того самого первісно лехітського походження був і праслов'янський діалект іншого проторосійського племені, словенів (пізніше новгородців), де така діалектна форма, як ***вегли (<*ведли)*** — «вели» має явно західнослов'янський (лехітський) характер (пор. польс. ***wiedli***).

Проте оскільки в українській мові, з одного боку, і в білоруській і російській — з другого, є розбіжності, які їх взаємно протиставлять, пов'язуючи водночас з іншими західно- і південнослов'янськими мовами, є підстави гадати, що ці розбіжності виникли ще за праслов'янської доби, коли не було поділу на західно-, східно- й південнослов'янські мови. Як уже згадувалося, українська мова разом зі словенською, чеською, хорватською, сербською, македонською і західноболгарською не має пом'якшення приголосного перед **е**, що пов'язано з браком африкатизації **d, t** перед **е, і** як голосними переднього ряду, а також зникненням розбіжності між голосними **и (і) і ы.** Що ж до білоруської і російської мов, то вони разом із нижньолужицькою, верхньолужицькою, поморською (решта її — кашубські говірки польської мови), польською, словацькою (в останній тільки стосовно **d', t', n', l'**), а також східноболгарською мають пом'якшення приголосних перед **е**, що в частині мов спричинилося до африкатизації **d, t** перед голосними переднього ряду (до переходу їх у **dź, ć**), а в частині мов виявилося як тенденція до цього і, очевидно, сприяло збереженню розрізнення між **і** і **у (ы)** [1].

Є ще одна важлива ізоглоса, яка, очевидно, теж сягає праслов'янської доби і також протиставить українську мову разом із верхньолужицькою, польською, чеською та словацькою білоруській і російській, а також із західнослов'янських нижньолужицькій і всім південнослов'янським. Тимчасом як в українській в новому закритому складі, який виник після падіння **ъ** і **ь** як окремих фонем, **о** й **е** перейшли в **і** [у частині говірок у дифтонги або в **у** (лат. **u**)], а в польській, чеській, словацькій, верхньолужицькій (тут також із певними обмеженнями) в новому закритому складі **о** перейшло в **ó(u), ô (uó)**, а **е** іноді в **ě**, у білоруській, російській, нижньолужицькій, словенській, хорватській, сербській, македонській, болгарській цього переходу не відбулося, пор.: укр. ***мій*** (діал. ***муй***), польс. ***mój,*** чес. ***můj,*** слц. ***môj,*** влуж. ***mój*** — бр., рос., болг. ***мой,*** серб., мак. ***мој***, нлуж., слн., хорв. ***moj;*** укр. ***піч*** (діал. ***піеч***), влуж. ***pěc*** (польс. ***piec,*** чес., слц. ***pec***), бр. ***печ,*** рос. ***печь,*** болг. ***пещ,*** мак. ***пеќ,*** серб. ***пећи,*** хорв. ***peć,*** слн. ***peč,*** нлуж. ***pjac*** [2]. Є й такі риси в українській мові, які протиставлять її всім іншим слов'янським мовам у цілому. Так, наприклад, жодна з інших слов'янських мов не має такого широко проведеного ікавізму, як українська. В українській мові мало не всі інші голосні [за винятком первісних **и(і)** — **ы**, що злилися в середньому звуці **и**] переходять в **і**: **а** (***алтарь > вівтар***); **о** (***овця > вівця***); ***е*** (***печь > піч***); **ѣ** (***хлѣбъ > хліб***), **у** (***за)мѫжь > за муж > заміж***). Крім того, українська мова має ще три фонетичні риси, що

---

[1] *Ткаченко О. Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. — 1993. — № 2. — С. 16–18.

[2] Існування дифтонгів на місці **о, е** в нових закритих складах у південнобілоруських говірках слід, мабуть, пояснювати тим, що початково ці говірки були (прото)українськими, але з переселенням їхніх носіїв на північ були втягнені в білоруський глотогенез і стали білоруськими.

протиставлять її решті слов'янських мов, до яких належать: 1) наявність особливої фонеми **и(ў)**, що продовжує давньоукраїнські (праслов'янські) **и(і)** й **ы(у)** (пор., напр.: укр. **милий < милыи < *milyjь**); 2) збереження м'якості **ц'(с')** (укр. ***кінець*** — рос. ***конец***, польс. ***koniec***, серб. ***кȍнац)***; 3) твердість приголосного перед ***е*** із сильного ***ь*** за його м'якості перед занепалим слабким ***ь*** при м'якості або твердості обох приголосних у решті слов'янських мов (укр. ***день*** — рос. ***день***, польс. ***dzień***, чес. ***den***, болг. ***ден***, серб. ***дàн)***. Подібні риси не могли б розвинутися за якісь 50 — 100 років. Вони своїми коренями сягають глибокої, очевидно, в кінцевому підсумку праслов'янської, давнини.

Докладне висвітлення мовних особливостей, що засвідчує наявність найдавнішої приступної нині стадії існування української мови, вказує на те, що вже на час появи перших писемних східнослов'янських (давньоруських) пам'яток, у X — XI ст., українська мова вже існувала [1]. А оскільки для появи сформованої мови потрібен час у кілька століть, не видається занадто сміливим припущення, що протоукраїнські говірки, з яких склалася українська мова, могли існувати ще раніше, можливо, навіть у VI ст. н.е., коли вперше згадується слов'янське угруповання антів, розташоване на південному сході простору, зайнятого слов'янством. Отже, є підстави припускати, що слов'янські протоукраїнські племена могли своїми витоками сягати ще пізньопраслов'янської доби, кінець якої пов'язують з VIII—IX ст. Очевидно, тієї ж доби сягають і витоки російської і білоруської мов, бо, незважаючи на те, що всі три мови, а точніше праслов'янські діалекти, з яких вони склалися, пережили період деякого зближення, воно аж ніяк не становило собою повного злиття в якусь єдину мову, розбіжності між ними збереглися і навіть були доповнені іншими. Таким чином, у єдиній державі-імперії Рюриковичів Київській Русі співіснували й далі протоукраїнські, протобілоруські і проторосійські мікроетноси із своїми народнорозмовними і фольклорними мікромовами, що поступово зближувалися, щоб стати трьома (макро)мовами, і суть того народо- і мовотворчого процесу, що відбувався в межах Київської Русі, полягала не в розпаді єдиної давньоруської народності (якої не існувало) і єдиної давньоруської мови (якої не було) на три народи і три мови. Навпаки, вона полягає в тому, що і в часи існування єдиної Давньоруської держави (IX — середина XII ст.), і в період її розпаду до монголо-татарської навали (середина XII — середина XIII ст.) з шести фактично існуючих етносів (південно- і північноукраїнського, південно- і північнобілоруського, південно- і північноросійського) і відповідних мікромов почали складатися три народи з трьома мовами — українською, білоруською і російською [2]. Та ж єдина книжно-літературна мова, яка, очевидно, склалася на основі київської говірки (можливо, за деяких впливів, зокрема, лексичних, з боку інших

---

[1] Очевидно, тільки як час поступового складання **сучасної** української мови можна розглядати період з VI до XVI ст., що встановлює для остаточного формування української мови Ю.Шевельов (*Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? / Другий міжнародний конгрес україністів. — Львів, 1993. — С. 65). У цих широко закроєних межах виникає, однак, доконечна потреба встановлення періодизації і саме **української** мови в її історії.

[2] Ці зазначені шість угруповань, цілком імовірно, мали розвинутися з чотирьох давніших праслов'янських ідіомів (діалектів або мікромов): галицько-подільського, київсько-поліського, полоцько-рязанського, новгородсько-суздальського, як це припускає Ю. Шевельов (*Шевельов Ю.* Праруська мова // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996.— Т. 6. — С. 2311—2312).

існуючих говірок східних слов'ян і за сильного церковнослов'янського, зокрема давньоболгарського впливу на неї) і яка обслуговувала всіх східних слов'ян, лише поступово вийшла з ужитку. Її в кожного із східнослов'янських народів більш чи менш швидко витіснила власна мова на народній основі.

Процес боротьби і поступової перемоги в кожного зі східнослов'янських народів живомовної традиції у їхньому мовному житті відбувався повільно і не безболісно (не виключаючи й росіян). Проте оскільки росіянам пощастило створити власну національну державу, це не становило загрози ані для їхнього існування, ані для їхньої мови. Більше того, за багатонаціональності Російської держави і взятої нею на себе ролі «третього Риму», об'єднувача всіх слов'янських православних народів у межах нової імперії, церковнослов'янська мова і включення її елементів російською мовою не могли не відіграти важливої державотворчої ролі. Тому книжні, переважно церковнослов'янські, елементи у їхньому синтезі з російськими живомовними відіграли в російській мові позитивну роль. Що ж до української і білоруської мов, то тут, навпаки, вони в кінцевому підсумку загальмували розвиток мови на національній основі, призвели до відриву писемної мови від усної народної, до її поступового відчуження. Традиція насичення власної мови елементами близькоспорідненої «вищої» мови (аби не своєї!) поступово робила власну мову настільки макаронічною (болгаризованою, полонізованою, росіянізованою), що втрачало будь-який сенс користуватися нею: народ цією мовою не послуговувався, вищі ж верстви воліли замість зіпсованої напівпольської або напівросійської мови (на українській або білоруській основі) переходити на чисту польську або російську мову. Так поступово східні українці й білоруси в цілому, відкинувши зужиту, застарілу (і дискредитовану в тих умовах, що склалися) староукраїнську і старобілоруську традицію, звернулися до власної живої народної мови (народнорозмовної і фольклорної).

Однак, для того щоб зрозуміти, чому сталося саме так, — бо інакше «чіпляння» за старокнижну традицію виглядатиме суцільним абсурдом, — треба усвідомити поступово найголовніші етапи розвитку історії України (а почасти й Білорусі) у пов'язанні з розвитком мови. Коли придивитись до тих державотворчих і мовних процесів, що відбувалися в цей час у Європі (і навіть у світі), на їхньому тлі відповідні явища у східних слов'ян, зокрема українців, не видаватимуться такими дивними. У всій Західній Європі протягом середньовіччя як основна писемна мова панувала латина. У народів Близького Сходу — арабська. Народи Далекого Сходу охоче використовували у цій функції китайську мову. Скрізь діяв об'єднавчий чинник. Потреба творення великих багатонаціональних держав типу імперій або ж інтенсивного обміну між ними через нерозвиненість економік окремих країн вимагав якоїсь універсальної мови (часом зовсім чужої) або хоч близької, однак невласної, часом застарілої, але через це узвичаєної і поширеної серед різних народів.

Є всі підстави припускати те саме й у східних слов'ян. Уже в межах Київської Русі простежується боротьба окремих центрів, яку всіляко намагається припинити Київ. Донедавна її було прийнято сприймати тільки як боротьбу за владу окремих князів. Останні дослідження, зокрема праця М. І. Ермаловіч'а «Старажытная Бєларусь» (Мінск, 1990), свідчать, що

справа була набагато складніша. Тут виявлялося суперництво окремих земель і, мабуть, народів, які перебували у стані формування, проти імперської влади Києва за власний самостійний шлях розвитку. Але оскільки на той час власних економічних ресурсів не вистачало, кожен центр боровся не за створення власної окремої держави, а за право володарювати над іншими. Ця тенденція боротьби за право на створення власної «імперії» збереглася й надалі. А коли виникла потреба в об'єднанні багатьох земель під власним проводом, то стала домінувати не так потреба власної, хай близької і милої, але **вузької** мови, як прагнення взяти на озброєння мову якомога **загальнішу,** до того ж (бажано) освячену авторитетом традиції, старовини або й релігії. Саме тому київські князі так радо взяли на озброєння, хай близьку, але все-таки не свою давньоболгарську (церковнослов'янську) мову. Саме тому всю Київську Русь, незважаючи, напевне, на існування кількох східнослов'янських народнорозмовних мов, обслуговувала **одна** східнослов'янська, т. зв. давньоруська мова. Очевидно (як про це вже йшлося) фонетика її була тогочасною північноукраїнською. Що ж до лексики, то, мабуть, тут свідомо уникалися вузькокиївські риси і бралося те, що було більш зрозумілим й іншим східним слов'янам [1]. Так було протягом всього існування централізованої Київської держави, тобто з IX до середини XII ст.

Незважаючи на те, що із середини XII ст. у Київській Русі посилюються відцентрові тенденції, князівства прагнуть позбутися панування Києва, це аж ніяк не означає, що натомість не жадають панувати вони самі. Ростово-Суздальське князівство силкується підпорядкувати собі Новгород і Київ, Галицько-Волинська Русь докладає всіх зусиль, щоб оволодіти Турово-Пінським князівством і підпорядкувати собі землі України-Русі. Полоцьке й Смоленське князівства борються за вихід до Балтики, і через це їхню увагу звертають на себе землі Литви, Латвії й Естонії тощо. За цих обставин, незважаючи на дедалі виразніші роз'єднавчі тенденції, ніхто не збирається відмовлятися від спільної мови Київської Русі, давньоруської з домішками церковнослов'янської (або навпаки), і народна мова кожного з регіонів (в усіх її особливостях — фонетичних, граматичних, лексичних) тільки поступово (і часто всупереч бажанню писаря) починає проникати в мову писемності. Це значною мірою характеризує книжну мову як часів Київської Русі, так і дальших періодів.

В історії України-Русі вслід за добою централізованої Київської держави один за одним ідуть два наступні періоди, надзвичайно важливі і ще не зовсім усвідомлені як істориками держави (і народу), так і істориками мови. Це — періоди Галицько-Волинської Русі і Великого князівства Литовського. Обидві держави з повним правом (щоправда, у певних хронологічних межах) слід розглядати як **українські**. Щодо Галицько-Волинської Русі, то вона

---

[1] Проте, як неодноразово відзначалося дослідниками (зокрема, в праці Л. А. Булаховського «Питання походження української мови». — К., 1956), усе-таки в пам'ятках з території сучасної України спостерігаються досить часто слова й граматичні форми, характерні саме для української мови. Те, що виступають вони із значно меншою частотністю, ніж в українських пам'ятках XIV і пізніших століть, як, утім, і російські риси у пам'ятках з території Росії, пояснюється, очевидно, не стільки незначною розбіжністю між (прото)українськими і (прото)російськими говірками, скільки уніфікаційними тенденціями того часу.

проіснувала до 1341 р., коли після смерті її останнього князя Юрія-Болеслава, отруєного галицькими боярами, польський король Казимир Великий, скориставшись її внутрішніми незгодами, увів туди свої війська і приєднав Галичину до Польщі. Стосовно ж Великого князівства Литовського, що, як переконливо доведено в останніх білоруських історичних працях [1], було багатонаціональною державою, то тут з огляду на збереження місцевих традицій і місцевих українських князівських династій державність, по суті, зберігалася до 1470 р., коли під тиском Вітовта відібрано владу від українських князів і заступлено їх урядовцями-намісниками великого князя. Незважаючи на те, що Галицько-Волинська Русь за складом населення своєї основної частини, Галичини і Волині, була українською державою, вона, як і всі князівства-держави, що виникли на основі розпалої Київської Русі, прагнула не обмежитися своїми суто етнічними рамками (зокрема, приєднанням до себе Київського князівства), а наскільки цього вимагали її державні інтереси, усіма силами намагалася вийти як до Чорного моря, так і до Балтики. З огляду на це можна сказати, що вона, ця держава, начебто взяла на себе місію Київської Русі — створити новий шлях «із варяг у греки». У зв'язку з цим Галицько-Волинська Русь поставила під свій контроль шлях Дністром до Дунаю і прилегле узбережжя Чорного моря. Що ж до прагнення до Балтики, то тут звертають на себе увагу боротьба галицько-волинських князівств з орденом хрестоносців і активне суперництво з білоруськими князівствами за проникнення в литовські землі, які відкривали шлях до Балтійського моря. З огляду на це дуже пожвавилися відносини Галичини й Волині з Білоруссю, і тому та офіційна писемна мова, що склалася тут і дістала назву «західноруської», безумовно, зазнала впливу тогочасної канцелярської староукраїнської мови (особливо сильного початково). Проте прагнення до проникнення в Білорусь, безперечно, не могло не позначитися на писемній мові Галицько-Волинської Русі. Усе надміру місцеве, діалектне, звичайно, усувалося. Це не могло не стосуватися, очевидно, й книжної мови Великого князівства Литовського, де білоруські писарі дотримувалися традиційного правопису і тяжіли до загальнопоширеної в Білорусі й Україні лексики, оскільки їхня офіційна мова обслуговувала не саму лише Білорусь, а й українські землі. Середньовічна Білоруська держава, — так само, як перед нею Галицько-Волинська Русь, — прагнула не тільки об'єднати всі білоруські землі, а й приєднати до себе всю Литву з виходом до Балтійського моря і водночас Україну, що відкривало вихід і до Чорного моря. У такий спосіб вона ніби брала на себе (як естафету) місію прокласти новий шлях «із варяг у греки». Ці першочергові імперські завдання відсували на другий план потреби творення своєї власної національної мови, яка б обслуговувала саму Білорусь. Творилася, по суті, наднаціональна мова, де й українці, зацікавлені в збереженні спільної Українсько-Білоруської держави, і білоруси, заклопотані завданням зберегти свою державу як Білорусько-Українську, докладали всіх зусиль не на орієнтацію книжної мови на власну національну основу, а на її якомога більше «усереднення». Розрізняти її міг майже

---

[1] *Ермаловіч М. І.* Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды. — Мн., 1990. — 366 с.; Його ж. — *Па слядах* аднаго міфа. — Мн., 1991. — 96 с.

повністю спосіб читання. Що ж до граматики і навіть лексики, то тут розбіжностей майже не було (або дуже мало і пов'язані вони переважно з місцевими реаліями). Проте і в мові галицько-волинських, і литовських («західноруських», українсько-білоруських) грамот стався певний «якісний стрибок», який дає підставу багатьом дослідникам стверджувати, що саме в цей час, тобто після XIII ст., у XIV—XV ст. остаточно склалася як українська, так і білоруська мови. Навряд чи такий погляд можна визнати за точний. Загалом, мова уникає таких «стрибків». Очевидно, йдеться не про мову в цілому і про її існування (або неіснування), а просто про набуття нею загальновизнаного статусу. Так само як не могла створитися з дня на день французька мова (замінивши латину), так не могла «несподівано» виникнути й староукраїнська або старобілоруська. Очевидно, на той час і відповідні староукраїнська, і старобілоруська мови вже існували, проте існували в неофіційному вжитку. Тогочасні освічені українці (і білоруси також) мали бути тримовні: у релігійно-церковному вжитку, у літературі високого стилю вони користувалися церковнослов'янською мовою, у загальносхіднослов'янських зв'язках — традиційною давньоруською мовою давньокиївської доби (як правило, більш чи менш поєднаною з церковнослов'янською), у побуті (а можливо, і в українсько-білоруських зв'язках) — своїми народнорозмовними мовами, що могли вже виробити і наддіалектні (культивовані) форми. Три обставини могли сприяти відмові в писемності від традицій давньоруської мови (і звички до включення до мови церковнослов'янських елементів): 1) у цей час послабилися зв'язки із північно-східними землями і зміцніли зв'язки між Україною і Білоруссю, а це робило зайвим потребу у застарілій мові, яка вийшла із живомовного обігу і без якої як українці, так і білоруси в обопільних зв'язках могли обійтися; 2) і в Галицько-Волинській Русі, і в Білорусі виникала потреба в тому, щоб канцелярську мову легко сприймало неслов'янське населення (у Галицько-Волинській Русі романці — румуни, у Білорусі — балти, литовці); змушувати до тримовності ці народи, для яких узагалі обтяжливим було сприйняття навіть **однієї** чужої (слов'янської) мови, було нерозумно (і навіть небезпечно), тож довелося вдатися до мови, максимально наближеної до розмовної, якої можна було навчитися **практично**, без допомоги спеціальних підручників; 3) прийняття своєрідного «західноруського койне» підштовхувалося й тією обставиною, що широкі кола українців та білорусів користувалися своїми народнорозмовними мовами і тому вже й канцелярська мова була для них (зі своєю усередненістю та традиційністю) дещо штучна, але, звичайно, ступінь цієї штучності був набагато менший, ніж давньоруської старовинної мови, а тим більше церковнослов'янської. У тих випадках, коли подібні до імперських завдань (і змагань) Галицько-Волинської Русі або Великого князівства Литовського завдання не стояли, а канцелярська мова мала обслуговувати суто місцеві потреби, насиченість місцевими елементами власної національної мови відразу зростала. Ось чому, зокрема, найяскравіші українські риси виявляють **молдавські** грамоти, що обслуговували українців і румунів Молдавського князівства. Оскільки Молдавське князівство в цей час не ставило перед собою таких амбітних цілей, як хоч би його політичний попередник Галицько-Волинська Русь (у спадок від якої було прийнято староукраїнську мову), а найлегше і

місцевими українцями і румунами сприймалася тодішня українська мова, вона відразу ж почала набувати власних виразних національних рис.

З 1470 р. Україна переходить до наступного, особливо якісно відмінного в своїй історії етапу. Якщо з X ст. майже до кінця XV ст. Україна ще мала власну державність, більш або менш незалежну, то з кінця XV ст. вона її втрачає. Уже навіть у межах XIV—XV ст. є виразний поділ між станом Української державності у X—XI ст. (1054 р.) і тим, що склався в XII—XV ст. Якщо в X—XI ст. Україна посідає місце метрополії величезної імперії, то після 1054 р. (смерть Ярослава Мудрого, що втримував єдність держави і верховенство Києва) Україна, по-перше, поступово втрачає свою роль метрополії усіх східнослов'янських земель (і на це місце починає претендувати майбутня Росія або Білорусько-Литовська держава), а по-друге, поступово звужується український державний суверенітет навіть у межах України. Спочатку це звуження **кількісне:** Галицько-Волинська Русь, прагнучи поширити свою владу на всю територію України, спромоглася, та й то на короткий час, поширити її тільки на Київське князівство. Потім звуження цього суверенітету стає й **якісним:** хоч у межах своїх князівств, зокрема Київського, українські князі у Великому князівстві Литовському й мали значний ступінь незалежності у вирішенні місцевих справ, усе-таки вести ту широку, у тім числі й зовнішньополітичну діяльність, що й галицько-волинські князі (з їхніми тісними зв'язками з Угорщиною, Польщею, Австрією), вони вже не могли. Україна опинилася на порозі повної втрати державної незалежності [1].

Проте повною втрата незалежності не стала завдяки появі нової політичної сили в історії України — козацтва. Якщо перший період історії України Русі годилося б назвати князівським, то наступний став козацьким. Він тривав з 1490 р., яким датують появу Запоріжжя, до 1782 р., часу повного скасування гетьманської влади в Україні, тобто 292 роки. Козацтво виникло у зв'язку з потребою захисту України від турецько-татарської агресії. Згодом воно почало боротися й проти наступу Польщі, а потім і Московії, за людські й національні права українців. Особливо захист козацтва від зазіхань Польщі знадобився після Люблінської унії (1569 р.), після якої майже всі землі України (крім Берестейщини та Пінщини), котрі входили до складу Литви, перейшли у володіння Польщі, що посилило визиск і гноблення українців, а особливо після Берестейської релігійної унії (1596 р.), коли козацтво взяло під захист православну віру. У час з 1490 до 1648 р., по суті, єдиним пристановищем української незалежності було Запоріжжя, що стало чимось подібним до напівзалежної від Польщі Української держави зі своєю власною територією, військом і політикою. Запоріжжя не тільки захищало Україну від нападів татар і турків, воно своїми неодноразовими походами проти Криму та Туреччини фактично вело на них контрнаступ, щось подібне до Реконкісти в Іспанії стосовно арабів. Саме з Запоріжжя почалася (1648 р.) й визвольна війна Богдана Хмельницького. Ця війна не дала змоги визволити всю Україну і навіть там, де Хмельницький домігся визволення від Польщі,

---

[1] При порівнянні історії Українсько-Руської держави з історією Московсько-Російської і Польської держав звертає на себе увагу та обставина, що перша розвивалася від стану метрополії багатонаціональної імперії до стану напівзалежної однонаціональної провінції, частини держави імперсько-федеративного типу, інші дві розвивалися у цілому протилежним шляхом.

він мусив піти на угоду з Москвою, що передавало новостворену Українську державу під протекторат Московського царства. Але виборена державність України, навіть при її обмеженості і недовготривалості (з 1654 до 1782 р., тобто 128 років), мала для України велике значення. Щоправда, і в цей час давно існуюча новоукраїнська мова на народній основі не набула визнання, залишаючись майже повністю поза будь-якою фіксацією. Тимчасом, як свідчать пізніші записи, Україну буквально затоплювали хвилі багатьох тисяч прекрасних пісень. У цей час творились високомистецькі думи, численні афоризми народної мудрості, прислів'я і приказки. Існувало безліч казок і переказів, у багатьох з яких, либонь, доживали свого віку билини часів Київської Русі, тоді ще приступні, пізніш безслідно зниклі, і всі незліченні скарби народного духу, блискучі за своєю мовною майстерністю, у піснях супроводжувані до того ж чудовими мелодіями, які полонили людей далеко за межами України. Усе це величезне багатство не звертало на себе уваги освічених людей того часу. А якщо й не один із них брав участь у його творенні, то, ніби соромлячись цього, залишав свій твір безіменним. Зовсім випадково дійшли до нас імена напівлегендарних творців тодішніх народних, а по суті, уже літературних творів — поетеси XVII ст. Марусі Чураївни з Полтавщини і поета XVIII ст. Семена Климовського із Харкова, автора відомої пісні «Їхав козак за Дунай...». Внутрішня тримовність України — церковнослов'янська мова як мова релігії, староукраїнська мова як мова світської писемності (у тім числі документів) [1], (ново)українська народна мова як усна народнорозмовна і фольклорна, якій дозволялося й у писемність потрапляти лише як засіб гумору — зберігалася майже до кінця Гетьманщини. А втім, на кінець цього періоду староукраїнська мова майже цілком вийшла з офіційного вжитку, і в Гетьманщині, і в Слобожанщині запанувала російська літературна мова (хіба що з окремими українізмами), а на Правобережжі і в Галичині — польська мова. У Галичині староукраїнська і церковнослов'янська мови на кінець XVIII — початок XIX ст. залишилися тільки в користуванні духівництва. На Лівобережжі, а

---

[1] Щодо долі староукраїнської мови у Гетьманщині конче потрібне уточнення, а саме: поступово позбуваючися полонізмів і зближуючись із народною мовою, ця мова у разі збереження української (навіть обмеженої) державності і дальшого використання згаданої мови як офіційної мала б усі підстави розвинутися з часом у повноцінну й багатофункціональну літературну мову. Її зрусифікованість і поступове змертвіння — переважно наслідок ліквідації автономії Гетьманщини і Слобожанщини, автономний устрій яких вона обслуговувала, і заміни староукраїнської книжної мови російською. Саме усунення цієї мови, значно краще, ніж народна, пристосованої до інтелектуальних потреб, зробило таким складним процес інтелектуалізації української мови в Східній Україні. Значно легшому й швидшому «стартові» розвитку літературної мови, як наукової й публіцистичної у Західній Україні (на противагу цьому), — і це безперечно, — сприяло те, що тут краще збереглися традиції староукраїнської мови. Спричинювалося ж це різноконфесійністю українців і поляків, що не давало змоги так легко, як у Росії, витіснити книжну українську мову (сюди ж долучалося ліберальніше ставлення Відня до українців). Усе це (разом із переслідуванням Росією українського слова, що викликало приплив східноукраїнських літературних сил) викликало те, що українська мова на Заході розвивалася значно гармонійніше і різнобічніше, ніж на Сході. До цього спричинилося й широко розвинене політичне, культурне й економічне життя, знаряддям якого була тут українська мова: діяльність різних партій та угруповань із багатолюдними вічами, наукова й видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка, «Просвіта», кооперативний рух тощо.

з приєднанням його до Росії і на Правобережжі із запровадженням російського способу читання церковнослов'янських текстів в українців із їхніх колишніх трьох мов їм залишилася тільки одна — усна народна українська мова.

Із сучасного погляду може дивувати, чому українці, навіть творячи вже власну державу, і як її зародок — Запоріжжя і пізнішу Гетьманщину, замість того, щоб звернутися до власної народної мови (що було б природним), майже до кінця існування автономії України чіплялися за староукраїнську традицію, хоч навіть уже сама художня неспроможність усього створеного нею (у порівнянні з тогочасним фольклором) свідчила про її нежиттєздатність, штучність, змертвілість. Протидіяло цьому кілька чинників. Передусім, — хоч як це видається дивним, — сама безперервність української державної традиції і виробленість староукраїнської книжної мови як мови офіційної. Доки її не було остаточно витіснено на сході України російською мовою, а на заході, значною мірою, — польською, ця мова, пристосовуючись то до польської, то до російської, продовжувала жити. Допомагало їй у цьому те, що ця мова, офіційна ще з часів Великого князівства Литовського (і навіть Галицько-Волинської Русі), виробила всі засоби, потрібні для високих і поважних книжно-писемних стилів (зокрема, словесні формули, потрібні для укладання документів). Церковнослов'янську мову в Україні тримала її належність як важливого атрибута православної віри. Що стосується староукраїнської книжної мови, то її позиції підтримувало те, що це була традиційна мова України. Однак те, що мова ця не мала коріння у тогочасному живому усному мовленні українців і попри свою гнучкість і сприйнятливість щодо будь-якого сильного інослов'янського впливу легко давала себе віддаляти від української мови, чому значною мірою сприяв брак міцної Української державності, — усе це робило її нежиттєздатною і приреченою на загибель у конкуренції зі своїми сусідками, російською і польською мовами. Ті мови давно спиралися на живу народну мову і мали через це міцне національне коріння. Книжна українська мова його не мала. Крім того, наявність загальнонародної національної мови сприяла виробленню в росіян і поляків національної свідомості. Мовне «роздвоєння» (а то й «розтроєння») українців, а до того ж поступова трансформація книжної української мови у бік російської чи польської, за якої насиченість її російськими чи польськими елементами підводила впритул українську суспільну верхівку до повної русифікації або полонізації, котра, справді, й відбувалася, — все це призводило українців до повної мовної й національної кризи.

Так в історії України і української мови створилося те становище, яке б годилося назвати трьома парадоксами української історії: 1) за часів повної або обмеженої державності України (у князівську і козацьку добу), коли на сторожі власної національної мови могла б стати власна держава і військо, такої мови не виникло, і цілком можливо, що був тут і зворотний зв'язок: міцної Української держави не пощастило створити, бо не було виразної і єдиної національної мови, а це не сприяло і виробленню національної свідомості — основи кожної держави; 2) українська національна мова почала вироблятися, коли всяку Українську державність було знищено (у кінці XVIII — на початку XIX ст.) і її ніщо не могло захистити, тому в боротьбі за

розвиток української мови і культури зникав найважливіший стимул, що робив плекання їх істотною загальнонаціональною і загальнонародною справою: національно свідомі українці мусили приховувати потребу боротьби за державну самостійність України, мало не самих себе переконувати, що вони не хочуть і не повинні за неї боротися; тільки на початку XX ст. визріла думка про потребу державної самостійності України, але вона не дістала особливого поширення (надто на сході); 3) унаслідок цього боротьба за українську державність у 1918—1920 рр. виявилися попри всю її напруженість такою безплідною. Денаціоналізація українців у межах колишньої УРСР виявилася ще ефективнішою, ніж за царської Росії, і через це боротьба за нову незалежну Україну з 1991 р. провадиться за обставин мовної асиміляції, що охопила набагато ширші верстви, ніж у XIX ст.; за цих обставин державна свідомість у багатьох випадках має випередити національну і мовну, тому дуже багато залежатиме від економічних успіхів молодої Української держави, їх же поки що обмаль (і через її комуністичне минуле з усіма його наслідками, і через грабіжницьке сьогодення, що разом гальмує реформи). Саме тому, хоч у кінцевому підсумку доля України залежатиме від волі її народу за конкретних сучасних обставин у найближчому майбутньому, багато що залежатиме від складного поєднання зовнішніх (ближнє і дальнє зарубіжжя) і внутрішніх (економічних) обставин.

Отже, наприкінці XVIII ст. закінчився в історії України період існування її напівзалежності, і вона опинилася в повній залежності від держав, що її поділили, — Росії і Австро-Угорщини. І саме на цей період припадає час національного відродження України. Розпочинається воно дуже скромно, із перших спроб плекати в писемності ту мову, яка вже так чудово виявила себе в багатющому українському фольклорі, але якою в літературі дуже довго нехтували. Ще в чеській граматиці Яна Благослава, що з'явилася на межі XVI і XVII ст., вміщено перший запис української (закарпатської) народної пісні «Дунаю, Дунаю! Чему смутен течеш», але впродовж XVII—XVIII ст., за винятком кількох інтермедій (для висміювання «мужицької» мови) або інших віршів «для гумору», майже нічого літературного цією мовою не творилося. Вона існувала тільки в усному вжитку. Через це й перший літературний твір, написаний нею, «Енеїда», ще має ознаки цієї староукраїнської традиції. «Енеїда» — це твір **несерйозний**, написаний для розваги, сміху, бо ще несерйозний і погляд автора на саму мову твору. Тільки з «Наталки Полтавки» того ж полтавця І. Котляревського і «Марусі» харківця Г. Квітки-Основ'яненка з огляду на серйозність сюжету цих творів на українську мову починають дивитися поважніше, розуміючи, що і в літературному творі, — а не тільки в народних піснях, — це мова не тільки для сміху, а й така, якою можуть розчулити. Змінюється через це і ставлення до (колись оцінюваних значно вище за народну мову) староукраїнщини і церковнослов'янщини. Котляревський висміює манеру Возного говорити, «оздоблюючи» мову староукраїнськими сентенціями і словесами. Квітка глузує з такої самої манери Пістряка без потреби вдаватися до церковнослов'янських слів і виразів. Проте усе створене до Шевченка (за всієї поваги до зачинателів нової української літератури) ще нічим не провіщало появи великої слов'янської літератури, речника народу, що претендував на відновлення свого місця у світовій історії.

Це могла б бути типово провінційна (мікро) література, творена черговою мікромовою, які і досі є в Європі (зокрема, творені культурними діалектами літератури Італії і Німеччини). Поява Шевченка позначила початок якісно нового етапу в українській історії.

Найвеличнішою постаттю в історії України, яка для українців дорівнює таким, як Мойсей для євреїв або Мухаммад для арабів (і мусульман), був Тарас Шевченко. Усю історію України можна впевнено ділити на еру до народження Шевченкового і після його народження. Якби йому судилося жити в більш релігійний вік, ніж наскрізь скептичне аж до вульгаризму XIX ст., він уже давно став би засновником нової (української) релігії. Утім, хоча сам він при своїй скромності до цього не прагнув, щось подібне до релігійного культу Шевченка спостерігалося і спостерігається по всій Україні до цього часу. Майже цілком збіжні між собою дні його народження і смерті відзначаються в Україні щорічно, його «Кобзар» має величезну кількість перевидань і обріс подібно до якоїсь релігійної книги силою-силенною коментарів. «Кобзар» є свого роду релігійною книгою українців, чимось на кшталт українського Євангелія. Шевченка українці іменують Батьком (ідеться, звичайно, про українців, що зберегли свою національну свідомість). Коли виконують «Заповіт» Шевченка, зал неодмінно встає і слухає його слова стоячи як своєрідний релігійний гімн. Могила Шевченка в Каневі — це своєрідна українська Мекка, куди кожен правовірний українець, як кожен правовірний мусульманин, прагне хоч раз у житті здійснити свій хадж (паломництво). У роки радянської влади поезію Шевченка намагалися граничнo сфальсифікувати і звульгаризувати, зводячи її в основному до мотивів класової боротьби, перетворюючи його в нудного і занудного «революціонера-демократа», вірного учня В. Бєлінського (який його не терпів і не розумів), М. Чернишевського (який його найкраще від усіх сучасних росіян зрозумів, але дуже рідко з ним зустрічався) і М. Добролюбова (який дуже поверхово про нього судив). Але Шевченко — перш за все найбільший національний поет-пророк і великий майстер поетичного слова.

Сила Шевченка, певна річ, не в багатстві і тонкому опрацюванні мови (та це й не було можливе, коли нова українська література робила свої перші кроки). Якщо порівняти Шевченка з великими російським і польським поетами О. Пушкіним і А. Міцкевичем, то українська мова Шевченка своєю бідністю і нерозробленістю значно поступається російській мові Пушкіна і польській Міцкевича. Але на Пушкіна працювало все російське XVIII ст. (від А. Кантемира до М. Карамзіна) і початок XIX ст., у тому числі такі першорядні поети, як Г. Державін, К. Батюшков, В. Жуковський. На Міцкевича працювала вся польська поезія з часів польського золотого віку (XVI ст.), що вже тоді висунула такого прекрасного поета, як Ян Кохановський. Попередники Шевченка в молодій тоді ще зовсім літературі, за всієї поваги до них, йому поступаються і в майстерності, і в значущості створеного ними. Шевченко вчився безпосередньо не в них, а в геніальної безіменної української народної поезії, а також скористався, безумовно, з досвіду російської і польської класичної поезії, з якими був прекрасно обізнаний. Важливим джерелом натхнення його поетичної творчості була також Біблія. Його велика поезія являє собою органічний сплав усіх цих елементів, той

своєрідний шевченківський стиль, який ні з чим не сплутаєш. Не слід, однак, уважати, що Шевченко при всій (тільки ілюзорній) його простоті поет примітивний. Якби це було так, його поезія не викликала б стільки приміток і коментарів. Його простота — благородна простота Євангелія, де, як і в ньому, є пожива для розуму будь-якого українця, від неосвіченого селянина до найрафінованішого інтелігента. У Шевченкові начебто втілилася вся українська історія — від скіфських і давньоукраїнських часів (пор. відгуки цього в «Неофітах» і переспівах зі «Слова», а також у поемі «Царі») аж до сучасності і пророчого погляду в майбутнє. Його устами вперше заговорив народ, який до того говорив зі світом тільки в своїх піснях. У попередниках Шевченка жив ще дух «малороса», в якому несмілива любов до України легко ділила місце з вірнопідданством щодо чергової Його Імператорської Величності. В особі Шевченка вперше на світову арену вийшов великий українець і на весь голос сказав своєму народові і всьому світові про свій народ, його минувшину, сьогодення і, пророчо визначивши його майбуття, дав етичні норми, намітив шляхи для здобуття ним національної та соціальної свободи. До Шевченка ще можна було мати сумнів, чи існує на карті світу така країна, як Україна, після появи «Кобзаря» у цьому вже не було жодного сумніву. Ф. Достоєвський якось сказав, що вся російська реалістична література, маючи на увазі перш за все російську прозу, виросла з «Шинелі» М. Гоголя. З іще більшою підставою можна сказати, що вся післяшевченківська українська література виросла з «Кобзаря» Шевченка. І не тільки література. Його «Кобзар» відбито і в музиці, і в образотворчому мистецтві. Але сам Шевченко зі своєю священною книгою українців «Кобзарем» залишається для них недосяжною верховиною. При всій майстерності і значно більшому багатстві мови навіть у двох його великих спадкоємців, І. Франка і Лесі Українки, усе-таки вони — тільки частина української звичайної художньої літератури. Що стосується Шевченка, то це вже щось далеко вище. Поезія Шевченка буде завжди провідною зіркою для свого народу. Ані поезія Пушкіна, ані поезія Міцкевича, за всієї величезної майстерності цих двох геніїв, ніколи не мала і не буде мати того ж значення для росіян і поляків, яке має і матиме поезія Шевченка для українців. У росіян і поляків були Російська і Польська держави, що розвивалися майже безперервно, була славетна історія їхніх незалежних армій, безперервний ланцюг російських царських династій і низка польських королів — від напівлегендарного колісника Пяста, що став засновником першої засвідченої історією династії, до Станіслава Августа Понятовського. У росіян і поляків була своя блискуча знать. В українців усе це було лише в далекому, майже забутому, минулому. І усьому цьому судилося народитися завдяки «Кобзареві», цій пророчій і натхненній книзі. Звідси цілком зрозумілий і той культ Шевченка, який існує в українців. Ми не знаємо, чи мав Шевченко якихось дітей, хоч би й незаконних, законних він не мав, бо помер у повній самотності на чужині. Але зате всі українці до єдиного стали його законними духовними дітьми. А він весь час веде їх за собою, вічно видніючися попереду. Крім усього іншого, поезія Шевченка знаменувала злам в історії України, бо саме від його «Кобзаря» потяглися в майбутнє промені тих ідей і думок, які започаткували розвиток української школи і науки — від недільних шкіл до першої Української

Академії, Наукового Товариства імені Шевченка, розвиток української політичної думки, насамперед ідеї відродження Української незалежної держави і найважливішого її атрибута — війська (галицькі «Січі», а далі Січові стрільці). З Шевченком пов'язана і думка про демократизм Української держави, висловлена в знаменитих його фразах: «Коли ми діждемося Вашинґтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!» Ось чому, коли йдеться про історію України і української мови, ніяк не можна оминути Шевченка. І хоч розвиток української літературної мови після Шевченка пішов своєрідним шляхом (Шевченко, не маючи розробленої літературної мови, мусив ще де в чому задовольнятися староукраїнською традицією, зокрема використанням церковнослов'янізмів, якими він скористався як готовим матеріалом для творення свого високого стилю), усе-таки Шевченко і тут дуже багато зробив для розвитку мови. Він ще не міг створити рівноцінної української прози (для розвитку прози треба багатшої мови), але сам він найпереконливіше серед перших українських письменників довів величезні можливості української мови для відтворення найскладніших тем як українського, так і позаукраїнського життя. Діапазон його «Кобзаря» (як просторовий, так і часовий) надзвичайно широкий: тут і Рим, і Греція, і Італія, і давня Іудея, і середньовічна Чехія, і Америка, тут і античність, і середньовіччя, і Відродження. У поезії Шевченка з нами говорить весь світ. Саме він заповідав своїм наступникам ту широчінь бачення українських і світових проблем, яке потім відбилося, — через голови письменників-народників (і селянолюбців), — у творах у найкращім сенсі слова таких європейців, як І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська та неокласики. Поезія Шевченка своєю широтою і, так би мовити, державницьким українським баченням світу (наче її творив не колишній кріпак і підданий царської Росії, а вільний громадянин вільної України) нібито перекинула через століття міст від «Слова о полку Ігоревім», виниклого ще в першій незалежній державі українців Київській Русі, до тієї Української держави, яку ще треба було відродити. Це її образ прозирає зі слів: «Не смійтеся, чужі люде! Церков-домовина розвалиться... і з-під неї встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти!..»

Якщо уважно придивитися до історії України аж до часу останньої і повної втрати нею незалежності в усіх її частинах, що сталася наприкінці XVIII ст., і до історії її мовного життя, неодмінно впаде в око взаємозв'язок між ними. Традиції незалежного імперського розвитку України-Русі, коли вона стояла на чолі всіх східнослов'янських земель, мимохіть міцно пов'язували її з попередньою традицією писемної мови. Мова тяжіла до універсалізму і до того, щоб бути пов'язаною не лише з самою Україною, а із якомога ширшим простором східнослов'янських земель і з усім слов'янським православним світом. Першій потребі відповідала книжна давньоруська мова, поступово трансформована в західноруську, а далі староукраїнську. У ту добу, коли і на заході, і на сході Європи домінувало тяжіння до великих держав-імперій (Священної Римської імперії германської нації, Східної Римської імперії — Візантії, Золотої Орди в її європейських володіннях), кожен народ, що прагнув до державного захисту своїх інтересів, мусив або сам

творити власну імперію, очоливши її, або стати співзакладальником імперії, або ж приєднуватися до якоїсь великої держави-імперії, щоб не бути приєднаним силоміць і не розплачуватися за непокору особливо жорстоким поводженням із ним завойовника. Після розпаду Київської держави український народ спромігся створити незалежну державу Галицько-Волинську Русь, яка, щоб не бути поглиненою сусідами, мусила негайно братися до розширення своїх володінь, тобто вибудувати власну імперію. Після загибелі Галицько-Волинської Русі як держави і приєднання її земель до Польщі, решта, а саме Східна Україна, об'єднавшись із Білоруссю і Литвою, створила нову незалежну державу білорусів, українців і литовців — Велике князівство Литовське [1]. Проте становище білорусів і українців у цій державі з часом виявилося ненадійним. Литовці, які тільки одинично в особі деяких представників своєї верхівки приймали православ'я, переважно ж лишалися язичниками, очевидно, для того, щоб зміцнити свої позиції, пішли на союз із Польщею і прийняли католицизм (друге хрещення Литви). Цим вони, мабуть, хотіли посилити свої позиції в державі і водночас захистити її від зазіхань з боку північно-східної Московської Русі, що мала таку саму православну віру, як і українці з білорусами. Поступово орієнтація на Польщу позначилася й на офіційній західноруській мові Литовського князівства: мова ця дедалі більше насичується полонізмами. Білоруська й українська феодальна верхівка Великого князівства Литовського намагалася боротися з подібним станом речей і політично (змова Глинського 1508 р. та плани чи то створення окремого Руського князівства з українських і білоруських земель, чи то приєднання їх до Московської держави), і релігійно, причому вже разом з литовцями (поширення протестантизму у Великому князівстві Литовському, яким воно хотіло протиставити себе як католицькій Польщі, так і православній Москві). Проте усі спроби як українців і білорусів окремо, так і спільно із литовцями унезалежнитися від Польщі у XVI — на початку XVII ст., не мали успіху. Згодом перемога католицької контрреформації в Польщі разом із поширенням привілеїв польської шляхти на шляхту Великого князівства Литовського започаткували її поступове покатоличення і полонізацію. Так на зламі XVI—XVII ст. українці (і білоруси) позбулися значної частини своєї національної еліти. Поступова полонізація української національної верхівки, яка б мала бути основним користувачем книжної української мови, відбивається у такій самій полонізації староукраїнської писемної мови. Ця мова, по суті, зберігається лише за інерцією. Поширюється як дедалі більше насичення української писемної мови елементами польської мови, і часто-густо текст скидається на польський, але писаний кирилицею, так і манера писати староукраїнською мовою, але використовуючи латинку за польським орфографічним зразком. Для того щоб дати уявлення, як виглядали подібні «полонізовані» українські тексти, досить навести тільки один приклад: «Пишут історикове о Помпеюшу Великим. Той так велце себѣ важил цѣлость отчизни, же за ню живот свой и здоровє своє в великіє морскіє подал был

---

[1] Це відбито в повній назві цієї держави Велике князівство Литовське (тобто в основному Білоруське), Руське (=Українське) і Жмудське (пов'язане з частиною Литви Жемайтією, Жмуддю).

небезпеченства» (уривок з проповіді Антонія Радивиловського, XVII ст.) [1]. А ось як той самий уривок виглядає в польському перекладі: Piszą historykowie o Pompejuszu Wielkim. Ten tak wielce sobie ważył całość ojczyzny, że za nią żywot swój i zdrowie swoje w wielkie morskie podał był niebezpieczeństwa». Тут тільки фонетика і морфологія вказують на українську мову, а побудова речень і лексика свідчать про те, що автор начебто думає по-польськи, а потім намагається викласти це українською мовою, причому це в релігійному творі, здавалося б, найменше підданому польському впливові. Тим більшим цей вплив був у мові офіційних документів. Зрозуміло, що за умов дальшої полонізації української верхівки, яка тільки й мала бути носієм і користувачем староукраїнської книжної мови (адже народні низи нею не користувалися) і якій ця мова фактично не була вже потрібна, усяка потреба в подібній мові зникала. Своєю чимраз більшою польськістю вона сама себе прирікала на смерть. Тому не дивно, що з часом в Україні, яка залишилася під владою Польщі, чи не єдиною офіційною мовою стає польська (якщо іноді, особливо в Галичині, не латинська). Те саме відбувається в Білорусі, де 1690 р. навіть офіційно скасовується вживання «західноруської» (старобілоруської) мови. Її скрізь заступає польська. Староукраїнська, причому початково досить полонізована, мова залишається традиційно тільки в Гетьманщині. Але поступово, особливо інтенсивно із середини XVIII ст., її в офіційному вжитку витискає російська. Відбувається це по-різному: і просто адміністративним порядком (як в указі Петра I про заборону друкувати в Україні книжки із «разностью в наречии», тобто мовою, відмінною від російської), так і шляхом поступового насичення староукраїнської мови російськими елементами, що роблять її дедалі більш російською, — як свого часу насичення її полонізмами робило її чимраз більш польською. У Г. Сковороди його мова становить собою, по суті, тогочасну російську лише з більшою чи меншою домішкою українізмів, хоча є в нього і окремі твори, писані майже тодішньою народною українською мовою, хіба що з певними її «камуфлюваннями» під російську («Ой, ти птичко жолтобоко...»). Староукраїнська мова, що в одній частині України злилася з польською, а в другій з російською, померла майже скрізь природною смертю. Тільки в Західній (австро-угорській) Україні її традиція, плекана місцевим духівництвом, дожила мало не до середини XIX ст. (на Закарпатті навіть дещо довше), але й тут вона з часом вимерла, трансформувавшись у москвофільстві почасти в його незграбну місцеву ніби-«російську» мову (пересипану українізмами й полонізмами), почасти в прямий перехід до російської мови (у частині москвофілів — Я. Головацький). Останнім відгомоном цієї староукраїнсько-ксенофільської традиції була довоєнна генерація москвофілів Закарпаття, яка в 20—30-ті рр. XX ст. під впливом проросійської пропаганди російської еміграції в Чехословаччині і відкритих ними російських гімназій засвоїла досить добре російську мову і перейнялася ідеєю єдиного великого російського народу від Карпат до Камчатки. Нині це спрямування намагаються певною мірою реанімувати за допомогою теорії про існування особливої «карпато-русинської нації».

---

[1] *Крекотень В. І.* Оповідання Антонія Радивиловського (З історії української новелістики XVII ст.). — К., 1983. — С. 287.

Рух національного пробудження народів, який охопив усю Європу, особливо її центральну і східну частини, заторкнув з початку XIX ст. й Україну. На Наддніпрянщині він спирався на відродження найближчої традиції козацької старовини — Гетьманщини. У Західній Україні він спирався (що було природно) на спогади Галицько-Волинської Русі, її князівських часів, що продовжувала часи Давньокиївської держави. Було цілком природно, що національне відродження, торкнувшися спочатку історичною пам'яттю найближчої доби, намагалося спертися згодом на найдавніші часи української історії. Метою кожного серйозного національного руху є прагнення до відродження або створення власної національної держави. Не могли, звичайно, цього оминути й українці. Найважливіша тріада, на якій почала ґрунтуватися їхня історична державницька пам'ять, склалася з трьох елементів-символів відроджуваного державного існування: назви держави — Україна (і гімну «Ще не вмерла України і слава і воля»), її прапора — жовто-синього, її герба — тризуба. Усі вони відбивають три найважливіші етапи державного життя українського народу. Назва держави **Україна,** що змінила давнішу її назву **Русь,** пов'язана з періодом Козаччини і Козацької держави, яка виникла **у края,** тобто «біля краю» русько-українських земель, була започаткована Запоріжжям, що постало на степовому пограниччі Русі-України і межувало із землями тогочасних Туреччини і Криму. Саме тому, що українці-запорожці відстояли право Русі на існування, вона прийняла нову свою назву **Україна,** яка із земель найстарішої України, тобто півдня сучасної України (що їх дехто намагається охрестити «Новоросією») поширилася на решту її території. Жовто-синій прапор пов'язує Українську державу з іншим періодом її державного існування, часом Галицько-Волинської Русі, емблемою якої було зображення жовто-золотого Лева (на честь її останньої столиці Львова) на синьому тлі. Згодом зображення Лева замінено жовтим кольором унизу прапора. Гербом України-Русі стала державна емблема Київської Русі часів Володимира Святого. Історики схильні читати цю емблему як позначення його імені, але цілком чітко цю емблему можна прочитати як лігатуру (з'єднане написання) слова ВОЛЯ. Оскільки метою заснування Української держави від самого початку і дальшої боротьби за неї було забезпечення волі українського народу, таке прочитання герба цілком збігається з ідеєю держави, сенсом її існування [1]. Не поневолюючи нікого, українці прагнуть, щоб їхня держава була запорукою волі для них самих і для всієї Європи і в кінцевому підсумку — світу. Слово **воля** згадується і в перших рядках українського гімну. Про це цілком доречно згадати тому, що виникнення кожної національної держави має бути пов'язане з певним гаслом, що стисло характеризує сенс її існування не тільки для народу, який її заснував, але й для світу. Доцільність існування народу і його держави робить особливо зрозумілим і сенс існування та розвитку мови. Нерозуміння цього народом, неусвідомлення свого значення підриває віру в доцільність існування своєї держави, а тим самим веде й до занепаду мови.

---

[1] Водночас слово **воля**, крім значення «свобода», має значення **воля** (прагнення) **до дії.** Отже, і цей сенс міститься в Трисутті, лігатурі герба: Україна має волю (=прагнення) мати волю (=свободу) і нести її світові.

Саме це пережила Україна за другої спроби відродження Української держави у 1918—1920 рр. Першою спробою була Національно-визвольна війна Богдана Хмельницького 1648—1654 рр., що закінчилась утворенням Української держави (Гетьманщини), приєднання якої до Московської держави (Росії) стало початком її кінця.

Визвольна війна Богдана Хмельницького, яку частина польських істориків схильна поціновувати як зраду бунтівного гетьмана щодо Польщі, а частина російських істориків — як бажання Хмельницького з'єднати, навіть злити свій народ навіки з російським, тобто, говорячи ясніш, зрадити свій народ, була ані тим, ані тим. Богдан Хмельницький відривав свій народ від Польщі, що прагнула зробити з нього поляків, аж ніяк не для того, щоб зробити з нього росіян. Він прагнув до унезалежнення України в її етнічних межах, а через те що в тих умовах це означало одночасно й вийти за ці межі, спертися на чиюсь підтримку, він шукав її скрізь, не обмежуючися ані Польщею, ані Москвою, ані Туреччиною. Союзників він шукав і в Семигородщині (угорській Трансильванії), і в Швеції, не відмовлявся і від зв'язків із Білоруссю (коли козацьке військо під час війни з поляками звільняло від них білоруські міста, білоруси часто віддавали перевагу козацькому зверхництву над московським — очевидним наслідком цього був перехід під гетьманську юрисдикцію Стародубщини). Проте задум Богдана Хмельницького, який ні в якому разі не прагнув до надмірно великої підлеглості Москві (про що свідчить його схильність до союзу зі Швецією), було унеможливлено його наглою смертю. Його наступники (І. Виговський, П. Дорошенко) прагнули або зовсім вирватися з підлеглості Москві, або принаймні її послабити, але брак одностайності серед українців, роз'єднаність України, переважно поділеної між Росією і Польщею, не дали змоги реалізувати ці прагнення.

Остання відчайдушна спроба І. Мазепи досягти того, чого не змогли здійснити ані Богдан Хмельницький, ані пізніші гетьмани, закінчилася його поразкою. Однак у цій спробі був свій сенс. Намагання Петра І «закрити» Україну (він мав, зокрема, план виселення українців з Лівобережжя на східні кордони Росії) [1] були перекреслені виступом Мазепи і військовими діями його послідовників під керівництвом Орлика. Крім того, маючи небезпідставні підозри, що Мазепа виступив на бажання української козацької старшини, Петро І мусив поєднати репресії з обережнішою політикою щодо лівобережного козацтва. Опосередковано це вможливило збереження автономії України до кінця XVIII ст., що дозволило визріти і сформуватися українській державницькій думці («История Русов»), підхопленій наступними поколіннями.

Однак те, що Україна в своїй історії ніколи не виступала як окрема національна держава, а завжди — чи як метрополія, чи як співучасник створення багатонаціональної держави, чи в залежності від когось — неодмінно в союзі з кимось, наклало свій відбиток на її державницькі концепції. До початку XX ст. українські політичні діячі весь час мріяли про якусь федерацію, де, звичайно, Україні належало почесне і незалежне місце (можливо, навіть

---

[1] *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч. — У кн.: *Мазепа* — людина й історичний діяч / Упорядник Й. М. Чикало. — К., 1991. — С. 24—26.

чільна роль), але поза якимось зв'язком з іншими країнами вони її собі не мислили. Для кирило-мефодіївців це була Всеслов'янська федерація, для М. Драгоманова — Всеросійська (чи не прообраз майбутнього СРСР), для австрійських українців — федерація в складі Австро-Угорщини. Через це, коли після Лютневої революції в Росії виникла можливість боротьби за незалежність України, оскільки ідея цілковитої незалежності України (М. Міхновський) ще не набула значного поширення, Центральна Рада поставила вимогу автономії України в межах Росії. Тільки пізніше під тиском обставин було проголошено самостійну Українську державу (Українську Народну Республіку). Неготовість керівників нової держави до перспективи незалежності не раз накладала на їхні дії відбиток імпровізації. Було зроблено чимало помилок, серед яких найсерйозніша — розвал українських збройних сил (при можливості створення мільйонної армії). З цих помилок скористались більшовики, що й призвело до ліквідації УНР і виникнення на її руїнах УСРР (потім УРСР), типової маріонеткової держави, керівники якої погодилися на «владу без влади» і тому прирекли Україну і на «розстріляне Відродження» (1930—1937 і пізніших років), і на голодомор 1932—1933 рр., і на дедалі менш замасковану русифікацію.

Для новітньої України величезне значення мало возз'єднання всіх українських земель, здійснене у 1939 р. (Галичина і Західна Волинь), у 1940 р. (Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія), у 1945 р. (Закарпаття), у 1954 р. (Крим). Звичайно, це було не те возз'єднання, про яке мріяли українці і яке вони (на короткий час) здійснили ще в 1919 р., бо це було не стільки возз'єднання України, скільки приєднання нових українських земель до СРСР, де на українців цих земель чекали репресії (розстріли, заслання, переслідування за політичні й релігійні погляди). Але, з другого боку, в цьому був і позитивний сенс. Імперське керівництво СРСР здійснювало ці приєднання, щоб придушити український національно-визвольний рух і щоб зрусифікувати Західну Україну так само, як і Східну (кроки в цьому напрямі, хоч і малоефективні — не з вини виконавців, посилено робилися). Проте водночас ці його дії сприяли і поступовому зближенню обох України, що не могло не позначитися позитивно на Сході України, на поступовому його національному усвідомленні. У кінцевому підсумку, коли Схід і Захід України нарешті зблизяться, це багатократно посилить і прискорить національне відродження України, бо до цього часу, на жаль, протягом історії України її Захід і Схід майже ніколи не діяли спільно, разом, а тому їхня навперемінна активізація скидається на коливання величезного маятника, що впродовж одного періоду хитнеться в один бік України, і це спричинить її активізацію (при одночасній «пасивізації» другої),а наступної доби — в протилежний бік, що матиме протилежний ефект.

Так у часи існування Київської Русі (X—XII ст.) осередком політичних подій був Схід України — Київське, Переяславське, Чернігівське князівства. З часів Галицько-Волинської Русі до кінця XV ст. осередком політичного і культурного життя був Захід України. Саме тут розвинулася міцна і авторитетна Українська держава з інтенсивною внутрішньою і зовнішньою політикою: коли цю державу було ліквідовано, тут виникли перші релігійні братства, що відіграли важливу роль у культурному житті України, захисті православної релігії.

У XVI — першій половині XIX ст. перед веде Східна Україна. Тут виникає Запоріжжя. Складається Козацька держава (1648—1782 рр.)[1]. Починається національне відродження. Виникає Кирило-Мефодіївське братство. Звідси походить Т. Шевченко. Із Східною Україною пов'язаний і український рух 1860-х рр.

Із 70-х років XIX ст. до 1905 р. після розгрому українського руху на Наддніпрянщині провідна роль в Україні переходить до Галичини. Це і надзвичайно активна видавнича діяльність, підсилювана наддніпрянцями, і виникнення перших українських політичних партій, і кооперативний рух, і наукове піднесення: українські школи, українські кафедри в університетах — Львівському і Чернівецькому; виникнення і наукова діяльність Наукового товариства імені Шевченка (першої фактичної української академії). У Галичині виникають військово-спортивні організації «Січі», які потім даватимуть кадри для перших (по тривалій перерві) українських військових формувань (Січових стрільців).

Після 1905 р., коли скасовується заборона українського друкованого слова, виникає можливість для розвитку українського культурного і політичного руху й на Наддніпрянщині, але з 1914 р. настає важкий час і для Східної, і для Західної України. На Наддніпрянщині знову забороняється друкування українською мовою. Наступ на Галичину російська адміністрація використовує для нищення всіх ознак українського життя, українських діячів висилають у Росію. Протегують лише місцевим москвофілам.

У 1917—1920 р. знову виникають умови для того, щоб нормально розвивалися разом і Західна, і Східна Україна, але громадянська війна, а потім поділ України між СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною (Закарпаття, яке потім захопила Угорщина) знову роз'єднали дві України. У 20-ті роки, коли з тактичних міркувань більшовики провадять політику т. зв. «українізації», можливість розвитку української культури в СРСР і в Україні, що відійшла до Польщі, майже однакові. Можливо, на Сході навіть кращі, хоч умови політичної діяльності тут незрівнянно гірші. У 30-ті роки, коли в Радянській Україні розпочинається «великий терор», перед знову починає вести Західна Україна.

У роки війни ОУН намагається поширити свою діяльність на всю Україну, але найбільшого успіху досягає на Заході. Боротьба УПА триває тут до 1954 р.

У часи хрущовської «відлиги» спостерігаються ознаки пробудження і на Сході, але охоплює воно тільки інтелігенцію, тимчасом як на Заході це пробудження має ширший розголос.

У 70—80-ті роки (до 1985 р.) керівництво Радянського Союзу переходить до майже нічим не маскованої русифікації: на Сході в масовому порядку ліквідуються українські школи, русифікацію переносять і на Захід України, але зустрічають опір.

У 1985—1991 рр. спостерігається пробудження усієї України, але нерівномірне: Західну Україну (передусім Галичину і Західну Волинь) не тре-

---

[1] Такі головні межі для існування цієї держави встановлює, зокрема, Іван Крип'якевич: «Козацька держава проіснувала недовго, коло півтора століття (1648—1782)», див. *Крип'якевич І.* Історія України. — Київ, 1992. — С.74.

ба будити, на Закарпатті національний рух починають гальмувати місцеві сепаратисти («карпаторусини»), порівняно інтенсивно реагує на зміни Правобережжя з Києвом, крайній Південь і Схід ставляться до незалежницького руху пасивно або й вороже, переважно антиукраїнські настрої спостерігаються в Криму.

Так застало Україну проголошення незалежності, якому чимало сприяла і сприяє діаспора, але яке все-таки є заслугою насамперед «континентальної» України.

Із цього побіжного перегляду історії України видно, що її Схід і Захід майже весь час діють здебільшого незсинхронізовано. На шляху до здобуття Україною справжньої незалежності, а тим самим і до мовного самоствердження — це чимала перешкода. Те, що західні українці значно національно свідоміші, що тут скрізь, у тому числі і в містах, міцні корені пустила українська мова, пояснюється кількома обставинами в розвитку Західної України (на відміну від Східної) протягом новітньої історії. Галичина у XIX і XX століттях (до 1918 р.) входила до складу Австро-Угорщини, яка, хоч і була монархією, як і Росія, але з набагато демократичнішими традиціями, наявністю парламентаризму. Відіграло свою поважну роль і те, що в Галичині давно склалася і зміцніла греко-католицька (уніатська) церква, що стала справді національною. Її національність (українськість) випливала з того, що вона не була ані православною, як російська, ані римо-католицькою, як польська. Завдяки цьому вона краще, ніж православна церква на Сході України, зберегла свої українські традиції, зокрема у мові (тут зберігся український спосіб читання церковнослов'янських текстів, який було скасовано у Східній Україні за указом Петра I, що зробило православну церкву в Східній Україні і за мовою **російською**). Національна українська греко-католицька церква в Західній Україні ще більше зросла національно завдяки тому, що вона вже у XIX ст. мовою служби Божої зробила українську, запровадивши крім того й спеціальні молитви за Україну. Позитивним фактором, що сприяв зміцненню українського руху в Галичині, було, напевне, й те, що Австрія, як країна неслов'янська, до того ж не зацікавлена в надмірному посиленні дуже активного і національно міцного польського руху в державі, на противагу полякам почала протегувати українцям. Польща, хоч і не була країною, прихильно настроєною щодо українців і не раз допускалася стосовно них репресивної політики, усе-таки була набагато ліберальнішою порівняно з радянським режимом. Це особливо яскраво виявилося, зокрема, в тім, що саме за міжвоєнного 20-річчя в Польщі українці-емігранти спромоглися реукраїнізувати дуже зрусифіковану в минулому Західну Волинь. Такими є основні причини, що вможливлювали національний розвиток Галичини і Західної Волині, та, якоюсь мірою (за часів Австро-Угорщини) і Буковини, і (за домюнхенської Чехословаччини) Закарпаття.

Наддніпрянська Україна і за царської Росії перебувала в набагато складніших умовах, а в іще гіршій ситуації опинилася за радянської влади, коли, хоч і не провадилося відкритої русифікації (хіба що в брежнєвські часи), але насправді вона відбувалася, ще підступніше, жорстокіше, а тому й ефективніше. Повторювати тут загальновідомі факти і масового винищення української національно свідомої інтелігенції, і виморення голодом кількох

мільйонів українського селянства не варто. Звісно, ця політика не могла не завдати величезної шкоди як Україні в цілому (її економіці й природі) та її народові загалом (його фізичним винищенням), так і культурі України і її найважливішій складовій — українській мові. Отже, корені розбіжностей у національному розвиткові Східної і Західної України в добу новітньої історії зрозумілі. Однак оскільки нерівномірність, розбіжність між ними спостерігається здавна, варто замислитися й спробувати з'ясувати причину цього. Деякою мірою це, звичайно, може залежати від географічних обставин. Наддніпрянщина — це відкрита, переважно, степова рівнина, що тяжіє до басейну Дніпра та (меншою мірою) Дону. Галичина (і захід України взагалі) пов'язана з басейном Дністра і частково Вісли, що пов'язує її також з Балтикою. На відміну від Східної України, відкритої, у тому числі й для ворожих нападів зі сходу і півдня, Західна Україна якоюсь мірою з півдня захищена Карпатами. Але й ці обставини, хоч і мають певну значущість, усе ж, як видається, не є вирішальними для формування розбіжностей між Західною і Східною Україною. Можливо, якимось чином могли на них заважити й різні субстрати: якщо на сході більше дався взнаки скіфо-аланський (отже, іранський) субстрат, до якого могли долучитися ще й тюркські етнічні впливи, то на заході мали бути переважно дакійський і кельтський субстрати. Могли датися якоюсь мірою взнаки й романські впливи (у давнину) і впливи германські — пізніше, коли галицькі міста, як і міста Польщі в цілому, до складу якої Галичина з XIV ст. увійшла, зазнали масової німецької колонізації. Ці західні етнічні, а за ними й культурні впливи, на відміну від східних, і мали значною мірою відрізнити і ментальність, і весь спосіб життя західного українця від східного. Уже сама більша обмеженість території, її тяжіння до Західної Європи — Німеччини, Австрії, Чехії, Італії — з її ранішим національним пробудженням, формуванням невеликих за територією національних держав мало розвивати із західного українця більш європейську особистість, наперед призначати його до активного національного руху, оскільки ці землі (чи прямо, чи опосередковано) заторкував у давнину і чеський гуситський рух, і пізніше численні національні рухи народів Австро-Угорщини (польський, чеський, словацький, угорський, румунський, італійський, — ще Ю. Федькович брав участь у військових походах Австрії до Італії). Тим часом Східна Україна, що розташована в мало економічно і політично розвиненій частині Європи, входила до складу супердержав (Великого князівства Литовського, Оттоманської імперії, Росії), де національна і людська особистість нівелювалася, де мало було й прикладів національно-визвольних рухів. А це теж не могло не накласти свого відбитку на особистість східного українця. Внаслідок нівеляційної русифікаторської політики, злиденності життя закріпаченого селянства, яке значно пізніше від селянства Західної України розкріпачено, і через те, що тут національний рух не пішов у народ, а переважно лишився в колах інтелігенції (яка до того ж боялася пов'язувати його з політикою), а багато в чому й через неосвіченість (і національну) східноукраїнського селянства («Просвіти» виникли тут з 1905-го і діяли лише до 1914 р.) Східна Україна виявилася малоподатна на ідеї національної революції 1918—1920 рр.

Резюмуючи стисло розбіжності між Східною і Західною Україною, можна схарактеризувати їх як розбіжності між Азією і Європою. Справді, Східна Україна розташована недалеко від межі між Європою і Азією (або Євразією). Це вдало використали більшовики зі своєю демагогією, а коли почалося національне відродження (під час радянської влади), його за допомогою драконівських методів, що ними ця влада користувалася, без особливих труднощів «пощастило» придушити. Решту довершено штучним переселенням українців поза межі України і повсякчасним переселенням до східноукраїнських міст російського і російськомовного населення з Росії й інших республік, протегуванням російській мові і утисками української, скерованими проти національно свідомих українців репресіями (під приводом «боротьби з українським буржуазним націоналізмом») та іншим набором засобів з давнього арсеналу російського шовінізму, за радянської влади значно удосконаленого (аж до рангу «пролетарського інтернаціоналізму»).

Така досить невтішна картина становища України, де зяюча прірва між Сходом і Заходом ще далеко не ліквідована. Безперечно, велику проблему становить і дерусифікація, тобто зняття «надлишкової» російської мови міст Наддніпрянщини. Ця проблема дуже складна переважно із соціо- і психолінгвістичного погляду і її найдоцільніше розглянути на тлі історичного досвіду народів світу, а через те тут на ній не варто зупинятися.

Із чинників, що мають сприяти як створенню Української держави, так і відродженню української мови, слід торкнутися лише двох аспектів, істотних для розуміння обох цих історичних подій. Попередньо вже згадувалося про гасла (девізи), пов'язані з кожною державою, у яких стисло висловлено сенс їхньої появи й існування для народу відповідної держави і для світу.

Завдання відновлення Української держави, коріння якої сягають державності Київської Русі, полягає не в тім, щоб, ставши спадкоємицею п'ятьох імперій — Київської Русі, Польсько-Литовської держави, Російської й Оттоманської імперій та Австро-Угорщини, братися до відновлення своєї імперії — нової «Київської Русі» і вступати в конфронтацію з Європою й Росією, а потім і з усім світом. Хоч поки що подібна ситуація виглядає фантастично, виключити її стовідсотково не можна. За збігу певних сприятливих обставин вона могла б скластися. Проте братися до повторення того, що вже було і що потім так болюче позначилося на історії України її кількасотлітнім поневоленням, уже з огляду тільки на цей факт недоцільно, не говорячи вже взагалі про неморальність створення імперій у сучасну добу.

Кожний народ має власний девіз, у якому відбито не стільки навіть роль його держави для нього самого, скільки його місію стосовно людства. Хай навіть у чомусь цей девіз нереальний, перебільшений, якщо він досить високий (своєрідна планка, висловлюючись мовою спорту), то тривалий час може надихати народ, вести його за собою. Має бути такий девіз і в української держави, але для того, щоб зрозуміти, про що йдеться, слід навести попередньо кілька прикладів подібних девізів різних держав (іноді вони навіть увіходять у склад герба, інколи ж становлять частину державного гімну). Так, девізом Росії тривалий час був вислів: «Москва — третій Рим», а після 1917 р.: «Москва — столиця трудящих усього світу». Тим самим Росія ставила перед собою спочатку завдання панування над усією Європою, а в перспективі, мабуть, і Азією, а потім навіть завдання фактичного світового панування.

Про це говорив і сам герб Радянського Союзу «земшарной Республики Советов». Поляки довго мріяли про відновлення Польщі «від моря до моря». Коли почалося повстання 1830—1831 рр., його девізом (і водночас девізом нової Польської держави) стало гасло «Za wolność naszą i waszą!» («За нашу і вашу свободу!»). Тим самим і росіянам пропонувалося, продовживши справу, започатковану декабристами, об'єднати свої зусилля з поляками для повалення самодержавства. Після поразки повстання 1830 — 1831 рр. аж до нового повстання 1863 — 1865 рр. виник новий ідеал Польщі: «Polska — Jezusem narodów» («Польща — Ісус народів»), тобто своїми стражданнями розп'ята іноземними поневолювачами Польща має спокутувати гріхи Європи і, ставши її духовним вождем, визволившися сама, визволити і відродити її народи. Після поразки повстання 1863—1865 рр. виник новий девіз «Gloria victis!» («Слава переможеним!»). Хоч повстання зазнало військової і фізичної поразки, моральна перемога лишилася на боці переможених, бо вони боролися за справедливу справу. Саме ця непоборність духу Польщі, яку не могли зломити поразки, кінець кінцем допомогла польському народові домогтися відновлення незалежності. Для французів у роки Великої Французької революції 1789—1793 рр. ідеєю-девізом, який і донині відбито в гербі Французької Республіки і який поставив тогочасну Францію на чолі людства, були слова: «Liberté — Egalité — Fraternité» («Свобода — Рівність — Братерство»). Починаючи свою революцію, вони боролися за здійснення її ідеалів не тільки у Франції, але й у всьому світі. Німці під час наполеонівських воєн боролися з французьким засиллям під девізом «Deutschland, Deutschland über alles!» («Німеччина, Німеччина над усе!»). Тоді в цьому гаслі не було ані грана шовінізму. Малося на увазі, що німець не повинен схилятися перед усім французьким, а передусім любити свою батьківщину, пишатися її історією, культурою і мовою. Пізніш, за часів Бісмарка, набув популярності вислів «Durch deutsches Wesen wird die Welt genesen!» («Німецькою вдачею зцілиться світ!»). Малася на увазі виключна працьовитість німців, їхнє вміння будь-який куток земної кулі, куди їх кидала доля (південь України, посушливі степи Надволжя, Казахстан, Сибір), перетворити на квітучий сад. Пізніш, у роки Другої світової війни, виникла навіть ілюзія, посилено накидана шовіністичними колами, що на цій підставі німці є «народом панів» (Herrenvolk'ом) і що це буцімто дає їм право на світове панування. Це відбивалося в словах відомої пісні: «Heute gehört uns Deutschland und morgen die ganze Welt!») («Сьогодні належить нам Німеччина, а завтра весь світ!»). Як відомо, ці надмірні претензії, до того ж «обґрунтовані» самим насильством, призвели до краху Німеччини, однак слід зауважити, що свого часу вони засліпили народ і викликали неймовірну впертість як у завоюванні Lebensraum'у («життєвого простору»), так і в його відстоюванні. Отже, часом навіть оманливий заклик, що веде на манівці, відбиваючи в чомусь удало вловлений настрій (у випадку Німеччини відчуття покривдженості умовами принизливого Версальського миру), може виявитися вельми результативним. Тим більша дієвість девізу, що правильно схоплює найістотніше в призначенні народу. Прикладів подібних крилатих фраз-ключів, якими відмикають душу народу, а точніш, фраз-кличів, що кликали й кличуть за собою народи, можна було б навести багато більше, але досить і цих.

Думаючи про те, якою б могла бути місія молодої Української держави, у чім сенс її появи на карті Європи і світу, не можна не згадати один з біблійних епіграфів Шевченка, а саме епіграф до поеми «Єретик»: «Камень, егоже не брегоша зиждущие, сей бысть во главу угла, отъ Господа бысть сей и есть дивенъ во очесѣхъ нашихъ» («Камінь, що його будівничі відкинули, той **наріжним** став **каменем**, — від Господа сталося це, і дивне воно в очах наших!») [Псалом 117 (118)] [1]. Нова Українська держава, яка є спадкоємицею всіх попередніх Українських держав щодо національної об'єднавчої традиції, але не щодо їхнього територіального обсягу (Київська Русь була набагато більша, Гетьманщина — значно менша) — це справді той наріжний камінь, який поки що відкидають (аж ніяк не слушно) будівничі Європейського дому. Перефразовуючи наведений вислів і пов'язуючи його змістово з Україною, девіз України мали б сформулювати так: «Україна — наріжний камінь вільної Європи». Справді, з України, з її виходу з них розпочався розпад уже двох імперій — Оттоманської і Польсько-Литовської. З неї ж розпочався розпад Російської імперії (СРСР). До того часу, доки Україна входить до складу нової Російської імперії (як би вона не звалася, її імперська суть залишається), вона стимулює в Росії тяжіння до постійної зовнішньої експансії, до воєнних авантюр, за яких мир, а отже й воля, для Заходу, Західної Європи не можуть бути гарантовані. Європа житиме в постійному страху агресії зі Сходу. Але необхідність зберігати в цілості імперію є джерелом нещастя для самої Росії, адже для цього потрібен терор, поневолення не тільки інших народів, а й самого російського народу. Україна, відокремившись від Росії, позбавляє її спокус імперськості, дає їй змогу зосередитися на власних внутрішніх проблемах. Тим самим у Росії з'являється можливість демократичних перетворень, а разом з ними й економічного розквіту. Зразком тут можуть бути Німеччина і Японія, які, відмовившись від політики мілітаристського експансіонізму, стали процвітаючими державами. Зникнення «стеження за умами», доконечного в тоталітарній державі, але зайвого в нормальній демократичній державі, дасть можливість в усім блиску відродитися й культурі Росії. Таким чином, виникнення України як держави конче потрібне не тільки самій їй, воно потрібно Європі і світові.

Не суперечить цьому й процес відродження української мови, набуття нею статусу державної. Само собою зрозуміло, що запорукою свободи для Росії, миру для Європи Україна може стати тільки як міцна, економічно й культурно розвинена країна, а щоб стати такою, конче потрібна розвинена національна свідомість народу, без якої він ніколи не відчує себе господарем своєї землі, весь час озиратиметься, слухаючи чергового добродійника і водночас пана, накази якого він має виконувати. Залежність народу — це його політичне дитинство. Претендуючи на незалежність, він одночасно претендує не тільки на волю, але й на відповідальність за долю свою і своєї країни. Національна свідомість є виявом усвідомлення не тільки своєї національної гідності, але й національної відповідальності. Оскільки важливим конструктивним елементом національної свідомості є національна мова, що,

---

[1] Український переклад з кн.: *Біблія,* або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно перекладена. — М., 1968. — С. 757.

охопивши весь народ, робить із нього націю, поява нових національних держав в усій Європі (і в світі в цілому) була і є пов'язана з появою нових офіційних або державних мов. Відмінність офіційної мови від державної й у тім, що, хоч її і визнають як офіційну, тобто як мову офіційних документів, уживання її більш факультативне, ніж мови державної, поряд з нею може вживатися й інша універсальна та обов'язковіша для використання мова.

Історія Європи переконливо доводить, що кількість державних і офіційних (в розумінні автора) мов у ній не зменшується, а, навпаки, весь час збільшується. Так, тривалий час за середньовіччя Європу обслуговувала в функції державних надзвичайно обмежена кількість мов: для Західної і Центральної Європи це була латинська мова, для Візантії — грецька, для православних слов'янських країн і для румунських князівств Валахії й Молдови — церковнослов'янська, для захоплених арабами Іспанії і Португалії — арабська, яку після Реконкісти заступила латина. Тільки поволі ці мови в усіх сферах почали витискатися національними мовами на народнорозмовній і фольклорній основі. Проте, наприклад, мовою дипломатії в усій Європі і навіть у Московській державі (в її зв'язках з Китаєм) тривалий час була латина. Лише в 1648 р. (уперше під час підписання Вестфальського миру, яким закінчилася Тридцятирічна війна) замість латини відповідну угоду укладено французькою мовою. Якщо взяти три дати — 1815 р. (Віденський конгрес) — 1919 р. (Версальський договір) — 1945 р. (Потсдамська угода) — та порівняти кількість державних і офіційних мов Європи, що існували в той час, то одержимо таку картину. У 1815 р. було всього 13 подібних мов: 1) французька; 2) німецька; 3) російська; 4) польська; 5) турецька; 6) шведська; 7) данська; 8) нідерландська; 9) англійська; 10) іспанська; 11) португальська; 12) італійська; 13) латинська — остання в Папській області (згодом — Ватикані). У 1919 р. подібних мов було вже 28, оскільки до згаданих вище додалося ще 15 державних або офіційних мов, а саме: 14) норвезька; 15) фінська; 16) литовська; 17) латиська; 18) естонська; 19) білоруська; 20) українська; 21) чеська; 22) словацька; 23) румунська; 24) угорська; 25) сербсько-хорватська [1]; 26) болгарська; 27) албанська; 28) грецька. У 1945 р. додалося ще 7 подібних мов і загалом їх стало 35: 29) ісландська; 30) фарерська; 31) ірландська; 32) словенська; 33) македонська; 34) ретороманська; 35) мальтійська. Однак процес визнання інших мов Європи державними або офіційними на цьому не припинився, бо вже після 1945 р. до них додалося ще 6 мов: 36) фризька; 37) каталанська; 38) галісійська; 39) баскійська; 40) верхньолужицька; 41) нижньолужицька. Отже, за період з 1815 р. до 1990 р. кількість мов Європи, визнаних державними або офіційними, зросла з 13 до 41, тобто більше ніж у три рази. Причому цей процес аж ніяк не припинився, а весь час триває. На черзі до їхнього визнання стоять такі мови Європи, як: 1) саамська; 2) кімрська (валійська); 3) ерська (шотландська — кельтська); 4) бретонська; 5) лецебурзька. З огляду на спроби (інколи цілком удалі) оживити вигаслі мови до згаданих мов можуть приєднатися ще корнська, менська та прусська. На тлі цієї чітко простежуваної закономірності явно

---

[1] Після розпаду Югославії вона поділилася на сербську і хорватську, які раніше розглядалися як два варіанти однієї мови.

застарілими виглядають спроби «закрити» цілу низку неросійських мов у колишніх республіках Радянського Союзу і заступити все їх розмаїття однією російською мовою. У разі реалізації цих спроб виникла б цілком реальна загроза вже й для самої російської мови в разі змішання з усіма цими мовами розпастися на нові «російські мови» «російськомовного населення», а для сучасної російської мови — зникнути і лишитися у вигляді своєрідної мертвої (уже слов'янської) латини.

Розглянута тенденція до зростання кількості державних або офіційних мов ясно й недвозначно вказує на те, що набуття статусу державної українською мовою — це не якась «дивна» і «неприродна» випадковість, як міркують деякі російські «суперпатріоти», а безсумнівна історична закономірність. Ця тенденція пов'язана з демократизацією всього ладу сучасного життя і перевсім освіти, бо ясно, що дитині найлегше і найзручніше навчатися рідною мовою, а не чужою, хай у низці випадків і близькоспорідненою.

Звичайно, зростаюча при цьому багатомовність зумовлює своєю чергою низку проблем. Але вони будуть поступово розв'язуватися як шляхом удосконалення викладання іноземних мов, так і надалі, цілком можливо, поширенням допоміжної міжнародної планової мови (есперанто вже готове до цієї ролі). Усе це говорить на користь того, що українська мова у зв'язку з розглянутою і простеженою тут тенденцією і загальноєвропейською, і загальносвітовою, бо подібні явища спостерігаються і в інших частинах світу, має з часом не тільки de jure, а й de facto набути всіх функцій державної мови, що зробить її такою самою загальновживаною мовою великих міст Наддніпрянщини, якою вона вже давно стала в таких самих містах Галичини, Буковини, Західної Волині й Закарпаття. Отже, за своїм соціолінгвістичним статусом і положенням вона тоді нічим не відрізнятиметься від своїх щасливіших сестер, — російської і польської мов, які давно перебувають у такому стані. Проте не слід думати, що таке становище складеться саме собою, без зусиль самих українців, і в поширенні мови, і в її вдосконаленні. Багато залежатиме насамперед від успіхів у розбудові і зміцненні Української держави. Міцною будуть позиції держави в світі — зміцніють і позиції мови. І навпаки, за стану занепалої економіки, хиткої і непопулярної влади навряд чи буде мати особливі успіхи мова, що в ній нібито символізуватиметься держава. Найближчий період української історії покаже, наскільки міцною і довговічною буде Українська держава, проголошена в 1991 р.

Розглядаючи понад тисячолітню історію України й української мови, навіть за прагнення до максимальної стислості викладу, мимохіть не можна було зосередитися на найістотнішому, а втім, щоб дійти висновків, треба було розглянути бодай основні лінії історичного розвитку та найголовніші пов'язані з ними події і факти.

Отже, маємо підстави до таких найголовніших висновків.

З одного боку, в цій історії впадає в око низка негативних обставин:

1. Українці через певні несприятливі обставини, зокрема геополітичні, — брак зручних водних шляхів, що сходилися б у центрі держави (як це було в Росії), або виходу до моря, не перекритого войовничими кочовими народами (як це було в Польщі), розташування між двома найсильнішими слов'янськими державами (Росією і Польщею), наявність багатих земель (об'єкта зазіхань сусідів), — не змогли створити міцної держави.

2. Брак національної солідарності (міжконфесійні й «східно-західні» конфлікти, соціальні непорозуміння) давав змогу сусіднім державам або переманити на свій бік українську знать і, відірвавши від свого народу, поставити на свою службу, або, навпаки, нацькувати українські соціальні низи на власну національну еліту; розділивши українців на ворогуючі групи, сусідні держави, насамперед Росія і Польща, відносно легко ліквідовували спроби створення Української держави і правили Україною.

3. Брак міцної української державності викликав загрозу повного зникнення українців як народу і в кінці XX ст. поставив їх на межі як фізичного знищення (Чорнобильська катастрофа, рівна «десятьом Хіросімам»), так і повної етнічної і мовної асиміляції.

Однак поряд з цими негативними чинниками безсумнівні й позитивні.

1. Предкам українців-русинів пощастило славізувати дослов'янське населення України-Русі.

2. Вони виявилися в змозі створити одну з наймогутніших держав Середньовічної Європи, Київську Русь, об'єднавши навколо себе (прото)білоруські й (прото) російські племена, а також цілу низку неслов'янських народів — балтійських, фінно-угорських, тюркських.

3. Разом з білорусами й литовцями українці стали співзасновниками нової могутньої держави на Сході Європи — Великого князівства Литовського, землі якого простягалися від Балтики на півночі до Чорного моря на півдні, від Східної Пруссії на заході до Твері на сході.

4. Коли український народ опинився край безодні, — з заходу на його землі йшла польська експансія, з півдня — безперервні наскоки кримських татар, що відводили в полон тисячі людей, — він знайшов у собі сили створити козацьку республіку Запорозьку Січ, що не тільки захистила народ від турецько-татарської експансії, але своїми морськими походами змусила зважати на себе ханський Крим і султанську Туреччину, а її боротьба з Польською державою у повстаннях Наливайка, Трясила, Остряниці підготувала переможну війну 1648—1654 рр.

5. У середині XVII ст. цей народ під проводом Б. Хмельницького знайшов у собі сили створити свою нову державу; хай вона невдовзі мусила піти на союз з Москвою, що в перспективі спричинилося до нового поневолення, нова Козацька держава дала потужний поштовх розвиткові української культури, зокрема розвиткові української філософської (Сковорода) і політичної («История русов») думки, заклала основи для розвитку української культури і появи нової літературної мови на народній основі.

6. В умовах національного гноблення й утисків український народ спромігся створити самобутню й високорозвинену культуру (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, В. Винниченко, У. Самчук, І. Багряний, О. Ольжич, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра і ціла низка інших уславлених письменників; М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Потебня, І. Пулюй і багато інших — у науці), виплекав багату, гнучку і виразну літературну мову.

7. Життєспроможність українців виявилася й у тім, що, позбавлювані раз у раз своєї національної еліти, вони виявляли спроможність на її місці створювати нову: на місце спольщеної еліти, аристократичних родів (Рюри-

ковичів і Гедиміновичів — Вишневецьких, Чарторийських, Масальських і багатьох інших) прийшла нова, козацька старшина; коли ж козацьку старшину (Кочубеїв, Гоголів, Донців-Захаржевських) було перетворено на російське дворянство, з'явилася нова інтелектуальна еліта (із селян — Т. Шевченко, духівництва — І. Нечуй-Левицький і з того ж таки русифікованого і полонізованого дворянства, що повернулося, однак, до свого народу — М. Лисенко, М. Старицький, М. Рильський, В. Антонович); цим український народ, миролюбний і працьовитий, скидається на казкового дракона, якому відтинають голову, а на її місці виростає нова: спроби обезголовити українців, позбавити їх власної розумової еліти не повелися, вона раз у раз відроджувалася, і в цьому теж вияв життєздатності українського народу.

8. Привабливість і величезна притягальна сила української культури, і народної, і створеної інтелігенцією, не раз привертала на її бік і неукраїнців, серед них і росіян та поляків, які за покликом серця починали вірно їй служити; серед тих, хто стали творцями української культури, можна зустріти людей різного походження: російського [Я. Щоголев, М. Хвильовий (Фітільов), Ю. Бойко (Блохін), О. Оглоблін, П. Державін, В. Петров], польського (І. Свєнціцький, В. Антонович, М. Рильський), німецького (У. Кравченко (Шнайдер), О. Клен (Бургардт)], єврейського (Л. Первомайський, М. Фішбейн), румунського (Петро Могила) та представників інших національностей; і в цьому також свідчення сили українців і їхньої культури.

9. Український народ виявив дивовижну живучість у відстоюванні свого життя, неухильне прагнення до створення власної держави, незважаючи на всі перепони, що виникали на шляху до цієї мети. І тому попри всі поразки, що зумовлені і зовнішніми, і внутрішніми чинниками (найбільша перешкода — недостатня поки що його єдність), він цілком заслуговує на ті високі слова, що свого часу сказав про нього П. Тичина [1]:

Я єсть народ, якого правди сила
Ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила,
А сила знову розцвіла.
Щоб жить, ні в кого права не питаюсь,
Щоб жить, я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
Бо я живу…

Розгляд історії України в пов'язанні з історією української мови показав, що українська мова на народній основі пройшла протягом усього цього часу значну еволюцію, про яку можна було сказати лише побіжно. Справді,

---

[1] Не можна погодитись із офіційним (точніше, офіціозним) витлумаченням цих слів у радянській школі, начебто тут ідеться... про радянський народ, хоча б тому, що тоді б віршеві (якщо глибше вдумуватися) слід було б приписати цілком контрреволюційний сенс: яка ж бо тоді біда, яка чума косила радянських людей? Комуністична партія з насильницькою колективізацією й голодоморами, що лежать на її сумлінні? Безсумнівно, Тичина аж ніяк тут не міг мати на увазі радянські народи. Набагато переконливішим є зв'язок з українським народом, тим більше, що в 1941—1943 рр., коли Україну окуповано німцями, український патріотизм (з тактичних міркувань) дозволявся і навіть вітався («Любіть Україну» В. Сосюри, «Жага» М. Рильського і подібні твори належать саме до тих років).

спочатку поєднувана з церковнослов'янською (давньоболгарською) мовою, потім зближувана з білоруською, далі зазнаючи впливів з боку польської і російської, українська мова, що набула рангу книжної, хоч і вийшла з надр народної мови, поступово від неї відірвалася. Але водночас існувала широковживана усіма верствами суспільства й розмовна, чи, інакше кажучи, побутова мова. Так в Україні склалося явище, не чуже й іншим мовам, зокрема слов'янським, — певна мовна «багатоповерховість». Десь на кінець XVII — початок XVIII ст. українців обслуговували **три їхні** мови — церковнослов'янська (або церковнославізована), мова релігії і найвищого (найархаїчнішого) стилю, нижче розташовувалася мова книжна, з традиційним слововжитком і зворотами, за звичкою пройнята чималою часткою елементів польського походження (поступово звільнювана від них і зближувана з народнорозмовною мовою, вона могла б забезпечити легше формування літературної мови, але з ліквідацією Гетьманщини була витіснена російською), і, нарешті, найнижчим поверхом була українська мова на народній основі. Чисто народною мовою тоді дозволялося писати хіба що тільки гумористичні інтермедії чи бурлескні вірші (або й пісні в народному стилі, як правило безіменні). Проте були й спроби максимально наблизитися до цієї мови в писемності. Іноді всі ці три «яруси» або різновиди тогочасної української мови мали своє застосування в тому самому жанрі. А це вже свідчило, що українське суспільство опинилося на роздоріжжі, розв'язуючи питання, якою ж мовою воно має творити **свою** літературу. Прикладом відбиття цього роздоріжжя в спрямуванні розвитку мови є, зокрема, українські літописи: якщо літопис Григорія Граб'янки писано високою церковнослов'янською, а Самійла Величка — типовою тодішньою книжною староукраїнською мовою, то «Літопис Самовидця» максимально наближається до живомовної традиції. Приклад цей тим більш цікавий, що в багатьох випадках ідеться про опис тих самих подій.

Наприкінці XVIII ст., коли на Наддніпрянщині староукраїнська традиція (і церковнослов'янська, і книжноукраїнська) зазнала повної кризи, і сама логіка цієї кризи (обидві мови відчужено і витіснено російською), і приклад усієї Європи, де великої ваги набула народна творчість («Пісні Оссіана» Дж. Макферсона, німецька фольклорнопісенна збірка «Des Knaben Wunderhorn» — «Чарівний ріг хлопчика»), і захоплення фольклором у сусідів-слов'ян, — усе це повернуло українських письменників до власної народної мови. На відміну від XVIII століття, ця мова сприймалася дедалі **серйозніше.** Протягом дальшого часу видно, як українська мова розвивається не тільки кількісно (збагаченням лексики зокрема), але й якісно. На відміну від розвитку тогочасної російської та польської літературних мов із їхніми давно виробленими високими стилями, де письменники прагнули від «мови богів» перейти до стилів, ближчих до розмовно-побутового мовлення, українській мові багато в чому доводилося долати протилежний шлях. Українському письменникові не треба було опановувати народно-побутову мову: він з неї починав. Зате складною проблемою стало вироблення інтелектуальних стилів поважної прози (мистецької, публіцистичної, наукової), високої (непобутової) драми, важливої тим, що вона мала дати зразки інтелектуалізованої розмовної мови, медитативної поезії. У міру їхнього вироблен-

ня підносився і ранг мови. Якщо в перших своїх творах українська літературна мова не могла претендувати на всеохопність усіх сфер нормально розвиненої нації (через що прогалини доводилося заповнювати російськими, польськими, німецькими писаннями), то з часом україномовна творчість ставала дедалі більш самодостатньою. Т. Шевченко ще мусив навіть серйозну епістолярію і щоденник (річ, украй інтимну) створювати російською мовою, Ользі Кобилянській, вихованці німецької гімназії, свої плани (наприклад, до роману «Земля») найдогідніш було писати німецькою мовою. І. Франкові й Лесі Українці в усіх випадках життя, відбитих в усіх їхніх писаннях, цілком вистачало самої української мови [1]. Так непомітно відбувалося ніби в казці переродження: із скромної і простої Попелюшки мова ставала гордою Царицею [2]. Отже, навіть не виходячи за межі української мови, можна побачити, що та сама мова може, залежно від її використання, функцій, ширшого чи вужчого їх кола, посідати зовсім різне місце в житті суспільства, здобути більшу чи меншу повагу і увагу.

Нині, коли українській мові треба осягати ще один, вищий за попередній ступінь, а саме стати мовою державною в усьому розмаїтті її функцій, важливо зрозуміти різні типи мов залежно від того місця, яке вони зайняли в житті народу, їхнього носія, країни, де вони поширені, і в світі. Щоб глибше з'ясувати якісні відмінності між мовами, зумовлені їхньою роллю в суспільстві, оцінкою їх, треба буде залучити дані про різні мови світу. На їхньому тлі ясніш стане і **якісний** розвиток української мови, і те місце, яке вона займе у відповідній класифікації. Це й буде темою наступного розділу.

---

[1] Їхні іншомовні твори — Лесі Українки російською, Франка польською й німецькою, з'являлися не через невистачальність для них українською мови, а з причин суто зовнішніх, з бажання бути почутими іншомовною аудиторією, іноді ж іще і з суто заробкових міркувань: як відомо, наприклад, лише в останні роки життя Леся Українка почала одержувати гонорари і від українських видань; до того їх можна було одержати тільки від **чужих**, а на своїх доводилося працювати лише «на громадських засадах», що, звичайно, дуже шляхетно в плані духовному, але досить обтяжливо в матеріальному.

[2] Цей романтично поетизований образ не належить авторові: його створено на максимально наближеному перефразуванні відповідного місця з відомого вірша «Naše řeč» («Наша мова», — букв. «Наше мовлення») класика чеської літератури Сватоплука Чеха (1846—1908).

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ СВІТУ І МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НІЙ

В одній зі своїх бесід із співробітниками та аспірантами Інституту мовознавства (тоді ще АН УРСР) Л. Булаховський, характеризуючи певні властивості мови, порівняв її з валютою. При цьому він мав на увазі те, що кожна мова, як і валюта, не тільки має обіг у певних колах людей, об'єднуючи їх в етнічні суспільства (народи), але й так само, як і валюта, відповідно (вище або нижче) ними оцінюється, отже, завжди має нібито свій певний «курс», подібний до курсу на біржі валют різних держав. Наскільки відомо, згадану бесіду, на жаль, не записано, через що можна передати лише зміст наведеної думки. Не знайшла вона відбиття й розвитку і в останніх працях ученого. Тим часом думка про оцінку мови суспільством настільки важлива, що за належної уваги до неї вона могла б стати вихідним пунктом цілого напряму спеціальних наукових досліджень, причому не лише лінгвістичних. Для розкриття її змісту на конкретному матеріалі треба було б конче пов'язати суто лінгвістичне (і соціолінгвістичне) дослідження мов з різнобічними дослідженнями як етнічних суспільств, що ними користуються як національними, так і інших подібних угруповань, де вони хоч би якоюсь мірою застосовуються або принаймні лише оцінюються. Отже, для цілковитої повноти вивчення проблеми суспільної оцінки мов воно мало б бути не лише (соціо)лінгвістичним, але й комплексним (інтердисциплінарним), включаючи й висвітлення соціологічного боку проблеми в широкому розумінні (наприклад, у тім, що стосується пов'язання позитивного (нейтрального, негативного) сприйняття мови залежно від пов'язаного з нею рівня розвитку економіки (культури) її народу-носія. Важливим був би й бік психологічний, бо те чи інше сприйняття мови (від її рецепції в цілому аж до ставлення до окремих рис її фонетики, граматики, лексики) пов'язане з цілою низкою психологічних моментів. Є, на думку великої кількості користувачів (чи поціновувачів) мов, мови «гарні», «приємні» і «негарні», «потворні», причому на шкалі оцінки мов ставлення до тих або тих мов не лишається незмінним. Та сама мова з погляду навіть естетичного у різні (і часом дуже близькі за часом) періоди оцінювалася по-різному. Хоч ці оцінювальні погляди є часто малооб'єктивними, коли вони охоплюють широкі верстви численних суспільств, не брати їх до уваги не можна. А з'ясування причин виникнення цих поглядів могло б висвітлити дуже багато у якісному розвитку мов, у причинах утрати ними авторитету, престижності або в їхньому зростанні. Брак скільки-небудь значних попередніх опрацювань порушуваної теми лінгвістичної оцінки мов, складність яких зрозуміла із щойно згаданого, дає змогу цю проблему розглянути лише в деяких моментах, що видаються найістотнішими. Для розуміння сучасного становища української мови це особливо важливо, оскільки вона ще не настільки зміцнила свої позиції в українському етнічному суспільстві, не говорячи вже про Україну в цілому, тим більш світ, щоб вважати її становище цілком усталеним і стабільним.

Приймаючи як один з основних своїх принципів визнання рівноправності націй і мов (причому не формально і не з тактичних міркувань, як у радянський період, а принципово), мовознавство України як демократичної держави виходить тим самим з двох природно пов'язаних з ним положень: про здатність будь-якої мови за сприятливих умов досягти найвищого рівня розвитку, стати врівні з найрозвиненішими мовами світу [1]; про потребу створити якомога сприятливіші умови для розвитку всіх мов.

Слушність тези про здатність усіх мов незалежно від їхнього походження досягти найвищого рівня розвитку, отже, про потенційну рівність усіх мов, доводить уся відома нам їхня історія, оскільки поряд із індоєвропейськими мовами (англійська, французька, німецька, російська, польська, іспанська, португальська, італійська тощо) відомі високорозвинені мови й інших мовних родин: сінотибетської (китайська), афразійської (семіто-хамітської — арабська, іврит), тюркської (турецька, азербайджанська, татарська, узбецька), фінно-угорської (фінська, угорська, естонська), картвельської (грузинська), з ізольованих мов (японська) тощо. Здатність до успішного розвитку виявляють останнім часом і менш відомі досі мови, належні до інших мовних родин — банту в Африці (суахілі), індіанських у Південній Америці (кечуа), ескімосько-алеутських (гренландська, ескімоська мова Гренландії) та ін. Багато прикладів успішного розвитку дають і мови колишнього Радянського Союзу, особливо в короткий період «Відродження» 20-х років, — яке скрізь у 30-ті роки стало «розстріляним», — коли завдяки зумовленій тактичними міркуваннями політиці сприяння розвиткові культур неросійських народів поряд із мовами із давньою писемною традицією (крім уже згаданих, таких як українська, білоруська, вірменська, таджицька та ін.) високого рівня розвитку досягли також мови молодописемні або майже позбавлені своєї писемності до 1917 р., такі як тюркські (башкирська, чуваська, якутська), фінно-угорські (ерзя-мордовська, мокша-мордовська, марійська, удмуртська, комі), іберійсько-кавказькі (абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська, чеченська, інгуська, аварська, лакська, лезгинська, табасаранська) та ін. За порівняно короткий час (із середини XIX ст. до 1940 р.) великого успіху в своєму розвиткові досягли й балтійські мови (латиська й литовська). Цей успіх допоміг їм порівняно добре пережити й період тимчасового поневолення народів, їхніх носіїв (з 1940 до 1990 р.), коли за допомогою політики масової депортації з країн Балтії за одночасного масового переселення людності з Росії й інших республік ставилося за мету перетворити поступово ці країни із Литви й Латвії, а так само й Естонії на Литву, Латвію й Естонію, але без литовців, латишів і естонців. Теперішні ускладнення з т. зв. російськомовним населенням цих країн (особливо Латвії

---

[1] Про це писав ще О. Потебня, зазначаючи: «Последовательный национализм есть интернационализм. Как немногими знаками выражаются бесконечные числа и как нет языка и наречия, которые не были бы способны стать орудиями неопределимо разнообразной и глубокой мысли, которая, однако, никогда не может сравниться с познаваемым; так всякая народность, хотя бы и низшая, a priori способна к бесконечному одностороннему развитию» (*Потебня А. А.* Проблема денационализации. — У кн.: *Потебня О.* Мова. Національність. Денаціоналізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова. — Нью-Йорк, 1992. — С. 70).

й Естонії) — наслідок тогочасної ненормальної політики, коли корінне населення відповідних країн поступово (через масову міграцію з інших республік) перетворювалося на національну меншину у своїй країні, єдиному місці на земній кулі, що є його історичною батьківщиною. Цим фактично хотілося досягти того самого наслідку, що й виселенням частини народів Кавказу або кримських татар: поступово батьківщина цих народів мала перетворитися для них на чужину, бо скрізь ставала потрібна російська мова (приїжджі вільно могли обійтися без знання мови місцевого населення).

Проте тези про потенційну рівність усіх мов і потребу створення максимально сприятливих умов для їхнього розвитку аж ніяк не суперечать різному стану розвиненості і поширеності мов світу в наш період. Подібний стан щодо розвиненості мов, принаймні тривалий час, залишатиметься і в майбутньому, що ж до поширеності мов, то, напевне, тут ніколи не буде досягнуто стану, коли мови будуть поширені однаковою мірою вже хоч би тому, що кількість носіїв різних мов залишатиметься різною як спадок попередніх періодів їхнього розвитку і поширення. Випливає це з того, що ті 2500 або 5000 мов, які становлять загальну кількість мов світу [1], перебувають на дуже різних рівнях розвитку та вживаності і для того, щоб цей рівень якоюсь мірою зблизився, треба дуже багато часу. Тим більш важко цього досягти тому, що, як показує досвід дотеперішньої історії, зокрема й останній період, серед мов світу в зв'язку з суспільним (етнічним) розвитком відбувається безперервно, з одного боку, процес виникнення нових літературних мов із колишніх діалектів або близьких до них своїм статусом ідіомів, а з другого — процес деградації мов, їхнього перетворення на групи ненормованих діалектів, а то й цілковитого їхнього зникнення. Зважаючи на те, що принаймні на найближче оглядане майбутнє не передбачається, щоб показники економічного, політичного й культурного розвитку всіх народів світу зрівнялися, — а від цього залежить і рівень розвиненості мови, і її соціолінгвістичне становище, — проблема соціолінгвістичної оцінки мов ще довго лишатиметься актуальною.

Зміни в соціолінгвістичній, насамперед соціальній (суспільній) оцінці певної мови, як з боку її носіїв, так і з боку представників інших мов, суміжних або віддалених (що залежить від суспільної вагомості мови та її поширеності), спостерігаються від найдавнішого минулого, якого сягає історична пам'ять людства, до наших днів. Особливо яскраво це відбивається в процесі зникнення (і забуття) нерідко в свій час могутніх і надзвичайно поширених давніх мов (таких як давньоєгипетська, шумерська, акадська — ассиро-вавилонська, хетська, давньоперська) або й у змертвінні колись цілком живих і дуже поширених мов (таких як латинська, санскрит, давньокитайська). Перші, забуті, мови ледве розшифровано за їхніми пам'ятками протягом останніх століть. Другі — ще залишилися в певному обігу, але дуже обмеженому: іноді, як у випадку латини, це ще відносно широке коло вживаності (державна, поряд з італійською, мова Ватикану, католицької церкви, фармакології, класичної філології, біологічної систематики — аж до спроб відрод-

---

[1] *Брук С. И., Иванов В. В.* Языки мира//Русский язык: Энциклопедия. — М., 1979. — С. 417.

ження латини як розмовної міжнародної мови: рух «Живої латини»), інші (санскрит, давньокитайська) — переважно мови, що стали об'єктом вивчення філологів. І паралельно, — що теж свідчить про великі соціальні зрушення в уживаності мов, — протягом останніх двох століть людство стає свідком сформування і розвитку мов, до того маловідомих, бурхливий розвиток яких ще недавно мало хто міг передбачити (таких як литовська, латиська, фінська, естонська, писемність яких сягає XVI ст., але справжній розквіт припадає лише на другу половину XIX—XX ст.).

Серед мов світу, виходячи з їхньої поширеності і значущості, а з огляду на це й оцінки, можна відзначити кілька основних різновидів: 1) мови індивідуального поширення (носієм яких є одна людина); 2) мови часткового вікового (генераційного) поширення; 3) мови часткового етнічного (соціального) поширення; 4) мови часткового територіального поширення; 5) мови повного територіального поширення; 6) мови позатериторіального поширення; 7) мови екстериторіальні.

Говорячи про поширеність або непоширеність мов, про їхнє життя (або їхнє змертвіння і смерть як мов живих, уживаних), дослідник стає начебто перед градусною шкалою, де точкою відліку стає нуль (вихід мови з ужитку у розмовній функції). Від нуля ступенювання може йти у двох напрямках: 1) ступінь мертвотності мови (це відрахунок із знаком — (мінус); 2) ступінь життєвості мови — (а точніше, широти її життя) — це відрахування із знаком + (плюс). Оскільки цю працю присвячено життю мов, зрозуміло, що увагу буде зосереджено на, так би мовити, плюсових варіантах. Однак не можна не порушити побіжно й випадків «мінусових», оскільки за нуль прийнято факт виходу мови з ужитку як живої розмовної мови етнічного суспільства, але цим використання мови не обмежується. Так, кожна людина, що вивчала мови, без сумніву, стикається з таким явищем, як пасивне використання мови. Іноземна мова, що на своїй етнічній території функціонує як жива, може кимось поза цією територією використовуватися виключно як мова читання. Якби відповідна мова перестала скрізь уживатися як етнічно-розмовна, але б не втратила інтересу як мова читання, виникла б одна із ситуацій **мертвої** мови. Як розмовна, етнічна — вона мертва, отже, на нулі чи за нулем. Але нуль цей не абсолютний, якщо йтиметься про вживаність узагалі. Отже, є не тільки різні ступені в життєвій поширеності мови, а і в її «змертвілій» поширеності, тобто коли мова втратила свою етнічну пов'язаність і не обслуговує жодного народу. Але й тут можуть бути різні стадії. Є стадія дуже близька до мовного життя. Типовим тут є вже наведений приклад латини. Латина попри свою «мертвість» мова ще настільки вживана, та ще й має тенденцією вживаності на всій земній кулі (зокрема, як мова медицини, особливо фармакології), що її дуже важко визначити як мову мертву абсолютно. Вона стала мертвою як мова певного етносу, етнічного суспільства, але нею ще й досі, навіть як розмовною, користуються в обмежених колах класиків-латиністів, католицького духівництва. Отже, ця мова мертва як етнічна, але ще жива як мова професійно-корпоративна (навіть розмовна), причому чи не в усіх (або принаймні багатьох) кутках земної кулі. Мовою такого самого корпоративно-професійного типу є, мабуть, і санскрит, який ще активно використовується серед індійських учених-пандитів, індійського

духівництва, фахівців з індійської філології і філософії. Проте, на відміну від латини, санскрит не має такого поширення. Отже, ступінь його «позагробової» життєвості нижчий. Ще нижчий він у мов з обмеженою кількістю пам'яток (готська) або з пізно розшифрованими пам'ятками, унаслідок чого перервалася традиція розмовного використання мови (шумерська, акадська, давньоєгипетська, хетська). Ці мови є виключно мовами читання, якими не розмовляють навіть фахівці, тим більше, що часто цьому заважає й недосконалість письма (наприклад, непозначання голосних у давньоєгипетській мові). Є мертві мови фрагментарних пам'яток, переважно написів, глос (дакійська, фракійська, фригійська). Якщо у попередньому випадку вченим знана вся (або майже вся) граматика відповідної мови, то тут є лише її фрагменти, щоправда видобуті з текстів. Є мертві мови безтекстові, але можливі до реконструкції (звичайно, фрагментарно) на підставі їхнього відбиття в мовах, що увібрали їх у себе як субстрат (принаймні поки що такою є мерянська мова, реконструйована з російської). Є мертві мови, потенційно здатні для прочитання (отже, можливо, тимчасово абсолютно неприступні для прочитання). Це мови з писаними, але поки що не розшифрованими пам'ятками (наприклад, албанська — на території сучасного Азербайджану). Можуть бути мови, близькі до абсолютної змертвілості. Це мови, відомі з самих назв (наприклад, мова знаного з ненецьких переказів народу **сіхі́ртя** [1], витісненого ненцями). Щодо таких мов можна робити лише якісь припущення. Бувають випадки, коли начебто й можна щось (хоч би з лексики) певної мови реконструювати. Але брак точних даних про етнічний склад населення тих або інших країн не дає змоги «прив'язати» цю лексику до конкретного етносу. Так, у прибалтійсько-фінських мовах простежуються лексичні субстратні елементи якоїсь точно не визначеної (очевидно не індоєвропейської) мови. Проте якому етносові насамперед належить ця мова, ще точно невідомо. Тут наука наближається до абсолютного нуля —не тільки вийшлих з ужитку, але й невідомих мов [2].

Якщо стосовно мов, невживаних широко як розмовні або взагалі вийшлих із розмовного ужитку, тобто мертвих (мов із знаком «мінус»), уявний

---

[1] Пор. пояснення слова **сихиртя**: 1) *міф.* **сихи́ртя** (***малі сумирні істоти, що живуть під землею і час від часу виходять на поверхню, напр. по воду; своєрідні північні гноми***); // **сихи́ртяңэ хэвы** він зробився сіхіртя (***кажуть про давно вмерлого або старезного діда);*** 2) чудь (***загальна назва фінських племен)*** (*Ненецко-русский* словарь. Около 22000 слов.Составила Н. М. Терещенко. — М., 1965. — С. 563—564). На думку відомого українського антрополога В. Дяченка (повідомлену усно), оскільки за ненецькими легендами сіхіртя були народом, що пішов під землю, тобто могли жити в землянках, а пізніш вимерти, це могла бути рештка протосаамів, що не відкочувала з більшістю народу з місць, зайнятих ненцями; можливо, з ними слід пов'язувати як їхніх нащадків **Scrithi-finni** — саамів (у Йордана, VI ст.), хоч існує й інше, скандинавське пояснення першого компонента, — від давньоскандинав. skīrda «ходити на лижах» (*Хайду П.* Уральские языки и народы. — С. 110).

[2] Ученим, який уперше звернув увагу на цю мову, очевидно, субстрат прибалтійсько-фінських мов, був академік Естонської Академії наук Пауль Аріcте. П. Аріcте вважав, що до приходу в Естонію прибалтійських фіннів (III тис. до н. е.) її заселяв народ, носій мови невідомої нині мовної родини, яку він назвав протоєвропейською; з неї до естонської мови увійшли, зокрема, слова külg (бік), liha (м'ясо), nina (ніс), що мають відповідники в інших прибалтійсько-фінських мовах. П. Аріcте вважав, що назвою цих європейців було võnd, що міститься в ест. võõnuvõõras (зовсім чужий) (див.: *Рятсеп Х.* Академик Пауль Аристэ. — Таллинн, 1980. — С. 57), а також щодо пояснення (перекладу) слова: *Õigekeelsussõ*naraamat. — Tallinn, 1978. — Lk. 803, 801, *Tamm J.* Eesti-vene sõnaraamat. — Tallinn, 1977. — Lk. 668).

нуль є пунктом відліку, що від нього їхній класифікаційний розподіл найприродніше вести в напрямі дедалі більшого «змертвіння», тобто чимраз вужчої вживаності і життєвої активності (аж до обмеження відомостей про мову самим добором припущуваних слів або її назвою), то розподіл мов «із знаком плюс», навпаки, найлогічніше вести за ступенем їхньої уживаності в напрямі «вужча уживаність — ширша уживаність». Отже, в цілому і мертві, і живі мови, якщо їх розглядати разом, розподіляють за єдиним принципом. Мертві мови розподілено в напрямі від абсолютного нуля [повного браку відомостей навіть про назву мови, — можливе тільки припущення про існування якоїсь x (y, z) мови] до нуля відносного із наростанням активності мов аж до її обмеженого використання як розмовної (позаетнічної, корпоративно-професійної). За відносним нулем «плюсові мови», тобто живі, від нуля знову ж таки ідуть в напрямі наростання їхньої активності.

Першою, як уже зазначалося, іде група мов індивідуального (одноосібного) поширення, де носієм мови є одна людина. Тут можна відзначити два випадки. Одним із них є той, коли людина, що є носієм мови, є останньою з мовців, що лишилися. Другий, — коли вона є першим із них. До часу, що є рубежем двох століть, XIX і XX, остання з можливостей могла уявлятися хіба що гіпотетично. Із відновленням івриту в функції живої розмовної мови, з початком (і досить успішним) відродження корнської мови і, нарешті, з появою (народженням) такої планової мови, як есперанто, що існує вже 115 років, цю гіпотетичну можливість зреалізовано. У зв'язку з появою цього нового соціолінгвістичного явища — воскресіння мов у функції розмовних (іноді з одночасною їхньою лексичною реконструкцією, як, наприклад, у разі реконструкції прусської мови), а також феноменом створення планових мов (єдиний цілком удалий випадок — створення есперанто) — стало можливим і таке явище, коли єдиний носій (користувач) мови є не її останнім, а першим носієм (користувачем). Отже, якщо раніше мови подібного типу являли собою величину переднульову, то з певного часу з'явилися й ознаки того, що вони можуть стати величиною відодинично-післянульовою, тобто такою, за якою йде не повне зникнення мови (в усякому разі як розмовної), а поступове зростання кількості її носіїв.

У випадку, коли стосовно мови одиничного поширення йдеться про наслідок поступового вимирання її, останній одиничний носій цієї мови є представником найстаршого покоління мовців, бо останньому етапові в житті мови перед остаточною її загибеллю передує етап, коли вона стає мовою найстаршого покоління потенційних мовців. Остаточному вимертю мови передує такий стан її поширеності, коли мовою активно користується тільки найстарше покоління, середнє її ще може пасивно знати, тобто розуміти, але нею не користуватися, — щонайбільше звертатися до неї під час розмови з представниками найстаршого покоління (батьками). Наймолодше покоління, як правило, цієї мови не знає, і тому діди й баби, щоб порозумітися з онуками, мусять користуватися вже їхньою мовою, тобто тією, яка витискає і майже витиснула попередню мову народу. Отже, у цьому разі виникнення мови одноосібного поширення — наслідок природного процесу вимирання найстаршого покоління, що є єдиним поколінням носіїв мови. Той із цього покоління, хто пережив усіх своїх однолітків, і стає останнім носієм мови, і

тепер тільки тривалістю його життя після смерті решти представників його покоління вимірюється час існування цієї мови. Зрозуміло, що для вчених, які вивчають відповідну мову, такий носій мови стає особливо цінною знахідкою. Наукою зафіксовано кілька таких випадків, звичайно, з іменами носіїв подібних мов. Так, відомі як останні носії: тасманійської мови — тасманійка Труганіні; кельтсько-корнської мови: корнійка Доллі Пентрет; самодійської камасинської — Клавдія Плотникова; романської далматинської мови — Антоніо Удіне. Серед наведених прикладів, що відбивають і справжній стан у житті, переважають жінки. Це пояснюється двома причинами: — перша — жінки як менш рухома і більш пов'язана з традицією (у тім числі мовною) частина населення краще зберігають мову, друга та, що біологічно жінки мають стійкіший організм, а через це й довший вік; саме тому вони й переважають чисельно серед носіїв мов одноосібного поширення. Отже, ступінь збереженості таких мов, після смерті їхнього єдиного носія, відбитої в текстах (а в наш час і в магнітофонних записах), може бути різним. Він залежить від розвиненості науки, а часом і від місця розташування мови, ближчого або дальшого від культурних центрів. Так, порівняно недавно дуже багато магнітофонних записів камасинської мови записано від її останньої носійки К. Плотникової (із селища Абалакова Красноярського краю). Натомість не викликав особливого інтересу і не стимулював записів факт збереження активного знання корнської мови її останньою носійкою Д. Пентрет (у XVIII ст. в Англії). Це могло пояснюватись кількома причинами — рівнем розвитку тогочасної науки, особливостями духовного життя Європи (у вік Просвітництва нехтували вимираючими «сільськими» мовами, звичаями і творчістю народу як прикметами «дикості» и «неосвіченості», інтерес до них виник у період романтизму), браком звукозапису, що значно полегшує фіксацію мови. Абсолютно непомітно пройшла для науки в Росії смерть останнього носія фінно-угорської мерянської мови і навіть останнього покоління її носіїв у віддалених місцевостях Північної Росії, радше за все на північному сході сучасної Костромської області. Полабська ж мова, що вигасла в тому самому XVIII ст. завдяки її розташуванню в Німеччині, мала значно більше щастя: її записано як кількома німцями, так і навіть одним полаб'янином. Унаслідок цього тимчасом як реальна мерянська мова нам невідома і вимагає реконструкції з російської, що її в себе частково увібрала, записи полабських слів, окремих речень і навіть невеличких текстів нею дали змогу дізнатися відносно багато про її фонетику, граматику й словник. Порівняно мало знана з попередніх записів XIX — початку XX ст. камасинська мова значно більшою мірою розкрилася для науки в XX ст., вже в післявоєнний час, завдяки відкриттю двох останніх камасинок, одна з яких невдовзі померла, через що камасинська мова стала мовою одноосібного поширення. Звичайно, у разі запису від єдиного живого її носія, який за тривалої мовної ізольованості може поступово її забувати, дуже багато важить, наскільки добре він її пам'ятає. Зокрема, у доброму стані збереженості мови останньої камасинки, яка після смерті матері тривалий час була позбавлена змоги спілкуватися своєю мовою (до зустрічі з дослідниками) з будь-ким, відіграли роль дві обставини. Першою було те, що її мати, від якої напередодні Першої світової війни записував камасинську мову відомий

фінський дослідник Кай Доннер, була прекрасним знавцем камасинського фольклору. У народів, позбавлених писемності, яким були й камасинці, фольклор відіграє роль літератури. Мова фольклору значно багатша від розмовно-побутової. Ось чому остання камасинка особливо добре знала свою мову. Проте мова — це безперервне повторювання. Без повторювання, тобто без постійного уживання чи в розмовах, чи хоча б у читанні, — а такого способу вживання мови тут не було, — мова неодмінно рано чи пізно забувається. Проте тут виникла особлива обставина, яка змусила останню камасинку до постійної, хоч і своєрідної «розмови», де, щоправда, бракувало відповідей, але зате був постійний монолог з боку останньої носійки мови. Як виявилося, секрет цієї постійної (щоденної) потреби вживання камасинської мови в старої жінки, її носія, випливав з того, що вона як віруюча (причому баптистка) щоденно молилася цією мовою. Уживання саме камасинської мови випливало не тільки з відданості їй, а й зі своєрідного (не позбавленого логіки) міркування її носійки. Вона гадала, що оскільки Богу доводиться вислуховувати мільйони молитов англійською або російською мовами, він з особливою увагою поставиться до молитви камасинською мовою, що йде від **однієї людини** [1]. Це й стало другою, мабуть не менш важливою, обставиною, яка допомогла збереженню в пам'яті мови. Сприяло цьому й те, що, як відомо, молитви баптистів не є незмінними словесними формулами, а мають характер невимушеної й різноманітної **розмови** з Богом, якому той, хто молиться, розповідає про своє життя.

Інакше стоїть справа, коли йдеться про мову одноосібного поширення, але, так би мовити, не у відступі, а в наступі. Звичайно, подібна можливість виникає лише тоді, коли розпочинається відродження мертвої, але зафіксованої мови. Узалежнено це також від того, якою мірою зафіксована мова, а також якою мірою вона «вмерла» для суспільства, наскільки цінною для самого суспільства, котрому вона належала як жива мова в усіх її функціях, ця мова є. Важливою обставиною також є, чи зберігається етнос, який був носієм давньої мертвої мови, чи ні. Наприклад, дуже добре збереглася латинська мова. Прекрасно описано її фонетику, граматику, лексику (є безліч словників латинської мови). Є й дуже багато найрізноманітніших латинських текстів. З цього, суто лінгвістичного, погляду, «оживити» латинську мову було б не важко, і, власне, й оживлювати її особливо не треба, адже вона й досі, хай обмежено, у вузьких колах, не перестала використовуватися і як усна мова. Проте на перешкоді перетворення латинської мови на цілком живу стоїть те, що зник латинський етнос, римський народ, розпавшись на кілька романських, тобто, по суті, «римських народів» [адже поняття **романський** походить від лат. Roma — Рим, тобто фактично, якщо **романський (римський) народ** латинською мовою populus romanus, то **романські народи** латинською мовою годилося б назвати populi romani (букв. «римські народи»)]. Оскільки латинська мова вже з раннього середньовіччя, коли вона перестала бути етнічною, є міжнародною, єдиною функцією, у якій латинська мова була б здатна застосовуватися як розмовна, могла б бути тільки функція

---

[1] З усного повідомлення у 1975 р. академіка АН Естонії Пауля Аріcте, який довідався про згадану обставину від самої К. Плотникової під час її приїзду до Естонії.

нейтральної міжнародної мови. Зовсім інакше стоїть справа, коли мова перестала вживатися в функції повсякденної розмовно-побутової етнічної мови, але зберігся сам етнос, який колись у подібній функції мову використовував і продовжує відповідну мову використовувати в інших функціях, зокрема як мову релігії, науки, частково художньої літератури, як допоміжну мову спілкування різномовних, але одноетнічних громад тощо (функція івриту після втрати ним розмовно-побутової функції). У цьому випадку, як доводить приклад івриту, а почасти й кельтської корнської мови, відродження мови як етнічної у всіх її функціях цілком можливе. Як засвідчив приклад відродження івриту у всіх функціях етнічно-розмовної мови, а також створення (ініціювання) міжнародної допоміжної мови есперанто, їхніми відроджувачами (ініціаторами) була початково якась одна особа, а тому, доки відроджувані (створювані) ними мови не починали обслуговувати ширше коло людей, це були мови одноосібного поширення. Їхній відроджувач (ініціатор-творець), перш ніж зробити відповідну мову набутком і способом спілкування ширшої спільноти, мусив деякий час користуватися нею сам. У випадку відродження івриту, що його розпочав Еліезер бен Єгуда, початковий етап одноосібного поширення є менш «чистим», оскільки, по-перше, увесь час від смерті івриту як народнорозмовної мови до його відродження іврит не переставав час від часу використовуватися як мова розмовна, зокрема під час зустрічей євреїв, належних до громад з різними повсякденними розмовними мовами, а також у другій половині XIX ст. (до відродження івриту) у Єрусалимі він почав використовуватися у функції т. зв. «базарного івриту» при зустрічі на базарі представників ашкеназійської і сефардської громад, першу з яких обслуговувала мова, споріднена з німецькою, другу — мова, споріднена з іспанською. За цих обставин проміжок часу, коли відроджуваний іврит був виключно мовою Еліезера бен Єгуди, міг бути зовсім незначним. Інакшим мав бути випадок створення есперанто. Тут, доки його ініціатор-творець Людвік Лазар Заменгоф розпочав (з 1887 р.) поширювати його серед людства, а трохи раніше випробовувати на своїй родині, мав бути, справді, деякий час, коли ця мова була набутком самого її ініціатора.

Зіставляючи обидва види мови одноосібного поширення — вигасаючої (1) і поширюваної (2), можна побачити розбіжності між ними: 1) у першому випадку, коли мова одноосібного поширення завершує згасання мови, її носієм є, як правило, людина похилого віку; у другому, — коли мова одноосібного поширення є мовою, що тяжіє до поширення, її носієм є, здебільшого, людина середнього віку, оскільки справа відродження вимагає певної досить значної суми наукового і життєвого досвіду, якої не може бути в занадто молодої людини, і водночас вона ж вимагає значних сил та енергії, які втрачає людина похилого віку; 2) відмінність між обома випадками і в тому, що в першому йдеться про кінцевий наслідок процесу не тільки вимирання мови, але й загасання національної свідомості, коли останні носії мови, до того ж, як правило, двомовні, погодилися пасивно з утратою своєї першої мови і з тим, що надалі користуватимуться тільки другою, у другому ж, навпаки, передбачається, активний процес відродження (творення) мови; стисліше це можна викласти так: у першому випадку єдиний носій мови очікує, коли з 1 стане 0, у другому, — навпаки, з 0 він творить своїми зусиллями 1, прагнучи до даль-

шого зростання натурального ряду носіїв мови, тобто 0 — 1 — 2, 3...; 3) у першому випадку йдеться про останній етап вимирання мови; у другому — про перший етап її відродження (народження); 4) у першому випадку завершується процес вимирання мови, що попередньо стала мовою однопоколіннєвого поширення; у другому — розпочинається процес відродження (поширення) мови; 5) у першому випадку, який можна розглядати як суто біологічний процес (поява мови одноосібного поширення є наслідком вимирання останнього, тобто найстаршого, покоління її носіїв), вік її останнього єдиного носія міститься в хронологічних межах останнього покоління її носіїв, як найдовший серед людей його генерації; у другому випадку, коли йдеться про відроджувану мову, між часом вимирання мови (в особі її останнього перед відродженням носія, що вмирає) і часом життя її відроджувача виникає певний, іноді дуже значний, часовий період (адже для відродження мови потрібен сприятливий збіг обставин, якого немає за вимирання мови і який виникає не відразу); в разі виникнення планової мови, такої як есперанто, певна річ, жодних попередніх поколінь її користувачів не існує (мова розпочинається «з нуля», від її ініціатора). Усі зазначені особливості свідчать, що хоч на перший погляд, суто формальний, ідеться про ту саму річ, тобто мову одноосібного поширення, це лише кількісний збіг; якісно ж це зовсім різні, а точніше, різноспрямовані, явища. Розбіжність їхня виявляється не тільки в тім, що наслідком обох процесів є протилежні за своїм характером явища: 1) у випадку вигасання мови зі смертю її останнього носія настає мовне небуття, мова цілком виходить з ужитку або взагалі, або, коли йдеться про мову, традиційно культивовану в якійсь галузі (наприклад, у релігії), перестає бути мовою повсякденного розмовно-побутового використання; 2) у випадку оживання мови, навпаки, коло її носіїв розширюється, так що на час смерті її першого при відродженні носія нею вже користується більш-менш широке коло осіб, причому не тільки його покоління, хоч починається саме з нього, але й інших поколінь, здебільшого молодших. Є ще одна відмінність між мовами одноосібного поширення за їхньої належності до мов, що відмирають, і мов, що відроджуються. Перших є, а напевно, й буде, набагато більше, бо, по-перше, процес вимирання мов триває впродовж багатьох тисячоліть історії людства, а процес їхнього відродження розпочався зовсім недавно, а по-друге, далеко не кожну з вимерлих мов (навіть якби матеріально вони були добре збережені, зафіксовані) можна відродити. Якщо з давніх-давен зник народ, носій мови, замінившись іншими етносами, що користуються іншими мовами і тим самим цілком переродилися, відродження мови неможливе. Якщо ж, незважаючи на те, що мова вимерла, зберігся хоч би залишково етнос, її носій, і до того ж мову зафіксовано в пам'ятках, можливість відродження мови зберігається і залежить виключно від бажання народу цього домогтися. Важливою умовою цього є також безперервність мовно-культурної традиції. З цього погляду, наприклад, малоймовірним видається можливість відродження аккадської (ассиро-вавилонської) мови, бо носії цієї мови — ассирійці й вавилоняни — давно перейшли на арамейську мову. Одні з них, ассирійці, настільки зрослися з цією мовою, що навіть називають свою арамейську мову ассирійською. Другі, нащадки вавилонян, перейшли з арамейської мови на арабську (іракський діалект). Цим самим

далекі нащадки аккадців (давніх ассирійців та вавилонян) настільки відірвалися від мови й культури своїх давніх предків, що повернення до них стало тепер абсолютно нереальним. Те саме стосується й сучасних французів, які романізувалися і, виробивши собі власну романську мову, що як літературна розвивається з IX ст., також не повернуться до галльської мови, бо цього не дозволить їхнє повне перетворення на інший етнос з мовою, якою створено велику літературу світового значення. Оскільки сучасні французи, пройшовши стадію галло-романців, цілковито відірвалися від галлів, чистих кельтів, і тим самим галльський народ перестав існувати, стало абсолютно неможливим також і повернення до галльської мови, традиція якої припинила своє існування. Це так само неможливе, як і, скажімо, повернення значної частини українців до скіфської (іранської) мови своїх пізніш послов'янених предків. Інша річ, коли у якійсь формі мовна традиція зберігається. Так, єгипетські християни копти, нащадки єгиптян, зберігають і досі як мову релігії коптську мову, незважаючи на те, що їхня мова перестала існувати як розмовна з XVI ст. Однак, оскільки завдяки релігії, що відмежовує їх від єгиптян-мусульман, які як у побуті, так і в службі Божій перейшли на арабську мову, — вони зберегли свою мову, можливість її відродження як мови розмовної виключити цілком не можна.

До мов часткового вікового (генераційного) поширення належать ті мови, які не охоплюють усіх трьох наявних у кожній нормально функціонуючій мові поколінь мовців — молодшого, середнього, старшого, а тільки частину з них. Така ситуація виникає в тих мовах, які наближаються до стану, коли всі її колишні носії переходять на нову мову, що витискає попередню, і останніми носіями мови, що нею ще користуються, лишаються представники найстаршого покоління. Подібний стан настає тоді, коли носії мови починають від неї відмовлятися, переходячи на іншу. Виникає це під тиском обставин, які змушують їх спочатку поряд із власною засвоювати іншу мову, причому ця інша мова виявляється набагато цінішою за свою попередницю як знаряддя культури. У цьому разі починається поступовий відхід від своєї першої мови, нею перестають учити дітей, батьки яких ще за інерцією мову знають, але дітей її вже не вчать, щоб не псувати цим їхньої «кращої» мови. Першої мови батьки іноді можуть ужити тільки спілкуючись з дідами. Так поступово виробляється той стан, коли першою традиційною мовою етносу починають користуватися тільки представники найстаршого покоління в розмовах між собою. Навіть до своїх дітей вони звертаються, як правило, тільки другою новозасвоєною мовою, з онуками ж розмовляють виключно цією мовою, бо колишньої традиційної мови свого народу внуки вже не знають. Подібне явище спостерігалося, наприклад, у полаб'ян, про мову яких пастор однієї із полаб'янських парафій Хр. Генніг (1649—1719), укладач полабського словника, повідомляє таке: «У теперішній час тут говорять по-вендськи (полабськи — ***О.Т.***) небагато хто із старих; з молоддю вони вже не говорять цією мовою, бо з цього почали б сміятися. Молодь же відчуває таку відразу до рідної мови, що не хоче не тільки вчити її, але навіть не хоче й чути її звуки. Таким чином, через 20 або 30 років ця мова зникне» [1].

---

[1] Цит. за кн..: *Селищев А. М.* Славянское языкознание. Т. 1. — Западнославянские языки. — М., 1941. — С. 421.

Частковим віковим має бути початково й поширення мови, що відроджується. Виникнувши в середовищі людей середнього покоління, вона на початковому етапі свого відновлення переважно не здатна охопити найстарішого покоління, яке за інерцією (як і в разі вимирання мови) тримається за ту розмовну мову, що стала їм своєю (зокрема, їдиш у випадку відродження івриту). Відроджувана мова поширюється від середнього покоління на наймолодше, тобто дітей. У такий спосіб, наприклад, Еліезер бен Єгуда, відроджувач івриту, поширюючи знання івриту серед представників середнього покоління, водночас змалку вчив свого сина Ітамара (народженого 1882 р.) івриту [1] як рідної мови. При поступовому відродженні івриту як живої, у тому числі загальної розмовної мови, остаточне «оживлення» його відбувалося саме завдяки наймолодшому поколінню, для якого 1896 р. в Реховоті (Палестина) відкрито перший дитячий садок з івритом, у 1906 р. в Тель-Авіві засновано гімназію, де івритом велося викладання, а в 1916 р. — Єврейський університет (з викладанням івритом) у Єрусалимі. І власне в кінцевому підсумку цілком природний нормальний, як будь-якої іншої мови, розвиток відроджуваного івриту розпочався саме з того часу, коли з'явилися численні представники наймолодшого покоління, для яких іврит став їхньою рідною мовою з самого дитинства. З цього часу шляхом звичайної для кожної мови передачі знання мови від покоління до покоління іврит поступово поширився на представників усіх поколінь, став з мови часткового вікового поширення мовою повного вікового поширення. Засвоївши іврит з дитинства, одружившись і народивши дітей, це перше покоління носіїв івриту змалку передало його знання своїм дітям. Їхні діти у свою чергу передали знання івриту своїм дітям. Так нарешті з'явилися всі три покоління носіїв івриту. Мова стала приналежністю всіх поколінь мовців. При обох варіантах мова вікового поширення перебуває в динамічному плинному стані, оскільки не охоплює всіх поколінь мовців. Однак якщо в разі деструктивного розвитку мови, її занепаду, мова врешті-решт гине, у випадку мовного відродження стан мови, її стійкість поступово зміцнюється.

Якщо ж мову не можна врятувати від загибелі, — до чого йдеться, зокрема, в разі перетворення мови повного вікового поширення на мову частково-го вікового, а згодом і одноосібного поширення, — багато важить принаймні її фіксація, опис перед остаточною загибеллю. Користь від цього може бути потрійна: по-перше, знання особливостей будь-якої мови, тобто її фонетики, граматики, словника, корисне для мовознавства в цілому, бо збагачує дані науки про мову, її закономірності, що дозволяє вченим краще зрозуміти природу мов, їхнього розвитку; по-друге, якщо йдеться про мову, близькоспоріднену живим, це особливо корисно для розуміння історії цих живих мов, а також може прислужитися їхньому збагаченню, бо частину слів загиблої мови можна, змінивши їхню форму згідно з особливостями фонетики споріднених живих мов, включити до складу їхньої лексики; по-третє, іноді через

---

[1] *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель. Начальный курс. — Иерусалим, 1982. — С. 9.

деякий час після смерті мови серед нащадків її колишніх носіїв виникає бажання оживити мертву мову і нею користуватися. У цьому випадку, чим краще й повніше зафіксована померла мова в своїх особливостях, тим простіше, принаймні з матеріального погляду, це зробити. У сучасний період наука докладає через це всіх зусиль, щоб жодна мова, яка має зникнути, не загинула безслідно. Так, на заході Ленінградської області в кількох селах на 70-ті роки цього століття мешкало менше ста осіб носіїв водської мови [1], близькоспорідненої з естонською. З огляду на те, що ще з минулого століття, особливо його кінця, кількість носіїв цієї мови невпинно зменшувалася, фінські, естонські й угорські вчені посилено її досліджували. Ця робота особливо інтенсифікувалася в останні десятиліття нашого сторіччя. На сьогодні в Естонії, що стала центром дослідження водської мови, зібрано величезну кількість фольклорних, розмовно-розповідних текстів водської мови, у тім числі у вигляді звукозапису. Докладно вивчено граматику мови, створюється максимально повний її словник, картотека якого ще в 1975 р. налічувала близько 30 000 готових до опрацювання лексичних одиниць (словникових статей), які мали бути відбиті в створюваному «Водсько-естонсько-російському словнику». Якому б призначенню, теоретичному або практичному, не мали б служити ці матеріали, вони становлять величезну цінність, зберігаючи для нащадків мову і створену нею духовну культуру, які без цих зусиль могли б зникнути безслідно. Тим більше важливим стає значення матеріалів, залишених після смерті мови, коли виникає задум її відновити, як це сталося з корнською мовою (з кінця минулого століття) [2] або з прусською (після Другої світової війни). Зокрема, щодо прусської мови рекреація мови через фрагментарність даних стосовно її лексики змушує реконструювати ту, — і досить значну, — частину її словника, яку не відбили тексти прусської мови (переважно прусські катехізиси, перекладені з німецького катехізису Мартіна Лютера), а також невеличкі словнички. Робиться це так: використовуються добре знані слова споріднених балтійських мов, литовської або латиської, яким надається (на підставі відомості про них) прусської фонетичної або словотвірної форми. У такий спосіб дві групи відроджувачів прусської мови, одна з яких працює у ФРН, а друга в Литві, реставрують прусську мову, яку потім практично використовують в усному і письмовому спілкуванні між прихильниками її відродження, які водночас докладають усіх

---

[1] Див.: *Лаанест А.* Прибалтийско-финские языки. — У кн.: *Основы* финно-угорского языкознания. (Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки). — М., 1975. — С. 6; за іншими (очевидно, точнішими) даними, на 80-ті роки носіїв водської мови було лише близько 30—35 (див.: *Хайду П.* Уральские языки и народы. — М., 1985. — С. 99).

[2] Докладніше про реконструкцію корнської мови див.: *Berresford P. Ellis.* The Cornish Language and its Literature. — London and Boston, 1974. — P. 147—210; *Калыгин В. П.* Корнский язык. — У кн.: *Калыгин В. П., Королев А. А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 240—242; нарікання, які містяться в останній із праць на те, що відродження корнської мови здійснюється не цілком науково, мають звичайно тільки відносну вагу: якщо мова, навіть ненауково відроджена, оживе і житиме, це буде лише зайвим доказом того, що будь-яка, навіть «хибно» виникла мова перевіряється (й апробується) на життєвість лише практикою; співіснування в відроджуваній новокорнській мові явищ різних періодів її історії, що вважається, зокрема, неприпустимим, якоюсь мірою властиве й не одній цілком живій (і життєвій) сучасній мові.

зусиль, щоб репруссизувати самих себе, нащадків германізованих (остаточно в XVII ст.) і литуанізованих (очевидно, ще раніше) своїх віддалених предків [1].

Саме для XX ст. характерне набагато шанобливіше ставлення до мов, ніж спостерігалося в попередні століття. Тоді нерідко давали можливість легко вимерти не одній мові, причому навіть не намагалися зникаючу мову записати. Тепер намагаються втримати мову при житті, а якщо це неможливо, принаймні її записати, чому сприяє не тільки зміна ставлення основної частини людства до культури в усіх її проявах (ще в XVIII ст., наприклад, народної культури, діалектів і багатьох мов не цінували), а й удосконалення способів запису, їхнє полегшення (звукозапис). Саме XX ст. властиві також випадки оживлення колишніх мертвих мов, що не спостерігалося раніше.

Якщо для мов часткового вікового, тим більш одноосібного (індивідуального) поширення характерний значний ступінь нестійкості, особливо великий, коли йдеться про мови в стані занепаду, то він значно знижується в мовах часткового етнічного (національного) поширення. Для цих мов характерним є те, що ними користується не весь етнос (народ), якому належить відповідна мова. Мов неповного етнічного поширення багато серед мов колишнього Радянського Союзу. Це такі мови, як ерзя-мордовська, мокша-мордовська, марійська, башкирська, білоруська, єврейська (їдиш), де значна, а іноді навіть більша частина їхніх потенційних носіїв, належних до відповідного етносу, користується не мовою свого народу, а іншою, як правило, російською. Через цю стадію пройшли і деякі з тих мов, які тепер стали мовами повного етнічного поширення, і більше того, навіть мовами повного територіального поширення. Зокрема, до подібних мов належали деякі з слов'янських мов Центральної Європи, наприклад, чеська, словацька, словенська, частина потенційних носіїв яких серед чехів, словаків, словенців користувалась німецькою (у випадку чехів і словенців) або угорською (у випадку словаків) мовою. Мовами часткового етнічного поширення були й, наприклад, литовська (частина литовців користувалася польською, менша — німецькою мовою), латиська й естонська (з якими конкурувала в житті латишів і естонців німецька мова), фінська (бо частина фіннів послуговувалася шведською мовою). Становище мови часткового етнічного поширення звичайно, набагато міцніше від ситуацій мов часткового вікового поширення, тим більше одноосібного поширення. Проте і тут багато що зумовлено напрямом соціолінгвістичного розвитку мови. За спадного розвитку, якому не поставлено перепон і протидії, які б сприяли піднесенню престижу мови, її поширенню серед усіх верств народу, може розпочатися нестримний процес поступового витіснення власної етнічної мови іншою, який у кінцевому підсумку може призвести до того, що поширення

---

[1] Про задум зовнішнього (соціолінгвістичного) і внутрішнього (суто мовного) відродження (рекреації) прусської мови і (частково) її здійснювання див.: *Клоссе М.* Прусский язык и его рекреация. — У кн.: Интерлингвистические аспекты языковых реформ и проблемы лингвоконструирования // Тезисы докладов 2-й конференции по интерлингвистике. — Тарту, 4—6 октября 1990. — С. 16—17; *Клоссе М.* Новопрусский язык: «Толькемита» и «Пруса». — У кн.: *Интерлингвистическое* конструирование и языковые реформы: (Сборник памяти акад. Пауля Аристэ). Interlinguistica Tartuensis. 7. — Тарту, 1990. — С. 72—116.

мови спочатку звузиться до одного, найстаршого покоління, а згодом у міру його вимирання стане, перед остаточним вимиранням, мовою однієї особи, останнього її носія. Адже саме така доля спіткала водську мову, яка ще в минулому столітті і навіть на початку теперішнього була мовою хоч і нечисленного народу, але всіх трьох поколінь у ньому. Тепер вона стала мовою тільки найстаршого покоління. Одноосібна камасинська мова (попередньо мова часткового вікового поширення) прийшла до цього стану від етапу мови часткового етнічного поширення. З другого боку, за мовно-національного піднесення народу стан часткової етнічної поширеності може стати відправним для набуття мовою повного етнічного поширення. Так було у випадку щойно згаданих слов'янських і неслов'янських мов Центральної і Північної Європи. Стан часткової етнічної поширеності мови виникає тоді, коли народ опиняється в межах багатонаціональної держави, де панівне становище займає інший народ. Мова цього народу є мовою державною, отже мовою державно-адміністративних установ, війська, промислових підприємств, освіти (нижчої, середньої і вищої), засобів сполучення, великої торгівлі, державної медицини, мовою міста, де зосереджено переважно установи, пов'язані з цими галузями життя. Народ з державним минулим, мова якого колись обслуговувала всі ці ділянки і завдяки цьому, бувши загальнодержавною, тим більш стала мовою повного етнічного поширення, опинившись у подібній ситуації, активно їй протидіє, чинить опір. Цьому сприяє й те, що він здавна виробив власну національну еліту. Народ бездержавний, — як той, що взагалі держави не мав, так і той, що її здавна втратив, — нічого не може протиставити нав'язаній йому системі. Унаслідок цього усі його представники, що соціально підносяться, мимоволі мусять засвоїти мову панівної на його території держави. Поступово це їх мовно, а часом і національно відчужує від народу, з якого вони вийшли. Так виникають «селянські» народи, якими в минулому були, наприклад, литовці, латиші, естонці, фінни, бо в переважній більшості випадків у цих народів власною етнічною мовою дуже довго говорило, як правило, село.

Народи державні, що опинилися в стані бездержавності після державного існування, що тяглося протягом багатьох століть, такі як поляки в складі Росії, Австрії і Пруссії, або угорці в складі Австрії, приймали накинуту їм систему лише частково. Чужою державною мовою вони користувалися лише в межах державних установ країни, що їх поневолила; поза їхніми межами в міжетнічному спілкуванні послуговувалися тільки власною етнічною мовою. Крім того, установам чужої держави на їхній території вони намагалися протиставити власні шляхом створення приватних шкіл, банків, комерційних і промислових товариств, аж до власного війська в періоди повстань або таємного військового вишколу для готування власного війська. Наявність власної численної національної інтелігенції, причому найрізноманітніших фахових спрямувань, а також власної не тільки високоосвіченої, а й заможної верстви, дворянської аристократії і буржуазної еліти також сприяла силі опору цих народів. У період панування марксистської ідеології дуже спрощено, якщо не сказати примітивно, трактувався класовий поділ суспільства, в тому числі і роль найвищих верств. Усіляко підкреслю-

валися лише їхні негативні риси, і виходило, що ці верстви мають виключно паразитарний, аморальний, експлуататорський характер і головним завданням суспільства в його розвитку є скинути їх, щоб усіх зрівняти і вже не мати ані вищих, ані нижчих верств. Проте роки радянської влади, як і розвиток французького суспільства після Великої Французької буржуазної революції (та й будь-який післяреволюційний розвиток будь-якої післяреволюційної країни), наочно всіх переконали, що й після Жовтневої революції (або жовтневого перевороту, як його називав сам В. І. Ленін) на місці старої знаті з'являється знать нова. І процес цей, безперечно, закономірний і неминучий. Суспільство (насамперед етнічне, народ) становить собою щось подібне до людського організму, де кожна верства виконує певну функцію. І так само, як не можна уявити людини, що складається з самих лише ніг і рук, так і не можна уявити нормального людського суспільства, а отже й народу, що складався б із самих лише робітників або селян, причому робітників і селян, найбільш, так би мовити упосліджених, бідних, а не заможних завдяки своїй високій кваліфікації, енергії, винахідливості, умінню працювати. І так само, як людському організмові для його нормального функціонування потрібні не тільки ноги або руки (образно їх би можна порівняти із селянством, пов'язаним із землею і робітництвом, що живе працею своїх рук), а й живіт, що перетравлює поживу, серце й голова, так нормальному суспільству потрібні ділові люди й купці (живіт), письменники і митці (серце) і керівна верства разом із представниками науки, що їм допомагають (мозок). За нормально організованого демократичного суспільства цей поділ, чужий будь-якій кастовості, дає змогу нормально жити народові і нормально розвиватися його мові. Так зв. класова боротьба не може бути нормальним станом суспільства, так само як не може бути постійним станом організму хвороба. Роль найвищих верств суспільства дуже велика. Це еталон, на який рівняється народ і завдяки якому стає нацією. Народ, позбавлений своєї власної найвищої верстви, мимохіть починає деградувати як певна етнічна спільнота. Він мусить або виділити з себе і сформувати власну національну еліту, яка б його очолила і повела за собою, або, — якщо він на це не спроможеться, — мусить спочатку мовно, а згодом і ментальностєво денаціоналізуватися. Як відомо з національно-визвольних рухів, честь належати до національної еліти купується дуже дорогою ціною, і перші її представники (і часто не в одному, а в кількох поколіннях) розплачуються за це багатьма жертвами, у тім числі власним життям. Ця доля не минає навіть високорозвинених націй, державних у минулому. Історії угорської національно-визвольної боротьби під час революції 1848—1849 рр. відомі імена 13 арадських мучеників, військових керівників повстання. Узяті в полон австрійцями, вони всі були страчені: генералів Лайоша Ауліча, Яноша Дам'яніча, Кароля Кнезіча, Дьордя Ланера, Карла графа Лейнінген-Вестербурга, Йожефа Надь-Шандора, Ерньо Пелтенберга, Ігнаца Терека і графа Кароля Вереї повішено, генералів Аристида Детефі, Ерньо Кіша, Йожефа Швейделя і полковника Вільмоша Лазара розстріляно [1]. Із зовсім недавньої історії можна навести й список багатьох

---

[1] Див. статтю: *Arader Märtyrer*. — У кн.: Taschenlexikon Ungarn. — Leipzig, 1981. — S. 16.

тисяч польських офіцерів, цвіт польської національної еліти, підступно і підло розстріляних радянськими каральними органами у Катині, Харкові і Твері [1].

Ще більше жертв приносять представники народжуваної еліти бездержавних народів (під якими слід розуміти народи як бездержавні взагалі, так і ті, що здавна втратили власну державу), бо їм доводиться долати опір як з боку чужої держави, так і з боку національно нерозвиненого власного народу, вихованого в дусі лояльності й відданості до чужої держави-гнобительки і відповідно ворожості до її ворогів, у яких він не бачить борців за його ж, народу, справу. Саме через національну несвідомість власного народу, його роз'єднаність щойно виникаючій національній еліті народу, який її позбавлений, доводиться приносити набагато більші жертви, ніж це буває в народів із державними традиціями і власною давно сформованою національною елітою. До цього ще й долучається та обставина, про яку протягом тривалого часу соромливо вмовчувалося, але яка має насправді дуже велике значення. У державних народів їхня еліта (звичайно, не всуціль, але значною мірою) відзначається й тим, що до неї, крім людей лише інтелектуально, розумово багатих, належать і просто заможні, а то й дуже багаті люди. Не секрет, що, незважаючи на відому сентенцію «і в рам'ї пошанована чеснота», найбільшу шанобливість у переважної більшості людей викликають люди, одягнені аж ніяк не в рам'я, а в найкращий і наймодніший одяг, люди, за якими, крім їхніх чеснот, стоїть ще й їхнє багатство. Вони є законодавцями мод, манер, поведінки і... мови, якою користуються, причому не тільки з боку людей свого ж кола або близьких за своїм майновим і освітнім цензом, але й — і навіть більшою мірою — з боку представників кіл, що не досягли цього рівня. І це цілком природно: кожна людина прагне до вищого, кращого, гарнішого і бере його собі за зразок. Нещастям бездержавних народів є й те, що представники їхньої духовної еліти мають часто жалюгідний вигляд. Це переважно бідні, погано одягнені, часто хворі на сухоти від нестатків, переслідувані владою інтелігенти. Вигляд їх мало кого надихає. До не одного з них цілком можна було б застосувати, якщо йдеться про сприйняття оточенням, ті слова, які висловлюють у вірші М. Лермонтова «Пророк» самовдоволені старі своїм дітям: «Смотрите ж, дети, на него: Как он угрюм и худ и бледен! Смотрите, как он наг и беден. Как презирают все его!» Через це дуже велике значення для народів бездержавних має прилучення до національно-визвольного руху, зокрема, до того, з чого він розпочинається, — розвитку культури, — представників заможних, а разом із тим і освічених верств народу. Часом ці верстви дають і перших меценатів, що також важливо, бо на їхні кошти створюються культурні інституції. Тут доречно згадати приклади П. Симиренка, що сприяв виданню «Кобзаря» Т. Шевченка, або графині Є. Милорадович, завдяки коштам якої стало можливим створення Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вони ж допомагають найобдарованішим

---

[1] За наявними на 1990 р. даними, в 1940 р. розстріляно понад 16 000 в'язнів, польських офіцерів, серед яких було 8 000 кадрових офіцерів, а також мобілізованих на початку війни 1939 року більш ніж 8 000 лікарів, не менше від 650 вчителів, такої самої кількості інженерів, 420 юристів, 40 священиків різних віровизнань (*Семиряга М. И.* Тайны сталинской дипломатии. 1939—1941. — М., 1992. — С. 131).

людям свого народу. З кола представників вищих верств виходять і обдаровані письменники й митці, заможність батьків яких дає їм змогу дістати блискучу освіту, а це, в свою чергу, допомагає їм у створенні досконалих високомистецьких творів (тут досить прикладів Лесі Українки і М. Лисенка). Для поневоленого бездержавного народу, позбавленого через обставини власної історії як власних національних закладів освіти, так і досить багатих видавців, які могли б оплачувати роботу письменника або митця-композитора, це має особливо важливе значення. Адже, наприклад, та сама Леся Українка протягом років писала і друкувалася не одержуючи за це жодних гонорарів: українські занадто вбогі видавництва і часописи не могли їй їх виплачувати. Отже, доводилося жити тривалий час на утриманні батьків. Платню за свою творчість Леся Українка почала одержувати лише наприкінці життя. Прошарок заможних людей серед інтелігенції недержавних народів частково формується з представників старої, так би мовити, традиційної аристократії — дворянства (випадок М. Лисенка і Лесі Українки). Частково ж його складають представники найзаможніших верств селянства. У Латвії та Естонії їх називали «сірими баронами». По суті, те саме явище виникло і в Україні, — бо із заможних селян походить, зокрема, В. Стефаник, — але на перешкоді цьому стали в Східній Україні колективізація і знищення заможного селянства («розкуркулення»), а далі голодомор 1932—1933 рр., яким українське селянство було приборкане й спролетаризоване. Заможність дає людині впевненість і силу змагатися за честь і гідність свого народу. Зубожіння, залежність від влади робить людину несміливою і невпевненою, а коли до цього долучається ще й терор, то застраханий український селянин, що потрапив до зросійщеного міста, — де перед тим винищено українську (і україномовну) інтелігенцію, — починає орієнтуватися на російську мову й культуру і принаймні мовно швидко асимілюється. Прѐстиж мови часткової етнічної поширеності, особливо коли це етап до піднесення, а не соціолінгвістичного спаду мови, звичайно, дещо вищий, ніж у мов двох попередніх ступенів поширеності. Проте порівняно з мовами більш поширеними, зокрема, мовами повної етнічної поширеності, цей рівень ще дуже низький. Найяскравішим виявом цього є те, що подібні мови не мають авторитету навіть у межах етнічного суспільства, народу, якому вони належать.

Мови двох попередніх груп, — одноосібного і часткового вікового поширення — викликають головним чином інтерес лише з боку вчених, якщо це мови, що перебувають у стані занепаду. Дуже часто це зумовлено тим, що відповідні мови належать до певної широко відомої сім'ї (або групи) мов. Так, інтерес до вимерлої західнослов'янської полабської мови стимулювався і перед її загибеллю, і особливо після того, як вона стала мертвою, значною мірою тим, що вона належить до групи слов'янських мов. Інтерес до прибалтійсько-фінської водської мови викликала не тільки вона сама по собі, а й її найближчий генетичний зв'язок із фінською і, особливо, естонською мовами. Те саме стосується й далекої родички фінно-угорських мов — камасинської мови, що як одна із самодійських увіходить до складу уральської сім'ї мов. Ці мови начебто світяться відбитим світлом споріднених із ними, більш поширених мов. Через великий теоретичний і практичний інтерес до їхніх більш щасливих мов-родичок виникає інтерес і до цих мовних «бідних

родичів». Так, після появи книжки П. Арісте естонською мовою, присвяченої водській мові, її було видано й у США англійською мовою. Проте у широких колах поза науковою громадськістю подібні мови особливого інтересу не викликають.

Справа докорінно змінюється, однак тоді, коли відповідні мови перебувають у відповідних стадіях поширеності не внаслідок їхнього вимирання, а навпаки, як результат їхнього відроджувального розвитку. Так, відроджуваний іврит відразу ж як мова відроджувана зажадав появи різноманітних наукових, науково-популярних і навчальних публікацій — від фундаментальних праць типу започаткованого Еліезером бен Єгудою «Lexicon'y totius Hebraeitatis» до багатьох практичних підручників, граматик і словників гебрайської мови. Це зумовило також цілу низку практичних заходів, спрямованих на розвиток і плекання відроджуваної мови, наприклад, шляхом створення дитячих садків і шкіл «Іврит бе іврит» («Мова іврит івритською мовою»), де івриту навчали переважно безперекладним методом. Ще більшою мірою це стосується мов часткової етнічної поширеності в разі спроб їхнього поширення. Так, навіть дуже короткочасний період т. зв. українізації або білорусизації в Україні й Білорусі спричинив появу великої кількості літератури, призначеної для вивчення української і білоруської мов. Саме в цей час видавалося чимало загальних і галузевих (термінологічних) словників. Згортання відповідних тимчасових, здійснюваних з тактичних міркувань, кампаній відразу ж потягло за собою спад у праці над літературою з відповідних мов та її виданням. Утім, це стосувалося й інших мов тогочасного Радянського Союзу. Якщо в 20-ті роки, у час т. зв. «коренізації» виходили різноманітні підручники для вивчення мов не лише союзних, але й автономних республік, причому не тільки призначені для носіїв відповідних мов, а й для росіян і русифікованих представників тих чи інших народів, то пізніш зі значним скороченням кількості праць і підручників з мов Радянського Союзу істотно зменшились, а то й цілком зникли підручники з цих мов, укладені російською мовою. Це відбивало курс на поступове витискання відповідних мов, тенденцію до звуження кількості їхніх носіїв. Ясно, що мова, підручники й посібники з якої в основному або виключно пишуться й видаються мовою відповідного народу, призначені виключно для внутрішнього попиту і не мають шансів поширення серед іншомовців, більше того, вони стають «закритими» і для тих потенційних носіїв мови з числа відроджуваного народу, які внаслідок процесів асиміляції втратили знання своєї мови, але прагнули б до неї повернутися. Цим обмеженням процес мовної асиміляції посилювався, набував прогресуючого характеру. Мова, начебто призначена тільки для внутрішнього користування самого народу, її носія, та й то не всього, безумовно, не могла мати особливо високого авторитету. І хоч de jure відповідна мова начебто й була визнана офіційно, але, по суті, це визнання було суто формальним, а потреба в знанні мови вельми факультативною, поширюючись, як правило, тільки (поза селянами) на гуманітарну інтелігенцію, письменників, викладачів відповідної національної мови, учених-мовознавців, літературознавців і фольклористів, працівників національних видавництв тощо. Саме визнання мови мало суто декоративний характер. Так, мабуть, з часів громадянської війни й УНР на вулицях великих українських

міст, зокрема в Києві й Харкові, можна було побачити численні вивіски й написи українською мовою... Але мова вулиці на відміну від вивіскової української мови, як і за «добрих старих» часів царату, залишалася російською. І тому, коли серед відвідувачів тих численних «ощадних кас», «перукарень», «пошт» раптом виявлялася людина явно неселянського вигляду, яка чомусь (?) зверталася до працівників відповідного закладу не узвичаєною російською, а українською літературною мовою, це викликало чимале здивування. Узимку 1944 р., проїжджаючи через Саранськ, столицю Мордовської АРСР, під час тривалої зупинки там автор цієї книжки міг особисто бачити написи ерзя-мордовською і російською мовами типу «Чугункань кинь станциянть начальникесь — Начальник железнодорожной станции». Але це була типова декорація: крім приїжджих селян, ніхто назагал ерзя-мордовською мовою не розмовляв. Представники національної ерзянськомовної інтелігенції, які, можливо, й траплялися випадково на вокзалі і в місті, мусили пристосовуватися до давно витвореної (і збереженої в Радянському Союзі) ситуації користування російською мовою і тому були нерозпізнавані.

Для мови обмеженого використання, зведеного до однієї особи, одного покоління або навіть частини етносу, характерні, у разі спадного розвитку, поряд із невисоким, загалом, престижем також обмеженість суспільних функцій і відповідно й невисока в цілому культура мови. Це пояснюється тим, що в подібних ситуаціях мова використовується (навіть коли нею послуговуються всі покоління) обмеженим колом, до того ж осіб з не особливо високим суспільним престижем, а також тим, що внаслідок обмеженості використання навіть у самому етносі, ті, що відповідну мову вживають, повинні бути двомовними, причому ця двомовність, як правило, стосується тільки носіїв генераційно або етнічно обмеженої мови. Отже, наприклад, у випадку білоруської або ерзя-мордовської чи мокша-мордовської мови двомовним білорусько-російським, ерзянсько-російським, мокшансько-російським білінгвом мав бути майже без винятків відповідний білорус, ерзянин, мокшанин. Росіяни, що з ними спілкувалися, могли абсолютно не знати відповідних мов, бо вони їм практично не були потрібні. Тим самим їхня російська мова, не зазнаючи жодних впливів з боку мов інших національностей, зберігала свою чистоту і правильність. Що ж до носіїв білоруської або мордовських мов, то їхня власна національна мова внаслідок постійних переключень із власної на російську мову і навпаки, особливо, коли йдеться не про інтелігента, що свідомо плекав свою мову, зазнавала постійного тиску з боку російської фонетики, граматики, лексики, а це нерідко спричинювало й спричинює втрату національною мовою своєї специфіки, появу російського елемента у фонетиці неросійської мови, перенесення в неї граматичних і фразеологічних моделей і російських кальок, насичення власної мови російською лексикою. Наслідком подібної інтерференції постає т. зв. суржик, мішана мова, тобто мова в основі своя, національна, але з численними включеннями з іншої мови, що справляла вплив, аж до принагідного включення в неї цілих речень і їхніх частин. Мови часткового етнічного поширення в Радянському Союзі годилося б ще називати й мовами часткового суспільного поширення, адже їхня етнічна вибірковість здебільшого пов'язана з певними суспільними, соціальними або професійними верствами того або іншого етносу, народу.

Типовим для народів з мовами часткового етнічного поширення є те, що їхня мова використовується, як правило, селянством, а також до певної міри мешканцями малих містечок, розташованих у місцевостях зі слаборозвиненою промисловістю. У великих містах до носіїв подібної мови належать соціально найнижчі верстви населення, як правило, також пов'язані з селом. Це робітники низької кваліфікації, усілякі чорнороби, двірники, мешканці околиць (які часто тільки нещодавно злилися з містом, а перед тим були навколишніми селами) — основний за кількістю контингент носіїв мови часткового етнічного поширення. Однак цей контингент є переважно угрупованням якісно невисокого ґатунку, особливо в містах, де потреба постійного переключення і пристосування власної мови до панівної деформує, спотворює національну мову. З часом, якщо подібна мова не деградує, а виявляє певну опірність, серед носіїв подібної мови з'являються і представники інтелігенції. На відміну від згаданого основного контингенту носіїв мови, що займають найнижчі щаблі суспільної драбини, — бо переважна частина людей, що досягає певної заможності і посідає командні позиції, втягається в орбіту панівної культури і мови, — ця частина носіїв мови, кількісно незначна, але якісно вельми значуща (особливо в перспективі), навпаки, належить до найвищих верств суспільства. Це — представники інтелігенції, переважно пов'язані з галузями гуманітарної науки, — мовознавці, літературознавці, фольклористи й етнографи, частково вчені-правознавці, а також представники т. зв. вільних професій (письменники, актори, митці), які, утім, через неможливість існувати коштом цих професій (наприклад, письменники) мусять поєднувати працю для душі з працею для заробітку. З усіх представників перелічених професій хіба що юристи як практично найпотрібніші належали до вагомих і шанованих. Утім, юриспруденція могла пов'язуватися як із суто національною тільки з політичною або з літературною діяльністю, в інших випадках вона могла бути тільки заробковим заняттям для того, хто в національній галузі займався чимось іншим (наприклад, літературою, історією тощо). Подібний склад носіїв мови витворював безсумнівну ущербність у народу з мовою часткового етнічного поширення. Мова тут, з одного боку, охоплює найнижчі верстви народу, а з другого, — його найвищу верству, національну інтелігенцію. Причому, оскільки представники цієї верстви зайняті професіями явно **непрактичними**, з якими представники найнижчих верств мало стикаються, вони, образно кажучи, начебто розташовані на двох не пов'язаних один з одним островах. Один з них — це великий острів, мало не континент, найнижчих верств народу, основна маса носіїв мови, а другий — майже ізольований острівець національно свідомої інтелігенції, носіїв тієї самої мови, надзвичайно слабко пов'язаних з основною частиною народу. Для щільних зв'язків бракує проміжних, середніх верств, а також і тієї частини найвищої верстви, яка найтісніше пов'язана з народом галуззю своєї діяльності. Це — купці, підприємці, адміністратори, лікарі, інженери, юристи (основна частина яких не пов'язана з національним рухом). Слід, однак, зважити й на те, що серед лав національно свідомої інтелігенції все-таки поряд з уже згаданою її частиною, яка належить до найвищих прошарків народу, є ще дві категорії, що стоять близько до народу і якоюсь мірою можуть здійснювати зв'язок між

ним і його найвищою, так би мовити, елітною частиною. Це — учителі і священики. Проте цей зв'язок вони можуть здійснювати лише тоді, коли всупереч покладеним на них владою завданням бути асиміляторами унаслідок розвитку в них національної свідомості такими не стають, а навпаки, намагаються поступово пробуджувати національно свій народ. Подібні учителі і священики, стоячи найближче до народу, справді могли зробити дуже багато, але на перешкоді їм стояли наглядачі з найвищого педагогічного й церковного начальства, що пильно стежили за такою діяльністю і намагалися придушити її в зародку. Дуже часто не зустрічали вони розуміння і серед селян, до яких їхня діяльність була скерована. В одному з оповідань С. Васильченка («В темряві») розповідається про селянина, який у намаганні вчителя знайомити дітей з літературними творами, писаними «мужицькою», тобто українською, мовою бачить зловмисність: учитель як пан, мовляв, не хоче, щоб дитина долучилась до «панської», тобто російської, мови і через це вчить дітей не «правильно», а «по-мужицькому», щоб дитина не вибилася в люди. У фіналі оповідання батько благає вчителя вчити його сина «по-настоящому», тобто не «мужицької мови» і підкріплює своє прохання словами, тим, що він його за це «благодарить буде», тобто платитиме грішми чи подарунками.

Для того щоб мова стала повноцінним засобом спілкування народу, вона має поступово охопити всі його верстви, і так і відбувалося в історії багатьох народів. Так, буквально на очах історії народи з мовами часткового етнічного поширення, чеською і словацькою (у першого народу соціальна верхівка користувалася німецькою, у другого — угорською мовою), потім поступово перетворилися на народи з мовами повного етнічного поширення.

У тих випадках, коли мова народу нестримно деградує, і народ не знаходить сил зупинити цей процес та надати йому протилежного напряму, мова врешті-решт зникає.

Але є й випадки, коли мова начебто застигає у своїй, так би мовити, функціональній недовершеності, і певний етнос або етнічна група начебто змирюється з цим становищем. Витворюється те, що О. Д. Дуличенко визначив терміном **мікромова**[1]. Мікромовою є, по суті, ідіом, найчастіше діалект або варіант певної мови, який спеціально культивується не тільки в усному вжитку, але й застосуванням його в писемності (друці). Відмінність мікромови від діалекту полягає в тім, що діалект застосовується лише в усному мовленні, а мікромова використовується й у створюваній нею писемності, причому не тільки для запису народної усної творчості, а й для творчості літературної. Відмінність мікромови від звичайної мови (макромови) полягає в тому, що мікромова не претендує на виконання всіх функцій, характерних для макромови. Вона є начебто певним додатком до використовуваної разом з нею макромови. Конкретно стосунки мікро- і макромови можна показати, зокрема, на прикладі польської (макро)мови і кашубської мікромови. Кашуби (близько 300 тис. чол.)[2] становлять нині частину польського народу.

---

[1] *Дуличенко А. Д.* Славянские микроязыки (Вопросы формирования и развития). — Таллин, 1981.

[2] *Ostrowska R., Trojanowska I.* Bedeker kaszubski. — Gdynia, 1962. — С. 104.

А кашубські говірки розглядаються як частина польських діалектів, хоча й дуже відмінна від них (про останнє свідчить те, що кашубський діалект протиставиться решті польських діалектів, об'єднаних у групі континентальних, на відміну від поморського, кашубського). У минулому (за раннього середньовіччя), очевидно, були всі підстави для того, щоб із поморських діалектів, які тоді займали набагато більшу територію, від Гданська на сході до Любека на заході, витворилася окрема слов'янська мова. Проте германізація переважної більшості поморян призвела до того, що від них залишилася тільки невеличка група, яка внаслідок значної мовно-етнічної близькості (належність до лехітської мовної спільноти) стала тяжіти до поляків. Тепер кашуби використовують польську мову як мову державну, мову освіти (середньої й вищої) і широкої культури, оскільки переклади світової (позапольської і позакашубської) літератури на кашубську мову не здійснюються. Кашубська мікромова поряд з уживанням її як мови розмовної й мови фольклору знаходить використання також у літературній творчості (поетичній, прозовій і драматичній), пов'язаній із життям кашубського краю тепер і в минулому. У Гданську видається газета-тижневик «Kaszëbë», матеріали якої друкуються частково польською мовою, частково кашубською. Кашубська мікромова має своє специфічне письмо (латинкою) зі спеціальними літерами, що їх нема в польській графіці, які відбивають специфічні кашубські звуки (ô, *ë, é*) [1]. Кашубською мовою, отже, твориться художня література, частково публіцистика, але нею не твориться література наукова і навіть навчальна. Не здійснюються нею, як згадувалося, й переклади. Цей стан кашубів як етнічної групи, що усвідомлює себе частиною польського народу і водночас прагне плекати й свою власну регіональну культуру, цілком їх задовольняє. З одного боку, вони не мають прагнення розбудовувати свою окрему культуру, яка б обслуговувала всі ті сфери, які обслуговує польська літературна мова. Це було б занадто обтяжливо уже у зв'язку з тим, що на порівняно невеликій території, яку займають кашуби (кілька повітів на стику трьох воєводств — гданського, бидгоського і кошалінського), кашубська мікромова існує в цілій низці досить розбіжних між собою говірок (особливо значна розбіжність між південними і північними). З другого боку, вони б не хотіли цілком зрікатися і власної регіональної культури, яка має багато своєрідних рис і якої їм не може повністю заступити культура, зокрема література, творена польською мовою. У такий спосіб культурний світ кашубів обслуговується двома мовами, кожна з яких має свою функцію, — польською (макро)мовою і кашубською (мікро)мовою. Подібні мікромови характерні не тільки для слов'янських, а й для інших народів Європи. Як відомо, у такій ролі виступає частина італійських діалектів, наприклад венеційський і неаполітанський. У Німеччині у ролі мікромови виступає фактично нижньонімецька мова (Niederdeutsch, або Plattdeutsch). У минулому звичайна макромова, з XVI ст. вона втрачає свої позиції серед мешканців Північної Німеччини, які почали як літературну використовувати верхньонімецьку мову. Проте, поступившись верхньонімецькій літературній мові функціями мови офіційної, науко-

---

[1] *Ostrowska R., Trojanowska I. Bedeker Kaszubski. — Gdynia, 1962.* — С. 240.

вої, публіцистичної, нижньонімецька мова не перетворилася на виключно народнорозмовну мову. Вона зберегла для її носіїв привабливість і як мова літературної творчості, що й спричинилося до появи в XIX ст. видатного письменника-романіста Фріца Ройтера, який здобув загальнонімецьке визнання. Ф. Ройтер свої романи писав нижньонімецькою мовою. Серед нижніх німців спостерігається те саме явище, що й серед кашубів: не маючи наміру створювати окрему від решти німців культуру нижньонімецькою мовою, вони водночас не мають бажання й повністю відмовитися від своєї мови, обмежуючи, однак, її межі побутовим, народнорозмовним ужитком і частковим використанням як мови художньої літератури.

Звичайно, провести цілком чітку межу між мікро- і макромовою часом дуже важко через те, що між ними існує кілька проміжних ступенів. По суті, дуже близькі до мікромов такі мови, як швейцарсько-німецька (Schwyzertüütsch) та лецебурзька (у Люксембурзі). Однак попри певну обмеженість їхніх функцій, особливо в письменстві, якісно вони істотно відрізняються від згаданих вище мікромов. Відмінність ця полягає перш за все в тому, що тимчасом як кашубська та нижньонімецька мікромови виступають у державах, де державна мова є водночас розмовною мовою більшості її населення, швейцарсько-німецька і лецебурзька мови, по суті, саме як **розмовні** не мають жодної мови-конкурента: і в німецькій Швейцарії, і в Люксембурзі німецька мова є, щоправда, мовою офіційною, книжно-літературною, навчальною та науковою, але як розмовна тут панує не вона, а відповідно швейцарсько-німецька і лецебурзька. Отже, німецька літературна мова тут суто книжна і якоюсь мірою як розмовна «мертва», неприродна — стан, абсолютно дивовижний для німця, що приїхав з Німеччини або Австрії. Швейцарський професор в аудиторії читає лекцію німецькою літературною мовою, але вийшовши в коридор разом зі студентами, розмовляє з ними (часто на ту саму тему, про яку йшлося в лекції) уже німецько-швейцарською мовою. Ця вкоріненість мови в усе життя Швейцарії викликала гостру практичну потребу знання цієї мови поряд із державними мовами (французькою, італійською, ретороманською, загальнонімецькою) [1]. Отже, ця мова лише обмежено відбита й використовувана в літературі (хоча частково швейцарсько-німецька література твориться нею), є, однак, настільки широко й повсюдно вживаною в житті німецької Швейцарії, що людина, не обізнана з нею, опиняється тут мимохіть у ролі «вічного іноземця» і через це й не може стати повноцінним швейцарцем. Поки що стан їхньої власної мови як майже виключно розмовної задовольняє швейцарців, зацікавлених у знанні німецької літературної мови, що єднає їх з рештою німецькомовного світу, але, оскільки їхня мікромова за своєю важливістю набагато престижніша від таких мікромов, як кашубська або нижньонімецька, тому аж ніяк не виключено, що ця мова, яка має й набагато міцніші позиції в своєму етнічному суспільстві, ніж вищезазначені, може з часом перетворитися й на справжню макромову. Це буде залежати виключно від волі носіїв даної мікромови, адже саме вони є й єдиними

---

[1] Потреба в її практичному знанні спричинилася до появи відповідних підручників для іноземців (пор., наприклад: *Baur A.* Schwyzertüütsch. Lehrbuch des Schweizerdeutschen. Grüezi mitanand. — Winterthur, 1974), — чого немає стосовно згаданих вище мікромов.

громадянами відповідної держави (як у Люксембурзі) або її німецькомовної частини (у Швейцарії). Про величезну якісну відмінність, зокрема швейцарсько-німецької мови від нижньонімецької, свідчить те, що із швейцарсько-німецької мови є підручники для іноземців, викликані практичною потребою знання цієї мови, тимчасом як із нижньонімецької таких підручників нема і ніщо не свідчить про те, що вони мають з'явитися. Явище мікромов цікаве тим, що фактично мало не всі мови в своєму розвитку проходять цю стадію. Зокрема, мікромовами, по суті, у середні віки, особливо на їх початку, були теперішні літературні мови Європи — англійська, німецька, французька, італійська, іспанська, бо початково в ролі офіційної, наукової мови і мови релігії тут виступала латина. Національно-розмовні мови Європи застосовувалися як народнорозмовні і як мови художньої літератури. Лише згодом, розширюючи коло своїх функцій, вони стали державними мовами універсального застосування.

Мікромови є мовами часткового застосування, але, як видно було з прикладу швейцарсько-німецької мови, ця частковість уживання пов'язана іноді не стільки із суспільним розшаруванням етносу, скільки з функціональною обмеженістю використання мови. У випадку такої мікромови, як нижньонімецька, обмеженість її використання є частково соціально-етнічною: повсякденно як розмовну нижньонімецьку мову вживатиме лише селянин, а інтелігент, службовець або інженер, — хоч би й нижній німець за походженням, — ледве чи користуватиметься цією мовою. Тим часом швейцарець з німецької Швейцарії користуватиметься швейцарсько-німецькою мовою поза зв'язком із належністю до тієї чи іншої суспільної верстви. Його обмежує не належність до певного суспільного прошарку, але узвичаєність усього народу до користування швейцарсько-німецькою літературною мовою в конкретних функційних ситуаціях.

Ще вищої соціолінгвістичної оцінки досягає мова часткового територіального поширення. До мов часткового територіального поширення належать ті мови, які, являючи собою мови повного етнічного поширення, водночас не стали ще також мовами, цілком поширеними на своїй етнічній території. Подібний стан характерний особливо в тих випадках, коли мова, щойно набувши юридичного стану державної, не встигла ще стати державною мовою de facto і внаслідок цього частина представників інших етносів відповідної держави може ще цієї мови не знати і не вміти нею користуватися. Іншим випадком може бути той, коли внаслідок приєднання відповідної держави до іншої, а отже, утрати нею державної самостійності на територію колишньої самостійної держави переселюються представники інших народів. Включення цієї держави в межі іншої держави з іншою (і поширенішою) державною мовою, яка через це приєднання стає обов'язковою й на території даної держави, може дати змогу тим, хто сюди приїздять, обходитися без знання місцевої мови. Перша ситуація була характерна для країн Балтії — Естонії, Латвії й Литви в момент здобуття ними незалежності. На цей час далеко не все російське населення, зокрема в Латвії, знало латиську мову, і тільки запровадження правила обов'язковості користування державною латиською мовою в державних установах примусило його, втім, як і інших мешканців Латвії нелатиського походження, поступово вивчити цю мову і

користуватися нею. Потреба як писати усі документи латиською мовою, так і розмовляти з урядовцями так само по-латиськи змушувала або вивчати самому латиську мову, або вдаватися до послуг перекладача. Оскільки останнє було менш зручним, це стимулювало потребу оволодіти латиською мовою. Унаслідок цього досить швидко її опанувало все населення Латвії (за винятком, можливо, лише найстаршого покоління, суспільно неактивного). Так латиська мова з мови повного етнічного поширення стала на своїй території також мовою повного територіального поширення. Проте в той період, у який вона, поширившись повністю серед латишів, не стала ще державною мовою (і навіть у певний початковий період її існування як мови державної), латиська мова була мовою часткового територіального поширення. Та сама ситуація виникла в країнах Балтії, коли внаслідок приєднання до Радянського Союзу, де загальнодержавною була російська мова, сюди почали переїздити люди з інших республік Радянського Союзу. Це фактично повернуло ці країни до того стану, у якому вони були в останні часи перебування в складі Російської імперії. Литовська, латиська й естонська мови, як і раніше, залишалися єдиним засобом спілкування між відповідно литовцями, латишами й естонцями. Проте навіть у межах своїх країн, тепер лише республік Радянського Союзу, ці народи мусили раз у раз користуватися російською мовою, бо приїжджe населення, яке сюди прибувало, далеко не завжди опановувало мову відповідних республік. Тому в період перебування в складі Радянського Союзу усі три мови стали на своїй власній території мовами часткового територіального поширення. Відокремлення країн Балтії від решти республік Радянського Союзу має знову сприяти тому, що литовська, латиська й естонська мови стануть мовами не лише повного етнічного, але й повного територіального поширення. Такою самою мовою була й польська мова в умовах Російської імперії у тій частині Польщі, яка була приєднана до Росії. Становище мови часткового територіального поширення, що виникає, як правило, у складі багатонаціональної держави, є дуже складним через те, що така держава, прагнучи до свого зміцнення, докладає всіх зусиль до насадження своєї мови і витіснення мов народів своїх провінцій. Якщо поляки в російській частині Польщі протягом усього часу перебування у складі Росії спромоглися зберегти свою мову в стані повної етнічної поширеності, а литовці, латиші й естонці досягли подібного стану, то сталося це аж ніяк не завдяки політиці Російської імперії, а всупереч їй. Зокрема, у Польщі після придушення повстання 1863—1865 рр. усю систему державної освіти було переведено на російську мову, виключно російською була й мова державних установ на території Польщі. Польська мова толерувалася в приватних навчальних закладах типу пансіонів для дівчат, але подібні заклади не давали атестатів, визнаних у вищих навчальних закладах. Тільки найзаможніші могли здобути собі освіту за кордоном. Переважна більшість мусила вчитися в російських гімназіях, у стінах яких суворо стежили не тільки за засвоєнням і правильним користуванням російською мовою, але й за тим, щоб учні не розмовляли між собою польською мовою. Однак усі ці методи насильницького поширення російської мови в польському суспільстві викликали дедалі затятіший опір. Цей пасивний, але постійний опір, неприйняття російської мови польським суспільством були настільки

сильні, що поза установами, у приватному житті, щоб відчувати себе більшменш затишно в польському і польськомовному оточенні, приїжджі росіяни і представники іншого російськомовного населення з Росії мусили засвоювати польську мову і нею користуватися. Так усупереч упертій і повсякчасній політиці русифікації («обрусения») Польщі польська мова не тільки не здавала своїх позицій у самому польському народі, а й поширювалася поступово й поза його межами. Польську мову, хоч мимохіть, хоч це й не було начебто обов'язковим, мусило засвоювати населення, що приїздило з Росії. Це стосувалося навіть людей дорослого віку, тим більш польська мова поширювалась серед дітей, які приїздили сюди з Росії з батьками. Про це згадує, зокрема, Я. Івашкевич у своїй книжці «Петербург» («Petersburg»): «Пам'ятаю, у 1911-му році я їхав з Ченстохови до Колюшок. На вокзалі велика група молоді проводжала молодика в гімназичному кашкеті (а було це під час бойкоту роеійських шкіл), який від'їздив із Ченстохови «в глибоку Расєю». Уся молодь була російська, діти урядовців з Пйотрковської губернії, але розмовляли вони між собою по-польськи, гарною польською мовою»[1]. Тим міцнішими ставали позиції польської мови там, навіть у складі багатонаціональної держави, — як це сталося в кінці 60-х років в Австро-Угорщині, — де польська мова (у межах Галіції) здобула собі права урядової мови. Мова часткового територіального поширення, яка є й мовою повного етнічного поширення, завдяки великій згуртованості й відпорності народу, її носія, змушує тих, хто вступає в контакт з відповідним народом на його землі значно більше рахуватися із цією мовою, прагнути її опанувати, ніж у випадку мови часткового етнічного поширення. Це видно хоч би на прикладі видання значної кількості різноманітних підручників, розмовників і словників з литовської мови для російськомовців, а також латиської й естонської за час перебування Литви, Латвії й Естонії у складі Радянського Союзу. За той самий період, тобто з 1940 до 1991 р., подібних посібників із білоруської й української мов майже не видавали. Вони почали з'являтися тільки наприкінці цього часу.

Мови часткового територіального поширення, як це можна було вже побачити з наведених прикладів, можуть мати різне минуле, від якого значною мірою залежить успішність їхнього соціолінгвістичного розвитку. Якщо порівняти, зокрема, польську мову з латиською або естонською, то, звичайно, набагато простіше від двох останніх було розвиватися польській мові, яка могла спиратися і на традиції багатовікової державності, і на не менш давні традиції власного війська, і мати як еталон для наслідування власну національну еліту включно із власною аристократією. Розвинена власна матеріальна і духовна культура, повсякчасне та довговікове функціонування літературної мови, уживання польської мови всіма верствами народу створювали набагато сприятливіші, порівняно з мовами Балтії, передумови для набуття польською мовою нової якості, рангу мови загальнотериторіального поширення. Якщо фактично початок поступової полонізації приїжджих росіян мав місце навіть в умовах русифікаційного тиску на Польщу, тим

---

[1] *Iwaszkiewicz J.* Petersburg. — Warszawa, 1981. — S. 49.

простіше було поширювати польську мову після здобуття Польщею незалежності. Набагато складнішим був шлях соціолінгвістичного піднесення мов Балтії. Тут перед тим як надати мові ранг державної, треба було зробити її насамперед мовою загальноетнічного поширення: у Литві мовою найвищих або близьких до них суспільних прошарків була польська, у Латвії й Естонії — німецька. Почасти подоланню німецьких впливів у Балтії допомогло неприхильне ставлення до них з боку царського уряду. Вбачаючи найбільшу загрозу своїм інтересам у балтійських країнах, тогочасних російських губерніях, у силі німецького елементу естонських та латиських міст і шведського у Фінляндії, царський уряд у боротьбі з німецькою і шведською партією толерував і навіть якоюсь мірою підтримував національний рух латишів, естонців і т. зв. феноманів, прихильників фінської мови і культури, і за час, що ледве чи перевищував півстоліття, як фінський, так і естонський та латиський національні рухи настільки зміцніли, що їх уже важко було зупинити якимись «обрусительными» заходами.

Якщо прагнути насамперед до об'єктивного висвітлення істини, а не до створення чергових міфів, то слід визнати, що дуже важливим елементом новонароджуваної національної еліти нових націй, що складалася в країнах Балтії, була власна національна буржуазія, заможні селяни, купці, промисловці. Роки радянської влади з її соціальною демагогією призвичаювали дивитися на цю соціальну верству різко негативно. Можливо, тут позначився вплив ворожого ставлення до представників «третього стану» з боку російського дворянства, яке не могло мати до нього особливо теплих почуттів, оскільки ця соціальна верства, енергійна й заповзятлива, витискала дворян із завойованих ними позицій. Проте на критику буржуазії з боку комуністів можна було б відповісти реплікою: «А судді хто?» Адже не секрет, що й вони, по суті, побудували суспільство з новим видом експлуатації людини людиною, причому набагато несправедливішою за своєю системою. Майбутньому новому Карлу Марксові ще треба буде вивчити цю надзвичайно вдосконалену систему експлуатації нижчих верств державою, що перебувала в руках вищих верств. Держава систематично відбирала продуковану нижчими верствами додаткову вартість, — причому якщо буржуа брав 20 %, а 80 % залишав трудівникові, то тут, навпаки, бралося 80 %, а залишалося 20 %, — і коштом цього забезпечувалася можливість розкішного життя новітньому дворянству, т. зв. номенклатурі. В ім'я саме цього класу і його привілеїв і велася боротьба з набагато чеснішим і справедливішим класом. Отже, не ідеалізуючи надміру буржуазію, треба водночас віддати їй належне. Саме вона великою мірою сприяла розвиткові «плебейських», «бездержавних» народів, які, не маючи власного дворянства, лише частково залучаючи його на свій бік, найбільшу підтримку у своєму відродженні дістали завдяки власній молодій національній буржуазії. Піднесення національної культури, розвиток мови зажадали освічених людей, культурних інституцій, видавництв, національної преси, а все це вимагало коштів. Якби латиський і естонський народи складалися з самих пролетарів і селян-незаможників, то, по-перше, неможливо було б віднайти ці кошти, а, по-друге, мало кого б могли привабити мови, носіями яких були б самі злидарі.

Один з можливих майбутніх кандидатів на пост президента Білорусі граф Прушинський на одне з питань інтерв'ю, що треба зробити для того, щоб білоруська мова стала загальнопоширеною, відповів дуже коротко: «Треба, щоб білоруська мова стала модною». Латиську та естонську мови могли в латиських та естонських містах зробити модною замість німецької люди, так само елегантно й модно одягнені, як німецькі городяни, й так само добре, як вони, освічені й виховані. І в цьому теж треба вбачати заслугу латиської та естонської буржуазії, бо саме вона й могла протиставити себе як суперника дворянству й буржуазії німецькій. І хоч, безперечно, латиським і естонським найнижчим верствам також була більш до вподоби власна, ніж німецька (або російська) мова, самі по собі вони не могли б здійснити того великого перевороту, який дав пізніш змогу їхнім мовам після того, як вони стали загальноетнічними, стати ще й загальнотериторіальними, тобто de facto державними. При цьому не можна не відзначити і тієї деструктивної, об'єктивно зрадницької щодо свого народу ролі, яку під час становлення Латвії й Естонії як держав відіграли латиські й естонські комуністи. В ім'я утопічної ідеї «світової революції» [1] вони спочатку намагалися встановити в Латвії й Естонії радянську владу (досвід України наочно показав, чого б це могло коштувати їхнім країнам, якби їм пощастило це зробити). Згодом, коли розвиток подій позбавив їх влади, вони всіляко намагалися протидіяти становленню «буржуазної» державності в своїх країнах. І нарешті, саме вони сприяли «відновленню» радянської влади в своїх країнах і перетворенню їх на радянські республіки, що в кінцевому підсумку поставило під загрозу саме існування їхніх народів. Відомому у часи Л. І. Брежнєва радянському ідеологові М. Суслову приписувано (під час одного з приступів одвертості), зокрема, слова: «Так, Литва буде, але без литовців». Пізніш найкращі з комуністів країн Балтії усвідомили свою провину перед власними народами, і, як показав приклад Бразаускаса, знайшли в собі сили, щоб боротись за визволення від пут найстрашнішого ярма останньої імперії Європи, яке загрожувало стати для їхніх народів смертельним зашморгом (у перспективі не виключаючи звідси й російського народу).

Ситуація часткового етнічного поширення мови виникає, однак, не тільки внаслідок деструктивного розвитку мови [2]. Вона є неминучим етапом і в разі мовного відродження типу гебрайського. Найголовніша відмінність цього етапу в даному випадку, втім, як і в інших випадках рекреації або реанімації змертвілих мов (наприклад, корнської, прусської), порівняно зі станом часткового етнічного поширення мови як наслідку її занепаду, полягає, по-перше, в причині подібного соціолінгвістичного стану, по-друге, у соціальному розподілі мовців, їхнього, так би мовити, вихідного стану. На відміну від досі

---

[1] Одна з фотографій 1920 р. (перед штурмом Перекопу) зафіксувала військову частину латиських червоних стрільців із транспарантом, на якому написано «Lai dzīvo pasaules revolūcija!» («Хай живе світова революція!»). В ім'я цієї маячної ідеї ці фанатики гинули, щоб потім (після 1940 р.) мало не загинув їхній народ від імперії, за фактичне відродження якої вони поклали свої життя.

[2] Про конструктивний і деструктивний характер розвитку мови див. в іншій праці автора цієї книжки (*Ткаченко О. Б.* Питання мовного розвитку і мовної спадковості // Мовознавство. – 1975. — № 4. — С. 16–24).

констатованих випадків соціолінгвістичного розвитку мов (не пов'язаних з їхнім відродженням, «оживленням»), де часткова етнічна поширеність мови — наслідок її занепаду, тобто з соціолінгвістичного погляду спадного руху, стан часткової етнічної поширеності для оживлюваної мови — свідчення її соціолінгвістичного оживлення. Адже тут усе починається буквально з нуля. До того часу, доки ініціаторові оживлення івриту Еліезерові бен Єгуді не спало на думку розпочати процес відродження івриту, у світі існував нуль носіїв цієї мови як живої і повсякденно універсальної. Уже те, що сам ініціатор оживлення мови розпочав нею користуватися саме як живою й розмовною (безперечно, якийсь, хай дуже короткий, час було саме так), було великим кроком уперед. Потім до цього почали прилучатися перші прихильники Еліезера бен Єгуди, і мова стала мовою часткового вікового поширення. Нею загалом мало заговорити середнє покоління, бо ледве чи до перших мовців мали відразу приєднатися старі люди, як завжди дещо скептичні частково й через свій вік (людина, що доживає свій вік і не сподівається опанувати якусь складну справу, переважно відмовляється від неї). Сюди не могли приєднатися відразу й діти (тільки сам бен Єгуда наважився відразу ж учити свого сина відроджуваної мови, інших могли утримувати недостатнє її опанування самими ними). Отже, спочатку іврит мав бути мовою генераційно обмеженою. Але на відміну від мови у стані занепаду це був крок не назад і вниз, а вперед і вгору. Поява перших дитячих садків і шкіл дедалі вищого ступеня (від початкових до вищої школи) мала зробити іврит уже не тільки мовою людей середнього віку, а й молоді. Природна річ, що тоді до івриту мали потягнутися й дожилі до цього часу старі люди, яким схотілося спілкуватися з онуками, що вже не розуміли мертвих для них мов, ідиш і сефардської (єврейсько-іспанської). Так поступово іврит почав ставати мовою вже часткової етнічної поширеності. Відмінність шляху його поширювання з тими мовами, які не треба було оживлювати, а тільки підносити на вищий щабель соціолінгвістичного розвитку, полягала в тім, що якщо там основою розвитку була народна мова, мова найнижчих верств, якою потім почали дедалі ширше користуватися і в своїй творчості, і в своєму житті представники соціолінгвістично вищих верств, то з мовами типу івриту (як і в багатьох інших ситуаціях) усе було зовсім навпаки. Івритом як повноцінною розмовною мовою спочатку мали заговорити якраз соціально й інтелектуально вищі верстви, бо саме в їхніх головах виникла ідея оживлення мови і тільки згодом у міру поширення івриту як загальної, розмовної, навчальної, офіційної, наукової мови до нього потяглися усі, у тому числі й соціально найнижчі верстви єврейського населення Палестини (Ізраїлю). Якщо уважно придивитися до загальної картини самоствердження івриту в єврейському середовищі, у єврейській віднайденій історичній батьківщині, то мимохіть впаде в око разюча майже цілковита подібність цього процесу з процесом не так піднесення якоїсь із упосліджених національних мов, як із процесом витискання престижною (початково) іноземною мовою власної рідної. Так, зокрема, мав відбуватися в Галлії процес поширення латинської (романської) мови. Справді, спочатку якась найвидатніша особистість із галлів перша відмовилася від галльської мови на користь латинської і заговорила цією мовою, яка видалася їй набагато перспективнішою і

престижнішою. Її приклад почали наслідувати люди насамперед середнього покоління і найвищого соціального й освітнього рівня. Пізніше цієї мови почали вчити дітей (насамперед представників найвищих верств), уже не навчаючи їх галльської мови. Мова почала з верхніх верств спускатися дедалі нижче, поступово охоплюючи все населення, передусім середнє й молодше покоління. Найпізніше новою (уже рідною мовою) заговорили люди найстаршого покоління. Звичайно, картина поширення латинської мови, накидана тут кількома побіжними штрихами, дещо схематична, але в цілому вона збігається з тим, що відомо як про поширення латинської мови в Галлії, так і про інші аналогічні випадки (наприклад, стосовно поширення німецької мови серед слов'ян-полаб'ян можна сказати загалом те саме). Не можна заперечувати й того, що поширення івриту в своїх основних найістотніших рисах разюче подібне до щойно описаної картини. Мимохіть, особливо в осіб менш утаємничених в обставини єврейської історії, співвідносність мов, уживаних у єврейському середовищі, мусить виникнути питання, чому відродження івриту як живої, розмовної і писемної мови універсального призначення й загальноетнічного (у перспективі) поширення мало піти саме таким, а не іншим шляхом. Відповідь на це питання слід шукати в тій ролі, яку іврит навіть у законсервованій обмеженій функційно формі відігравав, причому завжди, у єврейському етнічному суспільстві. Іврит як мова священна (lašon haqqodeš) займав завжди найвище місце за своїм рангом серед мов, якими користувалися євреї. Звичайно, могли бути мови практично потрібніші і догідніші, ніж іврит, у певних цілком конкретних життєвих ситуаціях, однак навіть тут вони всі в цілому, у ширшій перспективі, значно поступалися івритові, бо іврит був мовою, що об'єднувала геть усіх євреїв світу, а підтримка євреїв з боку євреїв була набагато ціннішим елементом за те, що могли дати завжди короткотривалі і принагідні, хоч би й найвигідніші, контакти і підтримка з боку іновірців. Це вже навіть у площині суто практичній. Але не менша була цінність івриту як моральної духовної сили, яка підносила кожного єврея у своїх власних очах: без івриту і власної релігійної традиції він перетворювався на жалюгідного волоцюгу, змушеного невідомо з якої речі пристосовуватися до різноманітних (і найчастіш несприятливих) обставин життя серед найрізноманітніших неєврейських народів. Завдяки івритові, гебрайській мові, що, як чарівний ключ, як лампа Аладіна, відкривав вхід до справжньої багатющої скарбниці, перед кожним євреєм відкривався сенс його існування, велична історична перспектива подвигів предків і неминучого, незалежного від його віддалі, щасливого майбутнього його народу, запорукою якого була мужність і здатність витримати всі випробування долі. Кожна проміжна (у кінцевому підсумку, якщо не тимчасова, то в усякому разі пізніша) мова могла бути повсякденно, побутово ближча, ніж іврит, але жодна з них не могла з ним зрівнятися: це було б усе одно, що рівняти королівську мантію із буденною ношеною сорочкою. Єврейський народ, змушений своєю трагічною долею носити цю сорочку, тієї чи тієї проміжної мови, міг тільки час від часу (у суботу чи в великі свята) одягати на себе цю мантію своєї майбутньої величі (маєстату), але відмовитися від неї, поставити будь-яку іншу мову над іврит, запоруку того майбутнього, заради якого він прийняв увесь тягар теперішнього, він, звісно, не міг. Тому потенційно іврит

у конкуренції з будь-якою іншою, єврейською мовою (або мовою євреїв) мусив посідати саме місце найпрестижнішої мови. І шлях його відродження мав піти саме тим напрямом, яким він і пішов. Своєрідність полягала лише в тому, що іврит, який начебто, як і кожна інша мова пригнобленого народу, мав бути соціолінгвістично нижчою мовою, насправді ніколи такою нижчою мовою не був. Адже він був мовою тієї частини єврейського суспільства, яка завжди посідала в ньому найвище, найпрестижніше місце. Це була мова духовної єврейської аристократії, духовних вождів єврейського народу, його духівництва, якому з огляду на суто національний характер єврейської релігії припала на долю роль єврейських національних вождів. Ось чому іврит, якому вже в потенції належала роль провідної і найпрестижнішої єврейської мови, мови панівної, з того часу, як цю потенцію, цю можливість можна було реалізувати, посів те місце, що було його роллю вже заздалегідь запрограмовано. Треба зазначити, що ще до появи в Палестині (> Ізраїлі) Еліезера бен Єгуди дві основні єврейські громади у Єрусалимі — ашкенази і сефарди — при зустрічі одна з одною в особі їхніх представників на базарі цілком спонтанно почали як засіб спілкування між собою використовувати іврит, причому цей «базарний» іврит спирався на сефардський варіант озвучування [1] . Однак у своєму внутрішньому житті обидві громади ще не почали використовувати іврит як повсякденну і внутрішньогромадську мову. Крім того, ашкенази в релігійному житті івритські тексти читали згідно не із сефардською системою їхнього озвучування, а із своєю власною. Отже, Еліезер бен Єгуда розпочав свою діяльність не на зовсім непідготованому ґрунті: у єврейському населенні Палестини вже визрівала думка про потребу використання івриту як розмовної, хоча лише допоміжної, мови. Незважаючи на це, запропоноване ним відродження мови означало справжню революцію, бо одна річ принагідне використання мови, та ще й у дуже обмеженій, допоміжній функції, а інша — відродження мови напівзмертвілої протягом багатьох століть в усьому універсальному спектрі функцій мови, властивій їй у новітню добу. Звичайно, відродженню мови, як і єврейського народу, його формуванню в націю, допомогло те, що це сталося в той період (XIX—XX ст.), коли весь світ і особливо Європу, з якою була пов'язана більшість євреїв, охопили національно-визвольні рухи. Цьому сприяли і занепад та розпад Оттоманської імперії, що полегшило проникнення євреїв у Палестину, що входила до складу цієї імперії. Але це були суто зовнішні сприятливі обставини. Якби не було попередньої великої підготовчої роботи, що протягом століть формувала єврейську етно-релігійну спільноту, якби не було багатовікової роботи над гебрайською мовою, що, — хай обмежено, — весь час жила і застосовувалася в різних (не тільки релігійно-літургійних) функціях, здійснити відродження івриту було б набагато важче, якщо взагалі не неможливо (тим більше, що подібний задум здійснювано вперше). Специфікою гебрайського мовного відродження є те, що хоча іврит з мови часткового етнічного поширення на певному етапі (найпевніш його пов'язували з кінцем 20-х — 30-ми рр. нашого століття) став мовою повного етнічного

---

[1] *Рабин Х.* Предисловие. — Див. у кн..: *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель. Начальный курс. — Иерусалим, 1982. — С. 7.

поширення ізраїльських євреїв, а в наш час якоюсь мірою і мовою повного територіального поширення (принаймні на загальновизнаній світом території Ізраїлю ним володіють практично не тільки євреї, але й інші мешканці країни, насамперед араби); процес поширення івриту в Ізраїлі не є процесом завершеним. Адже ізраїльське етнічне єврейське суспільство внаслідок обставин історії єврейського народу зростає не лише шляхом природного зростання, як більшість інших етнічних суспільств, народів, — його зростання відбувається і внаслідок майже безперервної імміграції. Це явище цілком нормальне для євреїв, оскільки майже протягом двох тисячоліть вони були виключно народом діаспори. Тепер, коли порівняно недавно виникла єврейська держава, що, природна річ, не могла відразу прийняти всіх євреїв, охочих у ній жити, єврейство живе у вигляді двох частин — меншої, що становить народ Ізраїлю, і більшої, що становить собою єврейська діаспора, в основному розселена в Європі і в країнах, культурно-етнічно пов'язаних з нею (Північній і Південній Америці, Південно-африканській Республіці, Австралії і Новій Зеландії). Оскільки виникнення єврейської діаспори розпочалося мало не дві тисячі років тому, а історія відродженої єврейської держави Ізраїлю датується лише 1948 р., тобто має лише півстоліття, і до того ж тільки тепер поступово стабілізуються відносини між Ізраїлем і навколишніми арабськими державами, у тім числі й із палестинською спільнотою на його території, ще далеко не всі євреї потенційно схильні переселитися до Ізраїлю, іммігрувати туди. Незалежно від того, чи зможуть повернутися до Ізраїлю як до своєї історичної батьківщини всі або переважна більшість євреїв, чи якась значна частина їх залишиться в країнах розсіяння (або в одній з них), ясно одне: цей процес поки що не завершено. У зв'язку з цим буде тривати адаптація нових хвиль приїжджих, але оскільки це супроводжується поширенням івриту не серед євреїв Ізраїлю, а серед тих, хто ними щойно стає, можна вважати, що це не суперечить визначенню сучасного івриту як мови повного етнічного і навіть повного територіального поширення.

Проблема соціолінгвістичної оцінки мови має, однак, дві сторони. Досі найбільшу увагу було звернено на оцінку мови з боку самих її носіїв, але кожна мова оцінюється, так би мовити, не тільки зсередини, але й іззовні. Незалежно від того, чи вдаються до певної мови як засобу спілкування й не її носії, чи вона залишається осторонь їхніх безпосередніх мовних інтересів, кожну мову якось оцінюють. Ця оцінка, звичайно, нерідко дуже далека від наукової об'єктивності, але навіть у своєму суб'єктивізмі вона цікава як показник, образно кажучи, курсу мови на своєрідній світовій біржі мов. «Курс» одних мов часом підноситься дуже високо і, до речі, нерідко разом з курсом відповідної валюти, що зайвий раз потверджує слушність порівняння мов з валютою. Так, нині дуже високо (паралельно з курсом долара США) стоїть «курс» англійської мови. «Курс» інших мов, навпаки, переважно низький.

Звичайно, мова з одним-єдиним носієм назовні може викликати інтерес хіба що в учених-лінгвістів. Їхня зацікавленість у ній — то зацікавленість зоологів, що хочуть вивчити, наприклад, єдиний екземпляр вимираючої тварини. Поза межами фахівців подібна мова жодного інтересу до себе не

викликає, навіть коли одноосібна мова — початок мовного відродження. Еліезер бен Єгуда на початку свого відродженського (без перебільшення) подвигу навіть багатьма євреями сприймався як людина ненормальна, близька до божевілля. Що ж до спроби відродження івриту назовні у цей час, то вона не могла збудити навіть того інтересу, який викликає мова, що гине. Загинути безпам'ятно іврит уже не міг, бо на цей час існувала величезна література цією мовою, що ж до спроб зробити її цілком живою, то вони викликали скепсис, враження якогось «дивацтва». Поступово цей скепсис розвіювався у середовищі його носіїв і навіть тих євреїв, які ще не опанували мови, але, живучи разом з її носіями, поступово переймалися їхньою вірою й упевненістю в успіхові справи відродження. Знаменним етапом на шляху утвердження івриту був, безперечно, бунт перших випускників івритських шкіл, що в 1913—1914 рр. бурхливо запротестували проти панування німецької мови в вищому технічному навчальному закладі в Хайфі, який змусив єврейські організації віддати пріоритет івритові [1]. Цей бунт означав водночас і розрив з їдишем в ашкеназів, оскільки, німецька мова цілком улаштовувала носіїв мови їдиш, але була вже цілком іноземною для перших людей, що з дитинства і зі школи винесли знання івриту і бажали й надалі навчатися ним як своєю рідною мовою. Проте, незважаючи на цей психологічний злам євреїв, що повернулися на свою історичну батьківщину і зробили своєю працею і відродженням її мови цю історичну батьківщину своєю теперішньою батьківщиною, сприйняття івриту назовні, навіть з боку самих євреїв, залишалося досить стриманим (і це незважаючи на те, що івритом було вже створено прекрасну новітню поезію, уже існували поетичні шедеври Х.-Н. Бялика). З цього погляду характерне висловлення Л. Фейхтвангера, який у статті, написаній 1920 р., зауважує про ще недостатню оживленість івриту: «Можливо, сіоністам пощастить знову зробити гебрайську живою мовою. Якщо пізніші покоління так само наполегливо продовжуватимуть цю справу, як теперішнє, це не є неймовірним. Адже гебрайська мова ніколи не була зовсім мертвою, вона не була також ніколи, як латинська, обмежена функцією самої тільки церкви і вчених. Але гебрайські поетичні твори сучасності мають внутрішню здерев'янілість латинських поезій середньовіччя, вони мають смак консервів, і триватиме ще певний час, поки гебрайська поезія почне сприйматися знову як зрозуміла, природна, жива література» [2]. Оскільки висловлення це належить аж ніяк не юдофобові, а навпаки, людині, щиро й глибоко відданій єврейським справам, повсякчасному їхньому вболівальникові, у тім числі й симпатикові старовинної гебрайської літератури, що за наполяганням батьків, ортодоксальних євреїв, з п'яти років розпочав вивчення івриту [3] і добре мав його знати, немає жодного сумніву в об'єктивності його вражень. Справді, поезія високих поривань, якою є творчість Х.-Н. Бялика, могла завдячувати свою природність тому, що своїм стилем вона наближалася до натхненної поезії біблійних пророків,

---

[1] *Рабин Х.* — Предисловие. — Див. у кн.: *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель. Начальный курс. — Иерусалим, 1982. — С. 13.
[2] *Feuchtwanger L.* Die Verjudung der abendländischen Literatur (1920): *Feuchtwanger L.* Centum opuscula. Eine Auiswahl. — Greifenverlag zu Rudolstaft (1956). — S. 448.
[3] *Feuchtwanger L.* Op. cit. — S. 441.

що ж до інших «заземленіших» жанрів, то їм могло ще бракувати свіжих рум'янців живої мови через те, що тогочасний іврит їх ще не набув. Поява тієї природності, про яку пише Л. Фейхтвангер, потребувала розвитку розмовної мови в усьому розмаїтті її різновидів (у тім числі молодіжного сленгу, і найрізноманітніших «підмов» різних професійних і соціальних осередків [1].

Мови розглянутих соціолінгвістичних рівнів — одноосібного поширення, часткового вікового поширення, часткового етнічного поширення, часткового територіального поширення — не є мовами зі стабільним становищем, оскільки мова для своєї стабілізації як знаряддя спілкування на території її поширення має охоплювати всю свою територію. Однак, коли поряд з нею виступає й інша мова, що з нею конкурує, стабільності ще не досягнено. Повертаючись до порівняння з валютою, таке становище порівнянне з тим, коли поряд з однією валютою виступає, і в переважній кількості випадків, інша (саме коли йдеться не про відродження мови типу гебрайської, а про її занепад). Мова йде про валюту або мову сильнішу внаслідок підтримки сильнішої економічно або мілітарно держави. Щоправда, кожен ступінь угору означає вищий рівень стабілізації мови. Найнижчий він у разі одноосібного поширення мови, бо, по суті, це поширення є неповним навіть у межах однієї особи. Адже коли така особа звідусіль оточена людьми, що користуються іншою мовою, вона, хоче чи не хоче, мусить хоч би пасивно знати цю іншу мову, тобто якоюсь мірою нею користуватися. У разі часткового вікового поширення можуть траплятися особи, що не знають мови решти поколінь. Отже, мусить бути кілька або принаймні одна особа, на яку одна мова поширена повністю. У разі часткового етнічного поширення можуть бути окремі покоління або соціальні верстви, де також мова поширюється повністю. Тобто мова часткового етнічного поширення може бути водночас мовою повного, наприклад сільського або селянського, по-

---

[1] Про їхнє можливе розмаїття свідчить, зокрема, книжка: *Wieczorkiewicz B.* Gwara warszawska dawniej a dziś. — Warszawa, 1968. — 517 s., де, крім особливостей мови (лексики, а частково й фразеології), характерних для різних районів Варшави, таких ***як Старе*** Място (s. 12.), Повісля (s. 13), Воля (s. 14), Прага (s. 14), говірки вулиці (s. 31—36) і конкретно таких менших осередків, як Уяздів (s. 39—44), Бєляни (s. 44—49) , Саска Кемпа (s. 49—50), Черняків (s. 51—58), вирізняються такі характерні для певного часу або соціальних прошарків соціолінгвістично-мовленнєві говірки (різних періодів), як говірка періоду окупації (1939—1945 років) (s. 101—132), говірка візників (s. 149—162), жебраків (s. 163—168), злодіїв (s. 169—189), говірка неповнолітніх злочинців із виправних закладів (s. 190—192), говірка хуліганів (s. 193—200), в'язнична говірка (s. 201—217), говірка картярів та більярдистів (s. 218—230), ремісників (s. 231—246), дачників (s. 247—249), варшавської «золотої молоді» (s. 250—265), акторська говірка (s. 266 — 292), говірка театральних музикантів (s. 283 — 286), говірка офіціантів (s. 287—289), спортсменів (s. 290—296), поліграфістів (s. 297—305), журналістів (s. 306—309), кінематографістів (s. 310—312), говірка варшавського телевізійного центру (s. 313—315), шкільна говірка (s. 316—335), студентська говірка (s. 336—351). До цього ще додаються гумор варшавської вулиці (s. 352—372) і варшавський пісенний фольклор (переважно у виконанні вуличних музик), який має свою традицію (пісні, що їх співали перед Першою світовою війною, пісні міжвоєнного двадцятиріччя, пісні часу окупації, пісні післяокупаційні, в'язничні пісні) (s. 373—489). Доданий до книжки словничок охоплює 899 слів і фразеологічних зворотів. Певна річ, подібна розмаїтість лексики, що характеризує до того ж найрізноманітніші соціальні прошарки міста, не може не позначитися й на мові в цілому. Письменник, що творить подібною мовою, звичайно має справу вже не з мовою, яка «скидається на консерви», а з мовою, що має смак соковитих плодів найрізноманітніших видів. За той час, коли Л. Фейхтвангер писав свої слова, іврит в Ізраїлі далеко просунувся на цьому шляху.

ширення. Мова часткового територіального поширення є водночас і, як правило, мовою повного етнічного поширення, а тим самим і мовою повного вікового поширення і тим більш мовою повного поширення для кожної особи (або в усякому разі для більшості осіб). Однак піднесення стабілізованості мови в усіх перелічених випадках не знімає проблеми мовної стійкості народу, навіть у разі повної етнічної поширеності мови. Пов'язане це з тим, що, як правило, часткове, неповне територіальне поширення мови спричинюється входженням певної країни до складу іншої, більшої, мова якої є загальнодержавною й фактично обов'язковою для всього населення цієї країни, до складу якої увійшла й територія поширення відповідної мови. У подібних обставинах на території відповідної країни, де поширена певна мова повного етнічного (а переважно й територіального) вжитку, виникає ситуація, за якої юридично обов'язковою стає загальнодержавна мова, мова ж повного етнічного (а первісно й територіального) поширення відповідної країни — факультативною, необов'язковою. Уряд великої держави докладає всіх зусиль, щоб цей юридичний стан став також фактичним, і вже тільки від суспільства, носія зазначеної мови, від його мовної стійкості залежить, щоб так не було. Подібне становище, як уже зазначалося вище, склалося, наприклад, у тій частині Польщі, яка після її поділів відійшла до Росії. Тут насаджувалася російська мова і робилися спроби витіснити польську. У прусській частині Польщі провадилася германізаційна політика. До цього ж прагнула Австрія, але з кінця 60-х років минулого століття під впливом зовнішніх обставин мусила послабити цей тиск і, залишивши німецьку мову в ролі австрійської загальнодержавної, визнати урядовою мовою австрійської частини Польщі польську. У цих обставинах, зрозуміло, не могло бути стабільності польської мови. Адже, по суті, хоч польська мова і використовувалася всім польським етнічним суспільством, у міжетнічних стосунках її стан не міг бути визнаним цілком одноманітним навіть на своїй етнічній території. Принаймні частина польського суспільства мусила мати справу з російською владою, а тому й користувалася в стосунках з її представниками російською мовою. У цей спосіб мова повного етнічного поширення, залишаючись мовою повного середетнічного поширення, водночас не може стати мовою виключно етнічною навіть на своїй власній території, оскільки частина приїжджого населення, належного до панівної в державі нації, на основі чинних у державі законів, що протегують їхній мові, користується нею, і місцеве населення змушене в стосунках з ним застосовувати не свою, а їхню мову. Більше того, цією мовою користуються державні установи, нею провадиться навчання в державних середніх і вищих закладах освіти, оминути контактів з якими неможливо, особливо представникам вищих і середніх верств підкореного народу. Проте це стосується й, принаймні, чоловіків з нижчих верств, які мусять служити в армії. Адже це також армія держави-володарки, і як у такій там теж треба послуговуватися не своєю, а державною, чужою, у цьому випадку російською мовою. Тією ж мовою здійснюється судочинство. А тому народові, що опинився в подібній соціолінгвістичній ситуації, треба буквально щодня з усіх сил боротися за свою мову, відстоювати її позиції. За таких обставин, звичайно, стабільного

становища для мови, хоч вона й є мовою повного етнічного поширення, нема й бути не може. Це випливає і з її зовнішнього положення: мова перебуває наче в повсякчасній облозі, розвиток і користування нею всіляко обмежують (за учнями гімназій, зокрема, стежать, щоб вони не користувалися рідною мовою не тільки на уроках, а й у коридорах гімназії, намагаються, щоб її не було навіть у їхньому побуті) [1]. Проте це стосується і її внутрішнього існування. Унаслідок накинутої згори двомовності до мови проникають невластиві їй слова, звороти, вирази, кальковані з панівної офіційної мови. Якщо мова має нормально існувати, треба повсякчас стежити за нею, протидіяти її спотворенню під тиском зовнішніх обставин. Існувати в подібній ситуації мові навіть з великими традиціями і великою літературою, такій як польська, дуже важко.

Тим більш це важко для мов спадково «плебейських», які щойно здобувають собі позицію в етнічному суспільстві. Через це по-справжньому усталитися позиції мови можуть тільки за обставин державності, і то державності не суто формальної, не забезпеченої ані політично, ані економічно, ані мілітарно, а державності, яка вже відносно довго існує і повністю стабілізувалася, склалася з усіма своїми атрибутами й інституціями. Держава, яка налагодила свою економіку, сформувала всі доконечні державні установи (адміністративні, юридичні, політичні, військові), яка здобула собі визнання як у всіх своїх громадян, так і в світі, насамперед у найближчих навколишніх сусідніх державах, тим самим стабілізує остаточно і становище своєї мови. Мова тим самим стає мовою повного територіального поширення. Це не означає, звичайно, що така мова витискає в державі геть усі мови. Так, у Словенії (навіть до проголошення нею незалежності і виходу зі складу Югославії) загальнодержавною (або загальноофіційною) мовою Словенської Республіки була словенська мова. Але поряд зі словенською в місцевостях з великим скупченням італійців або угорців паралельно як місцева офіційна (частиннодержавна) вживалася відповідно італійська або угорська мова. Проте це аж ніяк не виключало обов'язковості поширення словенської мови на території всієї республіки і обов'язковості її знання всіма громадянами Словенії. Потреба в цьому виникає хоч би тому і для того, щоб ті самі італійці або угорці в разі виїзду зі своїх місцевостей і перебування в інших частинах Словенії відчували себе цілком вільно, спокійно і впевнено, знаючи, що зі знанням словенської мови їх зрозуміють в усіх частинах Словенської Республіки.

Отже, мови повного територіального поширення — це ті мови, які поширені не тільки серед народу, їхнього носія, але й серед представників усіх етносів та національних меншин, що населюють державу відповідного народу. До мов повного територіального поширення належать, зокрема, такі мови, як польська, чеська, словацька, угорська, румунська, болгарська, грецька (у Європі) або турецька, перська, корейська, японська (в Азії). Мови повного територіального поширення — це мови народів, що мають власну

---

[1] Надзвичайно яскраво цю систему русифікації в російських гімназіях Польщі відбив С. Жеромський у своєму романі «Syzyfowe prace» («Сизифова праця»).

державу, у якій вони чисельно переважають, тобто державу з незначною кількістю (до того ж невеликих) національних меншин. На відміну від мов попередньо розглянутих соціолінгвістичних рівнів, інтерес до яких концентрується переважно серед фахівців з мовознавства і які мало приваблюють широкий загал поза межами відповідної країни (певний виняток становлять лише особливо престижні мови повного етнічного поширення, та й то лише в межах відповідної країни чи території) [1], мови повного територіального поширення як державні викликають інтерес до себе і поза межами свого поширення.

Проте мови повного територіального поширення розрізняються між собою. Є серед них такі, які мало поширені назовні, поза межами своєї країни, і через це вони цікавлять виключно тих, хто їде на короткий чи на тривалий час у відповідну країну. Так поза мовцями подібне вузьке коло зацікавлених через виїзд у відповідну країну, де вони поширені, збирають навколо себе такі, наприклад, мови, як болгарська, румунська, албанська. Це або туристи, що їдуть у країни поширення цих мов, або дипломати, торговельні працівники тощо. Натомість є серед мов повного територіального поширення і такі, які викликають, — хай і в обмеженій сфері, — інтерес до відповідної мови далеко поза територією її основного вживання, поза державою, де ця мова поширена. Так, польська мова зарекомендувала себе як мова, якою створено і твориться багато важливих праць у галузі славістики (лінгвістичної, літературознавчої, історико-археологічної, фольклорно-етнографічної тощо). Це зумовило те, що, з одного боку, польські славісти на всіх з'їздах славістів виступають, як правило, польською мовою, розраховуючи на те, що їм, якщо й не дадуть відповіді польською мовою, то принаймні зрозуміють, а з другого, — що всі учасники славістичних з'їздів якоюсь мірою опановують польську мову, знаючи, що нею вони почують нові й важливі речі у їхній галузі. Так склався той стан, коли польська мова як мова повного територіального поширення хоч і мало вживана в інших галузях поза її державними межами, у славістиці вийшла дуже далеко за свої територіальні межі. Те саме стосується й фінської мови як мови фінно-угрознавчих конгресів і конференцій. У переважній більшості галузей пов'язана зі своєю територією, фінська мова у фінно-угристиці вивчається, розуміється й застосовується далеко поза своїми межами. До фінської мови вдаються фінно-угрознавці з Угорщини, Естонії, Румунії, Німеччини. Очевидно, з поширенням зацікавлення фінно-угрознавством географія використання фінської мови неухильно зростатиме, але знову ж таки (і це варто підкреслити) поки що в одній, обмеженій галузі. Мовою переважно повного територіального поширення, пов'язаною зі своєю етнічною територією, є й італійська мова. Однак у галузі музики вона далеко виходить поза свої межі. Мрією вокалістів усього світу є мати змогу виступати у всесвітньовідомому оперному театрі «Ла Скала» у Мілані. Написи на нотах на позначення способу виконання музичного твору (pensieroso — задумливий, con

---

[1] Як правило, це мови народів з державною традицією і через це міцно закорінені в своєму народі, такі як польська (у часи поділу Польщі), литовська, латиська, естонська (під час перебування Литви, Латвії, Естонії у складі СРСР).

fuoco — з вогнем, cantabile — наспівний тощо) робляться італійською мовою. Усіх співаків навчають співати італійською мовою арії з опер великих італійських композиторів: Россіні, Доніцетті, Верді, Леонкавалло, Пуччіні, які вважаються класичними, а через це в консерваторіях усього світу обов'язково вивчають італійську мову. По суті, цю мову дуже часто опановують і художники, через те що й досі подорож до Італії, ознайомлення з найкращими картинами великих італійських майстрів — це також важлива частина програми мистецького навчання. Останнім часом італійська мова приваблює й кіномитців. Таким чином, майже не виходячи поза межі країни в інших галузях, з огляду на високий рівень італійського мистецтва, особливо в музиці, італійська мова стала частково мовою позатериторіального поширення.

У потенції кожен народ, що досяг видатних успіхів у якійсь галузі людської діяльності, може розраховувати на поширення своєї мови поза межами своєї етнічної території серед фахівців відповідної галузі. Причому це зовсім (або дуже мало) залежить від складності або навіть кількості носіїв. Так до останнього часу (точніш, до часу після Другої світової війни) малопопулярна в світі японська мова — мова, очевидно, ізольована, складна і порівняно невелика за кількістю носіїв (близько 100 млн., що значно менше за кількість китайців або англомовців), з огляду на видатні досягнення японців у галузі науки, техніки й економіки, починає дедалі більше цікавити багатьох у світі. Про це свідчить, зокрема, й інтерес до японської літератури, образотворчого мистецтва, фільмів, видів спорту, релігії (дзен-буддизму) тощо. Престижність мови, інтерес до неї зростає залежно від успіхів народу, її носія, у різних сферах культури в широкому розумінні. Що ширше коло цих успіхів (щодо галузей), то ширше коло зацікавленості в світі викликає відповідна мова. У зв'язку з цими успіхами або і з просто територіальною поширеністю мови з'являються т. зв. світові мови. Проте далеко не всі мови з великою кількістю носіїв потрапляють у розряд «світових мов».

«Світові мови» належать до мов позатериторіального поширення, але не всі мови позатериторіального поширення входять до складу «світових мов». До мов позатериторіального поширення належать мови народів, які свого часу створили багатонаціональні держави типу імперій. Є імперії двох типів — континентальні, де територія країни-метрополії знаходиться у безпосередній територіальній суміжності з провінціями (або колоніями), іноді територія метрополії може навіть включати в себе іншоетнічні території, чергуватися з ними (як, наприклад, у Росії, де навіть у Європейській частині, у Надволжі, численні неросійські території чергуються з російськими)[1]. Цей тип імперій, добре знаний з часів Римської імперії і навіть її попередниць — Давнього Єгипту, Ассиро-Вавилонії, Давньої Персії, — продовжено Візантією і, нарешті, «Третім Римом», Російською імперією. Інший тип імперій виник щойно з початком нової історії, з великих географічних відкриттів. Вони складалися коштом завоювань якихось заморських володінь певною європейською країною. Як правило, це були європейські країни на краю Європейського континенту або навіть на острові, як Англія, яким було

[1] Це досить точно відобразив у своїй поезії С. Єсенін: «Затерялась Русь в Мордве и Чуди...»

значно простіш, іти не на ризиковані війни з часто не гірше, ніж вони, озброєними європейськими сусідами, а завойовувати відсталіші порівняно з європейськими, країни, як правило, Америки, Африки, Австралії й Океанії, значно меншою мірою — Азії. Отже, найрозвиненіші європейські (частково й азійські) країни, розташовані в глибині Європи, підкоряли собі своїх слабших сусідів у Європі або Азії. Країни у західній частині Європи завойовували собі заморські володіння. Так, з одного боку, виникли такі імперії, як Німецька, Австро-Угорська, Оттоманська, Річ Посполита, пізніше Російська імперія, Китайська (або Піднебесна) імперія. З другого боку, виникли країни-метрополії, що створили імперії з великими заморськими володіннями, такі як Англія, Голландія, Франція, Бельгія, Іспанія, Португалія, частково Данія (Ісландія, Гренландія). Так виникли й мови позатериторіального поширення, такі як німецька, російська, китайська, англійська, французька, іспанська, португальська тощо. Серед мов позатериторіального поширення можна виділити дві групи мов. Щодо всіх цих мов як спільну рису можна відзначити те, що, незважаючи на їхнє загальне поширення і популярність у світі, за ступенем активного володіння ними кожна з цих мов тяжіє до своєї певної зони. Так, англійська мова як активно використовувана поза англосаксонськими країнами й Ірландією тяжіє найбільш до Індії, Китаю, Японії, хоч у Європі досить активно почала поширюватися в країнах Скандинавії і Нідерландах. Німецька мова досить енергійно бореться за свою поширеність у Центральній Європі і на її Півночі. Французька мова поза такими франкомовними країнами, як Франція, частково Бельгія, французька Швейцарія, Квебек (у Канаді) і Гаїті активно використовується в країнах, колишніх колоніях Франції, особливо в Африці. У Європі й досі французька мова досить широко вживана в романомовних країнах, зокрема в Румунії. Іспанська мова поза Іспанією поширена в більшості країн Латинської Америки. Щодо португальської, то вона активно використовується не лише в Бразилії, але й у колишніх своїх африканських володіннях — Анголі й Мозамбіку. Китайська мова найпоширеніша у Китаї й на Тайвані, а також у тих країнах Південно-Східної Азії, куди проникли китайці (це мова китайської діаспори у Малайзії, Сінгапурі, Індонезії, на Філіппінах). Місцем поширення російської мови є величезні простори колишнього Радянського Союзу, а також — за інерцією — колишніх т. зв. соціалістичних країн.

Отже, поняття «світова мова» досить умовне. Попри всю поширеність тієї чи іншої мови в світі, «моду» на певну мову, усе-таки навіть і вона далеко не скрізь однаково активно використовується, особливо, якщо брати не великі міста, а т. зв. глибинку і неосвічені верстви, тобто людей із принаймні закінченою середньою, якщо не вищою, освітою. Навіть щодо загальновизнаної нині англійської мови, більше підстав припустити, що, скажімо, десь у перуанських Андах, де серед індіанців поширена мова кечуа, відповідь на питання, звернене до місцевого мешканця можна радше дістати іспанською, а не англійською мовою. Десь у Мозамбіку такою мовою буде португальська, а в Алжирі з європейських — французька, так само, як десь у Татарстані чи Грузії простіше знайти людину, що розмовляє російською, аніж англійською мовою. Отже, англійською мовою найпростіше буде спілкуватися там, де вона здавна традиційно поширена, тобто здебільшого в колишніх англійських володіннях або тепер і в Західній та Центральній Європі. Якщо виходити з уміння

активно користуватися мовою, тобто більш-менш вільно (хай і з помилками проти літературної норми) її вживати, жодної світової споконвічної мови серед спонтанно виниклих національних мов як не було, так і досі не існує. З цього погляду кожна мова позатериторіального поширення є мовою зональною. Проте це аж ніяк не суперечить тому, що серед цих мов усе-таки існують мови, які, щоправда, якоюсь мірою умовно можуть претендувати на звання **світових.** Як свідчить історія, це не завжди прямо пов'язано з численністю їхніх носіїв. Так, найчисленніша за кількістю носіїв з-поміж усіх мов світу китайська поки що до світових аж ніяк зарахована бути не може. У тій частині земної кулі, де ця мова поширена, вона дуже вживана. Але поза зоною її основного поширення поки що її знають і вивчають у світі мало. Більший інтерес спостерігається щодо японської мови зі значно меншою (приблизно у 10 разів) кількістю носіїв. За своєю суто кількісною вагою іспанська мова набагато перевищує французьку й німецьку мови. Однак щодо іспанської мови потребу її вивчення відчувають тільки ті, чия діяльність безпосередньо пов'язана з Іспанією або іспаномовними країнами Латинської Америки. Той, хто не має до них дотичності, особливого інтересу до іспанської мови не виявляє. Тим часом інтерес до німецької і французької мов раз у раз виникає і здавна підтримується у найвіддаленіших куточках земної кулі, незалежно від їхньої віддаленості від Франції або Німеччини (і це незважаючи на те, що іспаномовні літератури висунули останнім часом чимало видатних письменників, хоча б того ж Г. Маркеса). Очевидно, інтерес до мов не пов'язаний з їхньою кількісною вагою. Він вимірюється їхнім **якісним** значенням. Мови зацікавлюють тим, що ними можна не тільки почути, а й прочитати. Завдяки наявності численних перекладачів, особливо в країнах розповсюдження найпоширеніших мов, — а таких перекладачів найбільше, бо їхня праця найвище оплачується, — усе найвидатніше у галузі мистецької літератури перекладається, і досить швидко. Незважаючи на неминучі втрати перекладу, видатні літературні твори мають ту високу цінність, що їх «важко зіпсувати». Тому через саму, хоч і найвидатнішу, художню літературу, ніхто, принаймні переважна більшість людей, не завдасть собі клопоту вивчати якусь мову. Вивчення будь-якої мови — завдання вельми забарне, а сприйняття і відтворення шедеврів світової (іноземної) літератури — завдання ще складніше. Через це таких осіб у кожній країні одиниці, щонайбільш — десятки.

Для того щоб та чи інша мова викликала гострий і повсюдний інтерес до себе, треба, щоб країна, де вона поширена, досягла великих і різнобічних економічних, наукових та технічних успіхів і якнайбільше у спеціальних галузях, де перекладі робляться порівняно рідко (до того ж часто недосконало, бо для досконалого перекладу тут мало самого знання мови, потрібне й доконечне володіння фахом) і де фахівці зацікавлені у якомога швидшому сприйнятті позитивного досвіду й нових відкриттів. Так виникає гостра потреба у якнайшвидшому опануванні мови. Мова ця може бути ще непотрібна (або неприступна) для розмови, але нею вже прагнуть читати, і потреба ця виникає у найвіддаленіших і найрізноманітніших куточках земної кулі.

Протягом часу з XVII—XVIII до XX ст. на очах усього людства відбулося змагання чотирьох мов. Це змагання далеко ще не закінчене, але на підході можуть бути й інші мови.

XVII—XVIII ст. були часом неподільного панування французької мови, яку тоді називали «третьою класичною мовою» після грецької і латинської. Тріумфові французької мови сприяв не тільки блискучий французький двір з його модами, елегантністю й уподобаннями, які всі намагалися наслідувати (кожне велике місто Європи намагалося досягти того, щоб його називали «другим Парижем»), але й розквіт французької освіченості (енциклопедисти), науки (А. Л. Лавуазьє, Ж. Кюв'є), літератури (М. Ф. Вольтер, Д. Дідро, Ш. Л. Монтеск'є, Руссо), нарешті, й визначні, хоч і криваві, події Французької революції, що дали великий поштовх європейській політичній думці. Перше охолодження до всього французького спричинили наполеонівські війни: найбільш сприяють популяризації мови її мирні завоювання, спроби ж поширити мову на вістрях багнетів приречені на поразку. Але ще упродовж майже всього XIX ст. акції французької мови стояли досить високо. Цьому сприяли і успіхи французької науки (Л. Пастер, М. Кюрі-Склодовська), і бурхливий розвиток політичного життя, і низка великих письменників (П. Меріме, А. М. Стендаль, О. де Бальзак, Е. Золя, Ґі де Мопассан). Але вже рубіж XIX— XX ст. був пов'язаний з початком поступового занепаду Франції.

На перший план почали висуватися замість Франції Німеччина й німецькомовна Австрія. Німецька мова ніколи не змогла стати мовою салонів. Зате «народ мислителів і поетів» (das Volk der Denker und Dichter) уславив себе геніальною музикою (Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, Ф. Й. Гайдн, В. А. Моцарт, Л. ван Бетховен, К. М. Вебер, Ф. Шуберт, Р. Шуман, Й. Брамс, Р. Ваґнер), з чим був пов'язаний і нечувано блискучий розквіт поезії (Й. В. Ґете, Й. Ф. Шіллер, Г. Гейне, Н. Ленау, Р. М. Рільке) і не менш великою філософією (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінґ, Г. В. Ф. Ґеґель, Л. Фейєрбах, К. Маркс, Ф. Енґельс, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше). Як би не оцінювати праці німецьких мислителів і ті практичні висновки, які з їхніх ідей зробили два найстрашніші тоталітарні режими, Ленін і Сталін з Маркса і Енґельса (хоч, наприклад, шведські соціал-демократи зовсім інші), Гітлер з Ніцше (хоч ніцшеанка Ольга Кобилянська або ніцшеанець Джек Лондон дуже далекі від німецького націонал-соціалізму), — не можна аж ніяк заперечити, що німецька філософія давала і дає величезну важливу поживу людському розумові і її вплив на формування європейської культури в цілому був величезним, від Англії й Америки до Росії, де молоді московські гегельянці їхали мало не як паломники на прощу до Берліна на слухання лекцій Ґеґеля. Великими були успіхи німців і в розвитку наук — як гуманітарних (лінгвістики й історії), так і точних і природничих (Р. Кох, Р. Вірхов, молодий А. Ейнштейн). Своїми воєнними перемогами над Францією (у Першій світовій війні Францію врятувала тільки допомога Англії, а згодом США) Німеччина дуже похитнула престиж Франції і французької мови. На кінець XIX — початок XX ст. припадає розквіт Німеччини й німецької мови. Завдяки більш щедрому, ніж у Франції й Англії фінансуванню своєї науки й учених, що визнає й Г. Уельс [1], Німеччина, особливо в хімії, почала випереджати Францію й Англію.

---

[1] *Wells H. G.* Historia świata / Przekład J. Parandowski. — Wrocław — Warszawa — Kraków etc., 1983 — S. 310 — 311.

Німецьку мову в той період доводилося вивчати всім, хто не хотів відстати в розвитку науки. Але поразки Німеччини в Першій світовій війні і зумовлений цим реваншизм, що привів Гітлера до влади, змінили ситуацію. Після короткочасних жорстоких тріумфів Німеччина зазнала страшного краху. Це був крах і німецької мови: мова, з якою в уяві європейців пов'язувалися газові камери, ґазваґени, крематорії Освенціма-Аушвітца і Бабин Яр, мимохіть від себе багатьох відштовхувала. Тільки нова денацифікована Німеччина поступово здобуває собі в світі кредит довіри. Разом із цим зростатиме й авторитет німецької мови і повага до неї.

Здавна важливе значення у європейській і світовій культурі почала здобувати собі англійська мова, уславлена низкою великих письменників (У. Шекспір, Дж. Мільтон, Дж. Свіфт, Дж. Н. Г. Байрон, П. Б. Шелі, Ч. Діккенс, У. М. Теккерей, Дж. Голсуорсі, Б. Шоу; Г. У. Лонґфелло, У. Уїтмен, У. Фолкнер), винахідників і вчених (Дж. Уатт, Р. Фултон, А. Сміт, Ч. Дарвін, Е. Резерфорд; Едісон, брати Райт). Насамперед цьому сприяв економічний і технічний розвиток Англії. Після Другої світової війни, коли Британська колоніальна імперія розпалася і значення Англії зменшилося, на перший план почали висуватися США. Значення США, які початково пофарисейськи саме в час голодомору України визнали СРСР, почало зростати особливо після останньої війни, коли вперше Європа, спочатку зачарована казкою про соціалізм, почала здогадуватися, що на зміну гітлеризму на світ насувається ледве чи не менша загроза світового «ощасливлення людства», до того ж озброєна атомною бомбою. Саме тверде протистояння США разом із західним світом врятувало людство на довгий час від жахів Третьої світової «боротьби за мир», у якій воно могло б згоріти. Звичайно, аж ніяк немає підстав надміру ідеалізувати англосаксонські країни на чолі зі США, але їхня заслуга безперечна, і це разом з великими успіхами в галузі економіки, науки й техніки принесли заслужену повагу й престиж англійській мові.

На цім тлі короткочасним і ефемерним виявився успіх російської мови, єдиної слов'янської мови, що була дуже близька до включення її до клубу світових мов. Анітрохи не принижуючи роль російської культури, справді великої слов'янської культури, слід, однак, зазначити, що всі її основні успіхи датуються XIX — початком XX ст. Саме там найвидатніші російські учені (І. Сєченов, Д. Менделєєв, М. Пирогов, І. Павлов), письменники (О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Гоголь, І. Гончаров, І. Тургенєв, Л. Толстой, Ф. Достоєвський, А. Чехов), композитори (М. Глінка, О. Даргомижський, М. Мусоргський, О. Бородін, П. Чайковський), художники (І. Крамської, І. Рєпін, В. Суриков, В. Сєров, І. Левітан). Європа цілком слушно була в захопленні від цієї могутньої сили й оригінальності культури великого слов'янського народу. І тому, коли розпочалася нова революція, зі сміливими, спокусливими і прекрасними за своїм звучанням гаслами, дуже багато людей на Заході повірило, що саме ця велика Росія, від якої вони так багато сподівалися, готова сказати світові нечуване «нове слово». До Москви потяглися як до нової Мекки люди радикальних і демократичних поглядів (А. Барбюс, Ромен Роллан, Г. Дж. Уеллс, Бернард Шоу).

Як на прощу, до Москви їхали чеські інтелектуали. Соціалізм і комунізм ставали для багатьох модою. Найменші прояви критики на тлі начебто ве-

личезних (але якою ціною!) перемог, де начебто здійснювалися, як у казці, найзаповітніші мрії людства, викликали гострий осуд. Тим більш здавався бажаним комунізм, бо назустріч йому, на боротьбу із ним підіймався фашизм, який не оперував таким набором привабливої фразеології, а одверто говорив про кров, знищення цілих народів і рас і який невдовзі, не приховано, не в льохах і не голодомором, а на площах почав розстрілювати і вішати людей. Брутальна одвертість фашизму дуже швидко його викрила. Значно важче було збагнути лицемірну демагогію «комунізму» й «соціалізму». Пізніше, коли в космос полетіли перші радянські супутники, одні були в захопленні від цього успіху, інші перелякані, але і ті, і другі зрозуміли, що мову, пов'язану з цими відкриттями, треба вивчати. Для багатьох (після 1956 р., після книг О. Солженіцина) стало вже ясно, що «король голий»: казка про комуністичний рай — нова омана. І російську мову вивчали вже не задля красот російської літератури: її досить добре знали в добрих перекладах. Лякала загроза цієї абсолютно непередбачуваної держави. А коли після афганської авантюри почався, нарешті, розпад останньої в світі європейської (євразійської) імперії, став швидко тьмяніти й ореол російської мови. Так само, як і французька, як і німецька, вона не здобула собі прихильників брязканням зброї. Російську мову вивчали переважно приблизно так, як німецьку в роки Другої світової війни, як мову ворога, хай потенційного, але цілком реального. Коли страх минув, почав зникати й інтерес до мови, тим більше, що за справді епохальними домовленостями, якими було знято загрозу світової термоядерної катастрофи, не пішли поки що ефективні економічні реформи, а подібні до латиноамериканських revoluciónes тамтешніх генералів-диктаторів спроби путчів з боку колишньої номенклатури. А це аж ніяк не додало престижу російській мові. У російській історії після страшних 73 років безперервного тоталітарно-терористичного дійства настав доконечний антракт. Не можна, звичайно, сказати, що Жовтнева революція (як її не називати, чи революцією, чи переворотом) була зовсім не потрібна. Потреба в ній існувала і для того, щоб капіталістичний світ, жахнувшись, зрозумів, **до чого** може призвести нестримна експлуатація робітників, визиск колоній. Жовтнева революція змусила цей світ до глибоких змін і реформ. Вона стала прикладом і наукою — наукою, як не треба робити ані визискувачам, ані визискуваним. Для того щоб світ пішов спокійнішим шляхом розвитку знадобилася **ця** революція. Для світу вона мала свою позитивну користь (саме своїм негативним досвідом). Адже самим народам Російської імперії (пізнішого Радянського Союзу) вона завдала великої шкоди, і вони ще довго будуть це відчувати і переборювати в собі, аж доки не виростуть нові покоління. Але, безперечно, досвід цей, який би він не був в усіх проявах, не повинен загинути марно, бо народи, які не пам'ятають свого минулого, приречені його повторювати. Якби російський народ зміг зробити належні й слушні висновки з пережитого протягом цих 73 років, він би не тільки повернув собі добре ім'я, а й створив нову Росію, не страховисько світу, а один з її світочів і тим самим повернув повагу до своєї культури і мови. Поки що ця, у минулому безперечно велика, культура на роздоріжжі. Прагнення повернути собі імперське минуле для сучасної Росії криє смертельну небезпеку, не стільки для її сусідів, скільки (цілком

можливо) для неї самої. Розквіт на неї чекає тільки тоді, коли вона зможе рішуче з цим минулим порвати і стане на шлях справжнього добросусідства зі своїми сусідами. Тільки тоді в кінцевому підсумку знову підійметься престиж російської культури і російської мови, будуть досягнуті нові здобутки. Поки що Росія живе старими капіталами, «проїдаючи» їх, а цього надовго не вистачить.

Якщо так проблематично виглядає нині на світовому тлі російська культура і мова, то ще складніш говорити про будь-який інший європейський народ. Зате наприкінці XX ст. значно обнадійливіше виглядають успіхи країн Азії — Японії, Китаю, Туреччини, арабських країн, Ізраїлю, Індії. Усі вони тепер у динамічному, хоч і не завжди ясному в своїх наслідках русі. Поки що важко сказати, яка з цих країн найближається до того, щоб її мова набула того самого значення, що його мали в минулому і ще мають тепер деякі європейські мови. Не виключено також, що в майбутньому знов набудуть більшого значення романські мови, зокрема й французька.

Дедалі більша багатомовність людства має два боки — позитивний і негативний. Позитивне — в появі дедалі нових літературних і державних мов, що дозволяє зробити освіту більш демократичною, приступною для всіх. Адже дітям і молоді не треба вивчати для навчання якусь чужу мову. А негативне — в тому, що збільшується багатомовність людства. І тут як спосіб зарадити лихові можуть стати в пригоді екстериторіальні мови, тобто мови, які стали екстериторіальними, ставши мертвими, позаетнічними (як латина) або які з самого початку такими планувалися і створювалися (такі, як планові, або «штучні», мови типу есперанто). Проблема подібної доміжної мови для людства (або ж, як дехто мріє, взагалі єдиної мови людства, яка б витіснила всі інші) дедалі гостріше постає перед світом з огляду на його багатомовність. Поки що престиж планових (штучних) мов невисокий, навіть такої виробленої і розвиненої, як есперанто. Проте робити якийсь остаточний висновок щодо них зарано. Питання таких мов (а точніше, мови) можна розглядати тільки в історичній перспективі, яка виходить за рамки теми, визначеної цим розділом. Тому до нього доцільно повернутися там, де йтиметься про перспективи мовного розвитку людства.

Тут слід стисло підбити висновки з розглянутого вище. З нього випливає, що всі мови потенційно абсолютно рівні. Проте внаслідок обставин, у які потрапляє той чи інший народ, він може відставати у своєму розвиткові, і тоді мова, що відбиває його культуру, починає порівняно з мовами розвиненіших народів втрачати свій авторитет. Отже, сама по собі мова не може бути ані доброю, ані поганою. Образно кажучи, мова — це купюри паперових грошей, що забезпечуються цінностями національної культури (мається на увазі як духовна, так і матеріальна культура). Якщо цінність, золото національної культури досить високі, починає високо цінуватися і мова, у якій ця культура втілюється і відбивається. Якщо цінність національної культури невисока, спадає й цінність мови. Через це розмова про безвідносну «красу» мови позбавлена будь-яких підстав, наскрізь фальшива. Кожна мова має і свої суто естетичні чесноти та привабливість, і риси від'ємні. Виразності і краси мові надає робота над нею, яка розпочинається ще в безіменних творців фольклору. Звичайно, якщо мовою починає тво-

ритися велика культура, якщо на сторожі, захищаючи її, стоїть сильна держава, якщо вона застосовується в найрізноманітніших функціях, саме прагнення її носіїв і користувачів до максимальної виразності сприяє тому, що мова відточується, шліфується і набирає дедалі більшої досконалості. Від того, що мова постійно «в роботі», вона вдосконалюється. Якщо мова занехаюється, не використовується, вона занепадає. Так залізо плуга, яким орють, блищить і сяє, а того, що лежить без роботи, вкривається іржею.

Отже, якщо уявити мови світу у вигляді валют, то на біржі їхньої соціолінгвістичної оцінки весь час відбувається коливання їхніх курсів. У давнину високо стояли курси давньоєгипетської, шумерської, аккадської мов. Тепер усі ці мови мертві. Був надзвичайно вагомим курс грецької мови, далі латинської. Латинська мова перестала існувати як етнічна. Грецька й досі існує, але курс її дуже впав. Був час, коли високо цінувалися іспанська й італійська мови. Тепер цього нема, хоч обидві мови існують. З XVII ст., коли занепадає вживання латинської мови як міжнародної, на перший план з європейських висувається французька, далі німецька й англійська. Поступово пальма першості переходить від французької до німецької, потім до англійської. Проте із цих трьох мов тільки французька і почасти англійська претендували на роль мови «великого світу» європейських країн (beau monde, high life). Німецька мова ніколи такої функції не набувала. Серед мов Азії на Близькому Сході і в Середній Азії роль, подібну грецькій і латинській мовам, відігравали арабська і перська. В Індії і Центральній Азії на таку роль претендував санскрит, потім палі. Великою мовою на Далекому Сході була китайська. У такий спосіб можна побачити, що весь час у світі відбувається коливання в цінності окремих культур людства, а разом з тим і мов, що втілюють ці культури. Ці коливання залежать від багатьох історичних обставин, і, звичайно, суто лінгвістичні особливості мов посідають тут аж ніяк не перше місце, хоч, зрозуміло, піднесення ролі мови не може не вплинути на її вдосконалення.

На тлі цієї загальної панорами соціолінгвістичної оцінки мов своєрідним є соціолінгвістичне становище української мови. Поки що, хоч українська мова de jure і мала б стати мовою повного територіального поширення, вона такою не є. Більше того, на сході України українська мова не є ще й мовою повного етнічного поширення. Ні для кого не є таємницею, що й досі у великих містах Наддніпрянщини домінує російська мова, тимчасом як на заході України українська мова стала мовою повного етнічного поширення. Для того, отже, щоб українська мова стала мовою повного територіального поширення, тобто загальнодержавною, треба насамперед, щоб у Східній Україні вона стала мовою загальноетнічного поширення, а тим самим досягла рівня Західної України. Це уможливило б поступове перетворення української мови на мову загальнотериторіального поширення і зробило б її таким чином загальнодержавною. Виходячи із зазначеного, слід сказати, що престижність української мови стоїть досить низько, особливо на сході. З попереднього випливає, що престиж, авторитет, висока соціолінгвістична оцінка мови залежать від оцінки культури, яка за нею стоїть і яку мова відбиває. Тому подальше завдання цієї праці — розглянути співвідносність української мови і української культури, що й буде зроблено в наступному розділі.

УКРАЇНСЬКА МОВА І УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Мова є формою вияву національної ментальності кожного народу, у тому числі й українців. Національна ментальність є змістом національної мови, зокрема й української. У культурі виявляються творчі здібності народу, здатність його ментальності сприяти життю і праці в різноманітних галузях відповідно до тих природних (географічних) і суспільних (історичних) особливостей, які характерні для країни, де живе той чи той народ, і до її етнічного довкілля. Національна мова, національна ментальність та національна культура становлять начебто три взаємопов'язані грані, якими висвічується особистість народу для нього самого і для світу. Ментальність — спосіб мислення народу [від лат. mens (род. відм. mentis) — розум, мислення, звідки й новолат. mentalitas (род. відм. mentalitatis) і пов'язані з ним англ. mentality, франц. mentalité, нім. Mentalität)], який відбивається у мові. Мова, за допомогою якої найточніш, найповніш виявляється думка, дає змогу виявитися назовні для всієї сукупності мовців ментальності народу, в якій у найбільш сконденсованому вигляді відбилися особливості життя й діяльності народу протягом століть, а в зв'язку з цим і вся своєрідність його сприйняття світу, його поглядів на нього. Ментальність кожного народу складалася не відразу, не була подарована йому від самої його появи на історичній арені, а вироблялася в процесі його різноманітної діяльності в різних царинах, що в цілому — і сама діяльність і її наслідки, відбиті як у дусі, так і в матерії, слуговують загалом на назву культури в найширшому її розумінні. Таким чином, мова, ментальність і культура будь-якого народу творять щось на подобу взаємозв'язаної і нерозривної тріади. Слово **культура**, що походить від лат. cultura, первісним значенням якого було «обробіток» (насамперед землі, звідки agricultura — рільництво, букв. «обробіток ріллі»), «плекання» (cultura animi — «плекання душі, духу»), ще в часи класичної латини почало означати духовну культуру, культивування, плекання духовних благ, надбань. Лат. cultura є похідним від colo, що означає «обробляю, плекаю; вирощую, піклуюсь; наполегливо чимось займаюсь», саме ж дієслово colo пов'язують з укр. словом коло — колесо (пор.: «Ой, зійди, зійди, ясен місяцю, як млиновеє коло), що продовжує праслов. *kolo — колесо (род. відм. *kolese)[1], слово індоєвропейського походження. Розвиток значення слова в латинській мові не цілком ясний, але, виходячи із значення індоєвропейських паралей, можна припустити, що первісним могло бути значення «повертати» (плуг при оранці)[2]. У такий спосіб абстрактне значення слова, як часто буває, розвинулося з позначення цілком конкретної дії і її наслідків. У сучасній мові є всі підстави словом **культура** обійняти всі прояви людської діяльності і її наслідків, досягнень. Очевидно, сама ментальність того чи іншого народу була пов'язана з розвитком його культури, поступовим опануванням сил та

---

[1] *Етимологічний* словник української мови (далі ЕСУМ). — К., 1989. — Т. 3. — С. 137, 138; ЕСУМ, 1985. — Т. 2. — С. 514—515.

[2] Див.: *Walde A.* — Hofmann J. B. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 1. B. (A-L). — Heidelberg, 1938. — S. 245— 247.

явищ природи, приручення тварин, освоєнням різних видів діяльності — мисливства, рибальства, збиральництва (плодів та ягід), скотарства, бджільництва, рільництва, різних ремесел, уміння себе захищати від різних диких тварин і ворожих племен. Разом з опануванням як цих, так і ще більш складних занять, таких як держава, право, спочатку усна словесність, а далі й письменство, література, релігія, філософія, народ в особі своїх найвидатніших представників розвивав свою ментальність і те, що її відбиває, — мову. Ментальність народу у найконденсованішому вигляді нагромаджувала наслідки розвитку його культури, тобто найрізноманітнішої як духовної, так і матеріальної діяльності, відчуттів, мислення, а все це відбивалося в мові, її національній своєрідності (на всіх рівнях — у фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології, усталених, більш або менш, текстах, зокрема прислів'ях, приказках, піснях тощо). У свою чергу, ці, особливо останні, текстові елементи мови, як і вся вона в цілому, ставали «будівельним матеріалом» для дальшого розвитку культури, а розвиток культури, пов'язаний зі змінами у житті народу, у свою чергу, не раз міг (і може) приводити до певних, більших чи менших, змін у ментальності. Отже, між ментальністю, обійнятою мовною оболонкою, втіленою в мові, і культурою існує тісний і обопільний зв'язок. З одного боку, сама ментальність є продукт, плід розвитку культури у прадавні часи людства і в найвіддаленіші періоди історії всіх народів. Саме тому завдяки мові, що відбила обставини ранньої історії окремих народів, або й сукупностям мов, належних до однієї мовної родини, учені можуть проникнути в такі доісторичні часи, про які нам нічого не може сказати не тільки історія (писані джерела), а навіть археологія і антропологія. Наприклад, учені можуть довідатися, в якій кліматичній зоні могли жити, зокрема, слов'яни, які там росли рослини, жили звірі, а також риби й птахи, якими були найдавніші заняття давніх слов'ян, їхній побут, матеріальна й духовна культура. Отже, завдяки розвиткові культури в її своєрідності протягом історії народу, формувалася його ментальність, а разом із нею і мова. Але потім сама мова в своїй самобутності стає знаряддям дальшого розвитку культури, бо за допомогою мови люди спілкуються між собою і, обмірковуючи своє життя, мислячи про свої потреби, створюють нові знаряддя праці, удосконалюють їх і винаходять нові, поліпшують свої закони, творять нові цінності в галузі науки, літератури і мистецтва. Від досконалості національного суспільства, народу як такого, залежить і досконалість його мови, її розвиток і поширення як серед самого народу, її носія, так і в світі в цілому, як про це вже йшлося в попередньому розділі. Привабливість тієї чи тієї мови залежить, передусім, від привабливості культури, яку вона репрезентує. Саме це насамперед робить мову гарною, престижною, а то й «модною» (згадаймо «моду» на французьку мову, характерну для XVII — початку XIX ст., або «моду» на англійську мову тепер). Безперечно, не суто зовнішні елементи цих мов привернули до них увагу людства: властивості французької мови мало чим змінилися порівняно з минулим століттям, але нині вона набагато менш популярна, ніж тоді. Англійська мова в минулому столітті була майже така сама, як і нині, причому писали нею не менш, а можливо, й більш талановиті письменники, ніж тепер (Дж. Байрон, У. Теккерей, Ч. Діккенс. Е. По), а користуються й цікавляться нею тепер

набагато більше, ніж тоді. Вагу мови, її значення репрезентує культура народу, що є носієм цієї мови, в усій сукупності її як словесних, так і несловесних (фонетичних, граматичних) виявів, а також безпосередньо культури, створеної цією мовою.

Численні приклади переконують при цьому, що найбільше значення для визначення цінності тієї чи тієї мови має не стільки цінність духовної культури, створеної цією мовою, і тим більше форма, «краса» мови, скільки економічна могутність народу, носія певної мови, ступінь незалежності його країни, що знаходить найвищий вияв у створеній ним державі, наукова й технічна озброєність цієї держави. На цьому також ґрунтується й ефективна обороноздатність відповідної країни, бо навіть у часи Римської імперії або завойовницьких походів монгольських богдиханів, Чингісхана і Батия, військова міць визначалася найвищою для відповідного часу технічною озброєністю війська; тим більше це актуально тепер.

Проте, як показує досвід тієї самої історії, для того, щоб певний народ і його країна мали по-справжньому потужну позицію у світі, самої військової могутності і економічної потуги недостатньо. Китай двічі зазнавав завоювань — у XIII ст. його було завойовано монголами, у XVII ст. — маньчжурами. Однак монголи, незважаючи на свою військову, політичну й конкретно поліційну могутність, зберегли панування над Китаєм тільки протягом 88 років (з 1280 до 1368 р.). Влада маньчжурської династії була набагато довшою (з XVII — до початку XX ст.), але якщо монголи внаслідок короткотривалості свого панування над Китаєм принаймні збереглися як народ, то маньчжури фактично перебувають як народ на межі загибелі. Культурна перевага завойованих китайців над завойовниками-маньчжурами була настільки велика, що маньчжури не тільки не змогли своєю мовою витіснити китайську (її, щоправда, мусили вивчати китайські урядовці, але серед широких верств китайців вона не набула скільки-небудь помітного поширення), а й, навпаки, під впливом переваги китайської культури самі стали китаїзуватися культурно й мовно. Унаслідок цього у Північно-Східному Китаї живе нині близько 4,5 млн. нащадків маньчжурів, але з них тільки кілька тисяч (у найглухіших місцевостях) ще знають маньчжурську мову і користуються нею, решта (майже всі ці 4,5 млн.) давно забули маньчжурську мову і перейшли на китайську. Невелика частина маньчжурів, що ще зберігає власну мову, послуговується нею тільки як усно-побутовою [1]. Отже, й для них мовою культури є китайська мова, а це означає, що, якщо ситуація докорінно не зміниться, невдовзі решта маньчжуромовних маньчжурів повністю і остаточно перейде на китайську мову, а маньчжурська мова стане мертвою. Приклади монгольських і маньчжурських завойовників свідчать, що в остаточному підсумку військову силу, якщо за нею не стоїть розвинена культура, перемагає культура розвиненішого, цивілізованішого народу. По суті, та сама доля спіткала й германських завойовників у західноримських романських провінціях і слов'янських — у східноримських Греції. Як відомо, незважаючи на велику

---

[1] Див.: *Кормушин И. В.* Маньчжурский язык; Лингвистический энциклопедический словарь / Под редакцией В. Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 284.

військову перевагу цих народів, що тоді перебували на межі варварства і культурно-цивілізаційно далеко поступалися як романцям, так і грекам, саме те, що ця їхня перевага не підкріплювалася такою ж перевагою, чи хоча б рівністю, у галузі культури над романцями й греками, і германські завойовники в романських країнах, і слов'яни в підкореній Греції були: перші — романізовані, а другі — еллінізовані. Що ж до романських і грецької мов, то вони цілком збереглися і як слід перебування германців на території поширення романських мов залишилися тільки деякі лексичні запозичення у відповідних романських мовах і почасти ономастика германського походження, а в грецькій мові відповідно слов'янські запозичення такого ж характеру.

Не допомагає військова могутність у поєднанні з високою технічною озброєністю і в тому разі, коли її поставлено на службу реакційній ідеології, різновидові своєрідного зовні цивілізованого «дикунства» і назадництва. Саме тому мусила зазнати нищівної поразки від більш передової Англії величезна імперська держава, над якою не заходило сонце, — Іспанія Філіпа II з її надпотужним флотом, «непереможною армадою». Саме тому такої ж нищівної поразки зазнала гітлерівська Німеччина з її прекрасно озброєною і дуже добре вишколеною армією. Саме тому «боротьба за мир» при паралельній гонитві озброєнь і з поступовим загарбанням дедалі нових сфер впливу, перетворенням цілої низки країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки на своїх васалів призвела врешті-решт до розвалу оновленої Російської імперії, Радянського Союзу, і поставила Росію на межу величезної катастрофічної кризи.

Усе це свідчить, що, хоч гарантувати незалежність народу може тільки власна національна економічно сильна держава із власним добре озброєним військом, цього не досить. Для свого забезпечення, найбільш тривалого і надійного, народ, що побудував таку державу, повинен мати, крім того, розвинену в усіх галузях культуру, яка б перебувала на рівні культури найпередовіших країн світу, якщо не переважала в цьому їх.

Наявність багатовікової культурної традиції, як показує приклад єврейського народу, може зберегти народ навіть після нищівної поразки, яку йому свого часу завдали римляни, вигнавши його з власної батьківщини, що перетворило його протягом понад 18 століть на народ із самою діаспорою, без власної землі. Отже, забезпечити існування мови народу може тільки різнобічно розвинена і достатньо передова, тобто на рівні світової сучасності, культура, що має глибокі корені національної традиції і водночас відкрита до всього найкращого і найважливішого в світі.

Нашим завданням є з'ясувати, чи є такою культурою українська культура і якщо є, то якою мірою. Але перш ніж братися з'ясовувати це питання, слід взяти до уваги й ті обставини, у яких розвивалася українська культура і в яких вона нині мусить розвиватися, що має вагу для виміру її прихованих і не до кінця з'ясованих потенцій.

Кожен народ, звісно, сам є винуватцем тієї долі, яка його спіткала, і тому як окрему людину, так і цілий народ оцінюють не на підставі того, чого він міг би досягти, але не досяг, а виходять з його реальних здобутків. Проте життя кожного народу, як і окремої людини, складається на підставі трьох

чинників: 1) його природних завдатків, більшої або меншої талановитості; 2) праці, тобто зусиль, докладених до реалізації, здійснення власних потенцій; 3) долі, тобто збігу сприятливих або несприятливих обставин, який дає змогу для легшої або важчої самореалізації.

За винятком таких унікальних і загалом рідкісних випадків повної ізольованості, яка виключала небезпеку ворожих вторгнень, як, наприклад, в Ісландії (хоч не можна не брати до уваги труднощів, пов'язаних із суворою природою, і небезпеки відставання та «культурного недокрів'я»[1], спричиненого відірваністю від решти світу), переважна більшість народів живе в іншоетнічному оточенні, що зумовлює неминучу конкуренцію, аж до (нерідко) збройного конфлікту. Немає жодного, навіть найбіднішого клаптика землі, який би не міг викликати заздрощів іще бідніших або убогіших на землю сусідів: кам'яниста й болотяна Фінляндія, заселена саамами, які колись жили навіть у найпівденнішій її частині над Фінською затокою[2], привернула до себе увагу естонців та інших прибалтійсько-фінських народів, унаслідок чого почалося їхнє переселення і поступове відтіснення саамів на північ. Якути, переселюючись на свою негостинну землю, витискали звідти раніше тут оселених евенків та юкагирів. Тим більш привабливою мала бути Україна, розташована в Центральній Європі, хоч на сході на межі її з Азією, багата на родючі землі, із відносно сприятливим для хліборобства кліматом, як, утім, й інші землі Центральної і Східної Європи. Через це жоден народ не оминула потреба більш або менш довгого (тривалого) доведення свого права на існування взагалі і зокрема на тій частині земної кулі, де йому припало жити. Тому тривале становлення української культури не повинно особливо дивувати. У тій самій Європі можна знайти чимало прикладів інших досі «невлаштованих» державно, економічно або навіть мовно-культурно (часто в усіх цих трьох стосунках) народів. Серед слов'ян це, — крім українців, — білоруси, верхні і нижні сербо-лужичани, серед германських народів — фризи, серед романських — провансальці, каталонці, корсиканці, галісійці, (італійські) ретороманці, сарди. Далекі від повного розв'язання своїх проблем усі кельтські народи — бретонці, шотландці-гели, кімри, корнці, менці, навіть ірландці, прагнення яких до повного відродження своєї мови ще чекає на своє здійснення. До подібних «пасинків» Європи належать також саами й баски. Нічого вже казати про численні народи Східної Європи, що мешкають у Російській Федерації. Деякі з них, наприклад ерзяни (один із двох мордовських народів; другий — мокшани), стоять перед загрозою зникнення і мусять боротися за збереження своєї мови, з огляду на що створено спеціальний «Фонд порятунку ерзянської мови імені П. А. Рябова»[3], видатного ерзянського вченого, знищеного сталінськими

---

[1] Щодо останнього, пор.: *Шерех Ю.* Життя в Рейк'явіку (або Незалежність — і що завтра?) — У кн.: *Шерех Ю.* Третя сторожа (Література. Мистецтво. Ідеологія). — К., 1993. — С. 530—545.

[2] *Décsy G.* Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden: Otto Harasowitz. — 1965. — S. 84.

[3] Див. газету «Эрзянь мастор» («Ерзянська країна»), видавану в Саранську, точний підзаголовок якої російською мовою — «Независимая общественно-политическая газета Общественного Фонда спасения эрзянского языка им. А. П. Рябова».

опричниками у ті ж роки, на які припадає українське «розстріляне Відродження». Проте українці становлять певною мірою унікальний випадок як другий за чисельністю (слідом за росіянами) слов'янський народ, який попри велику кількість і все багатство своєї землі, великі (якщо взяти до уваги несприятливі обставини її розвитку) успіхи своєї культури так довго і так болюче іде шляхом відродження своєї держави.

На причини цього почасти вже вказувалося вище. Це: 1) дуже пізня поява своєї власної мови на народній основі (наприкінці XVIII ст. за початку писемності ще в X ст., якщо не раніше) і літератури цією мовою; 2) розташування між двома великими державами двох близькоспоріднених народів — росіян і поляків; 3) відкрите переслідування і утиски української мови й культури у царській Росії; 4) прихований, але ще більш жорстокий і підступний утиск усього українського в СРСР з боку російських імперських сил, які щодо цього перейняли естафету переслідування українців як від царського уряду, так і від «єдінонєдєлімців» типу білогвардійського генерала Денікіна і його прибічників; 5) політика етноциду щодо українців, пов'язана з інтелектоцидом, нищенням національної інтелігенції, як вияв згаданих переслідувань у Радянському Союзі; 6) геноцид українців (голодомори 1920—1921, 1932—1933, 1946—1947 рр.); 7) наступні спроби вже після проголошення незалежності України знищити її об'єднаними діями як іззовні, так і зсередини, діями «п'ятої колони» (усілякими прибічниками «відновлення Радянського Союзу»); при цьому застосовуються різноманітні засоби: спроби розколоти Україну «федералізмом», уведенням «другої загальнодержавної мови« (російської), взаємним нацьковуванням Заходу і Сходу України, розколом церкви, енергоносіями, розвалом економіки тощо.

Для того щоб уявити, наскільки далеко могла б просунутися Україна, не маючи цих перешкод, досить навести тільки два цифрових показники: 1) утрати, зазнані українською літературою в роки «розстріляного Відродження»; 2) утрати (людські) під час голодомору 1932—1933 рр.

З даних, які наведено в книжці «...З порога смерті...» (Письменники України — жертви сталінських репресій». — К., 1991), випливає, що внаслідок розстрілів, смертей у засланні, спричинених цькуванням і переслідуваннями, самогубств, смертей невдовзі після звільнення з таборів, Україна втратила 99 письменників. Якщо взяти до уваги, що напередодні хвилі репресій в Україні було загалом 193 письменники — члени Спілки письменників України (120 членів, 73 кандидати в члени спілки) і що цифра загиблих стосується саме них, то тільки кількість загиблих становить понад половину письменників. Якщо ж додати, що репресованих було значно більше, — 152 особи, картина стає ще жахливішою: переслідувань у вигляді тривалого перебування в таборах уникли лише одиниці. І це справді так, бо відомо, що більших чи менших цькувань чи морального терору (хоч би долею заарештованих, яких було так багато) не уник ніхто. У 20-ті роки в льохах ЧК побував П. Тичина і витяг його звідти тільки його земляк і співучень по Чернігівській семінарії В. Еллан-Блакитний. На початку 30-х років побував у Лук'янівській в'язниці М. Рильський. А в перші повоєнні роки ці поети не уникли погроз з боку Л. Кагановича, що застрашував їх звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі», на підставі якого так багато

української інтелігенції було знищено. Однак переслідування української інтелігенції, як відомо, не обмежувалися самою літературою. Зазнавали переслідувань і митці (М. Бойчук та «бойчукісти»), і представники театрального мистецтва (Л. Курбас, М. Донець), і науки (М. Грушевський, О. Яната), і представники Української автокефальної православної церкви (В. Липківський), і політичні діячі, у тому числі комуністи (М. Скрипник). «Спільним знаменником» для всіх була українська національна свідомість і... талановитість. Знищувалося все те, що могло активно, розвиваючи українську культуру, довести, що українська культура не є блідою провінційною копією російської, а однією із самостійних європейських культур, у якої могли чогось навчитися й інші культури світу, не виключаючи й російської. Адже відомий мексиканський митець-монументаліст Д. Сікейрос уважав своїм учителем М. Бойчука. Вів перед у своїх пошуках театрального виразу Л. Курбас, не поступаючись тут ані німецькому театрові Б. Брехта, ані американському драматургові А. Міллеру. Звісно, українська культура набагато збідніла внаслідок безприкладного погрому, вчиненого над нею.

Але українців позбавляли не тільки творців власної національної культури, а й того важливого резерву національного відродження, яке становило собою українське село. Адже село в Східній Україні було пристановищем українській мові, і фізично знищуючи селян, тим самим підривали й базу для українського національного відродження, тим більше, що, потрапляючи у зросійщене місто, позбавлене української і україномовної інтелігенції (або якщо й не цілком позбавленої, то заляканої і «непрестижної»), український селянин мимоволі за бажання соціально й освітньо піднятися мусив, як правило, русифікуватися [1].

Подібний стан спричинив під час Другої світової війни великий відплив «недостріляної» української інтелігенції на Захід. Уявлення про це дають, зокрема, навіть чотири перші томи «Енциклопедії українознавства». Стосовно багатьох визначних представників української культури — письменників, митців, учених — там знаходимо промовисту увагу: «тепер у З'єднаних Державах Америки (Канаді, Австралії)» тощо. На підставі цих відомостей (напевне, не цілком повних і стосовних тільки найвидатніших особистостей) з'ясовується, що Україну покинуло на той час і в такий спосіб 147 осіб. Звичайно, на кілька десятків мільйонів населення це начебто небагато. Проте якщо врахувати питому вагу цих людей, що становлять сіль своєї землі, еліту формованої нації, кількість ця дуже велика. З огляду на більшу зручність виїзду на Захід для Галичини (і Західної України взагалі) кількість виїхалих розподіляється, — на підставі приступних даних і загальної кількості в цілому, — майже порівну, з невеличкою перевагою Наддніпрянщини: із загальновідомих випадків (147) 76 припадає на Наддніпрянщину, 71 — на Західну Україну. Цей нерівномірний розподіл, що не відповідає кількісному розподілові населення між Східною Україною (Наддніпрянщиною),

---

[1] Кількість загиблих від голоду в Україні — від 7,7 до 10,3 млн. людей (*Соловей Д.* Голгота України. — Ч. 1. — Дрогобич, 1993. — С. 204, 211). У вигляді відлуння голодомору, зменшення потенційної народжуваності це мало призвести до того, що теперішня кількість українців — 52 млн. могла б бути значно вищою і становити не менше від 80 млн. осіб.

яка входила до складу Радянського Союзу, і Західною Україною, переважно Галичиною, але також і Західною Волинню й Буковиною, що до 1939 — 1940 р. перебувала у складі Польщі або Румунії і тільки на короткий проміжок часу увійшла до складу Радянського Союзу, випливає з неоднакових умов розвитку українства на Заході й Сході. Якщо на Заході за більш ліберальних і сприятливих умов здавна склалася численна українська інтелігенція, виникли українські (і за мовою) міста, то на Сході інтенсивне зростання української національної інтелігенції могло розпочатися тільки в 1917—1921 рр. (за вкрай несприятливих обставин громадянської війни), трохи продовжилось у 20-ті — на початку 30-х років, але пізніш його було різко загальмовано і зведено нанівець під час «розстріляного Відродження». На час окупації значну частину східноукраїнської інтелігенції було або знищено, або загнано до таборів у віддалених від України північних і східних регіонах Радянського Союзу. Отже, у цей час на Наддніпрянщині перебували нечисленні зацілілі рештки, що спричинило таку диспропорцію між українським Заходом і Сходом. На заваді легшому виїздові до Західної Європи стала і більша віддаленість, особливо крайнього українського Сходу від місцевостей Центральної і Східної Європи, а також те, що коли галичани мали перетинати тільки один зі створених німцями кордонів, а саме кордон між т. зв. «Генеральною губернією Польщі й Галіції», то, скажімо, мешканцям Лівобережжя слід було перетинати кордон між зоною, безпосередньо підлеглою владі німецького військового командування, і т. зв. Рейхскомісаріатом України, та між цим останнім і «Генеральною губернією». Склад тих, що виїхали, був надзвичайно розмаїтий за професійною належністю і заняттями. Тут були письменники, малярі (і різьбярі), медики, кооператори, підприємці та купці, ґрунтознавці й агрономи, біологи, зоологи і ботаніки, хлібороби-суспільники, музиканти й співаки, композитори, культурно-освітні й громадсько-освітні діячі та педагоги, літературознавці й мистецтвознавці, громадські й політичні діячі, правники (адвокати та нотарі), журналісти, актори (драми, опери і балету), театральні діячі та режисери, економісти, церковні діячі, історики, археологи і етнографи, фізики, мовознавці й інженери [1]. Отже, виїздила дуже значна частина інтелектуальної

---

[1] За цими частковими даними, на письменників припадало 14 осіб, малярів (і різьбярів) 11, медиків 3, кооператорів, підприємців, купців 8, біологів, ґрунтознавців, агрономів 10, музикантів і співаків 14, композиторів і економістів по 4, церковних діячів 6, істориків, археологів та етнографів 7, фізиків 5, культурно-освітніх діячів і педагогів 9, літературознавців та мистецтвознавців 6, громадських і політичних (у тому числі військових) діячів 8, правників 9, журналістів 6, акторів (драми та балету) і театральних діячів 14, мовознавців 3, геологів 1, інженерів 1. Якщо об'єднати усі ці дрібніші в більш об'ємні і розташувати їх у спадному за кількістю порядку, то кількісно ці більші групи розташуються в такий спосіб: 1) представники літератури й мистецтва (творці й виконавці: письменники, журналісти, композитори, митці, актори, музиканти, співаки) 62; 2) політики, громадські діячі й правники 17; 3) представники суспільних наук (літературознавці, мистецтвознавці, мовознавці, історики; археологи, етнографи) 16; 4) підприємці й економісти 12; 5) представники біолого-природничих наук 11; 6) педагоги й культурно-освітні діячі 9; 7) церковні діячі 6; 8) представники точних наук (фізики) 5; 9) медики 3; представники технічних наук (інженери) 1 (Антон Міляніч з Галичини, та й той інженер переважно за дипломом, бо основна сфера його діяльності підприємництво). Звертає на себе увагу велика кількість представників літератури і мистецтва, а також осіб, зайнятих справою духовного виховання народу, і його керівництвом (церковні діячі, педагоги, громадські діячі, політики, правники, як правило, також і громадсько-політичні діячі,

еліти, вельми потрібної для кожної всебічно розвиненої культурної нації. Ця еліта могла забезпечити найрізноманітніші культурні потреби українського народу, але мусила тікати від переслідувань, які б на неї чекали у разі залишення на території України, що звільнювалася від німців при відновленні поневолення з боку радянсько-російського імперіалізму. Зрозуміло, що й в умовах перебування у вимушеній еміграції ця еліта дуже часто продовжувала створювати нові цінності для свого народу (принаймні намагалася це робити). Але, по-перше, можливості її в умовах еміграції були багато в чому обмежені, по-друге, часом узагалі вона не була здатна до реалізації через відрив від своєї країни (наприклад, робота представників біологічних наук у відриві від природних умов України), по-третє, наслідки її роботи лише з великими труднощами і з великим запізненням могли стати здобутком українського народу, що лишався на «нашій, не своїй землі». Через це процес засвоєння цих нових цінностей, творених еміграцією, відбувався ненормально і не міг стати частиною культурного життя народу в Україні, що значно послаблювало і знекровлювало загальний культурний розвиток України.

І подібних «відпливів» інтелектуальних сил в Україні було дуже багато, що неминуче для кожного народу, який не мав або, як українці, утратив свою власну державу. Відплив цей спричинював насамперед перехід великої частини інтелігенції українського походження на службу державам-окупантам (України). Та частина української за походженням інтелігенції, що з тих чи інших причин ішла на службу чужим державам і повністю відмовлялася служити своєму народові, тим самим і повністю втрачалася для свого народу, його культури та мови. Відплив зумовлювався й тим, що держави, до складу яких увіходила Україна, докладали всіх зусиль, щоб перешкодити формуванню інтелектуальної національної еліти, чи то її переслідуванням у вигляді ув'язнень і заслань, чи то прямим фізичним знищенням, що особливо гострих форм набрало в Російській імперії, а далі — ще набагато гостріших — у його спадкоємцеві, Радянському Союзі. Відпливи, а тим самим і усунення від участі у культурному житті України, спричинювали серед формованої української інтелігенції також чергові поразки національно-визвольної боротьби України після спалахів і піднесень цієї боротьби, у якій, зрозуміло, українська національна інтелігенція брала активну участь. Можна налічити кілька подібних випадків у вигляді еміграцій. До найдавнішої належать, безперечно, утечі, викликані монголо-татарською навалою в XIII ст., передусім до безпечніших Ростово-Суздальських (у дальшому Московських) земель, що спричинив денаціоналізацію-русифікацію

представники суспільних наук) 48. Значно скромніше місце посідають підприємці й економісти: лише 12 осіб. Не набагато більше й представників медико-природничих, точних і технічних наук: тільки 20. Якщо ж узяти до уваги, що й письменникам і митцям у широкому розумінні, як це буває в поневолених народів, припадало бути значною мірою проводирями й вихователями народу і що в такий спосіб їх можна об'єднати з дальшою групою, що дасть у сумі загальну цифру 110 осіб, то виникає ще більша диспропорція між цією частиною української національної еліти і тією, що має забезпечити матеріальну базу для здійснення хоча б діяльності попередньої групи: осіб, належних до цієї групи, лише 12. Мало також представників, реальних наук, що могли б сприяти здійсненню задумів як представників першої, так і другої групи: тільки 20.

утікачів, які в Україну не повернулися. Напевне, те саме сталося і з тими, хто з тієї самої причини тоді ж переселювався на литовські (етнічно-білоруські) землі. З політичних еміграцій пізнішої доби найбільшою була еміграція т. зв. мазепинців, прибічників Мазепи, після поразки під Полтавою шведсько-мазепинського війська. Меншою у кінці того самого (XVIII) століття була еміграція, спричинена знищенням Січі. Дальші менш помітні еміграції з початку XIX ст. до початку XX ст. (до Першої світової війни) спричинювалися переслідуваннями українського руху з боку царської Росії (сюди, зокрема, належить еміграція М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Донцова, Г. Хоткевича та інших видатних особистостей з Наддніпрянщини до Галичини і взагалі до зарубіжної щодо Росії Європи). Після Першої світової війни відбулися дві хвилі політичної еміграції: перша — безпосередньо після поразки Української Народної Республіки і друга — в кінці Другої світової війни, коли разом із відступом німців на Захід виїхали й представники «недостріляної» під час **«розстріляного Відродження»** української інтелігенції. Виїздили вони, безперечно, аж ніяк не з причини своїх особливих симпатій до німців, що, як відомо, гостро негативно ставилися до найменших навіть спроб державницько-самостійницької діяльності, а через своє абсолютне неприйняття радянського режиму і розуміння повної безперспективності будь-якого співробітництва з ним. Саме це змусило їх залишатися на окупованій німцями території, а пізніше виїхати на Захід під час їхнього відступу, бо тільки в такий спосіб вони сподівалися дістатися до країн Західної Європи, Америки, Австралії (і загалом вільного світу), де могли б повністю реалізувати те, що було позбавлено цієї змоги за умов тоталітаризму радянського типу.

Незважаючи на неодноразові вимушені відпливи української національної інтелігенції та її нищення сусідніми державами, що інкорпорували до свого складу, поділивши її між собою, українську національну територію, українська мова й українська культура розвивалися і, навіть не використавши усіх своїх потенцій, досягли досить високого рівня розвитку. Проте оскільки розвивалися вони переважно в ненормальних, ускладнених умовах, спричинених довготривалим браком власної національної держави, це не могло не позначитися на розвитку як мови, так і культури, надавши цьому розвиткові своєрідного спрямування і певної нерівномірності як окремих проявів культури, так і відповідно пов'язаних з ними відгалужень мови, насамперед лексики. Для того, щоб краще з'ясувати ці особливості, треба передусім здати собі справу із взаємозв'язку між мовою і культурою в усіх її проявах.

Національна культура в найрізноманітніших її виявах збігається з національною мовою, обслуговується нею, причому це стосується не тільки, так би мовити, словесних видів культури, таких як література (або фольклор), а й тих її різновидів, які виконуються за допомогою матеріалів і знарядь позамовних (несловесних). Це і широка царина образотворчих мистецтв і розташовані, по суті, поміж ними й технікою архітектура та різноманітні науки в експериментальній частині, і техніка, і сільське господарство, і різноманітні ремесла й економічні професії, торгівля і військове мистецтво, і політика, у тому числі державна, у своїх конкретних діях (звичайно, тут не йдеться про ті частини політики, які вимагають доконечного звернення до

мови, усної чи писемної, як, наприклад, промови, переговори, листування тощо). І попри те, що про зв'язок конкретного митця з відповідною мовою, ми можемо робити висновок хіба що з написів тією чи іншою мовою на створених малярем картинах або різьбярем скульптурах, за свого життя митець, однак, як правило, пов'язаний з певним народом, і тому він, як утім і кожен, хто належить до представників одного з відгалужень широкого спектра виявів національної культури, користується завжди певною національною мовою. І хоч цілком слушно, що ані земля не обробляється за допомогою мови безпосередньо, ані жодна технічна професія не використовує її для обробітку, наприклад металів, дерева, шкіри тощо, водночас загальновідомо, що в жодній галузі людської діяльності неможливо поминути мову, яка є найдосконалішим знаряддям людського мислення і спілкування. Тому без участі мови неможливо ані обмірковувати проблеми створення й удосконалення найрізноманітніших знарядь людської діяльності, ані обмінюватися досвідом і передавати його як сучасникам, так і наступним поколінням. І тому геть усі, — і селяни, і робітники, і майстри, і митці, що належать до певного народу, — у своїй діяльності широко і повсякчасно використовують мову власного народу. А відтак певна національна мова, використовувана в такий загальнонаціональний спосіб, удосконалюється, збагачуючись найрозвиненішою в усіх галузях діяльності термінологією. І навпаки, коли народ з тих чи тих причин утрачає чи не дістає змоги використовувати свою мову в усіх галузях людської діяльності, мова починає страждати на своєрідне «недокрів'я», термінологічна лексика в цілій низці галузей не набуває бажаного багатства, відзначається певною недосконалістю чи образно кажучи, «недорікуватістю». І саме тому так легко і без усякого сумніву мають схильність «заабетковувати» того чи того діяча науки або мистецтва, особливо коли не йдеться про літературу, до певної національної культури на підставі його праць, писаних **мовою** цієї культури, або перебування у відповідному національному середовищі, і навпаки, такі труднощі постають, коли важко встановити його належність до іншої культури, до якої на підставі своєї національності він мав би належати, але безпосередніх саме **мовних** виявів її в його житті і творчості відносно мало. У таких випадках мимоволі доводиться нерідко вдаватися до компромісових, обтічних формулювань (наприклад, польсько-російський або російсько-польський учений — про Бодуена де Куртене, який, був поляком, але частину своїх праць написав польською, а частину — російською мовою і значну частину життя мусив викладати в російських університетах, або Бортнянський — російсько-український чи українсько-російський композитор тощо). Тому у найбільш сприятливому становищі опиняється народ, який мав змогу всебічно розвинути свою культуру, бо на сторожі його культури, а отже й мови, стояла власна його держава, що видно з наведених прикладів. Адже той самий Ян (Іван Олександрович) Бодуен де Куртене муєив стати російсько-польським, а не **польським** ученим через те, що Польща в цей час (середина XIX ст.) не мала своєї державності і після придушення польського повстання 1863—1865 рр. йому було запропоновано в разі, якщо він хоче продовжити свою наукову діяльність, займатися нею поза межами Польщі в одному з російських університетів (посада для нього

знайшлася в Казані). Лише після здобуття Польщею незалежності Ян Бодуен де Куртене зміг повернутися до Польщі, стати виключно польським ученим. Те саме стосується й багатьох українських учених або митців у галузі музики й образотворчого мистецтва, які мусили або працювати в етнічній Росії поза межами України, або, хоч і в Україні, але в університетах, де в умовах царської Росії викладання велося лише російською мовою. Тому про їхню належність до української культури ми часто-густо довідуємося тільки на підставі змісту їхніх праць, присвячених тим чи іншим сторонам української культури, або із знаних нам їхніх поглядів (вияв симпатій і інтересу до українських справ). Причому це стосується лише представників гуманітарних наук, та й то лише коли відповідні вчені безпосередньо працювали над проблемами українознавства. Якщо ж, навіть як представники гуманітарних наук, вони в об'єктах своїх досліджень виходили поза межі українознавства, довести їхню належність до української культури ставало майже неможливим. Ще більш обтяжливим ставало це стосовно представників таких наук, як фізико-математичні, природничі, технічні, сам предмет яких настільки абстрактний і «позанаціональний», що в разі користування ученим не своєю, а чужою національною мовою з'ясування, а точніше, доведення його належності не до культури, репрезентованої відповідною мовою, а до тієї, до якої за своєю національністю він мав би належати, стає дуже часто майже неможливим. Належність таких учених (напр., математика М. Остроградського) [1] до української науки, а отже, й культури в цілому установлюється на підставі виявів їхніх українських симпатій, тяжіння до українських кіл, користування (у побуті і в спілкуванні з земляками, але не у власних наукових працях) українською мовою. Проте навіть ці виразні вияви їхньої українськості не дають підстав до беззастережного віднесення їх до української культури, бо праці їхні писано неукраїнською (переважно російською) мовою. Саме тому вони займають у найліпшому випадку проміжне становище між українською та іншими культурами держав, влада яких або культура поширювалася на Україну (разом з російською, польською, угорською, німецькою мовами).

Подібна ущербність, неповнота української культури пояснюється давньою втратою Україною своєї державності із лише хвилевими і неповними її відновленнями, які до того ж поширювалися тільки на частину її території: 1) українські князівства Великого князівства Литовського (Жмудського й Руського); 2) Запоріжжя; 3) Гетьманська держава; 4) УНР. Ця ситуація підсилювалася тією обставиною, що аж до початку XIX ст. Україна не мала усталеної єдиної літературної мови на народнорозмовній основі, що випливало з її історичного минулого.

Із запровадженням християнства Україна-Русь обрала своєю літературною мовою, щоправда, слов'янську, споріднену, але чужу мову — давньоболгарську (церковнослов'янську), яка різною мірою була піддавана впливові місцевої давньоруської (давньоукраїнської) мови, залежно від стилю:

---

[1] Переважну більшість праць М. Остроградського написано до того ж французькою мовою (Енциклопедія українознавства, т. 5, Львів, 1996), тому належність його до російської науки встановлюється на підставі не стільки мовної, скільки державної належності.

1) високого, де цей вплив був мінімальним; 2) середнього, де він ставав відчутнішим; 3) низького, де вплив місцевої народнорозмовної мови й фольклорної мови ставав найвідчутнішим. До першого стилю належали релігійні писання, до другого — літописи, твори епічної поезії (напр., «Слово о полку Ігоревім»), до третього — ділова писемність («Руська Правда», грамоти). Ця троїстість писемності зберігалася аж до новітніх часів із тією відмінністю, що чим ближче до сучасності, у XVII—XVIII ст., то дедалі більш починають фіксуватися в писемності твори, компоновані живою народною мовою, які або проникали до писемної літератури з фольклору, або творилися за його зразками.

Причина запровадження до писемності Київської Русі не своєї, хоч і спорідненої, мови могла бути, як і в усій тогочасній середньовічній Європі, та сама. У цей час, з одного боку, панувала тенденція до створення великих держав типу імперій (імперія Каролінгів, що охоплювала мало не всю Західну Європу; Моравська держава західних слов'ян; Візантія, що обіймала всю територію Східної Римської імперії в цілому, тощо), а з другого, — оскільки на теренах цих імперських держав було поширене велике розмаїття мов, виникало природне тяжіння до використання в них якоїсь нейтральної об'єднавчої щодо всієї держави мови. Дуже часто така мова була чужою щодо мов відповідної країни. Кількість подібних державних офіційних мов у тодішній Європі була обмежена, причому, як правило, вони збігалися з мовою відповідної церкви. Країни Західної і Центральної Європи, де була поширена віра католицької церкви, що користувалася латиною, мали як державну латинську мову. Землі, що належали до Візантії, користувалися грецькою мовою. Слов'янські країни, де поширилася православна віра (до них належали землі східних, а частково південних слов'ян — болгар, македонців, сербів), використовували (старо)церковнослов'янську (давньоболгарську) мову.

З огляду на те, що для значної частини народів католицьких країн латинська мова була чужою, досить рано тут почали спочатку в ролі допоміжних, а потім дедалі більше й літературних, використовуватися й місцеві національні мови. Стосувалося це навіть романомовних країн, де місцеві романські мови розвинулися з народної латини, але у VIII—IX ст. настільки далеко відхилилися в своєму розвитку від латини, що виникла потреба вдатися до місцевих романських. Тим більшою мірою це стосувалося нероманських країн Чехії і Польщі, що користувалися латиною, оскільки чеська і польська мови далекоспоріднені з латиною, що не дає змоги її розуміти без спеціального і тривалого вивчення, а якоїсь слов'янської мови, замінника місцевим слов'янським мовам, тут не було. Чехи й поляки, прагнучи знайти мову, зрозумілу широким верствам своїх слов'янських народів, мусили здавна вдатися до власних національних мов. Цьому, звичайно, сприяло й те, що цим народам пощастило створити власні національні держави. Тому поява перших чеських та польських пам'яток зі зв'язними текстами припадає на XIII ст., а, можливо, й на дещо раніший період (встановити який важко, оскільки найдавніші пам'ятки могли бути переписаними з рукописів старшої доби). В інших слов'янських народів католицької Європи пам'ятки національними мовами через брак власних національних держав з'являються

пізніше, переважно внаслідок поширення протестантизму, але й тут через те, що богослужбовою мовою була попередньо латинська, а жодної слов'янської літературної мови-замінника не існувало, так само як у чехів і поляків відразу поширилися й почали вживатися в ролі писемно-літературних власні національні мови. Сталося це у XVI ст. у зв'язку з тим, що однією з вимог протестантизму було вживати як мову служби божої мову відповідних народів. З огляду на це в XVI столітті почали використовуватися верхньолужицька, нижньолужицька і словенська мови. Значно пізніше (лише з XVIII ст. у вигляді перших спроб, а остаточно тільки з середини XIX ст.) почали використовувати власну словацьку мову словаки. Це було пов'язано з тим, що з XV—XVI ст. тут поширився протестантизм із Чехії, і словаки зважаючи на це почали використовувати як літературну тогочасну чеську мову, споріднену словацькій, яку лише поступово (спочатку в словаків-католиків) витіснила власна, словацька.

У зовсім іншому становищі опинилися щодо мови слов'яни східного (православного) християнського обряду, зокрема східні слов'яни. Оскільки використовуваною ними богослужбовою мовою була близькоспоріднена церковнослов'янська, процес переходу на власні національні мови затягся в них на цілі сторіччя. Спричинялося це тим, що оскільки мова була не цілком чужою, а отже, й досить зрозумілою, не виникало нагальної потреби **повної** заміни її своєю, а відбувався процес наближення її, з одного боку, до власної мови шляхом зближення фонетики й граматики, а також часткового впровадження в неї елементів власної лексики, а, з другого боку, шляхом запозичення у власну мову елементів церковнослов'янської мови. Досі в науці панує думка, що причина легкого запровадження в писемно-мовну практику східних слов'ян церковнослов'янської мови криється в тому, що тогочасні слов'янські мови були дуже близькі одна до одної, а тому, мовляв, її легко було сприйнято й прийнято як богослужбову й літературну мову. З цим, мабуть, справді можна погодитися. Проте мимохіть виникає й інша думка щодо іншої причини її прийняття. Справа в тому, що лексичні розбіжності між східнослов'янськими (та й південнослов'янськими) мовами, які спостерігаємо тепер, не могли виникнути лише в пізнішу добу. Очевидно, значна частина їх сягає значно давнішого періоду існування цих мов і була властива їм уже в час поширення писемності. З огляду на це, очевидно, прийняття вже виробленої усталеної літературної мови, яка могла об'єднати хоч і мовно споріднені, але, по суті, різномовні слов'янські етноси-племена (згодом етноси-народності), що пізніше злилися в три східнослов'янські народи, було для тогочасної мовної ситуації Київської Русі цілком догідне, усуваючи потребу в мовному суперництві між окремими етносами держави, оскільки над тодішніми реально існуючими східнослов'янськими етнічними (уживаючи термін О. Дуличенка) (мікро)мовами, ставилася чужа, хоч і близькоспоріднена, мова-арбітр, використання якої освячувалося авторитетом церкви. Це, звичайно, не означає, що нова слов'янська мова у функції літературної не була відразу ж підпорядкована впливові однієї з тодішніх східнослов'янських (мікро)мов, а озвучувалася по-різному по всій території держави. Принаймні фонетично церковнослов'янську озвучувано, очевидно, згідно з тогочасною вимовою київської

говірки, ціла низка рис якої, очевидно, збережена традиційно в способі читання церковнослов'янських текстів у росіян-старообрядців [зокрема непом'якшеність приголосних перед *е,* відбиття дифтонгічної вимови *(ie)*ѣ-я, відносна твердість *ч, щ,* фрикативна (фарингальна) вимова *г,* брак акання і редукції *о* разом зі збереженням голосних редукованих *ъ, ь*], свідчить, що київська говірка (ще в часи Київської Русі) була типовою північною **українською говіркою у її найдавнішому стані**[1]. Виходячи з того, що в російській літературній мові ще у XVIII ст. зберігалися ці, по суті, українські риси, зокрема тверда вимова приголосних перед *е*, а така риса російської літературної мови, як *-в-* як субституція **γ > ɦ-в** — у закінченні однини чоловічого-середнього роду родового відмінка прикметників замість закономірного **г (=g)** (пор. фон. ***синево, белово*** замість ****синего, ****белого***), залишається й досі, український вплив на російську літературну мову і російські говірки був дуже сильний, а це свідчить про те, що провідною мовою Київської Русі була тогочасна українська, хай і змішана з церковнослов'янською. У тому разі, якби Київська Русь не розпалася, а зберігалася як цілісна українська держава, українська мова посіла б у цій державі місце, яке пізніше зайняла серед східнослов'янських мов російська. Мішаний характер формованої тоді української мови не тільки не став би їй на заваді, а навпаки, допоміг би збереженню панівної позиції (як це пізніше стало з російською), бо зовні нейтральна, усереднена, нібито «метаслов'янська» її форма сприяла б експансії її поза етнічні межі України. Згадаймо, що Святослав мріяв центром своєї держави зробити Болгарію. У такому випадку українізована церковнослов'янська мова Київської Русі могла б претендувати на поширення як літературна мова не лише східних, а й південних, — а при змозі на експансію, — і західних слов'ян. По суті, якийсь час (у XVII — на поч. XIX ст.) за зміненої ситуації на таку роль саме через її насиченість церковнослов'янськими елементами почала претендувати серед східних і південних слов'ян російська літературна мова, особливо в її високому («славяно-русском») стилі. Цією мовою почали користуватися не лише українські (Сковорода, автор чи автори «Истории русов»), а й православні південні слов'яни, болгари й серби. Отже, поширення в Україні церковнослов'янської або мішаної з нею тогочасної національної мови випливало з імперського характеру держави, засновниками якої були тодішні (прото)українці-русини, і оскільки саме Україна-Русь була метрополією держави, подібний розвиток власної мови нічим не загрожував розвиткові ані власної національної мови, ані культури. Він лише зміцнював власні позиції. Українська мова й культура не виявляли в ту добу жодної ущербності, бо мова елітарних прошарків суспільства ґрунтувалася на власних національних основах, яким підпорядковувалися й церковнослов'янські елементи. Проте за тієї ситуації, коли становище русько-українського народу змінилося і стало з панівного підлеглим, залежним, давній характер мови — її відірваність від чистонародної питомої мови, те, що в ній інослов'янське підносилося над своїм у

---

[1] Див.: *Ткаченко О. Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. — 1993. — № 2. — С. 13—18.

поєднанні з тим, що українська мова майже звідусюди була оточена спорідненими слов'янськими мовами (болгарською, словацькою, польською, білоруською, російською), відіграло фатальну роль у процесі становлення української мови і культури, процесі болісному і тривалому. Оскільки у Східній Європі значно довше, ніж у Західній (очевидно, з огляду на повільний розвиток економіки) складалися однонаціональні держави, тому дуже пізно — фактично тільки тепер, наприкінці XX ст., з остаточним розпадом Радянського Союзу (спадкоємця Російської імперії) тут закінчується цей «імперський» період історії, коли усі держави, які цю частину Європи складали, тяжіли до ролі імперій і, стаючи їхньою метрополією, підпорядковували собі інші узалежнені від них країни.

Україна аж до кінця XVIII ст., особливо в особі її провідних верств, перебувала в полоні цих імперських концепцій (чи ілюзій). Спочатку, в період Київської Русі, вона сама становила осередок, метрополію, навколо якої було зібрано східнослов'янські і несхіднослов'янські землі, переважно фінські й балтійські. Потім, із розпадом імперії, створеної русинами (=українцями), почали дедалі виразніше розвиватися три східнослов'янські осередки: 1) український (руський), де поступово центр ваги пересувався від підупалого Києва до Галицько-Волинської Русі; 2) білоруський (литовський) з центрами у Полоцьку, а далі в Новгородку (пізніш — у Вільні); 3) російський московський; початково ростово-суздальський або владимирський. За умов Західної Європи з її вищим економічним розвитком тут уже в XIII—XIV ст. мало б виникнути три національні держави — українська, білоруська і російська. Але оскільки в Східній Європі, недозрілій до цього стану, жодна з цих держав не могла б сама (без додаткових територіальних і людських, а отже, й **економічних** надбань) дати собі ради, кожна з них почала відразу ж докладати зусиль до територіальної експансії, пов'язаної з пошуком догідних торговельних шляхів, залежних територій, формуючи свою територію й за рахунок своєрідних федеративних союзів або васальних, більш-менш залежних територій. Так, Галицько-Волинська Русь прагнула спочатку оволодіти Києвом і територіями сучасної Східної, Наддніпрянської України, пізніше намагалася втягти в орбіту свого впливу території сучасної Західної Білорусі й Литви (шукаючи виходу до Балтики), а з другого боку, налагоджувала через зв'язки з румуно-молдавськими землями, Дністер і Прут аж до Дунаю шляхи, які їй відкривали доступ до Чорного моря. Ця експансія Галицько-Волинської Русі тривала аж до втрати нею незалежності і переходу Галичини під юрисдикцію Польщі з включенням Волині до Великого князівства Литовського.

До розбудови своєї держави в федеративний союз, також імперського типу, прагнула й Білорусь. Початково з окремих її земель, що по черзі брали на себе роль «збирачів» білоруських територій, виходили спроби насамперед домогтися виходу до Балтійського моря, спочатку через Латвію або Естонію, а пізніше (після втрати цього шляху внаслідок експансії Німеччини, а також Данії й Швеції) — через землі Литви. Завдяки цим зусиллям білорусам при допомозі литовців (жмудинів) і українців (русинів) пощастило створити велику державу, що мала виходи до Балтійського і Чорного морів, під назвою Велике князівство Литовське (=Білоруське), Руське

(=Українське) й Жмудське (=Литовське), знане у вигляді держави із скороченою назвою Велике Князівство Литовське, або Литва (як відомо, в Україні білорусів дуже довго називали литвинами). Створена держава внаслідок її етнічної різнорідності виявилася досить хистким утворенням. Боротьба в ньому точилася насамперед між східнослов'янською, білоруською й українською та балтійською, литовською частинами. Литовці, очевидно, боячись, щоб їх, як і інші балтійські племена, зокрема голядь, ятвягів, не поглинули східнослов'янські народи, після часткового прийняття православ'я прийняли католицизм (друге хрещення Литви), що зблизило їх із Польщею і поступово поставило у вигідніше порівняно з білорусами й українцями становище. Поляки, використовуючи незгоди між різними етнічними частинами Великого князівства Литовського, взяли на себе роль неначебто арбітрів і поступово втягли в орбіту своїх державних інтересів усе Велике князівство, частину його земель безпосередньо інкорпоруючи до свого складу (майже всі українські землі за винятком Берестейщини й Пінщини), частину ж залишаючи в складі Литви, яка, будучи ослабленою і шукаючи допомоги в Польщі від зазіхань Москви і Німеччини (останньої в Прибалтиці), мусила увійти з нею в тісний союз. Так виникла Річ Посполита, яка перейняла естафету державно-імперського будівництва, започаткованого в цій частині Європи ще Київською Руссю, а далі її спадкоємцями — Галицько-Волинською Руссю і Білоруссю.

На той самий шлях «збирання земель» як своїх власних, національних, так і прилеглих чужих, належних неспорідненим і спорідненим народам, мусила стати й Московська держава. У той час на Сході Європи панував принцип: або ти поглинаєш сусідів, або хтось із сусідів поглинає тебе. Як відомо, державне будівництво Московської (пізніше Російської) імперії виявилося найбільш ефективним, що дало їй згодом змогу не тільки приєднати до себе всі українські й білоруські землі, а й навіть у найновіші часи (після Другої світової війни) претендувати на те, щоб об'єднати навколо себе (із різним ступенем підлеглості) майже всі слов'янські землі і поширити свій вплив мало не на всі континенти земної кулі.

Саме імперські об'єднавчі концепції, що довго існували серед східних, а частково й південних слов'ян, не давали їм можливості виборсатися з пут церковнослов'янщини та інших «понаднаціональних» своєрідних «метамов». Для слов'янського народу, що досягав успіху у своєму державно-імперському будівництві, це нічим не загрожувало, лише дещо уповільнювало процес формування власної національної мови, адже треба було в ній остаточно злити власні національні елементи із життєспроможними церковнослов'янськими, як це сталося в російській мові. Водночас це давало змогу поширювати свою мовну й культурну експансію на споріднені народи і тим успішніше розбудовувати свою державу — імперію. У такому стані опинилися росіяни, для яких церковнослов'янська мова виявилася вдячним мовним будівельним матеріалом, який допомагав їм реалізувати концепцію «Москва — третій Рим». Церковнослов'янська мова не заважала Російській державі навіть тим, що спричиняла певне роздвоєння народу: з одного боку, було духівництво і знать, які більш або менш досконало володіли всім арсеналом церковнослов'янського «плетения словес книжных», а з другого

боку, — простолюд зі своїм «просторечием». Особливої перешкоди для формування сильної держави це не становило, бо, по-перше, в умовах державної стабільності та поширення власної мови як державної був час і для злиття обох елементів мови (російсько-східнослов'янського та російсько-церковнослов'янського) в єдиний сплав загальнонаціональної мови, і для засвоєння складної мовно-стилістичної системи російської національної мови за допомогою школи, державних установ, церкви й армії, по-друге, для добре організованої централізованої держави з усією ієрархією «табели о рангах» і складною системою щаблів державної влади було навіть корисно мати і в мові засіб своєрідної фільтрації на шляху до верхів влади, який полягав в освітньому цензі і в тому числі в ступені володіння всіма регістрами літературної мови.

В іншому становищі опинилися слов'янські народи, які прийняли цю мовну концепцію імперської «мови богів» і власної «підлої» мови, бо, по-перше, наявність **чужої** слов'янської мови, причому як найвищого стилю власної національної мови, розхитувала за несприятливих обставин, — коли народ із панівного ставав залежним, — національну свідомість, причому виробляла звичку дивитися на чергову чужу слов'янську мову, поставлену на вищий державний щабель як на **вищу,** а на свою як **нижчу**; по-друге, наявність двох стилів мови розмивало народ, сприяло легшому втяганню в орбіту іншої слов'янської держави, що запанувала, власної аристократії. Це начебто виправдовувалося тим, що ця аристократія переходила до носіїв **вищої** мови й **вищої** культури, а народ залишався при своїй мові, яка з самого початку сприймалася як щось нижче. Це не сприяло консолідації народу, формуванню його в націю, не сприяло й виробленню загальнонаціональної культури, адже, по-перше, ця культура творилася на різних рівнях наближення до загальновживаної, тієї, що мала б стати загальнонаціональною, тобто народноразмовної мови, причому ця мова в своєму первісному вигляді, як правило, залишалася поза межами писемності, і, по-друге, наявність мови, відірваної від народної, але слов'янської сприяла раз у раз її трансформації і наближенню то до давньоболгарської, то до білоруської, то до польської, то до російської, а це в свою чергу спонукало інтелектуальну еліту українців просто переходити безпосередньо до користування суміжними слов'янськими мовами, спочатку — польською, пізніше — російською. Таким чином, тимчасом як західні слов'яни, передусім чехи і поляки, уже здавна почали розвивати власну культуру здебільшого власними національними мовами, чеською й польською, відповідно українці дуже довго творили свою культуру, насамперед письменство, кількома, переважно слов'янськими, мовами, та й сама писемна власне українська мова не становила собою чогось однорідного. Тут довго панувала мовно-стилістична троїстість: 1) твори, писані зі значною домішкою церковнослов'янських елементів (це стосувалося насамперед літератури релігійного спрямування, але не тільки її); 2) твори, писані тогочасним, староукраїнським мовно-канцелярським стилем (зі значною домішкою полонізмів); 3) твори мовою цілковито народною українською або дуже наближеною до неї. Останнє стосувалося або записів мови свідків у судових книгах, де наближення до народної мови диктувалося потребою

автентичності, або творів знижено-комічних, де народну мову вживано, так би мовити, для сміху, щоб потішити глядача (читача або слухача), що звик до книжної мови, відбиттям живої натуральної мови. Це могли бути й записи народної творчості або й твори, скомпоновані за її зразком. Із сучасного погляду дуже важко збагнути, чому предки сучасних українців так довго й уперто «чіплялися» за цю застарілу традицію штучної книжної мови, т. зв. язичія. Очевидно, діяла сила традиції, її інерція. Підтримувало ж цю традицію й те, що Україна дуже довгий час (утім, як і решта східних слов'ян) не виступала як окрема національна країна, а входила до складу різноманітних державних утворень імперсько-федеративного типу, причому, як правило, слов'янських, у яких посідала спочатку керівну роль (у IX—XIV ст.), а потім (у XV—XVIII ст.) — рівнозначну або навіть підлеглу. Це не сприяло прагненню до вироблення і закріплення на письмі власної, чітко відмінної від інших слов'янських, літературної мови на власній національній основі. Твори мовою подібного типу залишалися десь на периферії писемно-літературної творчості. Побутуючи переважно в усній формі, дуже рідко фіксована тодішнім письменством, з плином часу (протягом XVI—XVIII ст.) українська мова на народній основі дедалі більше, однак, проникала в писемність, і кількість творів, писаних нею, збільшувалася. Найбільш відчутний поштовх цьому дала Хмельниччина і започатковане нею виникнення Гетьманської держави. Знаменно, що саме цей період відбився в трьох т. зв. козацьких літописах, причому найстарший з них, «Літопис Самовидця», писаний мовою, наближеною до народнорозмовної, пізніший, Величка, — «середнім стилем», тодішньою староукраїнською мовою, а найпізніший — найвищим стилем, із застосуванням мови майже всуціль церковнослов'янізованої. Саме через церковнослов'янську мовну стихію і завдяки їй (церковнослов'янська мова була дуже впливова в Московській державі XVII — початку XVIII ст.) книжна українська мова настільки зблизилася з російською, що майже непомітно в частини українських письменників або письменників українського походження заступилася просто тогочасною російською літературною мовою, хіба що з певною кількістю українізмів (Г. Сковорода, автор чи автори «Истории русов»).

«Зісковзування» освічених українців від церковнослов'янізованої або церковнослов'янської мови до російської відбулося відносно легко, оскільки російська літературна мова того часу була надзвичайно насичена церковнослов'янськими елементами. Але в міру того, як до російської літературної мови дедалі ширшим потоком проникали елементи російської народної мови, ставало чимраз ясніш, що новітня російська літературна мова цілком відмінна від тієї, якою користуються українці в своїй народнорозмовній і фольклорній сфері, і що цією російською мовою неможливо відбити ані української ментальності, ані української культури. Саме в цей час (у кінці XVIII — на початку XIX ст.), що характеризувався в усій Європі остаточним формуванням націй і розвитком романтизму з інтересом до народної національної творчості, українці в особі своєї національної інтелігенції остаточно усвідомили, що вони як окремий народ мають право на свою власну літературу і культуру і творити її слід своєю власною мовою на народній

основі. Проте на відміну від чехів і поляків, які здавна йшли цим шляхом, вони ступили на нього на кілька століть пізніш (не в XIII—XIV, а в XIX ст.). Таким чином, хоча українська література була не молодшою від чеської й польської, а такою самою давньою, якщо не давнішою, через те що вона мовно переорієнтувалася після півтисячолітнього існування, увесь попередній період її історії виявився начебто лише передісторією щодо дальшого періоду. На відміну, отже, від чеської, польської та інших літератур слов'янських народів, які від самого початку орієнтувалися на власну національну мову, нова українська літературна мова в основному, — особливо якщо брати до уваги лише писемну традицію, — починалася майже з нуля, а відтак зовсім молодою виявилася й нова українська літературна мова, яка не могла скористатися переважно з мови попередніх періодів своєї історії. У менш вигідному становищі опинилася українська література й українська літературна мова й порівняно з російською, оскільки на відміну від останньої вона мала відмовитися від того шляху поступового синтезу своїх старокнижних (церковнослов'янських) елементів з національними (усно-народними), на якому із самого початку й протягом усієї своєї історії стояла російська література й російська літературна мова. Однак, українська літературна мова, опинившись у такому становищі, навіть на початковому етапі нового свого розвитку не зазнала такої глибокої кризи, якої, здавалося б, можна було очікувати. Сталося це (як і в усіх молодих літературних мовах) завдяки тому, що до послуг нової літературної мови, крім ресурсів народно-розмовної мови, порівняно семантико-стилістично обмежених, стояли ще й багатющі скарби фольклорної мови, що безперервно розвивалася й удосконалювалася, як і книжна мова, причому з не менш давніх часів, як і та. Слід ще також додати, що ця мова, безперечно, вбирала в себе і найпоширеніші, випробувані попереднім мовним розвитком з погляду їхньої цінності елементи книжної мови. Проте, багата на мовно-стилістичні засоби, потрібні для мови поетичної, мистецької, мова ця не могла придатися без попереднього збагачення і вдосконалення для інших, ніж мистецько-літературні, стилів, наприклад, таких як публіцистичний, науковий, офіційний. Мові тут бракувало достатньої кількості абстрактної лексики і термінології, відповідних зворотів, того, що набувається протягом досить тривалого часу внаслідок напруженої праці кількох поколінь як різноманітних інтелектуальних працівників з різних галузей науки, літератури, мистецтва, політично-адміністративних галузей і галузей економіки (промисловості й торгівлі), так і вчених-мовознавців, які б унормували і впорядкували відповідну різногалузеву лексику і термінологію. Українська мова мусила подолати й цей бар'єр, який стояв на шляху її перетворення на досконалу повноцінну літературну мову розвиненого європейського народу, якою вона тільки мала стати, причому в несприятливих умовах формування української нації, що відбувалося в обставинах браку власної національної держави, котра могла б сприяти цьому процесові.

З огляду на те, що носіям української мови на зламі двох століть (XVIII й XIX) на Наддніпрянщині довелося в цілому відмовитися від попередньої традиції літературної мови і розпочати розбудову літературної мови на зовсім нових засадах, що в несприятливих, — бо бездержавних, — умовах

наражало розвиток мови й культури на занепад і загибель, мимохіть постає питання про доцільність цього кроку, про причини, що викликали потребу такої докорінної зміни. Спричинилася ж до цього повна криза попередньої мовної традиції.

Як уже зазначалося, до періоду 1648—1654 р., коли цілком виразно виникла перспектива створення української національної Гетьманської держави, Україна формувала довкола себе (у IX—XIV ст.) групу земель споріднених народів або входила до складу (у XV—XVII ст.) земель, що їх населювали, як правило, споріднені слов'янські народи. Це сприяло збереженню засвоєної з прийняттям християнства церковнослов'янської мови (у більшому або меншому поєднанні зі своєю власною) або ж формуванню книжної мови, проміжної між власною і суміжними, білоруською або польською (пізніш і, особливо за посередництвом церковнослов'янської, російської), позбавленої тією чи іншою мірою виразних національних рис. Розвиток новітніх націй, пов'язаний і в Україні з прагненням до створення власної національної держави та більш демократичної національної культури, яка б об'єднувала всі соціальні прошарки, дедалі настійніше вимагав якомога міцнішого опертя на власну національну традицію, що було пов'язане (як за середньовіччя, коли існували держави імперського типу) уже не з прагненням до максимально «усередненої» або «понаднаціональної» мови, а навпаки, до мови з якнайяскравіше виявленим національним обличчям. У свою чергу, тоді, коли йшлося про державу імперського типу (таку як Річ Посполита або Московія) формування націй у панівного народу було пов'язано з дедалі відчутнішою централізацією держави і прагненням до поширення панівної мови та, відповідно, до мовної нівеляції периферійних, підпорядкованих народів.

На час Хмельниччини Україна дістала в спадок від попереднього періоду три мовні стилі: 1) церковнослав'язований «високий», застосовуваний переважно в релігійній літературі, але можливий і в інших жанрах, орієнтованих на особливу урочистість вислову або і особливу його архаїчність; 2) більшою або меншою мірою полонізований «середній» стиль, пов'язаний із адміністративно-урядовими документами, але можливий і в інших жанрах розповідного стилю (цей стиль могли, зокрема, застосовувати у церковній проповіді, призначеній для освічених кіл) [1]; 3) переважно пов'язаний з

---

[1] У разі сприятливих обставин, позбувшись зайвих полонізмів, цей мовний стиль як найближчий до народної мови (на відміну від зовсім змертвілого і далекого від неї «високого») і водночас цінний виробленою в ньому абстрактно-інтелектуальною лексикою, зближуючись із народнорозмовною і фольклорною мовою, міг би виявитися найперспективнішим для швидкого розвитку і розбудови повноцінної сучасної літературної мови. Але так не сталося з двох причин: 1) ліквідації Гетьманщини, яку цей адміністративно-діловий стиль обслуговував; 2) русифікації його носіїв, козацької старшини. Тим самим українська мова деінтелектуалізувалася, утратила рештки своєї «панськості», престижу. Рештки цієї «простої» староукраїнської мови доживали в устах таких персонажів, як Возний (у Котляревського), але через те, що подібною мовою вже не розмовляло найвище панство, для якого через його зросійщеність ця мова стала «старомодною», вона вже викликала комічний ефект. Нова літературна мова на народній основі (на відміну від староукраїнської) мала розвиватися не «зверху вниз» (у бік більшої демократизації), а переважно «знизу вверх» (у бік більшого ушляхетнення, аристократизації).

тодішньою народною українською мовою «низький стиль», який стояв на межі усно-розмовної й уснофольклорної мови та мови писемної. У зародку цей останній стиль мав уже свої низькі, середні й високі стилістичні регістри, які за сприятливих обставин могли бути розгорнені у складну систему стилів національної мови, але в попередні періоди розвитку всі вони перебували переважно поза межами писемності. На середину XVII ст. і навіть частково у XVI ст. цей стиль мови почав уже проникати і в традиційно високі жанри (бо явні його елементи зустрічаємо в релігійних полемічних писаннях Івана Вишенського), і в середні, оскільки його включають у ділові документи (записи свідків у судових документах), не кажучи вже про твори, спеціально орієнтовані на низьку стилістичну функцію (інтермедії, вертеп). Таким чином, з одного боку, дедалі сильніш розмиваються межі між мовними стилями, що змушує саме застосовування до них понять **високий, середній, низький** брати в лапки, як чимраз більш умовні, а з другого боку, колишній «низький стиль» як суто національний виявляє дедалі більшу експансію і здатність до універсальності, застосовності в усіх функціях і стилях, до чого спонукає і потреба розвитку повноцінної і всезагальної національної культури. До того ж, на цей час усна народна творчість набуває надзвичайного розмаху й сили, нагромаджуючи величезні багатства національної культури (думи, історичні, обрядові й ліричні пісні, казки, приказки й прислів'я, народні оповідання тощо). Усе це величезне багатство лишалося поки що **незапитаним,** але тиск його на систему писемної мови дедалі більш посилювався і не вистачало тільки поштовху сприятливих обставин, щоб ця паралельно створювана усна словесність усім своїм огромом почала витискати писемну мову з її закостенілістю, одягатися в одежу писемності і своєю мовно-стилістичною системою витісняти застарілу мовно-стилістичну староукраїнську традицію. Перші, поки що несміливі прояви цього, а саме чимраз частіші письмові фіксації творів, орієнтованих на живомовну національну (усну) традицію, — відзначаються з середини XVII ст. (часи Хмельниччини й Руїни) і початку XVIII ст. Це козацький «Літопис Самовидця», найбільш наближений до народної мови, а також пісні, приписувані напівлегендарним поетам другої половини XVII ст. (Марусі Чураївні з Полтавщини: «Засвіт встали козаченьки», «Ой не ходи, Грицю!») і початку XVIII ст. (Семена Климовського з Харкова: «Їхав козак за Дунай...»).

У принципі в подібній ситуації були можливі два шляхи розвитку: 1) синтез набутків попереднього періоду, пов'язаних в Україні з іншомовними, точніше кажучи іншослов'янськими, впливами, і традицій національної мови шляхом їхнього поступового злиття (так відбувався розвиток суміжної слов'янської мови, протегованої відповідною державою, — російської, в якій було злито церковнослов'янські елементи з національними східнослов'янськими, російськими); 2) в основному відкинення попередньої традиції і безпосереднє звернення до своєї живомовної національної основи (цим шляхом, але на багато століть раніше, пішов розвиток польської і чеської мов, які відкинули традицію латинської мови і вдалися до мови

національної, — за винятком, звичайно, тих лексичних елементів латини, які міцно увійшли до складу польської мови).

Українська мова як репрезентант української культури, пішла саме другим шляхом, і значною мірою спричинився до цього брак власної національної держави, яка могла б забезпечувати, як у Московії (пізнішій Росії) безболісне і безпечне зростання двох, а точніше кажучи, трьох відгалужень української національної традиції. Інші спроби, скеровані на збереження староукраїнської традиції як цілісної системи, як показав наочно історичний досвід, були приречені на провал, вели до повної нівеляції української мови і культури. Якби Гетьманська держава збереглася і розвинулася в цілком самостійний державний організм, подібний синтез був би можливий. У тих же умовах, коли вона зазнала розчленування і включення в держави, з одного боку, Російську, з другого — Польську, усі подібні спроби були зведені нанівець. Носіям такої синтетичної мови, засвоєння якої вимагало б спеціальної виучки, могла б бути тільки шляхта (дворянство), на роль якої претендувала козацька старшина. Але на Лівобережжі зі зрівнянням її в правах із російським дворянством почалася її інтенсивна русифікація, і церковнослов'янська мова, що могла б стати конструктивним елементом у разі збереження староукраїнської мови як урядової, стала, навпаки, елементом деструктивним, своєрідним містком до русифікації, тим більше, що за указом Петра I (від 1721 року) Україні накидався російський спосіб читання церковнослов'янських текстів. Спочатку, коли і в Росії, і в Україні зберігалося тяжіння до відокремлення (принаймні лексико-граматичного) церковнослов'янської мови від національних мов (російської і української) могла ще існувати ілюзія, що церковнослов'янська мова збережеться як своєрідна інтернаціональна міжслов'янська мова. Це між іншим сприяло тому, що у XVIII — на початку XIX ст. така усереднена російсько- (або русько-) церковнослов'янська мова поширилась не тільки серед східних слов'ян (росіян, українців і білорусів), а навіть серед південних слов'ян православної віри, болгарів і сербів (до початку чи середини XIX ст.). Але в міру того, як із бурхливим розвитком російської літератури XVIII ст. і російської мови у творах М. Ломоносова, Д. Фонвізіна, Г. Державіна і М. Карамзіна російська мова набувала дедалі виразнішого і своєріднішого національного характеру, останні ілюзії щодо можливості творення якоїсь «загальнослов'янської православної» мови на церковнослов'янській основі розвіювалися остаточно. У російській мові синтез церковнослов'янського і російського східнослов'янського відбувся, але ця мова явно годилася тільки для відбиття російської національної ментальності, творення російської національної культури. Прийняти цю мову могли тільки або ті, хто починав уважати себе росіянином (чи був ним) і приймав російську мову й культуру як свої, або ті, хто виходив з розуміння українців як частини **одного** з росіянами народу, як частини цього **єдиного** народу (москвофіли), або ж — як **тимчасове** явище — ті українці, які вже внутрішньо або й зовнішньо (**мовно**) орієнтувалися на українську культуру і державність як на осібну, відмінну й окрему від російської, але приймали російську мову як частковий (і тимчасовий) спосіб для вираження своїх думок і концепцій виключно через недостатній розвиток власної мо-

ви (Г. Сковорода, автор(и) «Истории русов», Т. Шевченко і П. Куліш у частині своїх творів). Останнє є цілком природним на початковому етапі багатьох мов: як відомо, тривалий час паралельно зі своєю національною користувалися китайською мовою корейці, японці і в'єтнамці, арабською — перси, арабською й перською — турки, латинською — представники всіх народів Західної й Центральної Європи, французькою — усі європейські народи (не виключаючи росіян і поляків) тощо. У такий спосіб потреба в церковнослов'янізованій українській мові відпала повністю, її на Лівобережжі заступила церковнослов'янізована російська мова, що поступово набувала дедалі більш виявлених національно-російських рис. Отже, носієм церковнослов'янізованої української мови могли бути лише українська шляхта (дворянство) й духівництво, за ними потяглася б і решта народу. Оскільки ці верстви на Лівобережжі русифікувалися, перейшовши від «високого» церковнослов'янізованого стилю староукраїнської мови до російської мови безпосередньо, а народ подібною мовою не користувався, на Лівобережжі кожен українець ставав перед вибором: 1) українська мова (на народній основі) або 2) російська мова (що увібрала в себе найбільшу серед слов'янських мов кількість церковнослов'янських елементів, але внаслідок їхнього тривалого співіснування з національно-російськими органічно їх злила в єдину мовну систему). Через те, що Лівобережжя зазнавало дедалі більшого впливу з боку російської мови, а польський мовний вплив зберігався тут лише за інерцією і з бігом часу слабшав, відпала потреба і в дальшому існуванні «середнього» адміністративно-ділового стилю з його численними полонізмами. Народна мова зберігала лише ті польські лексичні елементи, які здавна в неї увійшли, закріпилися і вже як чужі не сприймалися (скажімо, такі слова, як **хлопець** (пор. східнослов. **холопъ**), **певний** (але **уповати**) і под. Таким чином, і цей стиль української мови тут відпав. На Правобережжі церковнослов'янська мова (аж до приєднання його до Росії), щоправда, зберігала риси традиційно українізованої фонетики, яку потім заступлено російською (русифікованою), але внаслідок того, що міська, українська, козацька старшина не русифікувалася, а полонізувалася, цей староукраїнський (церковнослов'янський) стиль не дістав особливого розвитку і залишався набутком лише духівництва, яке, утім, також частково полонізувалося, і тому сприймало цю мову як суто мертву, книжну. Таким чином, якщо на Лівобережжі відмирав (і поступово відмер) середній (полонізований) стиль мови, на Правобережжі відмирав (і відмер) через відсутність російського мовного впливу «високий» (церковнослов'янізований) стиль староукраїнської мови. Тим більш приречений на відмирання був середній (полонізований) стиль. Якусь рацію існування (і поступового злиття з національною мовою і її стилями) цей стилістичний різновид староукраїнської мови ще міг би мати в умовах збереження Гетьманської держави на Правобережжі. Оскільки її (ще раніш, ніж на Лівобережжі) було ліквідовано (Запоріжжя ж було включено в сферу державних інтересів Росії і там як офіційна поширювалася російська мова), природний носій цього мовного стилю, представник козацької старшини, зник. Його заступив його полонізований нащадок, польський шляхтич, для якого мовою повсякденного вжитку стала чисто польська літературна мова, або, — в разі соціальної

деградації, — український селянин, що в повсякденному житті користувався українською народною мовою. Пересипаний лексичними (а часом і фонетичними) полонізмами адміністративно-урядовий (в основному) стиль староукраїнської мови й тут, як на Лівобережжі, хоч і з інших міркувань, сприймався вже як архаїчний курйоз. І перед кожним українцем-правобереж̀цем тепер (у кінці XVIII — на початку XIX ст.) стояла дилема: українська мова (на народній основі) або польська мова чи пізніш російська мова.

Дещо пізніше подібна (частково близька до правобережної) дилема постала в Галичині. Староукраїнська традиція трималася тут міцніш, але з плином часу, — особливо коли сюди стали проникати твори молодої української літератури на народній основі, що стимулювало прагнення писати народною мовою, — дедалі яснішою ставала повна безперспективність творення штучною книжною мовою, відірваною від народної. І так само, як на Правобережжі, частина української інтелігенції почала прагнути користуватися й творити українською мовою (уже на народній основі), частина — зазнала полонізації, решта ж потяглася до русифікаторства («москвофільства»). З цього погляду симптоматичною виглядає еволюція трьох членів «руської трійці», що всі почали з творчості народною українською мовою (щоправда в її наддністрянському західноукраїнському варіанті): якщо М. Шашкевич лишився вірний українському (руському) спрямуванню, то І. Вагилевич закінчив своє життя як полонофіл і польськомовний письменник, а Я. Головацький — як москвофіл і російськомовний учений. Однак відмінність галицького (а також буковинського і закарпатського) москвофільства (порівняно зі зросійщенням Наддніпрянщини) полягало в тім, що, — за винятком тих випадків, коли конкретні москвофіли потрапляли в Росію і потім асимілювалися (наприклад, І. Е. Грабар, син Ольги Грабар, відомий російський художник), — воно мало радше теоретично-умоглядний характер, залишаючи своїх представників в україномовному оточенні, поза сферою безпосередніх впливів російськомовної адміністрації, освіти, середовища. Це ж у поєднанні зі впливом народовської діяльності і в зіткненні зі справжньою, а не теоретично вимріяною і відомою тільки з літератури Росією спричинялося до того, що частина москвофілів полишала лави свого угруповання. Особливо відчутного удару галицькому й буковинському москвофільству завдали Перша світова війна, окупація Галичини російським військом і брутальна розправа російської адміністрації з усім українським. Варварство цих дій особливо вразило тамтешніх москвофілів, не звиклих до чогось подібного у ліберальнішій від Росії Австро-Угорщині. Евакуйовані в глиб Росії москвофіли також у безпосередньому зіткненні з росіянами остаточно переконалися, що вони не належать разом із росіянами до одного народу, а є представниками двох різних народів, носіями двох різних (хай і споріднених) мов. Усе це зумовило масовий відплив москвофілів до свідомого українства, і тому в міжвоєнний період у Галичині і Буковині москвофілів залишалося зовсім мало. Під впливом радянізації Росії вони ставали радянофілами. Однак як зіткнення з радянською дійсністю в Україні і в Росії, куди частина з них переїхала, так і знайомство з радянською владою в Західній Україні безпосередньо після приєднання Західної України до Радянського Союзу (хоч це звало-

ся возз'єднанням Східної і Західної України) викликали нове розчарування уже не царською, а Радянською Росією. Унаслідок цього на кінець Другої світової війни москвофільство в Галичині й Буковині остаточно вимерло. Частково десь до середини 50-х років воно ще зберігалося на Закарпатті й Пряшівщині, відсталіших у національному розвитку. Проте й тут надалі воно почало вимирати, залишаючись за інерцією лише в певних осіб. Останнім часом, однак, воно в цих регіонах опосередковано відроджується як одна з політичних орієнтацій т. зв. карпато-русинів. У чистому вигляді москвофільство доживає віку лише в частині заокеанських (у США) лемків [1].

Однак, ані така внутрішня хвороба дитинства, як москвофільство, ані перешкоди з боку держав, у межах яких жили українці, не могли зупинити розвитку української культури. Вони цей розвиток тільки (і часом досить істотно) гальмували. Але водночас у цих випробуваннях українці не лише послаблювалися, а й — у особі найсильніших і найвпливовіших особистостей — загартовувалися як народ. І інколи ці перешкоди, всупереч намірам завойовників-окупантів, навіть сприяли розвиткові української культури, а разом із нею й мови. Так, великою перешкодою у розвитку української культури й мови в XIX ст. був поділ України на Східну, розташовану в межах Росії, і Західну — в межах Австро-Угорщини. Розвиток культури і мови йшов тут зближеними (з огляду на національну спільність), але не цілком близькими шляхами. У тому разі, якби царський уряд так само, як це робив цісарсько-королівський, якоюсь мірою підтримував розвиток української культури й мови, це б могло ізолювати східних українців від західних, і тут могли б витворитися відмінні варіанти української мови. За умов переслідування українців Наддніпрянщини вони мусили звернутися по допомогу до українців Австро-Угорщини, а це сприяло зближенню їх, синтезові особливостей української мови східної (як основи) і західної (як істотного доповнення, особливо лексичного) частин України, що в кінцевому підсумку спричинилося до швидкого й успішного розвитку української мови як єдиної літературної мови українського народу. Унаслідок того, що традиція староукраїнської мови, зокрема у її найконструктивнішому «середньому» стилі (т. зв. простій мові), виявилася на Заході живучішою (православної мови-замінника як російської, насиченої церковнослов'янськими елементами на відміну від Сходу, тут не було), усі потреби тут мали задовольнятися українською мовою, у тім числі коли йшлося про виклад поважних абстрактно-наукових, політичних, публіцистичних речей. І тому тут досить рано (перші вияви цього знаходимо ще у «Русалці Дністровій») українська мова почала застосовуватися не тільки як мова художньої літератури, а й як мова публіцистична, політична, наукова. Східноукраїнським письменникам через це не довелося самостійно «винаходити» цієї мови. Вони значною мірою використали вже готове, здавна вироблене в Західній Україні, де або застосовували найжиттєспроможніші елементи староукраїнської «простої мови», або, виходячи з її особливостей (використання як

---

[1] Докладніше про москвофільство див.: *Рігецький С.* Москвофільство. — Енциклопедія українознавства [Перевидання в Україні]. — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1652—1654.

суто українських, так і спільних із західнослов'янськими, польських і чеських лексем), змоделювали цей найбільш природний шлях лексичного збагачення української мови, де в разі браку власної виробленої лексики нерідко вдавалися до польських і чеських лексичних елементів, відповідно українізованих або, наслідуючи ці найрозвиненіші західнослов'янські мови, творили власні оригінальні слова калькуванням слів європейських мов, у тім числі греко-латинського походження. Так виникла ціла низка власних слів-синонімів, як правило, паралельних до звичайних (здебільшого греко-латинських за походженням) європеїзмів (інтернаціоналізмів), що дуже збагатила українську мову: бібліотека — книгозбірня, фото(графія) — світлина, хмарочос — нім. Wolkenkratzer тощо. Не слід гадати, що лише як єдина зі слов'янських українська мова обрала подібний шлях. Близьким у чомусь до цього шляхом пішла й російська мова, яку до цього, як і українську (а втім, і всі інші слов'янські мови постцерковнослов'янського минулого), спонукало довге утримування від використання як основи власної літературної мови національної, народної мови. Розбіжність між українською і російською мовами, однак, полягала в тому, що тимчасом як українська внаслідок давнього використання в адміністративно-діловому стилі вдалася до надбань західнослов'янських мов (або спільного з ними словника), російська мова, що здавна використовувала тут лексику церковнослов'янську (давньоболгарську), звернулася до південнослов'янських елементів. Відмінність полягала також у тім, що українська мова (на противагу російській) здебільшого адаптувала фонетично західнослов'янські елементи, якщо вони не були спільним україно-західнослов'янським надбанням або внеском української мови в польську: російська ж мова сприйняла церковнослов'янські (болгарські) елементи, як правило, у фонетично не (цілком) адаптованому вигляді, через що вони чітко вирізняються на тлі питомо російських (східнослов'янських). Тому такі випадки, як (поетичне) **злото** (поряд із типовим **золото**), **хлопець** (при власному **холоп**), **певний** (при **уповати**), де польська (або чеська) фонетична особливість слова свідчить про його західнослов'янське походження, в українській мові, радше винятки, ніж правило. Російські ж «неперетравлені» фонетично церковнослов'янські лексичні елементи — швидше правило, ніж виняток, пор.: **всенощная**, денно и **нощно** (болг. **нощ** — рос. **ночь**, укр. **ніч**); **бремя** (болг. **бреме** — рос. **беременная**, укр. **о-берем-ок**); **Млечный Путь** (болг. **Млечен Път** — рос. **молоко, молочный**); **прохлада** (болг. прохлада, хлад — рос. **холод**, укр. **прохолода**) тощо [1].

---

[1] Подібних прикладів можна навести набагато більше, і всі вони свідчитимуть про неслушність і однобічність (уже не кажучи про елементарне невігластво) О. І. Солженіцина, який у своїй відомій статті «Как нам обустроить Россию» як одне зі «звинувачень», спрямованих проти української мови, висунув закид начебто вона вся «нашпигована» словами польського й німецького походження. По-перше, звичайно, це твердження не фахівця вже тому, що кожному обізнаному хоч би в загальних рисах відомо, що мало не кожна мова світу за винятком небагатьох (таких, як китайська або ісландська) насичена («нашпигована») більш або менш запозиченнями. І, по-друге, якщо українська мова навіть, справді, «нашпигована» полонізмами й германізмами, то російська не меншою мірою від неї «нашпигована» болгаризмами й татаро-монголізмами. Судити, що краще або що гірше, звичайно, справа смаку. Але так само як російська мова дає собі ради з болгаро-татарськими елементами, створюючи вартісні літературні твори, так само у своїх вершинних досягненнях не поступається їй і українська мова, творячи своєю «нашпигованою» мовою справжні літературно-мистецькі цінності.

На шляху свого розвитку, пов'язаному із розвитком української культури, українська мова на народній основі, початок використання якої датується 1798 р. і якій, отже, вже виповнилося 200 років, подолала великі труднощі і принаймні, як на лексичне багатство, не поступається своїм щасливішим слов'янським сусідкам, — російській і польській мовам. Проте, звичайно, якщо брати розробленість російської й польської мов, розвиненість їхньої термінології, особливо державно-адміністративної, військової, медичної й технічної, то вони й надалі випереджають українську мову, позбавлену до останнього часу можливості (на відміну від російської й польської) розвиватися в найдогідніших умовах власної національної держави. Треба враховувати й те, що навіть за наявності нарешті виниклої української держави не всі негативні гальмівні щодо розвитку культури й мови явища можуть бути відразу усунені, частина з них, наприклад, неприродно велика зросійщеність міст Наддніпрянщини, де російськомовними лишаються переважно й українці, певний більший чи менший час залишатиметься за інерцією як спадок попереднього періоду.

Говорячи про сучасний і минулий стан української культури й мови, не можна в жоден спосіб оминути й не сказати про таку їхню основну ваду, як неповноту, недобудованість, спричинені неповнотою й недобудованістю українського народу [1].

Ця неповнота, спричинена тим, що представники провідних вищих соціальних верств України постійно мовно й етнічно денаціоналізувалися, панівними в Україні державами-загарбницями, або ж винищувалися ними в разі їхнього «націоналізму», тобто українського патріотизму, великою мірою зберігається й дотепер.

Лише в західних регіонах України (у Галичині, Західній Волині, Буковині, Закарпатті), приєднаних до неї після 1939—1945 рр., пощастило цю неповноту усунути. Тут українська мова поширена не тільки в селі і малому місті, а й у великих містах, не лише серед селян, а й робітників та інтелігенції. На сході України українська мова, нерозривно пов'язана із твореною нею або завдяки ній українською культурою, масово поширена лише на селі або в невеличких містах, залишаючись здобутком тільки вузьких прошарків у великих містах, таких як Київ, Харків, Донецьк, Луганськ, Дніпропетровськ, Одеса. Оскільки ж у таких містах, де головним чином і має творитися національна культура, розвиватися національна мова, переважна частина їхніх мешканців і досі користується російською мовою, то й українська мова з українською культурою перебуває у стані постійної анемії, недокрів'я. Творці української культури перебувають тут у певному національному вакуумі. Свої національні мистецькі цінності вони мусять творити в умовах постійного чужомовного оточення, шукаючи творчих імпульсів не від численного рідномовного довкілля, а від невеликих груп рідномовців-городян, прибульців із сіл і провінційних містечок, українців-західян або прибульців із західної української діаспори. Вони позбавлені змоги змальовувати повнокровними реалістичними засобами довкільне міське життя, бо значну, якщо не більшу його частину, мають перекладати у мовленні дійових осіб

---

[1] Див.: *Чижевський Д.* Історія української літератури (Від початків до доби реалізму). — Тернопіль, 1994. — С. 307— 308, 365—366.

з російської на українську мову. Об'єктом реалістичного мовного зображення для українського письменника, отже, може бути або Західна Україна в повному обсязі, або, якщо йдеться про Східну Україну, то повною мірою — лише село, невеличке містечко (часом і тут із певними обмеженнями) та, — якщо вибірково, — велике місто, де україномовними є тільки представники кількох гуманітарних професій, безпосередньо пов'язаних з українською мовою (україністи різних профілів, викладачі середньої й вищої школи, письменники й журналісти, видавці, українські актори й співаки тощо). Щоправда, і ці україномовні групи не завжди всуціль використовують українську мову, оскільки змушені в обставинах великоміського життя раз у раз з української переходити на російську мову. Ці обставини гальмують розвиток української літератури і культури в цілому, а разом з тим і мови, яка мала б обслуговувати весь загал українського народу, а обслуговує лише загал його україномовної частини, не знаходячи контактів із великою кількістю російськомовців, серед яких значну частину становлять російськомовні українці. Незастосовування або слабке (за винятком Західної України) впровадження української мови у виробниче й ділове життя тягне за собою невироблені ність української термінології у різноманітних сферах практичної діяльності, зокрема таких важливих, як медицина, правничі науки, техніка.

Розвиток української мови й культури поступово переборює ці труднощі зростання, у тім числі найважчу й найвідповідальнішу перепону, — подолання своєї неповноти, поширення на всі верстви українців, а згодом і всіх громадян України неукраїнського походження, які, зберігаючи свої рідні мови й культури, мають прилучитися до знання української мови й культури.

Справді, письменник не тільки бере матеріал для своєї творчості від довкільного суспільства, але й віддає цю творчість йому і що ширше коло його читачів, то більше стимулів для своєї творчості він дістає. Коли ж це оточення живиться переважно суміжною російською літературою, оминаючи «чужомовну» для нього українську і в тому числі його творчість, письменникові доводиться долати значно більше сумнівів і вагань, пов'язаних із творчістю, ніж це могло б бути за умов цілком сформованого повного національного суспільства.

Кожна національна культура і пов'язана з нею мова, у тому числі й українська, твориться, звичайно, для потреб відповідного народу, але нові імпульси для дальшого розвитку дістає не тільки від нього, а й від довколишнього іншонаціонального й іншомовного світу. Національна культура великої ваги і впливовості знаходить вужче чи ширше визнання у світі завдяки перекладам її літератури, мистецької і наукової, іншими мовами, а іноді, — особливо коли йдеться про спеціальні видання, рідко перекладані, — і шляхом безпосереднього ознайомлення з ними в оригіналі. Визнання у світі підвищує ранг національної культури (насамперед літератури), вводячи її в коло світових літератур. До свого визнання у світі, яке позитивно впливає на творців національної культури, вона йде, долаючи три «бар'єри»: 1) власний національний; 2) мовно споріднених народів (для українців слов'янських); і 3) інших народів світу (для українців насамперед європейських і пов'язаних з ними європейських за походженням народів Америки й Австралії). Перший і третій випадки загальнозрозумілі. Певної аргументації потребує тільки другий. Він стосується не тільки слов'ян, бо, наприклад, своє

визнання В. Шекспір і Й. В. Гете здобули передусім у світі германомовному, — Шекспір у Німеччині завдяки німецьким перекладам, Ґете в Англії і Шотландії завдяки англійським перекладам. Тісні зв'язки, тісніші, ніж з іншими народами Європи, існують поміж романомовними країнами, скандинавськими тощо.

Українська література користується насамперед меншою популярністю, ніж та, на яку б заслуговувала, не тільки через неповноту українського народу (в етнічному розумінні), а й через інформаційні бар'єри, створювані в часи СРСР за допомогою заборонно-політичних заходів, а в уже незалежній (принаймні політично) Україні — явним відставанням українського друкарства від потреб народу, а також дорожнечею теперішніх видань. Через це величезна кількість виданої в діаспорі або Західній Україні 1920—1939 рр. літератури, мистецької, мемуарної, політичної, філософської, історичної, навіть фахівцям-гуманітаріям, не кажучи про рядового читача, відома переважно тільки з розмов. Голод на цю багатющу літературу задовольняється погано (зокрема, тепер і через непомірно високі ціни україномовних видань в Україні), і тому велика, якщо не переважна, частина навіть свідомих українців, не говорячи про несвідомих, тим більш російськомовних, у своїй обізнаності стосовно української культури в цілому ще живуть і живляться уявленнями радянського періоду, де українська культура подавалася в надзвичайно «процідженому» вигляді: із літератури XIX — початку XX ст. випадали такі важливі постаті, як П. Куліш і В. Винниченко, із доби «розстріляного Відродження» — М. Хвильовий, М. Йогансен, М. Семенко, Є. Плужник, М. Куліш (і ціла низка інших письменників цього часу), з еміграційної літератури — усі представники «празької школи», у тім числі такі високо обдаровані й оригінальні письменники, як Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, У. Самчук. Для сучасного українця лише тепер, та й то не завжди, стають знаними твори Б. Лепкого, Ю. Клена, Н. Королевої, І. Багряного, або праці таких непересічних (хай у чомусь і суперечливих) мислителів, як Д. Донцов або Ю. Липа. Мусить він щойно тепер (і теж не завжди) відкривати для себе історичні або літературознавчі й філософські праці таких видатних учених, як М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Чижевський або мовознавця І. Огієнка. Кількість цих імен можна множити й множити, і саме ознайомлення з ними хоч би як з іменами, уможливлене завдяки поступовій появі чергових томів «Енциклопедії українознавства», найнаочніше свідчить про те, що українська культура на сьогодні не така вже й бідна. Бідність її, особливо як на ті несприятливі умови, що в них вона мала розвиватися, певною мірою лише ілюзорна, позірна, уявна. І що найприкріше: українська культура в усім її обсязі ще погано знана самим українцям, не кажучи вже про зовнішній світ. І ця необізнаність переважної кількості українців зі своєю культурою теж є чималим гальмівним чинником у здобутті цією культурою престижності не для самого навіть зовнішнього світу, а й насамперед в очах українців, які мали б набагато більше підстав не тільки не соромитися, але й, навпаки, пишатися своєю культурою, а відтак дістали б ще один потужний стимул для інтересу до української мови й її опанування.

Якщо вже так мало відомо з української літератури самим українцям, то тим менш відомо з неї і про неї у зовнішньому позаукраїнському світі, хоча й

не слід недооцінювати того, що в цьому напрямі вже досягнуто. Насамперед українська література відома іншим слов'янським народам. Чи не найбільшою мірою поширене тут знання Т. Шевченка, який російською й польською мовами почав перекладатися ще за свого життя, але найбільше й найповніше був перекладений посмертно, причому багаторазово. Перекладали Шевченка й білоруською мовою, а також чеською, словацькою, болгарською, сербською, хорватською й словенською. Є навіть окремі переклади його творів двома найменшими слов'янськими мовами — верхньолужицькою і нижньолужицькою. Поступово стає відомий Шевченко і в перекладах наймолодшою слов'янською літературною мовою — македонською.

Окремо слід було б розглянути питання поширення обізнаності з українською літературою в Росії, цій найбільшій з безпосередніх і, на жаль, не наймиролюбніших з її держав-сусідок. З української російською перекладалося чимало. Із старішої новоукраїнської літератури перекладено навіть «Енеїду» І. Котляревського. Крім уже згаданого Т. Шевченка, здійснено переклади багатьох творів І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, із письменників радянської доби перекладалися П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський, О. Гончар, О. Корнійчук. Проте сам добір перекладаних письменників треба визнати не досить ані повним, ані репрезентативним. І хоч далеко не сама тільки література формує образ, або, як тепер стало модно казати, «імідж» народу, проте якоюсь мірою перекладане за винятком хіба що перекладів із трійці найбільших поетів України — Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки — могло вплинути на вироблення не цілком сприятливого уявлення про Україну та її народ. Адже добиралися твори або письменників «революціонерів-демократів», або (інша річ, вимушено чи невимушено) ортодоксально-радянського спрямування, що могло досить набриднути російському читачеві і в своїй рідній літературі. Крім того, переклади дореволюційних письменників, які змальовували селянство, не могли не утверджувати російських читачів, до того ж більше знайомих зі Східною, ніж із Західною Україною, у переконанні, що українці є виключно селянським народом, а тому, так би мовити, народом-супутником російського. І не виключено, що саме тому унезалежнення України викликало в Росії такий шок і переконання в тому, що, мовляв, прагнення відокремити Україну з'явилося в голові однієї-двох осіб, а не є закономірним наслідком усієї історії українського народу. Через це, звичайно, є актуальною справа перекладів найкращого і з української літератури, і найважливіших історичних праць М. Грушевського й Д. Дорошенка, а можливо, й найціннішої мемуаристики з часів визвольних змагань УНР або пов'язаної з визвольною боротьбою українців під час Другої світової війни. Були б потрібні і нові переклади свого часу перекладаного російською В. Винниченка, і творів з життя інтелігенції О. Кобилянської, і багато творів з найкращих письменників діаспори, того самого У. Самчука або І. Багряного. Ця творчість, пов'язана із життям не лише селян, а й інших соціальних прошарків, перш за все інтелігенції, із поборюванням українців і їхньою боротьбою за визволення, могла б дозволити росіянам більшою мірою зрозуміти українців, дати менш сфальшоване, об'єктивніше уявлення про них.

Те саме, очевидно, стосується й поляків, другого із двох найагресивніше настроєних проти українців сусідніх слов'янських народів. Звичайно, сама тільки література не може змінити ставлення до народу. Багато залежатиме й від економічних і політичних успіхів України як держави і її народу, але немало залежить і від того, як цей народ представлятиме його література.

Дещо іншим, а часом і діаметрально протилежним, було сприйняття української літератури й культури в цілому в інших слов'янських народів, які на відміну від росіян і поляків, мавши менш міцну державність, позбувшися своєї національної еліти і тільки виборюючи свою незалежність і державність, перебували в стані, близькому до становища українців. Тут іноді, навпаки, саме спричинена неповнотою народу й культури своєрідна «вузькість» літератури викликала інтерес і симпатію до неї. «Енеїда» І. Котляревського в білорусів дуже швидко знайшла відгук у написаній під її впливом анонімній «Энеідзе навыварат». Що стосується південнослов'янських народів, внаслідок багатовікового турецького гноблення тоді мало не всуціль селянських, то їм українська література саме своєю селянськістю явно імпонувала. Так, болгарський письменник Т. Г. Влайков розповідає про те сильне враження, яке в нього викликало знайомство з поезією Т. Шевченка, а пізніш і з творами Марка Вовчка та Г. Квітки-Основ'яненка: «Дуже, дуже мені подобаються малоруські оповідання як Марка Вовчка, так і Григорія Квітки. Подобаються мені навіть більше, ніж Гоголеві «Вечори на хуторі біля Диканьки», хоч вони й стоять вище в мистецькому відношенні. Тому що в малоруських оповідях зображується сільське життя, вельми близьке до нашого, і головне — через ту природну простоту й сердечність, яка випромінюється з них. Глибокі сліди залишають вони в моїй душі. І відчуваю, що вони підсилюють зароджений у мені раніше стимул до літературної творчості, скерований тепер у дусі малоруських письменників» [1]. У тих самих спогадах болгарський письменник згадує, що після знайомства з Шевченком він написав поему в дусі його «Катерини» [2].

Українська література і культура в цілому справляла вплив не тільки на слов'янські народи, але й на інші народи царської Росії, а пізніше Радянського Союзу. Зокрема, багато уваги поширенню знайомства з українською літературою в Грузії приділив класик грузинської літератури Акакій Церетелі, палкий прихильник Т. Шевченка, якого він знав особисто і вплив ідей якого виявив у своїй творчості. У Грузії перекладалися твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Лесі Українки, а також сучасних українських письменників М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, П. Панча, І. Кочерги, О. Корнійчука (п'єси двох останніх ставилися в театрах Грузії) [3]. Про відчутний творчий вплив українського театру Леся Курбаса на Тбіліський театр ім. Шота Руставелі пише Ю. Шерех у своєму змістовному есе «Зустріч з "Березолем"» [4]. Описуючи бурхливі оплески глядачів у Единбурзі, де виступав

---

[1] *Влайков Т. Г.* Преживяното (розділ XXII, Руски и украински писатели). Част III. Гимназист в София. — *Влайков Т. Г.* Съчинения, т. VII. София, 1964. — С. 162.
[2] *Там само.* — С. 167.
[3] Див. статтю «Грузини». — *Енциклопедія* українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 451 — 452.
[4] *Шерех Ю.* Третя сторожа. — Київ, 1993. — С. 546 — 561.

грузинський театр, який манерою виконання вистав яскраво нагадав йому «Березіль» Леся Курбаса в Харкові, автор зазначає: «Особисто для мене це були ще оплески Курбасові, — англо-шотландська публіка цього не знала. Шляхи долі несповідимі і несподівані. Я розпрощався з Курбасом у Харкові 1933 року, — думалося навіки. Курбас загинув на Соловках, і могила його ніколи не знайдеться. Але я зустрівся з ним поновно і проти всяких сподівань у сіро-чорному Единбурзі, далеко від Харкова, далеко від Тбілісі, далеко від мого теперішнього міста проживання, зустріч відбулася проти ймовірностей географії, проти, здавалося б, імовірностей історії. Але у згоді з закономірностями творчого духу. Можна було знищити Курбаса-особу. Показалося, що не можна було знищити того, чим він заплідніл мистецтво» [1].

Поширювався вплив української культури або принаймні її знання і на Вірменію, де вірменською мовою перекладалися твори Т. Шевченка і низки інших українських письменників. Українські пісні обробляли вірменські композитори Х. Кара-Мурза й О. Спендіаров [2].

З українською культурою, зокрема літературою, обізнані й народи країн Балтії. Так, в Естонії перекладалися поезії Т. Шевченка, а також його повісті. Робилися переклади й інших українських письменників, зокрема І. Франка, його казок «Коли ще звірі говорили» — естонською мовою [3]. З 1890 рр. починають з'являтися переклади латиською мовою українських письменників Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, а пізніше, уже в радянський період, — М. Рильського, М. Бажана, О. Корнійчука, Ю. Яновського. О. Гончара [4]. Литовською мовою здійснено переклади Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Рильського, П. Тичини, О. Гончара, М. Стельмаха [5].

Звичайно, не завжди доцільне й виправдане перекладання творів певної частини письменників, до того ж дібраних не на підставі їхньої дійсної мистецької вартості, а кон'юнктурних уявлень щодо їхньої «актуальності» та «ідейної наснаженості» (пор. «популярність» сумнівної вартості п'єс О. Корнійчука). Проте наявність серед перекладаних дійсних письменників-класиків свідчить про те, що в усіх слов'янських народів і багатьох народів, що їхні країни входили до складу дореволюційної Росії або колишнього СРСР, з'явилася можливість ознайомитися своєю мовою з творами принаймні деяких із найвидатніших українських письменників, популярність яких могла підсилюватися з огляду на багато в чому подібний з їхнім колоніальний статус України.

Особливе місце серед цих країн належить Білорусі, рисами своєї історичної долі чи не найбільш тісно пов'язаній з Україною, яка внаслідок сприятливіших обставин дещо випередила Білорусь у своєму національному розвиткові. Уже згадувалося про вплив І. Котляревського на щойно народ-

---

[1] *Шерех Ю.* Зустріч з «Березолем». — У кн.: *Третя* сторожа — К., 1993. — С. 559 — 560.
[2] Стаття «Вірмения». — *Енциклопедія* українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 285.
[3] Стаття «Естонія». — *Енциклопедія* українознавства.— Львів, 1993. — Т. 2. — С. — 643.
[4] Стаття «Латвія». — *Енциклопедія* українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1258.
[5] Стаття «Литва». — *Енциклопедія* українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1300.

жувану тоді нову білоруську літературу. Дуже сильним був вплив Т. Шевченка на багатьох білоруських письменників, зокрема Ф. Багушевича, Алоїзу Пашкевич-Цьотку, Янку Купалу, Якуба Коласа, Максима Богдановича. Білоруською мовою було перекладено Т. Шевченка, а з пізніших письменників твори П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, О. Гончара, С. Тудора, М. Черемшини. Значним на формування білоруського театру був вплив театру українського, зокрема трупи М. Старицького. П'єси українських драматургів часто виставляли дореволюційні білоруські аматорські гуртки. В умовах міжвоєнної Польщі, де опинилася частина українських і білоруських земель, представники обох народів активно співпрацювали й політично, що сприяло також культурним контактам і, між іншим, поглибленню українських культурних впливів на Білорусь [1].

Деякого поширення українська література набула навіть у Китаї (очевидно, унаслідок належності цієї країни до т. зв. соціалістичного табору і її жвавим зв'язкам з СРСР), де здійснено переклад на китайську мову творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, а з письменників радянського періоду перекладалися твори О. Корнійчука, О. Гончара, А. Головка, О. Довженка, Ю. Збанацького [2].

Натомість набагато слабшим було проникнення української літератури до найбільш впливових у світі країн Західної Європи.

Свідчить про це хоч би звернення до найпопулярніших джерел типу енциклопедичних словників, особливо на тлі відомостей про інші слов'янські літератури. Так, у найпопулярнішому, либонь, французькому енциклопедичному словнику «Nouveau petit Larousse» (Paris, 1969), що складається з двох частин — тлумачного словника французької мови та стислого енциклопедичного словника, — знаходимо досить велику добірку статей про російських і польських письменників. З російських письменників тут згадуються, зокрема, такі як Л. Андреєв, протопіп Аввакум, В. Бєлінський, О. Блок, І. Бунін, М. Шолохов, Ф. Достоєвський, І. Еренбург, О. Фадєєв, К. Федін, Д. Фонвізін, М. Гоголь, І. Гончаров, О. Горький, О. Грибоєдов, О. Герцен, С. Єсенін, В. Жуковський, В. Капніст, М. Карамзін, В. Короленко, І. Крилов, О. Леонов, М. Лермонтов, М. Ломоносов, В. Маяковський, Д. Мережковський, М. Некрасов, О. Островський, Б. Пастернак, О. Пушкін, М. Салтиков-Щедрін, К. Симонов, А. Чехов, Л. Толстой, О. Толстой, І. Тургенєв (загалом 38 письменників) [3]. З польських письменників тут згадані М. Домбровська, Я. Івашкевич, Я. Кохановський, І. Красицький, З. Красинський, А. Міцкевич, Ю. Нємцевич, Є. Ожешко(ва), Б. Прус, В. Реймонт, Г. Сенкевич, П. Скарга, Ю. Словацький, С. Виспянський, Т. Бой-Желенський, С. Жеромський (усього лише 16 письменників) [4]. Статей про польських письменників значно менше, ніж присвячених російським, до того ж часто незрівнянно нижчим за обдарованістю, ніж не згадані

---

[1] Стаття «Білорусь». — *Енциклопедія* українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 133—134.
[2] Стаття «Китай». — *Енциклопедія* українознавства. — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 1034.
[3] *Nouveau* petit Larousse. — Paris, 1969. — P. 1120,1155, 1179, 1183, 1193, 1249, 1291, 1300, 1312, 1330, 1334, 1341, 1373, 1374, 1382, 1407, 1426, 1447, 1452, 1458, 1459, 1476, 1477, 1478, 1503, 1527, 1556, 1578, 1590, 1619, 1702, 1726, 1737, 1739, 1673.
[4] *Nouveau* petit Larousse. — P. 1282, 1437, 1457, 1459, 1532, 1560, 1577, 1623, 1641, 1701, 1704, 1786, 1792, 1792.

польські, проте все-таки їх досить багато. На цьому тлі українська література представлена вкрай убого. З неї згадано лише самого Т. Шевченка [1]. Прізвища жодного іншого українського письменника словник не згадує.

Не набагато більше пощастило українській літературі і в німецькому енциклопедичному словнику «Лексикон світової літератури» («Lexikon der Weltliteratur»), незважаючи на спеціальний характер видання і на те, що з провідних народів Західної Європи німці уже хоч би з найбільшої географічної близькості до слов'янських народів є найобізнанішими з українською літературою. Варто додати й те, що протягом частково XVIII, а також XIX і початку XX ст. такі українські землі, як Галичина, Буковина й Закарпаття входили до складу однієї з німецьких держав — Австро-Угорщини. Проте з української літератури тут розглянуто в окремих статтях (якоїсь загальної оглядової статті в «Лексиконі» немає) лише творчість І. Вишенського, Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Корнійчука, М. Стельмаха, О. Гончара. Звичайно, цей список імен набагато повніший від французького, де згадано самого Шевченка, проте й у ньому не можуть не здивувати прикрі лакуни (брак, наприклад, таких письменників, як П. Куліш, В. Винниченко або О. Кобилянська, В. Стефаник). Очевидно, певною мірою ці прикрі прогалини так само, як і повний брак будь-якого із письменників-емігрантів, зумовлені причинами ідеологічного характеру: «Лексикон» видано в НДР, де, як і в Радянському Союзі, найбільш важила «ідеологічна чистота» письменника [2].

Ще менш обізнані з українською літературою в англосаксонських країнах, а також в Іспанії і в країнах іспанської й португальської мови, куди здебільшого дійшло хіба що відлуння Шевченкової поезії або окремі випадкові твори, наприклад роман «Тигролови» І. Багряного, перекладений кількома європейськими мовами, що викликав інтерес до себе, мабуть, своїм пригодницько-екзотичним сюжетом [3]. Отже, світові ще треба буде відкривати для себе українську літературу, яка, безсумнівно, має певну кількість письменників і творів, вартих уваги світу, хоч водночас порівняно небагата на прозові твори великого обсягу, типу однотомних романів або романів-епопей, «романів-рік», яких не бракує в розвинених літературах світу. В українській літературі, щоправда, вони почали з'являтися. Це й багатотомний історичний роман Б. Лепкого «Мазепа», і ближчі до сучасності

---

[1] *Nouveau* petit Larousse. — P. 1246.

[2] *Lexicon* der Weltliteratur. — 2. Aufl. — Leipzig, 1966. — S. 98, 269—270, 299—300, 395—396, 414—415, 416, 416—417, 427, 538—539, 668—669, 688—689, 716, 735, 795—796, 797, 839—840, 843.

[3] Загалом складається враження, що у згаданих англосаксонських країнах, як і в Італії, а також у країнах іспанської й португальської мов з української літератури більш-менш відомий лише Т. Шевченко, якого англійською мовою перекладала ще Е.-Л.Войніч. Можливо, справу ознайомлення англо-, іспано- й португаломовного світу візьме, — якщо не взяла (пор.: переклади Дж. Віра на англійську Т. Шевченка), — українська діаспора англомовних країн, Аргентини й Бразилії. Що стосується Італії з дуже кількісно малою частиною української діаспори, то тут більше варто покладатися на зусилля італійських славістів та україністів. Свій внесок у цю справу має внести й материкова Україна зусиллями українців, добре обізнаних з іноземними мовами. Уже їхніми слідами в майбутньому можуть піти поки ще нечисленні україністи неукраїнського походження як перекладачі української літератури європейськими та іншими мовами світу.

романи У. Самчука «Волинь», «Ост». Але українській літературі не пощастило досі і в тому, що жоден з українських письменників, навіть із тих, хто міг би на це претендувати і хто проектувався як можливий претендент, не дістав Нобелівської премії, хоч серед них були й такі гідні представники української літератури, як І. Франко, В. Винниченко, У. Самчук. Проте якщо згадаємо, що навіть російська література, що розвивалася в значно сприятливіших умовах з початку XVIII ст., привернула до себе увагу світу лише наприкінці XIX ст., а перших лауреатів Нобелівської премії дістала лише в XX ст., ця обставина не повинна особливо дивувати [1].

Українська історія, дальша і ближча, яку, за словами В. Винниченка, можна читати тільки з бромом, саме завдяки своєму драматизмові містить надзвичайно багато захопливих сторінок, які потенційно є прекрасним матеріалом для геніального роману (і не одного), кіно- або телесеріалу, опер, ораторій і симфоній. Якщо їх ще не створено, то головним чином тому, що цьому заважає як уже згадувана неповнота нації, так і брак стабільної міцної держави, яка б дозволила на врівноважену і виважену, спокійну й зосереджену творчість, а не на постійні «мобілізації і маневри», спричинені черговими національними катастрофами, коли письменник мимохіть мусить стати вояком і звузити свій кругозір до прицілу снайперської гвинтівки, щоб не наразитися на закид духовного дезертирства або не дістати ганебного прізвиська «партача життя» (як свого часу В. Винниченко).

Нація у постійній боротьбі за життя, за виживання, нація в облозі, звичайно, не може дозволити собі на розслаблення, і через це в ній стають непопулярними назагал поети або письменники-гедоністи, що кличуть до радощів життя, розкривають усю розмаїтість людського щастя в світі рідної природи, дружби, кохання. Але тим самим зменшується й привабливість літератури. Бойові заклики і марші привабливі лише для тих, хто став частиною нації і глибоко відчуває її потреби. Той же, хто ще стоїть віддалік, хто тільки придивляється до національної культури й мови, може бути знеохочений, відштовхнутий від них. Йому насамперед треба ще відчути їхню красу і здатність відбивати найрізноманітніші, найтонші порухи душі. Лише відчувши, що в українській літературі вона знайде те саме багатство, що містить у собі більш спокійна, менш заанґажована в справу боротьби за життя нації

---

[1] Тут спеціально не порушено ще й питання перекладів українською мовою творів інших (неукраїнських) літератур світу, оскільки ця важлива тема, що вимагала б для себе багато місця й уваги, уже неодноразово порушувалася. На сьогодні обсяг перекладеного вже українською мовою з найрізноманітніших мов світу, як європейських, так і східних, дуже великий, хоч не можна говорити, що вичерпано перекладами геть усе варте уваги, не говорячи вже про потребу удосконалень або нових перекладів уже перекладених творів. Анкетне опитування, що в 20-ті роки провадилося на теренах підрадянської України, виявило, що в Україні на першому місці за читаністю стоять письменники й твори, перекладені переважно із західноєвропейських літератур, на другому — твори російської літератури і лише на третьому української (пор.: *Сивокінь Т. М.* Одвічний діалог (Українська література і її читач від давнини до сьогодні) — К.: Дніпро, 1964. — С. 192—193). Звідси зрозуміло, що питання досконалих українських перекладів усього найкращого із світового письменства з-поза меж російської літератури (краще з якої також слід перекладати) має першорядну вагу, бо в Україні досі домінують російськомовні переклади. Заохотити читати українця (навіть російськомовного) українську перекладну літературу означає заохотити його взагалі до читання українських книжок, згодом і оригінальних. Щодо цього велику справу здавна робив і робить часопис «Всесвіт», який часом своїми цікавими публікаціями заохочував до читання українською мовою навіть етнічних росіян з-поза меж України.

європейська література (чи західноєвропейська, чи слов'янська, російська або польська), така людина зацікавиться нею, візьме до рук українську книжку [1]. Ось для чого потрібні і «партачі життя», і література всіх ґатунків і рівнів, від добре написаної т. зв. бульварної й напівбульварної до найвищої класичної, яка б не цуралася нічого, жодних цікавих для людини тем.

Поки що, аналізуючи вже наявне в українській літературі, можна зазначити, що в ній найбільшою мірою розвинена поезія — від дрібніших форм ліричного вірша до речей великого обсягу, як поема Юрія Клена «Попіл імперій». Досить розвиненою є українська драматургія, хоч далеко не вся вона є сценічно, у тому числі серіально, освоєною. Це стосується як театру Лесі Українки, так і такого великого начебто створеного для кіно- і телесеріалу твору, як своєрідний роман у драматизованій формі Василя Мови-Лиманського «Старе гніздо і молоді птахи», де йдеться про долю двох поколінь кубанського козацтва. Що ж до української прози, то в ній найбільшого розвитку досягли жанри малої й середньої прози — новели, оповідання, повісті. Український роман щойно починає розвиватися. Ще не створено романів такого масштабу і значущості, на які так багата російська, польська і західноєвропейська література, типу російських «Війна і мир» або «Анна Кареніна» Л. Толстого, «Злочин і кара» або «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського, або ж польських, таких як «Лялька» й «Фараон» Б. Пруса, «Трилогія» Г. Сенкевича, «Ночі і дні» М. Домбровської, або «Будденброки» Т. Манна — у німецькій, «Мадам Боварі» Г. Флобера, «Жан-Крістоф» Р. Роллана — у французькій, «Сага про Форсайтів» Дж. Голсуорсі в англійській літературі. Саме завдяки подібним творам ці літератури здобули собі світове визнання [2].

Вадою української культури, однак, є не тільки те, що вона ще не має, а й те, що вона ще не досить розкрила світові, а найголовніше своєму народові, уже наявне. І з цього погляду великим досягненням є поява українською мовою «Енциклопедії українознавства», що виявляє для українців усе вже створене ними в галузі літератури, мистецтва, науки. Не менш важливою, уже для світу, буде подібна ж енциклопедія, що готується англійською мовою, для пізнання досягнень українців в усіх галузях культури.

---

[1] Тут видається доречним порівняння свідомих українців із вояками, що їх беруть до війська на підставі мобілізації, які перебувають у стані мобілізаційної готовості. Що ж до українців «несвідомих», надто російськомовних, то це лише потенційні рекрути, що можуть піти до війська тільки добровільно. Перші навіть не потребують закликів і маршів, бо знають, за що мають воювати. Другі ще несвідомі цього і тому слід насамперед, показати їм усю широчінь і привабливість українського (і україномовного) світу, відбитого в українській літературі, у якій вони мають знайти все, що тільки може привабити людину найрізноманітніших смаків. Тільки відчувши, наскільки цей світ багатий, і зрозумівши, що за нього варто боротися, вони будуть готові сприйняти як близьку собі й закличну бойову поезію, якої так багато в незабутніх національних героїв України — Олени Теліги й Олега Ольжича (див., зокрема, добірку їхніх поезій: *Дороговказ.* Поезії О. Теліги та О. Ольжича. Фундація ім. О. Ольжича: Видавництво ім. О.Теліги. — К., 1994). До цієї героїчної поезії треба ще дорости.

[2] Поки що з огляду на україномовну неповноту життя великих міст свого Сходу українська проза в слов'янському світі явно поступається не тільки російській і польській, а й скромнішим від них чеській, болгарській, сербській, хорватській, словенській. Мовну поліфонію, потрібну для сучасного реалістичного роману, дія якого переважно пов'язана з життям великого міста, може забезпечити тим часом тільки Західна Україна. Отже, тут дальший розвиток літератури безпосередньо пов'язаний зі змінами в мовній дійності: що більше поширюється і ввійде в повсякденний побут східноукраїнського міста українська мова, то ширшим стане простір для творчості українського письменника-прозаїка.

Досі йшлося лише про одну, хоч і важливу, галузь культури — літературу і якоюсь мірою пов'язаний з нею театр.

Меншого розвитку досягла українська кінематографія, хоч і тут були видатні досягнення у 20—30-х рр. (фільми О. Довженка «Звенигора», «Земля», «Арсенал») або в післявоєнний період («Тіні забутих предків» С. Параджанова).

Що стосується української науки, то поки що головним її спрямуванням був розвиток суспільних наук — мовознавства, літературознавства, історії. У галузі мовознавства відзначаються багатством свого змісту праці Л. Булаховського, О. Синявського, А. Кримського, І. Огієнка, А. Білецького, О. Мельничука. Певним підсумком зробленого, зокрема в галузі вивчення української мови, є видана вперше в Україні енциклопедія «Українська мова» [1]. Серед літературознавчих важливе місце посіли праці С. Єфремова, М. Зерова, Д. Чижевського, М. Возняка, О. Білецького. Серед праць істориків чільне місце належить працям М. Грушевського, Д. Багалія і Д. Дорошенка [2].

Усі ці праці разом зі згаданими попередньо літературними творами сприяли виробленню і збагаченню української мови і водночас стимулюють інтерес до української мови, якою їх написано.

Іншою ділянкою, де особливо успішно й інтенсивно розвивалася українська культура і відповідно мова, були агрономія і цикл біологічних наук, що пов'язаний з нею, як і взагалі із сільським господарством. Це природно випливало з того, що українська мова, витискувана з міст, завжди знаходила собі притулок на селі, яке нею повсякчас користувалося. Видатним українським садівником був Л. Симиренко, професор хліборобства А. Терниченко, редактор багатьох сільськогосподарських часописів, і багато інших учених. Саме наявність розвиненого сільського господарства і значних наукових сил, що ним займалися в Україні, сприяла тому, що після 1905 р. (після скасування заборони застосування української мови) відразу з'явилося кілька часописів українською мовою, спеціально присвячених сільськогосподарським питанням: «Хлібороб» (Лубни, 1905; Харків, 1907—1918), «Рілля» (Київ, 1910—1915, 1917—1918), «Українське бджільництво» (Київ, 1906—1914), «Українське пасічництво» (Київ, 1914—1919). У 20-ті рр. постали численні періодичні видання подібного ж спрямування: «Вісник с.-г. науки та дослідної справи», «Сільський господар», «Український агроном» тощо. Численними були також представники українських біологічних наук (фізіологи: О. Богомолець, М. Стражеско; ботаніки: В. Липський, О. Яната, К. Зеров; зоологи: М. Шарлемань, Л. Лебединський та ін.), що працювали в системі академічних інститутів. З огляду на це

---

[1] *Українська* мова: Енцикл. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 750 с.

[2] Незважаючи на розвиток усіх галузей науки в Україні і на еміграції, усе-таки внаслідок несприятливих обставин розвитку української культури в умовах бездержавності, в Україні особливо Східній, виникла значна диспропорція між українськими (тобто насамперед українськими **мовно**) суспільними і іншими науками, особливо точними й технічними, яка тепер несприятливо відбивається на розвитку і зміцненні української держави: якщо українських представників суспільних наук (за винятком економіки) багато, то в інших науках їх мало. А це гальмує розвиток і зміцнення національної економіки, без якої не може зміцніти держава.

розроблялася відповідна термінологія і з 20-х років виходили періодичні видання, такі, як «Український ботанічний журнал» (у 30-х роках «Журнал Інституту ботаніки УАН»), «Український зоологічний журнал», «Збірник праць Зоологічного Музею УАН», «Медичний журнал АН УРСР», «Мікробіологічний журнал».

Надмірна централізація, що панувала в СРСР, зумовила те, що з дев'яти медичних журналів, видаваних в Україні, чотири виходили російською мовою. Викладання велося російською мовою. Це не сприяло розвиткові медичної термінології українською мовою, яка більшою мірою розвивалася в українській діаспорі (Українське лікарське товариство в Америці видає журнал «Лікарський Вісник», який до кінця 30-х років виходив у Західній Україні). Проте українська культура і в галузі медицини нагромадила чимало цінного, у тім числі відбитого в мові й термінології: адже ще в 1912 р. у Львові почав видаватися перший у світі медичний журнал українською мовою «Здоров'я». Відтоді українська медична термінологія, незважаючи на перешкоди, безперервно розвивалася (зокрема, за допомогою таких наукових інституцій, як Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові). Отже, є всі підстави сподіватися, що і в цій галузі українська культура і відповідна ділянка мови успішно надалі розвиватимуться, а тим самим буде забезпечено всебічність розбудови української культури і її впливу на культуру світову.

Українська мова знайшла своє застосування і в математиці, хоч ще меншою мірою, ніж у медицині. Проте в Київському університеті у 60-х роках читалися українською мовою лекції з математики, у тому числі вищої. Це дозволило видати двотомну «Енциклопедію кібернетики», перше в світі подібне видання, причому здійснене українською мовою. Сприяло цьому те, що математична термінологія в Україні розвивається починаючи з 1897 р., коли в рамках Математично-природописнолікарської секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові змогли публікувати свої праці українські математики В. Левицький, М. Чайковський та інші.

Найменш розвиненими в Україні українською мовою є технічні науки, хоч не можна сказати, що в цій галузі нічого не робилося. Адже тривалий час у Чехословаччині існував Український технічно-господарський інститут в Подєбрадах, де, зокрема, викладав проф. Шовгенів, фахівець технічних наук, батько Олени Теліги. Таким чином, і галузь технічних наук не є для української мови цілком неприступною новою ділянкою. І тут є вже певні основи, які вимагають лише свого розвитку й розбудови.

З усього викладеного випливає, що, незважаючи на всі перепони і перешкоди, які виникали на шляху розвитку української мови, вона їх успішно долала й долає завдяки тому, що мова ця спирається на розвиток досить різнобічної культури. Завданням її є не стільки вже якісний, скільки кількісний розвиток, оскільки основні щаблі його вона вже подолала, ставши з мови, лексично обмеженої, мовою, здатною обслуговувати всі ділянки людської як фізичної, так і інтелектуальної діяльності.

Залишається, однак, потреба порушити питання використання української мови в сфері господарської (ділової, економічної, фінансової) діяльності і в правничій сфері. Тут, як і в багатьох інших ділянках, багатий досвід нагромаджено в Західній Україні, де з кінця минулого століття інтенсивно розвивали-

ся різноманітні українські інституції подібного спрямування, а пізніше, у 20 — 30-ті роки набув великого розмаху кооперативний рух, який обслуговувався як підприємцями й фінансистами, так і правниками-українцями.

Не є українська мова недорікою й у військовості, оскільки українське військо в його конкретному втіленні у військових формаціях Українських Січових стрільців, найкращих частин війська УНР, а пізніше Української повстанської армії, мало свою історію, традиції і вироблену військову термінологію, зокрема мову військових команд [1].

Таким чином, українська лексика в усіх своїх виявах — мистецькому, адміністративно-діловому, правничому, науковому (в усіх основних ділянках) — уже досить вироблена, хай не скрізь однаковою мірою, щоб забезпечити функціонування мови в усіх сферах національної культури в найширшому розумінні цього слова. Скрізь для цього закладено міцні підвалини, і завданням є дбайливо стояти на сторожі вже нагромадженого багатства, активно його розвивати і вдосконалювати, енергійно розповсюджуючи знання й використання української мови.

Проте важливо знати й перспективи розвитку української національної культури і мови. Одним із нерідко чуваних у колишньому Радянському Союзі і часто повторюваних приспівів до всіляких розмов про потребу розвитку національних мов і культур або про їхній занепад полягав у вказівці на те, що, мовляв, увесь розвиток людства веде до того, що з часом усі національні мови й культури повинні відмерти і на їхній основі постане якась єдина грандіозна вселюдська мова і культура. Одні казали, що цей процес іде дуже швидко, інші — що подібне настане нескоро, але в усякому разі це неминуче.

Хоч усілякі далекосяжні прогнози ризиковані, оскільки йдеться про розвиток української мови й культури, де потрібно чимало зусиль, цікаво з'ясувати бодай у загальних рисах, наскільки вірогідні згадані пророцтва і наскільки важливо (чи неважливо) на них зважати. Цьому й буде присвячено наступний розділ.

---

[1] Українська наука й сучасне життя в його найрізноманітніших формах, що особливо успішно почали розвиватися з початку 1890-х рр. у Галичині у формах української літературної мови, яка являла собою синтез південно-східного наріччя (як основи) із південно-західним (як його істотне збагачення, особливо в лексиці й термінології), з того часу пройшли великий шлях і тим самим заклали основи для усталення й належної розбудови української культури. Успіхи її були б, звичайно, незрівнянно більшими, якби систему літературної мови постійно не намагалися розкласти, зруйнувати, нівелювати відкриті або приховані русифікатори, що діяли таким чином в імперських інтересах Росії. Проте ці деструктивні зазіхання могли тільки загальмувати розвиток мови, але аж ніяк її не зруйнувати. Очевидно, у дальшому не варто «винаходити уже винайдених велосипедів» у тому, що було здобуто і набуто в галузі української лексики і термінології, а максимально його використати, тим більше, що нові «здобутки» становили здебільшого не стільки якісь цінні зміни або вдосконалення, скільки спотворення, зумовлені накинутою ззовні тенденцією до якомога більшого зближення з «великою російською мовою», — явище не потрібне ані українській, ані російській мові. Щодо останньої, то наслідком цього зближення було затирання межі між ними, через що до російської мови починали проникати численні і зовсім зайві українізми. Однак це знову ж таки окрема тема, яка потребує спеціального розгляду десь поза межами цієї книжки, присвяченої історії і сьогоденню української мови.

ПЕРСПЕКТИВА МОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА (МНОЖИННІСТЬ — ОДНИННІСТЬ) І МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Значення мови як знаряддя культури, їхня взаємопов'язаність і взаємозалежність, що було з'ясовано в попередньому розділі, безперечні. Що вища культура народу, духовна і матеріальна, то вища й міцніша позиція його мови. Проте і в загальнотеоретичному плані, і в аспекті суто практичному (це особливо стосується мов занепалих і не безперечно необхідних) раз у раз виникає питання про те, якою має бути дальша доля національних мов і культур, на як довгий час їхнього існування можемо розраховувати. Ніхто із поважних мовознавців, наскільки відомо, такого питання не ставив, хоча час від часу, — особливо характерним це було для кінця XIX — поч. XX ст., — дехто з них (напр., А. Мейє) висловлював думку щодо певної абсурдності багатомовності, яка, мовляв, суперечить зближенню особливо в верхніх соціальних прошарках Європи (у способі життя, одязі, засобах пересування тощо)[1]. Про неминуче зближення і навіть злиття націй, тобто їхню ліквідацію, говорили й представники марксо-ленінського спрямування[2], певну данину поглядам яких віддав і автор цієї праці, доки критично їх не переглянув[3]. Погляд на неминуче злиття націй, тобто на перетворення всього людства, по суті, на одну вселюдську націю, у більш чи менш категоричній формі висловлюваний різними, як правило європейськими, ученими й політичними діячами, природна річ, пов'язувався із твердженнями про феномен виникнення єдиної вселюдської мови, що нібито супроводжує цей процес. Особливо довго цей погляд жив у Радянському Союзі. Ще Сталін, який приділяв певну увагу національному питанню, на XVI з'їзді партії висловив думку про те, що в період перемоги соціалізму у світовому масштабі національні мови неминуче повинні злитися в одну спільну мову, яка не буде «ні великоруською, ні німецькою», а чимось новим[4]. У руслі того ж погляду виникали й окремі футурологічні лінгвістичні праці, у яких, судячи з формулювання, думка про неминучість постання єдиної мови людства не викликала жодного сумніву[5].

Причин виникнення подібного погляду саме наприкінці XIX — на початку XX століття кілька. Однією з них, напевне, було те, що на цей час європейський імперіалізм мало не всю решту земної кулі перетворив на свої колонії й напівколонії. Тим самим у сфері світової культури (особливо науки) майже неподільно панували три західноєвропейські мови:

---

[1] *Meillet A.* Les langues dans l'Europe nouvelle. — Paris, 1918. — P. 9—13.
[2] *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання. — Повн. зібр. творів. — Т. 24. — С. 111—145; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття (Нариси політичної історії). — К., 1993. — С. 77—78.
[3] *Ткаченко О. Б.* Освещение результатов взаимодействия языков / Современное зарубежное языкознание. (Вопросы теории и методологии). — К., 1983. — С. 57—58.
[4] *Сталін Й.В.* Твори. — К., 1951. — Т. 13. — С. 7.
[5] *Свадост Э.* Как возникнет всеобщий язык? — М.: Наука, 1968. — 287 с.

французька, німецька й англійська. Часом же видавалося, що запанує одна з них, французька або англійська. Близькість цих мов, особливо в науковій лексиці, оскільки в обох переважали романські (латинські) і грецькі елементи, злиті з латинськими, могла створювати ілюзію, що до вироблення спільної мови людства буквально кілька кроків і це «прогресивне» явище гальмують лише «відсталі націоналізми» відсталих народів, частково Європи, переважно ж інших континентів. Близькості перспективи перемоги якоїсь однієї великої мови начебто сприяло те, що значна частина території земної кулі перебувала в пануванні кількох імперій або континентального типу, або з великими заморськими володіннями. Це були Австро-Угорщина, Німецька й Оттоманська імперії в Європі (остання також в Азії й Африці), а також великі колоніальні держави із заморськими володіннями — Англія (Британська імперія), Франція, а початково також Іспанія й Португалія і навіть Бельгія та Нідерланди. Усю Східну Європу і північ Азії обіймала Російська імперія. Однак поступове звільнення багатьох народів з пут колоніальної залежності приводило до появи дедалі нових і нових національних держав, а разом з ними і до виникнення чимраз більшої кількості національних, державних і офіційних мов. На прикладі Європи це ілюструють згадані вище етапи її історії у вигляді (I) Віденського конгресу (1815 р.), (II) Версальської мирної угоди (1919 р.) і (III) Потсдамської конференції (1945 р.) і, відповідно, наявні на той час державні та офіційні мови [1]: якщо у 1815 р. їх було всього 13, у 1919 р. — 27, то на 1945 рік їх уже існувало 35. У післявоєнний час список цей ще збільшився, бо до згаданих вище додалися ще 6 мов. У такий спосіб кількість державних і офіційних мов у Європі за час з 1815 р. до 50—60 рр. XX ст. збільшилася більш ніж утричі, і ніщо не вказує на те, щоб цей процес припинився або, тим більше, виникло явище «згортання» процесу набуття мовами статусу державних або офіційних мов, бо на порядку денному стоїть питання про піднесення до рангу державних або офіційних ще кількох мов Європи. Той самий процес спостерігається й на інших континентах земної кулі: в Азії це унікальне явище відродження гебрайської мови (івриту), в Африці набуття рангу державних або офіційних мовами суахілі, хауса, малагасійською, у Південній Америці дедалі більше розвиваються мови кечуа й гуарані, у Північній — гренландська (ескімоська мова Гренландії), в Австралії й Океанії — маорійська мова в Новій Зеландії. Усі ці та безліч інших мов дедалі впевненіше заявляють про своє існування і разом із тим поступово підвищують свій соціолінгвістичний статус, стаючи

---

[1] До державних мов, на думку автора, належать ті мови, які цілком самоствердилися в процесі їхнього вживання і стали не тільки загальнонаціональними, але й загальнодержавними. До офіційних належать мови, що визнані як такі і можуть обслуговувати офіційні установи, але такого поширення, як державні, не здобули і через це їхнє використання навіть як офіційних є більш-менш факультативним (до таких, тобто офіційних, мов у Радянському Союзі належала, зокрема, українська). З огляду на непослідовність процесу піднесення офіційного рангу мов деякі з їхніх кваліфікацій мають лише відносну точність. Так, зокрема, словацька мова почала як офіційна використовуватися десь з 1919—1920 рр., проте невдовзі в Чехословаччині виникла «теорія» т. зв. чехословацької мови, якою роль словацької зводилася мало не до ролі якогось дублету чеської, і тільки з 1945 р. словацька набула більш визнаного статусу офіційної, а згодом державної.

державними, офіційними або прямуючи до цього стану. У світлі цих фактів уявлення про те, що кількість мов, які обслуговують людство, буде скорочуватися, та що це відбудеться протягом найближчого майбутнього, виглядає якщо не цілком застарілим, то принаймні вимагає критичного перегляду. Тим більш критично маємо поставитися до думки про те, що внаслідок цього процесу людство в більш або в менш віддаленому або навіть в огляданому майбутньому прийде до однієї єдиної вселюдської мови, і що це водночас означатиме відмертя всіх національних мов, якими воно нині користується.

Проблема однинності або множинності мовного життя людства в перспективі майбутнього має два боки — теоретичний і практичний, або, точніш кажучи, практично-психологічний. Теоретичний постає з огляду на появу дедалі більшої кількості мов офіційного й державного рангу, з якими треба рахуватися і які треба посилено вивчати, а це у свою чергу, викликає інтерес до тенденцій подібного мовотворчого і мовоствердного процесу і до того, що треба робити для його впорядкування та для того, щоб попри багатомовність народів існували й якісь мовні «містки» між ними. Пов'язаний із цим практично-психологічний бік зумовлений тим, що футурологічна перспектива розглядається по-різному з боку гноблених народів, розвиток мов яких усіляко гальмується державами, що над ними панують, і — зовсім інакше — з боку представників народів, мови яких просперують і поширюються, часто коштом витискуваних ними «слабких» мов. Якщо перші знаходять моральну підтримку своїм прагненням у процесі мовного самоствердження інших народів, то другі, навпаки, підкреслюючи незручність багатомовності, убачають «прогресивність» саме в поширенні великих «світових» мов коштом витіснення мов менших і слабших, посилаючись на це як на об'єктивний процес, хоча часто (як, наприклад, у царській Росії та в Радянському Союзі) це досягається абсолютно аморальними й нелюдськими суб'єктивними методами терору (інтелекто-, етно- й геноциду). Висловлюється це легко, оскільки представникам останніх народів це «не болить»: адже їхня мова поки що панує, ніщо їй не загрожує [1].

Носії панівних, домінуючих мов, говорячи про прогресивність дедалі більшого зменшення кількості мов і тим більш про пізніше вироблення єдиної мови людства, аргументують це потребами людства, якому простіше буде здійснювати свої завдання, користуючись однією мовою, ніж багатьма, що зумовлює потребу перекладів і значно уповільнює налагодження дедалі більшої кількості глобальних справ.

Носії або представники пригнічених мов аргументують потребу їхнього розвитку тим, що це сприяє освіті народів, носіїв цих мов, а також нормальному розвиткові і моральному зміцненню їх, адже народ утискуваний, мова якого обмежується, не дозволяється, висміюється, — калічиться і морально, і розумово. Мораль захитується, бо він, цей народ, мимохіть відчуває себе менш вартісним, а це принижує його людську гідність, розум

---

[1] Проте доля мінлива, і нерідко колись панівні народи та їхні мови повністю або частково можуть опинитися в загрозливому становищі (поляки з панівною польською мовою в Речі Посполитій до кінця XVIII ст. в умовах поділеної Польщі, німці Південного Тиролю в XX ст., яким загрожувало-зіталійщення тощо). Тому фактично й мовно просперуючі народи мають бути зацікавлені в справедливому (рівноправному) становищі всіх народів з їхніми мовами.

розвивається гірше, бо такий народ має долати мовний бар'єр під час набуття знань. Крім того, підставно висувається й інший, естетичний критерій: людство з однією мовою виглядало б збідненим, одноманітним.

В аргументації тих і других є раціональні моменти. Але, як і в кожному випадку, не виключена й певна «надлишковість», спричинена емоційністю дискусії. Для того, щоб відповісти на питання тенденцій огляданого майбутнього розвитку мов, щоб зрозуміти, чим пояснюється піднесення соціолінгвістичного статусу дедалі більшої їх кількості, слід перш за все зрозуміти потребу в наявності **різних** мов у світі, розбіжності між ними, збагнути, чи є їхня поява наслідком випадковості, якогось своєрідного «стихійного» лиха, — типу легендарного змішання мов Богом для припинення будівництва Вавилонської вежі, — чи це випливає з якихось глибинних причин, коріння-чись в особливостях розвитку самого людства.

При уважному ознайомленні зі співвіднесеністю між мовою і умовами життя народу, який нею користується, стає дедалі яснішим, що кожна з мов світу виникла не випадково: вона ідеально пристосована до відбиття способу життя народу. Насамперед розбіжність між мовами, і не тільки в відмінності між словами, що позначають ті самі поняття, а й між, так би мовити, набором понять і відповідних слів, виявляється в лексиці. Це пояснюється як своєрідністю клімату, природи, чергувань пір року, так і (з огляду на це) своєрідністю занять і способу життя мешканців тієї чи іншої частини земної кулі, носіїв поширеної там мови. Розбіжності, зумовлені різними природними умовами, існують навіть між близькоспорідненими і розташованими відносно недалеко одна від одної мовами. Так, російській мові знаний поділ на чотири пори року: **весна, лето, осень, зима.** Польські географи, виходячи з особливостей клімату Польщі, менш континентального і відповідно з м'якшими переходами між порами року, налічують уже п'ять пір року: przedwiośnie, wiosna, lato, jesień, zima. В українській мові теж відоме слово **провесна** (або **провесінь**) на позначення тієї частини року, яка міститься між кінцем зими і початком весни. З огляду на цю розбіжність, наприклад, під час перекладу роману С. Жеромського «Przedwiośnie», назву якого можна точно перекласти українським «Провесна», російські перекладачі опинилися в клопітливому становищі і змушені були, не маючи точного лексичного відповідника, перекласти назву роману приблизно, описово — «Перед весной». Безперечно, тут є певна втрата. Російська мова (при всьому її багатстві) не була в спромозі відбити певну частину року, часовий проміжок, і тільки натякнула на те, про що йдеться. Ще більша розбіжність існує між мовами, розташованими в зовсім різних кліматичних зонах. У Європі чотири основні пори року. В екваторіальній Африці дві: 1) суха частина року і 2) період дощів. А в Заполяр'ї теж дві пори року, але вони ж в основному й дві пори доби: 1) полярний день і 2) полярна ніч. У ненецькій мові існує близько 40 слів на позначення різного стану і різних видів снігового й льодового покриття, а носіям багатьох мов, розташованих в екваторіальній зоні, взагалі невідоме поняття «сніг», звідки можливий і повний брак відповідного слова. Розбіжність виникає навіть між частинами тієї самої мови, коли внаслідок розселення носії тієї самої мови опиняються, як іспанці в Іспанії і Латинській Америці, в різних зонах земної кулі. Переважна частина

іспаномовної Латинської Америки розташована в Південній півкулі. Через це пори року в Іспанії і Латинській Америці не збігаються, і тому, наприклад, уругвайська поетеса Хуана де Ібабуру вірш «Березень» («Marza») починає словами «Осінь топленого золота» (Otoño de oro molido»), а у вірші «Літо» («Verano») змальовує «розквітлу в лютому долину» (Florece la llanura en el mes de Febrero). Слово invierno (в Іспанії «зима») у Центральній Америці має значення «період дощів», а в Венесуелі набуло семантики «злива» [1]. Розбіжності в лексиці виникають і в зв'язку з тим, що згадані природні умови країни змушують людей до різного способу життя, зумовлюють потребу у тих видах сільського господарства, промислів і промисловості, які в даній країні найдоцільніше вести. Потреба тонкого розрізнення різних видів снігового і льодового покриттів, згадана у випадку ненецької мови, пов'язана з тим, що головним заняттям ненців є оленярство і мисливство. Олені, як відомо, дістають собі корм з-під снігу. Через це важливо знати, наскільки товстий чи міцний шар снігу чи льоду. Важливо це й при полюванні, для того щоб знати, наскільки добре відіб'ються сліди звіра на снігу або наскільки легко переслідувати його на лижах. Отже, у мові віддзеркалюється різноманітність природних і господарських умов країни, її звичаїв і історії. Кожна мова у зв'язку з цим якнайкраще «спрофільована» для передачі всіх цих особливостей у своїй лексиці.

Це відбивається й у фразеології, навіть начебто такій безбарвно-нейтральній, як способи вітання, під час яких висловлюється побажання найкращого тому, кого вітають. Якщо в Європі найкращим побажанням-вітанням було побажання здоров'я [лат. Salve!, укр. Здоров (був би)!, болг. Здравей!], то вже на Близькому Сході з його частими війнами, де здоров'я і навіть життя залежали від миру, найкращим вітанням було побажання миру (гебр. Šalom alexem!, араб. Säläm aläjkum! — «Мир вам!»), а в Грузії, де неодноразово пересвідчилися, що поганий мир, що став наслідком поразки, гірший за війну, при зустрічі вже здавна бажають перемоги [груз. Gamardžoba! (привітання) походить від слова gamardžveba — перемога, отже, грузинське вітання означає «Перемогу (бажаю)!»]. Тим більше розбіжностей у фразеологічних ідіоматизмах: так, в індонезійській мові існує фразеологічний зворот anak dipangku dilepaskan, beruk dirimba disusukan — букв. «кинути своє немовля і годувати груддю мавпу в лісі» (= турбуватися про чужі справи, забувши про свої) [2]. Звичайно, подібний зворот міг виникнути лише там, де жило багато мавп на волі, а не там, де їх можна було зустріти лише в зоопарку. Дуже багато кожна мова має так званих ідіоматизмів, слів і зворотів, які позначають специфічні для кожного народу реалії і тому не дають змоги їх перекласти одним словом. Тому ці слова і звороти або можуть бути пояснені лише описово, або просто запозичаються без перекладу. Це назви своєрідних тварин і рослин, страв, звичаїв.

Є й граматична специфіка в різних мовах. Так, індоєвропейські мови в минулому усі, а в теперішній час значною мірою виявляли (або виявляють) таке явище, як граматичний рід. Це стало багатим джерелом образних

---

[1] *Степанов Г. В.* Испанский язык в странах Латинской Америки. — М., 1963. — С. 53.
[2] *Индонезийско-русский* словарь. — М., 1961. — С. 43.

порівнянь у поезії, уснонародній і літературній, коли, скажімо, дівчина порівнюється з калиною, березою, вербою, а хлопець із явором, кленом, дубом. У японській і корейській мовах, що не мають граматичного роду і яким через це явище порівняння людей з деревами чуже, розвинені зате особливі форми градуювання ввічливості, що мають свої спеціальні граматичні показники.

Очевидно, не позбавлені мови й своєї фонетичної специфікації, пов'язаної, мабуть, з тим, що особливості природи тієї країни, де функціонує певна мова, відбиваються на фонетиці за посередництвом т. зв. мовного символізму. Так, цілком можливо, що не випадково у кавказьких мовах спостерігається нагромадження приголосних при бідності голосних фонем (в убихській мові, одній з абхазо-адигських, налічується 80 приголосних фонем і 2 голосних) [1], а в мові маорі можливі слова, що складаються з самих голосних (кількістю до шести) [2]. У першому випадку гори з їхньою твердістю, жорсткістю, камінністю відбилися в насиченості приголосними, у другому — м'якість і переливчастість водної океанської стихії відбито нагромадженням голосних. Сукупність особливостей кожної мови пов'язана нерозривно з тим, що звуть національною ментальністю, яка є змістом кожної мови, а мова тією формою, що відбиває цей зміст. Ментальність — це національний дух народу, а мова — тіло, в якому втілений цей дух. І саме тому, що мова так тісно пов'язана з життям народу, її носія, так важко буває її витіснити і заступити іншою. Більше того, навіть коли цю мову витискає інша, її залишки дуже часто настільки трансформують мову, яка витисла попередню, що внаслідок цього виникає, щоправда на новій лінгвістичній основі, нова окрема мова, яка бере на себе завдання відбити ментальність асимільованого, але не стертого зі сторінок світової історії народу. Мова і народ перероджуються, виникають нова мова і новий народ, — причому внаслідок цього та інших асиміляційних процесів часто зникає й мова і народ асимілятори [3], але етнічна і мовна окремішність країни, що її було піддано асиміляції, зберігається. Усе це змушує дивитися на багатомовність і поліетнічність людства як на явища аж ніяк не випадкові, а цілком закономірні, що випливають з різноманітності рельєфу, природних умов і відповідно господарства, духовної й матеріальної культури, у найширшому сенсі слова в різних куточках земної кулі.

Про те, що виникнення множинності мов людства аж ніяк не випадкове, свідчать і наслідки лінгвістичних досліджень, які в кінцевому підсумку підводять до висновку про первісну мовну однинність людства, як, очевидно, й про його расову й етнічну однинність. Дійсно, якщо В. М. Ілліч-Світич і його послідовники підводять до думки про можливість існування ностратичної, або бореальної, мовної єдності, а М. Сводеш, американський лінгвіст, — про

---

[1] *Кумахов М. А.* Убыхский язык. — Языки народов СССР. — Иберийско-кавказские языки. — М., 1962. — Т. IV. — С. 690.

[2] *Крупа В.* Язык маори. — М., 1967. — С. 20.

[3] Найяскравіший документально (писемно) засвідчений приклад — це зникнення латинського [римського, або (пра)романського] народу і латинської (прароманськӧї) мови і поява замість них неолатинських (романських) народів і мов, але, очевидно, те саме явище започаткувало появу слов'янських і германських мов і відповідно зникнення праслов'янської і прогерманської мов, хоч це і не відбито писемністю.

надене-фінську мовну єдність, що стосується решти мов Північної півкулі, то А. Трombетті, а пізніш О. Мельничук доводять уже існування в минулому якоїсь прамови усього сучасного людства [1]. Деякі риси окремих рас, які можуть бути залишковими особливостями колишньої расової спільності [рожеві долоні у представників чорної (африканської) раси, залишки рослинності на обличчі чоловіків у представників жовтої (монголоїдної) раси] можуть бути свідченням також і пізнішого расово-етнічного розходження народів. Звідси можна було б, принаймні гіпотетично, робити висновок про те, що початково людство виникло на якійсь дуже обмеженій частині території земної кулі. У цей час воно могло становити один народ з одним расово-етнічним типом і однією мовою, що спричинювалося однаковими умовами життя цього первісного етносу, пралюдства. Згодом унаслідок розселення на величезні території з цього єдиного осередка, колиски пралюдства, початково єдиний расово-етнічний тип під дією різних природних умов почав трансформуватися в різні расові й етнічні типи, а первісна мова єдиного тоді з мовного погляду пралюдства почала розпадатися на дедалі більшу кількість окремих мов, які в свою чергу, внаслідок розходження і вторинних зближень давали нові й нові мовні родини. Звичайно, відбувалися й інші, інтеграційні процеси. Частина мов, не витримавши конкуренції із сильнішими мовами, поглиналася цими останніми, але, як уже зазначалося вище, не завжди ця інтеграція була повною, бо на ґрунті зближення внаслідок дії субстратів виникала просто нова мовна родина. Зближені на підставі засвоєння однієї мови народи трансформувалися, перетворюючись знову ж таки не на один народ, а на кілька народів, проте вже з новою лінгвістичною приналежністю. Зближення полягало, в кінцевому підсумку, у тому, що мови, які колись належали до різних мовних родин, ставали членами **однієї** мовної родини, але все-таки залишалися **окремими, різними мовами,** а **не ставали однією** мовою. Яскравий приклад цього — романські мови, наслідок романізації різних народів, як утім, мабуть, і германські або слов'янські, що виникли також, напевне, внаслідок відповідно мовної германізації або славізації (слов'янізації) різних початково неспоріднених народів.

Отже, швидше за все процес мовної диференціації людства — це процес цілком закономірний з огляду на те, що він спричинений цілою сумою дуже поважних причин. Процес цей навряд чи можна зупинити, тим більш надати йому протилежного спрямування — від множинності до однинності. Це було б схоже на такий самий волюнтаристський акт, як на намір, наприклад, повернути течію сибірських рік у напрямі з півночі на південь замість властивого їм напряму з півдня на північ, якщо не на щось набагато гірше. Кожному народові його мова найбільш зручна, бо вона нерозривно пов'язана з його ментальністю, зумовленою всією сумою особливостей його життя, історії, природи країни, де він мешкає. Якщо ж мова в чомусь виявляє свою недосконалість, яка постає внаслідок нерівномірного розвитку людства, коли одні народи випереджають інші (скажімо, у тих самих ненців при

---

[1] *Trombetti A.* L'unità d'origine del linguaggio. — Bologna, 1905. — 224 p.; *Мельничук А. С.* О всеобщем родстве языков мира // Вопросы языкознания. — 1991. — № 2. — С. 27—42; № 3. — С. 46—65.

високорозвиненій лексиці, пов'язаній із оленярством і мисливством, виявляється брак абстрактної лексики, потрібної для занять філософією і математикою, що досі їх не цікавили), то, як показує історичний досвід людства, будь-яка мова порівняно легко дає собі в цьому раду коштом як внутрішніх ресурсів, так і запозичень, прямих лексичних або опосередкованих семантичних, тобто за допомогою калькування. Про це свідчить приклад деяких споріднених мов. Так, обсько-угорські народи, мансі і ханти, що досі живуть переважно в тих умовах, що сприяли тільки заняттям, характерним і для їхніх давніх предків, — рибальством, мисливством, оленярством (характерним також для ненців), і тому не потребували високого розвитку науки з її абстрактним мисленням, то їхні найближчі родичі угорці, далекі родичі ненців, опинившись у центрі Європи, відчули гостру потребу в розвиткові всіх наук (бо інакше вони були б асимільовані сусідніми народами), а відтак розвинули відповідну лексику, фразеологічні звороти і пристосували свою лексичну й граматичну систему для передачі найтонших нюансів думки і почуттів. Унаслідок цього угорська мова не поступається нині ні в чому будь-якій іншій європейській (та індоєвропейській) високорозвиненій мові. Отже, будь-яка мова світу не може бути гальмом для розвитку на її підставі якнайрозвиненішої культури. І якщо будь-який народ високо цінує свою мову і одночасно прагне її зробити знаряддям високорозвиненої культури, він цього досягає.

Інша річ — багатомовність людства в контексті подібних високорозвинених мов. Людство тут рухалось знову ж таки від однинності або обмеженої кількості мов до їхньої множинності. Кількість високорозвинених мов у часи античності була незначною. Для західного Середземномор'я це була латинська мова, для східного — грецька, хоч на сході з грецькою якоюсь мірою конкурували єгипетська, а згодом — коптська (у Єгипті), арамейська і частково гебрайська. Утім, римляни і греки визнавали лише свої мови, розглядаючи інші як варварські. За раннього середньовіччя цей стан було успадковано з тією відмінністю, що на сході грецьку мову дедалі сильніше почала витискати арабська, доки межі поширення грецької не звузилися до самої Греції і частково Малої Азії. Загальною книжною мовою православного слов'янства стала староцерковнослов'янська (давня болгаро-македонська) мова, яка до XVI ст. обслуговувала й східних романців, румунів. Що стосується Західної і Центральної (католицької і пізніше протестантської, посткатолицької) Європи, то тут на кілька століть запанувала як загальноєвропейська латинська мова. Тільки поступово в конкуренції з нею відвойовували собі права національні мови Європи, але ще дуже довго, аж до XVII — XVIII ст., латинська мова залишалася мовою дипломатії і міжнародної науки. Почасти це було зручно, бо давало змогу, скажімо, ученому з Польщі чи України вільно листуватися або й розмовляти на наукові теми зі своїми колегами в Лондоні, Парижі, Лейпцигу, Болоньї, Саламанці і в будь-якому іншому науковому, університетському центрі Європи. Але водночас це й утруднювало доступ до науки, бо вимагалися довгі роки для засвоєння мови, яка не була властива жодному з народів Європи, хіба що приступнішою для представників романських народів. Доки європейська наука була цілком пов'язана з теологією і майже не виходила за межі суто абстрактних (теоло-

го-філософських сфер), а науці був властивий замкнений кастовий характер, як і духівництву, яке нею займалося або її контролювало, цей порядок речей толерувався. Однак бурхливий розвиток наук, пов'язаних із практикою, зокрема технікою, зажадав дедалі ширшого припливу людей практичного спрямування, яким не було коли заглиблюватися на довгі роки у вивчення складнощів латини, що стало особливо важким з огляду на те, що Ренесанс, змушуючи повертатися до класичної латинської мови, порвав із традицією т. зв. кухонної (середньовічної) латини, краще пристосованої до потреб повсякденності. Унаслідок цього сталося те, що можна охарактеризувати як мовну демократизацію освіти й науки. Релігія, культура й наука, особливо у протестантських країнах, дедалі більше переходили на національні мови, а коло застосування латини звужувалося аж доти, доки не почало майже виключно обмежуватися сферою класичної філології, медицини (особливо фармакології і анатомії), біологічної систематики. Крім того, латина разом зі включеними до неї грецькими лексичними і словотворчими елементами стала важливим будівельним матеріалом для творення нових інтернаціональних термінів, які відіграють роль своєрідних «суперстратних елементів», бо ввіходячи до різних європейських національних мов адаптуються до їхньої фонетики і відмінюються за правилами їхньої граматики. Щось подібне сталося й з іншими міжнародними і мало не єдино вживаними колись мовами в інших частинах земної кулі, особливо в Азії. Так, поряд із довго застосовуваною в Північній Африці, на Близькому Сході, в іраномовних країнах (Ірані й Афганістані) і в Середній Азії арабською мовою, яка витворила у свій час монополію, у тамтешніх націй, зокрема в дипломатії і науці, згодом відродилося вживання перської мови, почали чимраз активніше застосовуватися тюркські мови. В Індії і суміжних країнах, куди проник буддизм, поряд із санскритом і палі, чимраз більше їх витискаючи, почали вживатися новоіндійські (індоарійські) мови (гінді, урду, бенгалі, непалі), дравідійські (тамільська, телугу, малаялам та ін.), тибетська, монгольські мови. У зоні впливів китайської мови й цивілізації почали дедалі більше застосовуватися місцеві національні мови — корейська, японська, в'єтнамська, хоч раніше у Кореї, Японії і В'єтнамі для творення власної культури широко використовувалася китайська мова. І скрізь, хоча відповідні «учені» мови поступалися місцем національним мовам, ці останні зберігають значні сліди їхнього впливу. Так, в іранських мовах ісламської культури (тобто мало не в усіх, за винятком осетинської, іранських мовах) збереглася значна кількість арабізмів, які й досі використовуються для творення наукової лексики. У мовах, що зазнали впливу індоарійських мов санскриту і палі, значне місце посідають їхні лексичні елементи, чи як безпосередні лексичні запозичення, чи як семантичні запозичення (кальки). Те саме щодо китаїзмів стосується корейської, японської і в'єтнамської мов: їхня наукова і абстрактна лексика значною мірою пов'язана з китайською, яка й досі слугує невичерпним джерелом далекосхідних інтернаціоналізмів. З одного боку, як і в Європі, втрата латини у ролі міжнародної мови, так і зникнення (занепад) традиції використання тут місцевих міжнародних мов — арабської, індоарійських, китайської позбавили відповідну частину людства важливого мовного засобу міжнародних зв'язків. Проте, з другого боку, завдяки

переходові на місцеві національні мови освіченість стала надбанням не вузьких елітарних, кастово замкнених кіл, що могли присвячувати довгі роки вивченню чужих складних мов, а охопила набагато ширші кола. Тим самим відбулася (із набуттям щораз більшою кількістю мов рангу офіційних і державних) дедалі більша демократизація освіти, до культури почало поступово прилучатися все людство. Однак (і в цьому суперечливість процесу дедалі більшої множинності, визнаних як офіційні або державні, мов людства) це ж стало перешкодою для міжнародних зв'язків, потреба у яких ставала дедалі гострішою.

Очевидно, виходячи з досвіду минулого, найдоцільнішим видається тут єдиний шлях, обрання якоїсь однієї мови, яка б виступала паралельно з національною мовою кожного народу і могла використовуватись як засіб міжнародного спілкування. Природно, торкаючись питань соціолінгвістичної оцінки мов і їхньої відповідної класифікації, брали до уваги мови позатериторіального поширення і екстериторіальні (і, можна додати, мови екснаціональні). З перших, позатериторіальних, мов нібито найближчі до ідеалу міжнародної мови т. зв. світові мови. На цю роль найбільшою мірою можуть претендувати також екстериторіальні мови. Отже, начебто виявляється два головні шляхи розв'язання проблеми єдиної міжнародної мови.

Проте, як виявляється при найближчому і конкретнішому розгляді, справа виглядає набагато складніше, оскільки з погляду свого походження не становлять єдності й мови екстериторіальні. Їх умовно можна поділити на дві групи: 1) екстериторіальні мови постетнічні (непланові); 2) мови екстериторіальні позаетнічні (планові), інакше ще названі штучними, хоч це визначення неточне і багато в чому неправильне.

Серед прибічників використання як єдиної міжнародної мови якоїсь зі світових мов здобуло популярності порівняння змагання між цими мовами з олімпійськими іграми, у яких переможцем стає найсильніший спортсмен. Проте цей образ, який, справді, щодо мов відповідає дійсності, саме й «не спрацьовує» на тривалий час, а «на вічність» і поготів. Адже жоден із олімпійських чемпіонів ніколи не ставав **вічним** чемпіоном: завжди або, як правило, в наступних Олімпійських іграх, або в крайньому разі через кілька ігор його хтось перевершував. Так і з мовами т. зв. світовими, де так само постійно змінюється «чемпіон». Якщо брати до уваги хоч би приклад Середземномор'я, яким упродовж століть обмежувався обрій європейців, зокрема найрозвиненіших з них, греків і римлян, то тут на роль подібних «чемпіонів» протягом століть і навіть тисячоліть висувалися по черзі такі мови, як єгипетська, шумерська, аккадська (ассиро-вавилонська), грецька (особливо за часів полководця Олександра Македонського), латинська, услід за нею французька, яку в XVIII — на початку XIX ст. нерідко називали «третьою класичною (після грецької й латини) мовою». Деякий час на цю роль претендувала німецька мова (коли в першій половині 40-х років XX ст. нею вели своє мовлення мало не всі радіостанції Західної й Центральної, а часто й Східної Європи). Нарешті, у наш час на роль подібної міжнародної мови претендує англійська мова. Отже, весь час у світі йде змагання між живими світовими мовами і спостерігається тенденція до поступового, але постійно-

неухильного розширення «клубу» цих мов. До світових мов, тобто тих, що дістали особливо великого поширення, пов'язаного з їхнім практичним знанням, у певних зонах земної кулі, широко знаних і більшою або меншою мірою виучуваних у різних її кутках, з XIX ст. належать французька, німецька, англійська мови. У XX ст. до них приєдналася і перша слов'янська — російська мова. Крім того, хоч дещо менш поширеною в Європі, але зате надзвичайно впливовою на Американському континенті є іспанська мова. Усі ці мови пов'язані з Європою або (на інших континентах) походять з неї. З мов Азії чи не найпоширенішими є арабська й китайська. Дедалі більшого розповсюдження, завдяки видатним успіхам у розвитку економіки, техніки, науки та культури країни її поширення, набуває й набуватиме японська мова.

Таким чином, є всі підстави вважати, що вже нині існує сім мов, які цілком реально можуть претендувати на ранг світової мови, якщо вже ними не є. Близька до цього положення й японська мова. Але не слід думати, що набуття цього рангу мовами з-поза цього кола припиниться. Є всі підстави припускати, що із розвитком світової економіки і культури, із чимраз більшими успіхами колишніх колоніальних народів Азії, Африки, Америки (індіанські народи з їхніми мовами), Австралії й Океанії з'являтиметься дедалі більша кількість народів, мови яких завдяки успіхам цих народів у різних галузях економіки, науки й культури наближатимуться до рангу світових, а потім світовими мовами й ставатимуть. Отже, можна констатувати на підставі всього розвитку людства, що досі розвиток мов світу щодо їхньої кількості ішов радше від однинності до множинності, ніж навпаки. Щоправда, були випадки поглинення однією мовою кількох інших або, іншими словами, їхнього витиснення нею, і випадки не одиничні. Однак та сама історія мов свідчить, що порівняно «безкарно» таке поглинення відбувається тільки тоді, коли воно стосується відносно малих кількостей іншомовців або коли хоч і асимілюються загалом великі їхні маси, однак кожна чергова порція прибульців, наприклад у випадку іммігрантів (як у країнах Америки — США або Аргентині), становить собою незначну меншість стосовно до асимілюючої більшості корінного населення. Це дозволяє відносно безболісно асимілювати нових носіїв мови, не відчуваючи з їхнього боку помітних, небезпечних для асимілюючої мови, впливів. В інших випадках, коли йдеться про асиміляцію великої кількості певного етносу на його ж території, вплив з боку витискуваної мови виявляється настільки сильним, що він позначається на всіх рівнях новозасвоєної мови — її фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології, а до того ж, оскільки асимільоване населення зберігає дуже багато зі своєї попередньої ментальності, відбувається шляхом своєрідної гібридизації переродження асимільованого етносу і нової засвоєної ним мови. Якщо цей етнос до того ж заселює своєрідну територію, що виокремлюється завдяки своїй економіці, матеріальній і духовній культурі в певну цілість, що протиставиться як асимілюючій метрополії, так і іншим асимільованим провінціям, то дуже часто тут через певний час утворюється новий своєрідний етнос з новою своєрідною мовою. Спочатку його сприймають лише як різновид народу-асимілятора, а його мовлення — як різновид асимілюючої мови, її варіант

або діалект. Але з часом, коли відцентрові тенденції починають перевищувати доцентрові, тут складається окремий народ, а згодом і нація зі своєю особливою мовою. Зв'язок із мовою-асимілянтом та іншими мовами, що виникли внаслідок впливу асимілюючої мови, виявляється лише в їхній спорідненості. Причому, як правило, асимілююча мова, що стає начебто мовою-родителькою всіх нововиниклих мов, їхньою прамовою, сама зникає. Таким, очевидно, був у цілому процес постання романських мов, але не тільки їх, а й германських, слов'янських, балтійських, кельтських, індоарійських, а ще раніше — індоєвропейських мов у цілому. Ледве чи процес їхньої появи скидався на розгалуження якогось дерева, радше він більше нагадував процес схрещення різних біологічних видів тварин або народження людей унаслідок шлюбу двох осіб. «Діти» прамови, нові мови, виникли здебільшого як унаслідок, з одного боку, її поділу на діалекти, що не порушували її єдності, так і (ще більшою мірою) внаслідок поширення цих діалектів однієї мови, їхнього прийняття іншомовним населенням, що призводило до розпаду початкової мовної єдності. У випадку романських мов це відбито навіть у назвах їхніх груп — галло-романські, іберо-романські, ретороманська, дако-романська мови, тобто мови, які виникли внаслідок зближення романської і галльської мов, романської і іберської мов, романської і ретської мов, романської і дакійської мов. Отже, процес зменшення кількості мов у цьому разі, — а таких випадків чимало, — вельми відносний. На деякий час латинська, романська мова витіснила цілу низку мов, але через деякий час сама зникла, а кількість мов залишилася та сама, бо замість витіснених мов на їхньому місці з'явилися нові мови. Таким чином, немає жодних виразних ознак, які б указували на те, що кількість мов у світі істотно зменшувалася, особливо щодо кількості народів, хоч часом спостерігається процес консолідації мов коштом виходу з ужитку їхніх варіантів. Так, наприклад, до середини XIX ст. естонців обслуговували дві літературні мови — північноестонська та південноестонська. З другої половини XIX ст. усі естонці перейшли на одну літературну мову, північноестонську за походженням [1]. Але, з другого боку, мови, витіснені з ширшого літературного вжитку, і далі вживаються у функції т. зв. мікромов (термін О. Дуличенка). Так, хоч згаданою південноестонською мовою вже не послуговуються, як колись, широко в ролі літературної, вона й досі час від часу використовується, зокрема в галузі літературної творчості. Так, наприклад, естонська поетеса Ега Ляттемяе пише свої вірші естонською літературною (північноестонською) мовою, фінською літературною мовою і мульгаським діалектом, що є одним із південноестонських діалектів і може вважатися одним із варіантів південноестонської мови [2]. І досі паралельно з двома літературними мовами, сербською і хорватською, на екавській і єкавській діалектних основах, на правах окремих мікромов застосовується окремий ікавський варіант, а також кайкавський і чакавський діалекти, що колись претендували на широкий літературний ужиток.

---

[1] Докладніше про це див.: *Каск А.* Эстонский язык. — У кн.: Основы финно-угорского языкознания (Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки). — М., 1975. — С. 173—177.
[2] Пор.: *Lattemäe E.* Elulugu. — Tallinn, 1981. — 242 lk., де с. 5—50 займають естонські вірші, с. 53—128 — південноестонські (мульгаські) і с. 131—242 — фінські.

Не припиняється, як уже зазначалося, й процес піднесення до рангу офіційних і навіть державних мов ідіомів, що виступали колись у стадії безписемних розмовно-побутових та фольклорних усних мов. Фактично цей шлях пройшла й сучасна українська мова, що виникла на народній основі. До XVI ст. їй було майже закрито шлях до письменства. Перші її записи були випадковими, нерідко здійсненими з метою «осмішування» цієї мови. Отже, в цілому це була мова усна, уживана в розмовно-побутовій сфері і в царині народної творчості, де вона вже набувала вищої форми, близької до стану, відповідного писемно-літературній формі мови, особливо поетичної. На кінець XVIII — початок XIX ст. ця мова набула вже писемно-літературної форми, спочатку традиційно «осмішуваної» («Енеїда»), а далі чимраз серйознішої форми і функції («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка). Проте з подібною літературою українська мова була, по суті, дуже близька до ролі мікромови щодо російської і польської. Усе серйозне — наукова, філософська, політична література, поважна інтелектуальна проза, — писалося навіть українцями, навіть на українські теми, тогочасними (макро)мовами — російською, польською, німецькою, якими володіли українці. Українська мова функціонувала лише у сфері художньої літератури. Але поступово, навіть не виходячи з цієї сфери, українська мова опановувала все нові й нові її жанри, розширювала свої обрії і в оригінальній творчості, і завдяки перекладам. Так поступово стало можливим поширення української мови в царині публіцистики, політики, філософії, державного управління, різних галузей виробництва. Поступово українська мова набувала всіх рис справжньої (макро)мови. А це зробило природним її вживання як офіційної і навіть державної у рідкісні періоди набуття Україною рангу незалежної самостійної держави. Продовжується поруч із цим (та завдяки явищу піднесення суспільної значущості тих чи інших ідіомів) і процес появи нових мов, іноді тільки свого часу витіснених зі сфери офіційного вжитку, а іноді й зовсім нововиниклих. Так, серед романських мов з'явилася галісійська мова, довгий час сприймана лише як один із діалектів португальської, серед германських — мова африкаанс, що утворилася на півдні Африки з місцевої нідерландської мови, серед слов'янських — македонська мова, довго сприймана як діалект болгарської. Усе це свідчить, що процес постання і піднесення дедалі нових мов триває і ледве чи скоро припиниться. Радше за все це процес ненастанний: з одного боку, не виключені й надалі процеси зближення ідіомів, а з другого — процеси їхнього розходження, внаслідок чого виникатимуть нові мови.

До того ж зовсім новим явищем, яке доти не спостерігалося, є в XX ст. феномен відродження, воскресіння мертвих мов. Першою мовою, яка його започаткувала, був іврит, що як розмовна мова вийшов з ужитку не пізніш IV ст. н. е., а можливо, ще раніш. Відродженню івриту сприяло те, що, хоч ця мова як розмовно-побутова перестала використовуватися, вона ніколи не переставала бути мовою активно вживаною в єврейському середовищі в багатьох інших функціях (як релігійна, літературно-мистецька, судово-адміністративна), а частково подекуди й розмовно-побутова, як таємна мова євреїв, а також як їхня міждіаспорна мова при зустрічі представників різних єврейських діаспор. Усе це разом із її роллю загальноєврейської мови

дозволило відродити гебрайську мову в Палестині, майбутньому Ізраїлі. Услід за відродженням івриту, незалежно від нього, розпочалося відродження вимерлої в кінці XVIII ст. корнської кельтської мови у Корнуелсі (Англія). У наш час робляться небезуспішні спроби відродити вигаслу в XVII ст. балтійську прусську мову. Цілком можливо, що на цих спробах не закінчиться явище відродження мертвих мов. Воно також указує на те, що в світі аж ніяк не простежується процес «згортання» кількості мов, навпаки, радше спостерігається протилежне явище збільшення кількості мов. І це цілком природно. З опануванням людиною світу матеріальних явищ, забезпеченням матеріальних потреб її чимраз більше починає цікавити світ духовного, куди належить і проблема її генетичних, а тим самим і родинних, родових, національних коренів. Поширення засобами масової інформації т. зв. масової культури однією з «наймасовіших» мов, переважно англійською, після деякого буму і популярності починає викликати внутрішню протидію. Людина починає шукати чогось найбільш їй співзвучного і в цих пошуках приходить до найглибших джерел своєї індивідуальності, що криється часто в напівзабутих або й зовсім забутих культурах і мовах, якнайтісніш пов'язаних з її землею, природою, духовністю. Очевидно, це й є одним із найсильніших поштовхів до відродження мов.

Усе зазначене, однак, не знімає, а навпаки, з дедалі більшою гостротою ставить питання про єдину мову людства. Розв'язувати її можна, маючи на меті два різні завдання. Перше завдання полягає в створенні однієї допоміжної міжнародної мови. Отже, тут ідеться про те, щоб, не витісняючи жодної з існуючих мов і тих мов, які ще можуть виникнути, створити для всього людства (або зробити з однієї з уже існуючих мов) єдину допоміжну міжнародну мову, щось на зразок єдиної для всіх іноземної мови. Друге завдання полягає в тому, щоб, витиснувши геть усі сучасні мови людства (або всі крім якоїсь однієї), замінити їх єдиною для всього людства загальнолюдською мовою. Іноді ці два завдання уявляються взаємопов'язаними: та мова, яка на першому етапі була допоміжною, далі витискає решту мов і стає єдиною мовою всього людства. Розглядаючи ці два завдання та відповідні, пов'язані з ними перспективи, і виходячи з того, що було сказано про тенденції розвитку мов світу, є всі підстави відразу ж перспективу появи загальнолюдської єдиної мови визнати принаймні дуже віддаленою, оскільки тепер ніщо не вказує на те, щоб народи світу масово тяжіли «з міркувань зручності» замінити свою мову якоюсь іншою, поширенішою. Адже така заміна, якби й була можлива, передбачала б тяжіння до неї, причому в усьому світі, — бо навряд чи могла б бути здійснена в насильницький спосіб, — але поки що ніде подібного тяжіння не спостерігається. Навпаки, відзначається дедалі більше поцінування кожним народом своєї мови, намагання домогтися для неї найвищого соціолінгвістичного статусу, а подекуди там, де мову втрачено (причому навіть давно), є бажання подібну власну мову воскресити. Проте, звичайно, поряд з цим дедалі гостріше починає відчуватися потреба в існуванні якоїсь однієї спільної для всього людства мови, яка, не витісняючи власної, могла б забезпечити потребу людства в міжнародному спілкуванні.

Є три шляхи, які пропонуються при цьому: 1) використання однієї з існуючих мов, як правило, найпоширенішої; 2) використання однієї з екстери-

торіальних постетнічних мов (як правило, латинської); 3) використання однієї з планових, або т. зв. штучних мов (найчастіше пропонується есперанто).

Щодо існуючих найпоширеніших мов уже було висловлене одне з міркувань, на підставі якого запровадження однієї з них як світової міжнародної єдиної мови видається недоцільним. Це міркування полягає в тому, що ще жодна з тих мов, які свого часу претендували на всесвітнє поширення, так і не змогла назавжди закріпитися в цій ролі. І не домігшися її, завжди мусила передати цю роль мові, претендентці на всесвітнє поширення. По суті, щось подібне до цього стану має місце й тепер. Виявляється це хоча б у тому, що, як і колишня провідна міжнародна мова XIX ст. — французька, англійська мова як найпоширеніша з-поміж т. зв. світових мов XX ст., ще дуже далека від того стану універсальності й рівномірної поширеності, який би мали вимагати від єдиної світової мови. Справді, англійською мовою в наш час, мабуть, **читають** найбільше з іноземних мов, але це аж ніяк не означає, що нею й найбільше скрізь розмовляють. Є величезні простори континентів, де як усними міжнародними мовами користуються зовсім іншими мовами. В Алжирі, Тунісі, колишньому французькому Марокко, у країнах Екваторіальної Африки, що були донедавна колоніями Франції, як офіційна і/або як усна розмовна мова і досі використовується французька мова. Тому людина, яка туди їде, мусить вивчати французьку мову для того, щоб вільно спілкуватися з тамтешнім населенням. Положення про найбільшу поширеність з іноземних англійської мови в цьому разі залишається суто теоретичним. Потреби життєвої практики вимагають знання, причому доброго знання, французької мови. Те саме стосується просторів колишнього Радянського Союзу: величезна кількість неросійських народів, як правило, дуже погано володіє англійською мовою та іншими двома найпоширенішими західноєвропейськими, німецькою і французькою, однак у більшості випадків досить добре знає російську мову. На величезних просторах Латинської Америки не тільки іспано- й португаломовне населення, а й місцеві індіанці володіють іспанською або португальською мовами, а оскільки ці мови також, особливо іспанська, належать до найпоширеніших, місцеве населення, як правило, дуже «ледаче» до вивчення іноземних мов, у тім числі й англійської. Тобто й тут під час усного спілкування значно більше в пригоді стане знання іберороманських мов, ніж англійської.

Отже, попри свою поширеність англійська мова як усна, практично використовувана, залишається, по суті, мовою **зональною.** Те саме стосується й інших поширених мов світу, уживаних у міжнародній функції. Вони як мови універсального типу спілкування, не тільки пасивного, а й активного, поширені тільки в певних обширах, зонах земної кулі. Щоб стати міжнародними, не зональними, а загальносвітовими, їм би треба було витиснути місцеві зональні мови іншого походження, що зовсім не так просто, як може видатися з першого погляду. Адже кожна із зональних мов набула свого поширення не випадково, а внаслідок тривалих політичних, економічних, культурних зв'язків, які складалися упродовж тривалого часу.

Однак, окрім уже зазначених чинників, які не сприяють запровадженню однієї з найпоширеніших у світі національних мов як загальносвітової

допоміжної мови усного спілкування, є ще одна чи не найважливіша перешкода, яка б стала на заваді запровадженню подібної мови в зазначеній міжнародній функції. Це неможливо ще й з огляду на те, що в такому разі утворилася б така ситуація, за якої носії всіх мов світу, крім носіїв «обраної» мови, мали б значну частину свого життя витрачати не на наукову дослідницьку роботу, а на вивчення «обраної» мови. Тим часом учені, носії цієї мови, опинилися б у привілейованому становищі, оскільки їм не треба було б вивчати жодної іноземної мови, і всі свої сили вони б зосередили виключно на науковій праці. За таких умов культурний і економічний розвиток країни-«обраниці», де поширена «обрана» мова, весь час би прогресував, залишаючи далеко позаду інші країни світу, які, дедалі більше відстаючи, потрапляли б в усе більшу культурну, економічну, а далі й політичну залежність від країни з мовою-«обраницею». У такий спосіб склалася б ситуація духовного, а пізніш і матеріального колоніалізму, за якої панівними стали б народи з «обраною» мовою, а решта народів світу — залежними від них. Ясно, що на такий шлях добровільного поневолення жоден з народів ніколи не стане, особливо в наш час, коли з пут колоніального рабства звільняються найвідсталіші в минулому країни Екваторіальної Африки, Океанії, Азії, Латинської Америки. Між мовами, і не тільки повного територіального поширення, які безпосередньої участі в «боротьбі титанів» не беруть, а головно між мовами позатериторіального поширення, особливо тими, що висунулися в першу лаву світових мов, увесь час точиться уперта конкурентна боротьба. Ці мови намагаються не тільки втриматися у своїх сферах впливу, а й поширитися поза їхніми межами, у сферах основного впливу іншої світової мови, принаймні як друга іноземна мова регіону. Так, традиційним місцем поширення німецької мови була завжди Європа і частково прилегла до неї Азія, а також в Африці колишня (до Першої світової війни) т. зв. Німецька Південно-Західна Африка, теперішня Танзанія. У Європі сферами впливу німецької мови були насамперед прилеглі безпосередньо до німецькомовних країн (Німеччини — ФРН, Австрії, Швейцарії — з її німецькою більшістю, Ліхтенштейну) або пов'язані з ними економічно германомовні країни, або країни, що зазнали в минулому сильного німецького або германського (зокрема, скандинавського) впливу. Це Нідерланди, а через них частково й нідерландськомовна Бельгія (Фландрія), Люксембург, Данія, Швеція, Фінляндія, Латвія, Естонія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Україна, Західна й Північна Польща, Литва, Білорусь, Росія (у європейській і азійській частині), Грузія, Болгарія, Словенія, Хорватія, Боснія, частково завдяки присутності в них значної німецької меншості також Східна Франція і Бельгія, Північна Італія. В Африці основним місцем поширення німецької мови залишається Танзанія, звідки вона частково поширюється якоюсь мірою й на Південно-Африканську Республіку. Проте нині Німеччина намагається не тільки відновити цей вплив і знання німецької мови серед населення зазначених країн, де престиж німецької мови дещо підупав під впливом важких спогадів про останню німецьку окупацію і внаслідок поразки Німеччини та її тимчасового занепаду, а й поширити знання й інтерес до німецької мови далеко за межами цих традиційних для німецької мови регіонів. Цьому сприяє не тільки енергійність суто куль-

турних зусиль і ініціатив з боку Інституту імені Ґете, а в минулому також Інституту імені Гердера в Лейпцигу, а й те, що престиж німецької мови значно зріс у світі завдяки великим економічним успіхам сучасної ФРН, а демократичні перетворення в Німеччині, її денацифікація поступово змушують забути «імідж» німця-окупанта, натомість приходить нове уявлення про Німеччину як високорозвинену, культурну й демократичну країну. Високий економічний і технічний розвиток Німеччини, що позначився на авторитеті німецької валюти (марка ФРН за стабільністю й престижністю йшла відразу ж за доларом США), змушують багатьох людей в Азії (зокрема, з Індії, Китаю і Японії) та Африки їхати на навчання до Німеччини, а це, у свою чергу, примушує поряд з англійською вивчати й німецьку мову, навіть там, де раніше вона не викликала особливого інтересу. Отже, мирний вплив найрозвиненіших країн світу найбільшою мірою сприяє інтересові до мов цих країн. Але саме те, що так само, як на світовій біржі немає і не може бути вічного панування **однієї валюти,** так само не може бути й нескінченного панування **однієї мови,** примушує вважати абсолютно нереальним запровадження однієї з національних світових мов у світове життя як єдиної мови міжнаціонального спілкування. Отже, це неможливо здійснити мирним шляхом. Ще менше підстав для такого запровадження шляхом війни, накидання своєї мови силоміць іншим народам світу. Це можна побачити на прикладі кількох мов. Доки за французькою мовою стояв авторитет динамічного розвитку, авторитет французького Просвітництва з його славетними іменами в галузі науки (енциклопедисти — Бюффон, д'Аламбер, Лавуазьє) і культури (Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо, Шодерло де Лакло, мадам де Сталь, Ватто, Давід, Енґр) французька мова нестримно поширювалася в світі і, здавалося, ніщо не в змозі було зупинити цієї переможної ходи. Першого удару поширенню і авторитетові французької мови завдали наполеонівські війни. Претензії Франції на світове панування, поразка, що її зазнали від наполеонівської армії країни Європи — Іспанія, Португалія, Італія, Австрія, Німеччина, а частково і Росія (наслідком чого був Тильзитський мир), не тільки і не стільки зумовили соціальні перетворення в цих країнах (якраз вони були значною мірою загальмовані, бо накинуті ззовні), скільки викликали скрізь, — крім Польщі, яка чекала від Наполеона свого відновлення, — роздратованість французьким домінуванням. Уперше французька мова пов'язалася не тільки з блиском французької культури, але й з блиском французьких багнетів, французької войовничини. Національне самолюбство всіх нефранцузьких народів Європи було подразнене, причому це стосувалося й тих, хто мусив воювати на боці Франції, беручи участь у чужих їхнім інтересам війнах, і тих, проти кого була звернена наполеонівська агресія. Тим самим нестримній галломанії найвищих верств суспільства у скандинавських країнах, Німеччині, Росії, Австрії, Італії, Іспанії, Португалії, Нідерландах, Швейцарії було покладено край. Вплив французької культури в Європі завдяки її видатним досягненням у царині науки (Пастер, Кюрі), літератури (Меріме, Стендаль, Бальзак, Флобер, Мопассан), політичним рухам у Франції (вплив її революцій 1830, 1848, 1871 рр.) ще був відчутний у всій Європі, а через це і в світі протягом усього XIX ст., частково й на початку XX ст. (в основному до Першої світової війни). Проте престиж французької

мови, підірваний уперше жахами якобінського терору Французької революції 1793—1794 рр., а пізніш наполеонівськими війнами, неухильно падав. Початком кінця для галломанії, захоплення всім французьким, характерним для Європи XVII—XVIII ст., а частково й початку XIX ст., була спроба поширити французький вплив і французьку мову за допомогою насильства, військової сили: мрією Наполеона Бонапарта було підкорити Росію, завоювати Індію.

Повільне і поступове, але неухильне піднесення престижу німецької мови почалося в другій половині XVIII ст., коли ще французька мова була в зеніті своєї слави. Німецька мова, щоправда, ніколи й ніде поза межами німецькомовних країн не стала тим, чим у свій час ставали мова французька й англійська, тобто мовою високого товариства, мовою т.зв. світу, мовою салонів. Тимчасом як вираз «вищий світ» у його французькій версії beau monde або англійській high life увійшли в усі європейські мови, аналогічного німецького виразу там нема. Німецькі відповідники groβe Welt, höhere Gesellschaft лишилися набутком німецької мови, бо німецька мова ніколи не була міжнародною мовою європейських салонів. Пояснювалося це тим, що в німецької знаті не було таких надприбутків, які мали багаті люди у Франції й Англії, бо Німеччині бракувало власних колоній. Після Першої світової війни, коли Німеччина втратила всі свої, хоч і невеликі (колоніальні) володіння, що входили до її складу (за винятком частини польських земель), вона відчувала себе надзвичайно приниженою. Через це інтернаціональний комуністичний рух не мав тут особливого успіху, а переміг рух інтегрально-національний, по суті, шовіністичний, німецький. Це сталося тим легше, що західноєвропейські країни, занепокоєні тоталітарним режимом Радянського Союзу, демагогічні гасла якого могли мати успіх як у Європі, особливо в слаборозвинених її країнах на півдні і сході, так і в колоніальних та напівколоніальних країнах Азії, Африки, Австралії й Океанії, досить сприятливо поставилися до гітлеризму як до сили, що могла зупинити поширення комунізму. Унаслідок цього, а також прорахунків Сталіна Німеччині пощастило захопити або поставити в залежність від себе мало не всю Західну й Центральну Європу і навіть проникнути в Північну Африку. Однак варварський расистський режим, особливо нелюдсько жорстокий супроти слов'ян (у Західній Польщі навіть було заборонено полякам розмовляти польською мовою — там вивішувано гасла: «Wer polnisch spricht, ist unser Feind!» — «Хто говорить по-польськи, той наш ворог!»), поголовне винищення євреїв — усе це викликало нечувану відразу усієї Європи не тільки до гітлеризму й гітлерівської Німеччини, але й до німецької мови. Якщо до війни авторитет німецької мови як мови великої науки й культури був досить високий, то тепер після війни цей авторитет надовго втрачено. Так насильство, війна, знову ж таки пов'язавшись із мовою, завдали великої шкоди її престижеві, авторитетові, стали гальмом для її поширення.

Поступове підвищення інтересу до російської культури в XIX — на початку XX ст. було пов'язане з економічним і культурним піднесенням цієї держави. Після Жовтневої революції під тиском тоталітаризму російська культура дедалі більше занепадала. Єдина галузь, яка в цей час розквітла, була військова й технічна озброєність. Воєнна загроза з боку Радянської

(псевдоінтернаціональної) держави й викликала інтерес до російської мови. Це була мова майбутнього потенційного ворога ще не уярмленої частини людства, на свободу якої ця імперія зазіхала. Тому вчили російську мову, звичайно, не так задля її красот і задля шедеврів класичної літератури, нею створених у минулому, скільки для того, щоб цей новий небезпечний ворог не захопив зненацька. Приблизно тому ж у Радянському Союзі до 1941 р. і під час війни вивчали німецьку мову.

Такі події, як придушення визвольної боротьби («контрреволюції») в Угорщині, як спорудження Берлінського муру, як уведення військ, а по суті, фактична окупація Чехословаччини, як, нарешті, брудна війна в Афганістані, не могли викликати особливих симпатій ані до Радянського Союзу, ані до російської мови, тим більше, що після смерті Сталіна Європі і всьому світові стало ясно, який «прогресивний» режим панував у Радянському Союзі. Тому, коли почався розпад Радянського Союзу і російська воєнна загроза перестала бути актуальною, бум популярності російської мови почав швидко спадати, адже популярність ця базувалася не на нових досягненнях культури (Л. Толстой, Ф. Достоєвський, І. Гончаров, М. Салтиков-Щедрін, І. Тургенєв, Чехов належать до минулого), а на страху, на загрозі з боку новітньої Російської імперії. А мова, з якою пов'язується страх або недовіра до народу, її носія, не може мати тривалої популярності. Ця популярність відразу ж починає зникати, як тільки страх подолано, а віра чи недовіра стає непотрібною. Саме цим пояснюється катастрофічне зменшення кількості вчителів російської мови у Східній Європі і їхня перекваліфікація на викладачів... англійської мови. Усі ці приклади доводять, що і загрозою, і військовою силою тим більш не можна змусити світ прийняти якусь національну мову як єдину міжнародну.

Отже, з попереднього розгляду недвозначно випливає, що єдиною загальносвітовою міжнародною допоміжною мовою не може стати жодна жива національна мова [1].

Неодмінною рисою міжнародної мови як видно з уже розглянутого, має бути її нейтральність: вона не повинна належати жодному з існуючих народів. Ця мова має бути обов'язково екстериторіальною позаетнічною на сьогодні. Вона може бути або постетнічною, тобто в минулому належною

---

[1] Мало успіху обіцяють також різноманітні спрощені (видозмінені) версії етнічних мов: Basic English (спрощена англійська мова), Weltdeutsch (проект світової німецької мови зі спрощеною граматикою), Koine roman (циганська мова в «удосконаленій формі» як світова) тощо, які час від часу з'являються серед проектів міжнародних допоміжних мов (див.: *Дуличенко А. Д.* Международные вспомогательные языки. — Таллинн: Валгус, 1990. — С. 252—254, 207, 343). Спільним недоліком усіх цих мов є те, що це, по суті, креалізовані мови, які не дають змоги долучитися до високої культури, створеної неспрощеними мовами, з яких вони постали. Це нібито спрощений жаргон для «тубільців», створений на підставі цих мов, який не дає змоги опанувати співвідносну велику культуру. Що ж до «світової» циганської мови, то хоч циганська мова і є дальнім нащадком санскриту, але зв'язок із давньоіндійською культурою тут, на відміну від інших спрощених мов, уже навіть не одноступеневий, а двоступеневий: людина має на підставі удосконаленої циганської мови переступити східець якоїсь реально існуючої індоарійської мови (тієї ж живої циганської) і вже після неї прийти до опанування давньоіндійської культури. Ці вади «спрощених» або «удосконалених» етнічних мов спричинилися до того, що створені на їхній підставі відповідні проекти міжнародних допоміжних мов не мали успіху. В усякому разі, цей успіх був навіть значно менший, ніж успіх у тій самій ролі відповідних етнічних мов.

якомусь народові, але тепер позаетносовою, або позаетнічною від самого початку, тобто мовою, сконструйованою за певним планом, плановою.

Найпростішим розв'язанням проблеми міжнародної мови мало б видаватися застосування однієї з уже існуючих постетнічних мов, що набули міжнародного поширення. Основними позитивними якостями цих мов є те, що вони вже готові, їх не треба створювати, що вони мають велику і важливу писемну традицію, за допомогою їх можна долучитися до давньої класичної культури, що впливала і продовжує впливати на культуру народів певної мовно-ментальної зони, що існує узвичаєність використання їхніх елементів, насамперед лексичних, у сучасних мовах (наприклад, для творення термінології). Існує кілька подібних мов. Це латинська, яка тривалий час, навіть після того, як вийшла з ужитку як жива розмовно-побутова мова, обслуговувала Європу, найбільшою мірою Західну й Центральну, зокрема й Україну (у XVIII ст. нею, наприклад, писав частину своїх листів і віршів Г. Сковорода). Це також давньогрецька, яка дещо модернізована, у формі т. зв. кафаревуси, обслуговувала до останнього часу Грецію, але була вживана, особливо в середні віки, і в деяких суміжних країнах, наприклад на Балканах, у Болгарії, Македонії, а частково й Румунії, а також у країнах Близького Сходу та в Єгипті до їхнього завоювання арабами. Слов'ян східних і частково південних, що належали до православної церкви, а також романськомовних румунів (волохів і молдован) обслуговувала церковнослов'янська мова, яка хоч і мала болгаро-македонське походження, однак через кілька століть свого вживання внаслідок розвитку слов'янських мов стала мертвою навіть для болгар і македонців, не кажучи про решту слов'ян, що її вживали, і в такий спосіб долучилася до екстериторіальних мов. Для народів Індії і сусідніх з нею країн подібною екстериторіальною мовою став санскрит, а пізніше — середньоіндійська (індоарійська) мова палі, що її використовували, а частково й досі використовують буддисти. Для Китаю, Кореї, Японії і В'єтнаму такою мовою стала давньокитайська мова веньянь. По суті, наблизилася до цього стану на Близькому Сході, у Середній Азії і в інших місцевостях, де поширився іслам, арабська класична мова, що як розмовна не використовується навіть в арабських країнах, настільки вона застаріла. Усі ці мови завдяки насамперед своїй пост-, а отже, й позаетнічності мають позитивну властивість нейтральності, а тому начебто в принципі мають значно більше підстав, ніж будь-яка жива етнічна мова, стати єдиною допоміжною мовою людства. Проте цьому перешкоджає інша обставина. Оскільки кожна з них пов'язана з певною мовно-ментальною зоною, до якої вона тяжіє, це робить її прийнятною передусім в межах своєї зони і вступає у суперечність із настановами інших зон. Крім того, поширенню цих мов перешкоджають або навпаки, сприяють йому ще дві обставини: 1) культура, що стоїть за подібною мовою; 2) її більша (або менша) поширеність за межами своєї зони.

Варто спеціально розглянути, отже, кожну з цих мов. Латинська мова, навіть після того як перестала вживатися як розмовно-побутова, дуже довго, мало не тисячоліття, якщо не більше (приблизно з V ст. н.е. до XVII ст.), широко використовувалася в науці, дипломатичних стосунках, а також у міжнародній загальноєвропейській літературі, набувши певних рис загаль-

носвітової допоміжної мови, але в обмеженому обсязі (міжнародна наукова класифікаційна термінологія в біології, медична анатомічна термінологія, скорочення для назв хімічних елементів, у рецептурі фармакології).

Грецька мова не знайшла такого широкого застосування поза грецькомовними країнами або країнами, що перебували під сильним грецьким впливом, однак відчутно вплинула на формування пізньолатинської (зокрема, біологічної і медичної термінології) і стала важливим елементом для творення нових міжнародних загальноєвропейських термінів, через що є підстави звати цю термінологію греко-латинською або вважати, що наукові термінологічні елементи латинського походження (бо грецькі елементи тут фонетично й граматично латинізуються) включили до свого складу значну частину елементів грецького походження. Отже, підсумовуючи все зазначене, можна стисло сформулювати це в такий спосіб: сучасна європейська наука й культура розмовляє більш або менш еллінізованою латинською мовою. Кількість грецьких лексичних елементів зростає в суто науково-термінологічних сферах і зменшується при набутті мовою практично-організаційного, юридичного та побутового спрямування.

Це пов'язано з тим, що латина є основою лексики романських мов (французької, іспанської, португальської, італійської, румунської, ретороманської), що займають значну частину території Європи, а також і безпосередньо, і за посередництвом (старо)французької мови стала важливим складником англійської лексики. Крім того, латинські елементи (і переважно лише за їхнім посередництвом грецькі) стали важливою складовою частиною цілої низки інших європейських мов — германських, слов'янських, кельтських, балтійських і навіть частково європейських фінно-угорських (фінської, угорської, естонської). Поширення європейських мов поза Європою, у тім числі й романських (Латинська Америка, французька частина Канади — (Квебек), Ангола й Мозамбік і колишні французькі колонії в Африці), дало новий старт поширенню латинської (і романської) лексики на інших континентах — в Азії, Америці, Африці, Австралії й Океанії. Це не означає, звичайно, що тут поширилася у функції міжнародної якась романська, тим більше латинська, мова. Проте свідчить, що лексика й словотворчі елементи латино-романського походження завдяки міжнародній допоміжній ролі латинського лексикону в такій важливій галузі, як медицина, набули міжнародного екзонального поширення і визнання.

Старослов'янська мова набула у певний час значного поширення серед слов'ян східного обряду, а частково й католиків (найдовше серед хорватів) і навіть серед частини романців, православних румунів. Однак міцність старо-церковнослов'янської мови виявилася значно меншою, ніж у латинської і грецької мов, бо за нею не стояла така потужна оригінальна культура. Найсильнішим був вплив цієї мови на російську, менший на болгарську мову. Сербська і навіть слов'янська македонська мова цей вплив перебороли. Не виявився він глибоким і в українській та білоруській мовах. Тим більш мало підстав було йому затриматися в румунській мові, яка його тепер досить успішно переборює за допомогою так званої реромонізації, наближення до інших романських мов через сприйняття романських елементів, здебільшого румунізованих латинських, французьких, італійських. Ці елементи

спочатку запроваджуються паралельно зі слов'янськими запозиченнями, а потім починають виступати як їхні синоніми, що нерідко призводить до поступового часткового або повного витіснення слов'янських запозичень (у першому випадку вони займають підрядну роль щодо елементів романського походження в мові, у другому — повністю з неї випадають), — пор. випадки подібного характеру: glas — voce (голос), praf — pulbere (пил, порох), iubire — amor (любов, кохання) тощо. Отже, староцерковнослов'янська мова, ставши важливим джерелом для російської й болгарської мов і цим виявивши найбільшою мірою свої потенції, зберігши певне значення в службі Божій православних слов'ян, не змогла зберегти своє значення як самостійна міжнародна постетнічна мова.

Арабська мова (маємо на увазі класичну літературну мову) зберігає велике значення серед мусульманських народів. Частина її лексики проникла й до європейських мов і набула там міжнародного характеру (**алгебра, алгоритм, магазин** тощо). Але загалом ступінь проникнення арабської мови поза межі ісламського світу не відзначався особливою інтенсивністю. Ця мова занадто щільно пов'язана з ісламом і через це як мова, носій дуже вимогливої до своїх вірних і войовничо-непримиренної до інших, вона ледве чи зможе надалі переступити межі своєї зони. Крім того, у персів і турків спостерігається бажання позбутися надміру арабізмів.

Якоюсь мірою на роль міжнародної мови претендувала свого часу й перська мова (фарсі), що знайшла поширення серед тюркських народів, мусульманських народів Індії, не кажучи про іраномовні народи, як мова високорозвиненої багатої і витонченої літератури (переважно поезії). Однак за перською мовою не стояло такої могутньої сили, як за арабською, а саме впливової віри. Перську віру (зороастризм) було майже повністю витіснено з Ірану. Послідовники зороастризму знайшли собі пристановище головним чином в Індії. З розвитком тюркомовних літератур і літератури мовою урду (що увібрала багато перських елементів) в Індії перська культура і мова, не підтримані припливом нових видатних імен, поступово втратили свій міжнародний престиж, зберігаючи його частково лише в іраномовних країнах (Афганістані, Таджикистані, Курдистані) або в країнах, де поширений шиїзм (відгалуження ісламу, властиве Іранові). Ісламська інтегральність Ірану не сприяє популярності перської мови в світі. У такий спосіб шанси відродження міжнародного престижу перської мови поки що невеликі.

Те саме, що стосується арабської мови, заторкує й міжнародні індоарійські мови Індії — санскрит і палі. Щоправда, останнім часом через поширення захоплення в Європі йогою, а також кришнаїзмом спостерігається поява досить популярної моди на все індійське. Але мода ця не настільки глибока, щоб змусити людей усього світу поза Індією вдатися до вивчення однієї зі згаданих мов. Обізнаність із середньоіндійською мовою палі характерна для частини буддистів, особливо буддійського духівництва. Проте навіть не всі буддисти дотримуються цієї мови як священної. У ламаїстів у цій функції виступають тибетська і давньомонгольська, куди в безпосередньому (некалькованому) вигляді проникли тільки окремі елементи з палі і санскриту. Санскрит і досі знаходить своє застосування як мова науки і релігії серед індуїстських релігійних кіл та кіл, пов'язаних із вивченням індійської

філологічної і філософської традиції. Зберігається давньоіндійський (санскритський) вплив і у вигляді численних запозичень не тільки в індоарійських, а й у дравідійських мовах. Проте своє значення як мова міжнародних стосунків санскрит утратив. У цій ролі в Індії дуже часто активніше навіть не тільки, ніж санскрит, а й гінді, виступає... англійська мова. У Європі санскрит набув популярності як предмет філологічних студій, але за межі вузьких учених кіл індоєвропеїстів-компаративістів він ніколи не виходив.

Такою ж обмеженою є й роль веньяня — давньокитайської мови, що й досі є важливим джерелом наукової термінології сучасної китайської, а також корейської, японської і в'єтнамської мов. Це типова (тепер) екстериторіальна (і постетнічна) мова, що має, однак, зональний характер. Деяка поширеність і популярність давньокитайської (і китайської) термінології, пов'язана із захопленням китайською медициною (зокрема, акупунктурою), не набула (поза частиною медичних кіл) такого поширення, щоб говорити серйозно про перспективу поширення давньокитайської мови як міжнародної. Те саме можна сказати й про інтерес до китайської філософії. Ці галузі самі по собі не здатні повернути весь світ лицем до давньокитайської мови як міжнародної, допоміжної. Це тим менш вірогідно, що, як уже зазначено вище, в усьому світі найбільшої популярності як міжнародні (усесвітні) набули терміни латинського (і греко-латинського) походження.

Отже, оцінюючи шанси всіх екстериторіальних (постетнічних) мов на роль міжнародної допоміжної мови найвище слід поціновувати шанси латинської мови.

Саме це поставило на порядок денний питання про відродження латинської мови як міжнародної. Після Другої світової війни в Західній Європі виник рух «Живої латини» («Le latin vivant»). Відбулося кілька конгресів прихильників цього руху. Щоб пожвавити інтерес до латинської мови, було перекладено нею кілька творів сучасних, переважно французьких, письменників, зокрема «Le petit prince» («Малий принц») А. Сент-Екзюпері («Regulus» — у латинському перекладі), «Bonjour, tristesse!» («Добридень, смутку!») Франсуази Саган (латинською мовою — «Tristitia, salve!»). Прихильники цього руху і досі час від часу збираються. Мають вони своїх прибічників і в колишньому Радянському Союзі, переважно серед фахівців класичних мов. Проте великого ентузіазму поза порівняно неширокими колами прихильників, здебільшого в романомовних (зокрема, у Франції) або католицьких (зокрема, у Польщі), країнах Європи вони не зустріли. Навпаки, останнім часом спостерігається дальша здача своїх позицій латинською мовою навіть у таких твердинях цієї мови, як, наприклад, римо-католицька церква. Навіть представники Ватикану як офіційну дипломатичну мову використовують італійську, а не латинську. Отже, сфера застосування латинської мови саме як **мови,** а не як її лексичних і словотворчих елементів, уключених у тканину найрізноманітніших мов світу, дуже вузька. Латинською мовою користується (частково) римо-католицька церква у службі Божій, а також у частині справ Ватикану (ще після війни нею читалися лекції для слухачів усіх інститутів Ватикану). Латинською мовою пишуться праці з систематики рослин, взагалі біологічної систематики. Цією мовою (іноді, але далеко не завжди) пишуться також праці з класичної філології. Є й досі блискучі знавці латини,

у тім числі практичні її знавці, які легко можуть вести нею розмови на будь-які теми, серед них найсучасніші. Латиною іноді пишуть статті до словників інших мертвих мов. Так, наприклад, передмову до Словника старо(церковно)слов'янської мови, виданого в Чехословаччині після Другої світової війни, серед інших мов написано також латиною. Проте усе зазначене не може змінити обґрунтованість думки про те, що, незважаючи на свою величезну і подиву гідну живучість, на свою, очевидно, й дальшу застосовність у низці галузей, латина, проте, це радше мова, що перебуває у відступі або, в найкращому разі, в стійкій обороні, ніж мова, здатна на наступ і виконання широкого кола функцій справжньої міжнародної допоміжної мови.

Є кілька причин того, чому намір використання латинської мови як міжнародної допоміжної, — на що початково також сподівався Л. Л. Заменгоф, ініціатор есперанто, — виявився малоефективним. Латинська мова дуже складна і її засвоєння вимагає надзвичайно багато часу. Отже, навряд чи можна сподіватися універсальності щодо її користувачів. Можна розраховувати головним чином на філологів-класиків, можливо, на філологів узагалі, фахом яких є вивчення мов, особливо класичних. Але ледве чи подібну мову можна уявити в ролі мови спілкування ділових людей, спортсменів, молоді. Для того, щоб зробити латинську мову прийнятною, слід було б значно спростити її граматику і істотно поповнити її лексику.

Отже, власне кажучи, треба було б стати на шлях більшої або меншої її перебудови, витворення (у найрадикальнішому випадку) на основі латини іншої, регулярної, планової, тобто, зовсім нової мови. А це означає потребу відмови від латини як такої. Крім того, латина занадто європоцентрична, її корені лежать у культурі Європи, античної і християнської, і тому вона мало прийнятна для корінних мешканців Азії і Африки і загалом представників інших (позаєвропейських) мовно-ментальних зон. Лексика латини і споріднених з нею романських мов з огляду на поширеність могла б бути прийнятна як **один** з компонентів міжнародної допоміжної мови, але інші її риси, зокрема занадто складна граматика, неприйнятні. У цьому напрямі робилися спроби: було запропоновано мову Latina sine flexione «латина без флексії» з максимально спрощеною граматикою, щось на зразок Basic Latin (з 1903 р. запропоновано Г. Пеано). Проте успіху ця спроба, як і інші подібні спроби створення спрощених мов на підставі вже існуючих, не мала. Очевидно, причина полягала в тому, що спрощена мова, становлячи собою щось на зразок якогось примітивізованого «жаргону» супроти мови, з якої її було витворено, — крім самих можливих своїх недосконалостей (перепони матеріальні), — відштовхувала від себе потенційних користувачів своїм зв'язком зі «справжньою», (пост)етнічною мовою, з якої її було створено. Якщо образно уявити разом і постетнічну мову, і спрощену на її підставі «післямову» у вигляді панських покоїв, то попередня постетнічна мова являє собою щось на зразок самих апартаментів їдальні, вітальні, бального залу, куди запрошують найшановніших гостей, а спрощений її варіант, у тім числі й Latina sine flexione, виявляється щодо цих розкішних апартаментів чимось на зразок передпокою і не далі, — хіба що, на кухню, — куди пускають служників і людей нижчого ґатунку, до яких належатимуть користувачі спрощеного варіанта мови. Справді, Latina sine flexione виявлялася

якимось жаргоном, призначеним для людей нижчої верстви, куди людина з класичною освітою входила, як у передпокій, щоб із цим «простолюдом», черню порозумітися. Людям з вищою освітою, обізнаним з латиною, або випускникам класичних гімназій мова ця була, власне кажучи, непотрібна, бо вони чудово знали латину. Людям, необізнаним з нею, вона приносила мало користі, бо не могла бути універсальним знаряддям. Для того, щоб опанувати культуру, пов'язану з латинською мовою, їм потрібно було вивчати **справжню**, неспрощену латину. Отже, знання цієї мови не позбавляє їх від потреби опанування іншої, набагато складнішої мови, так само, як, скажімо, Basic English не звільняє від потреби вивчати ускладнену, **повну** англійську мову.

З усього викладеного випливає, що людство як міжнародну допоміжну мову не може мати жодної ані живої етнічної, ані мертвої постетнічної мови. На перешкоді стане **ненейтральність** живої етнічної мови, бо міжнародна мова має бути абсолютно нейтральною щодо людей, носіїв усіх мов світу. Отже, це мусить бути зовсім **нова** мова. На перешкоді другій стане ускладненість усіх постетнічних мов, — нова ж бо мова має бути максимально приступною для вивчення, — і тяжіння кожної з постетнічних мов якщо не до певної країни, то в усякому разі до певної мовно-ментальної зони.

Отже, деякі риси міжнародної допоміжної мови вже з'ясувалися. Ця мова має бути абсолютно нейтральною щодо всього різномовного людства, а тому це не може бути жодна з існуючих нині або в минулому етнічних мов. Вона не належатиме жодному народові або жодній мовно-ментальній зоні земної кулі, і саме через це вона належатиме рівною мірою всьому людству. Вона не має бути обтяжливою для вивчення і максимально міжнародною, а через це лексично має базуватися на латинській основі (із включеними найбільш інтернаціональними грецькими елементами), близькій до неї романській і з приєднанням (оскільки частина з них набула значного поширення) головним чином германських, меншою мірою слов'янських і решти найпопулярніших слів різного походження. Це щодо лексики. Щодо фонетики і граматики, то вони мають базуватися на найпростіших для вимовляння й користування елементах, які найлегше засвоїти і зрозуміти. А це означає, що вибір принципів поєднання і використання цих елементів має бути цілком вільним і не обмеженим жодними географічними межами. Якщо лексика через природно виникле домінування латино-романських (меншою мірою грецьких, германських, слов'янських та інших) елементів мусить бути зорієнтована переважно на Європу, то решта принципів побудови мови не має бути від цього жорстко узалежнена, поставлена в доконечний зв'язок з цими елементами. Єдиним критерієм має бути лише доцільність і зрозумілість для мовців. Виходячи із зазначеного вище, можна остаточно сформулювати вимоги, які мали ставитися до подібної свідомо, за певним планом створеної, тобто **планової** мови (менш її задовільна назва — штучна мова).

Саме негативні моменти щодо зазначених вище способів вирішення питання єдиної міжнародної мови людства поставили на порядок денний ідею планової нейтральної міжнародної мови. Оскільки такої мови ще не було, треба було її створити, виходячи з досвіду існуючих мов. Подібна мова, не ущемлюючи жодної національної або зональної («світової») мови, — хіба що

стримуючи її в мовному «імперіалізмі», спрямуванні на витіснення існуючих мов, — стала б для людства тим способом спілкування, на ґрунті якого воно незалежно від своєї мовно-етнічної належності відчувало б себе абсолютно рівноправно. Вона мала б стати спільною для всіх народів земної кулі «іноземною мовою», і оскільки б вона нікому з них зокрема не належала, могла б стати їхнім спільним надбанням. Для того щоб вона якомога легше ними засвоювалася і їх задовольняла, подібна мова мусила б відповідати таким вимогам: проста фонетика і орфографія; нескладна граматика з мінімальною кількістю правил і без жодних винятків; максимальна інтернаціональність лексики, пов'язаної в основі з найпоширенішими мовами і їхніми лексичними елементами; легкість і прозорість принципів творення нових слів із власного матеріалу і водночас відкритість словника для запозичення інтернаціоналізмів різного походження; універсальність, тобто здатність обслуговувати всі людські потреби; задовільний естетичний бік (милозвучність).

З усіх планових мов, — а кількість їх на 1990 р. сягнула 912, — найбільшою мірою відповідає цим вимогам мова есперанто, що її початок датується виходом 26 липня 1887 р. у Варшаві книжки «Др. Эсперанто. Международный язык. Предисловие и полный учебник (D-ro Esperanto. Internacia lingvo. Antaŭparolo kaj plena lernolibro) — для русских» (40 с.). Через місяць там же та сама книжка вийшла польською, німецькою і французькою мовами. Цими виданнями вперше заявила про себе нова міжнародна мова, яку згодом за псевдонімом автора книжки і засновника мови Людвіка Лазаря Заменгофа (1859—1917) назвали Esperanto (esperanto — той, хто сподівається).

Однією з причин і причиною найголовнішою, що зумовила потребу в появі подібної мови, як і в спробі створення інших планових мов, є різноетнічність і багатомовність людства, яке користується приблизно від 2,5 тис. до 5 тис. мов [1]. Наявних найпоширеніших мов (із кількістю їхніх носіїв або знавців від 50 млн. і більше) занадто багато і вони настільки відрізняються одна від одної, що навряд чи можна серйозно думати про їхнє справжнє опанування однією людиною. Таких мов налічується 16: 1) китайська — понад 1 млрд.; 2) англійська — 400 млн.; 3) гінді (і урду) — 300 млн.; 4) іспанська — 280 млн.; 5) російська — 242 млн.; 6) бенгальська — 160 млн.; 7) арабська — 160 млн.; 8) індонезійська — 160 млн.; 9) португальська — 140 млн.; 10) японська — 120 млн.; 11) німецька — 100 млн.; 12) французька — 95 млн.; 13) яванська — 74 млн.; 14) італійська — 64 млн.; 15) корейська — 53 млн.; 16) в'єтнамська — 50 млн[2]. Не досить ефективними тут виявляються й так звані світові національні мови, які вивчаються й далеко поза межами свого основного поширення (такі як англійська, іспанська, російська, німецька, французька). Ці мови є, по суті, зональни-

---

[1] *Брук С. И., Иванов Вяч. Вс.* Языки мира. Русский язык: Энциклопедия. — М., 1979. — С. 417. Неточність даних пояснюється здебільшого недосить чітким критерієм відрізнення близькоспоріднених мов від діалектів, яке особливо важко здійснити для безписемних мов.

[2] *Брук С.* Население мира: Этнодемографический справочник. — М., 1989. — С. 101, 145, 150, 194, 285, 186, 189, 191, 455, 580. Сюди ж за кількістю носіїв (і користувачів) могла б належати й українська мова, оскільки в Україні налічується 52 млн. населення, але подібного стану українська мова ще не досягла, бо поки що нею не користуються навіть усі етнічні українці.

ми. Через це якщо в районах їхнього основного використання ними фактично володіє все населення або значна його частина, то поза ними це властивість лише небагатьох, як правило, фахівців-філологів або таких верств населення, які мають час і кошти для їх вивчення. Для досконалого опанування усіх цих мов вимагалося б занадто багато часу і здатність до справжнього поліглотизму, щодо якого навіть самі поліглоти висловлюються досить скептично. Скажімо, академік Естонської Академії наук П. Арісте, який різною мірою знав близько 40 мов, зазначав: «Я скептик стосовно можливостей людей, що вважаються поліглотами. Песиміст і скептик з тієї причини, що в знавця багатьох мов знання однієї мови все-таки обмежене. Якщо в мозкових звивинах записані дані про багато мов, то не може бути в цих звивинах настільки глибоких записів, як були б при одній, двох або трьох мовах» [1]. Не слід при цьому забувати й таке, що т. зв. світові мови — це лише «робочі мови» різних міжнародних форумів, місцем проведення яких та довкола яких є часом країни з величезною кількістю населення, що мало не всуціль не знає цих мов (китайці, араби, індуси, носії мов гінді або урду, бенгальці, японці тощо), і учасник цих форумів, випадково потрапивши в їхнє середовище, не зможе порозумітися в обсязі найпримітивніших тем. Та й самі ті форуми часто лише ілюзорно об'єднані знанням «робочих мов», які рідко хто з їхніх учасників знає досконало, а часом і взагалі не знає. На цьому терплять як люди, що не є носіями «робочих мов» і не можуть повністю донести свою думку, так і їхні носії, які не можуть в недосконалій формі вислову їхніх колег-іншомовців зрозуміти сенс часто дуже важливих речей, які вони мають їм повідомити. Нема чого казати й про те відчуття приниженості й дискомфорту, яке опановує людину, мова якої не є робочою, хоч нею і створена багата й прекрасна культура, таких як східні мови або з європейських скандинавські, більшість слов'янських, грецька, італійська, угорська, фінська тощо. Про інші причини, що не дають змоги скористатися як міжнародною допоміжною мовою ані жодною з живих етнічних, ані мертвою постетнічною (латинською), уже йшлося. Як зазначалося також, з 912 проектів планових мов [2], — більшість яких так і залишилися на стадії проектів або якщо й мали практичне застосування, то або недовго існували як мови або близькі до зникнення [волапюк, ідо, латіно сіне флексіоне, окциденталь (інтерлінґве), інтерлінґва], — єдиною життєспроможною мовою, яка існує вже понад 114 років, не збираючись умирати, розвиваючись і поширюючись, є есперанто.

З усіх планових мов есперанто найбільшою мірою відповідає тим вимогам, що мають ставитися до планової, свідомо створеної мови, і характеризується такими рисами, як проста фонетика і орфографія, нескладна граматика, максимальна інтернаціональність лексики, легкість і прозорість принципів творення слів із власного матеріалу при відкритості словника для інтернаціоналізмів, універсальність, задовільний естетичний бік (милозвучність). І саме це, поряд з іншими причинами, сприяло тому, що з самого

---

[1] *Рятсеп Х.* Академик Пауль Аристэ. — Таллинн, 1980. — С. 5.
[2] Такою (принаймні на 1991 р.) була кількість подібних проектів, — див.: *Дуличенко А. Д.* Международные вспомогательные языки. — Таллинн, 1990. — 447 с.

початку есперанто здобуло собі в світі багатьох прихильників, які почали його активно використовувати і цим стимулювати його розвиток.

Фонетика есперанто складається з 28 звуків (фонем), кожен з яких позначається окремою літерою (a, b, c,ĉ, d, e, f, g, ĝ, h, ĥ, i, j, ĵ, k, l, m, n, o, p, r, s, ŝ, t, u, ŭ, v, z). Наголос пов'язаний завжди з передостаннім складом або лягає на його місці в разі опущення (як правило, лише в поезії) кінцевого -o іменника в називному відмінку, що створює для поезії здатність до чоловічих рим, бо наголос тоді опиняється фактично на останньому складі. Вимова звуків чітка, скидаючись на фонетику італійської мови, чому сприяє й переважання в лексиці латинороманських лексичних елементів. Милозвучності мові надає й те, що слова в ній, як правило, закінчуються тільки на голосний (-a, -o, -e, -i, -u), сонорний чи напівголосний (-j, -l, -m, -n, -r, -u, -ŭ) або -s. Крім уже зазначеного, есперанто допускає ще тільки один вид скорочень, а саме скорочення артикля la (у l'), як правило, перед голосним. Основи граматики нескладні, завдяки чому Л. Л. Заменгоф спромігся викласти їх у 16 правилах (без жодного винятку), що займають (залежно від формату) від півтори до п'яти сторінок. Це дозволило всю граматику начебто «розчинити» в словнику, де виступають усі граматичні будівельні елементи. Тільки для зручності користування їх виокремлюють у словниках і в особливих довідниках. Разом з тим багатство коренів, прозорість структури слова і з огляду на це легкість творення з коренів нових слів зробили відразу з есперанто мову, здатну виражати найскладніші і найтонші відтінки думки й почуття. Лексика есперанто містить у собі 70% коренів романських (і латинських разом з грецькими запозиченнями), 20% коренів германського і 10% слов'янського та іншого походження. Проте оскільки серед цих коренів домінують ті, що стали інтернаціональними елементами європейських мов, переважна частина есперантської лексики добре зрозуміла будь-якому, особливо освіченому, європейцеві, а частково й носієві мов Азії й Африки [1], обізнаному з якоюсь європейською мовою. Лексика есперанто потенційно на 70% зрозуміла романцеві, на 65% — німцеві [2] і не набагато менше — носіям слов'янських мов, оскільки поряд із широко вживаними інтернаціоналізмами (типу cirko, dekano, direktoro, socialismo, revolucio) або латино-романськими словами спільного (завдяки своїй індоєвропейськості) походження зі слов'янськими (domo — дім, sidi — сидіти, vidi — бачити); (пор. літ. укр. *видно, видко,* або діал. *видіти)* тут є й суто слов'янські лексичні елементи (brovo, bulko, gladi, klopodi, kolbaso, kruta). Принцип інтернаціональності лексики спричинився до того, що слово будь-якого походження, яке набуло у світі певного поширення, може ввійти до лексики есперанто (пор. укр. hetmano, kozako, gopako; япон. ĥarakiro; kimono; кит. teo; гебр. sabato). Змішаний склад лексики не позбавляє, однак, мову своєрідності, бо основа її залишається латино-романською, а всі запозичення зазнають фонетико-граматичної есперантизації. Крім того, як у кожній живій мові, характер лексики не створює враження безладної суміші, бо всі слова, перш ніж увійти до мови, були

---

[1] Особливо це стосується медичних працівників, оскільки всі вони обов'язково вивчають латинську мову.

[2] *Dahlenburg T.* und *Loebig P.* Taschenbuch Esperanto. — Leipzig, 1981. — S. 9.

випробувані в усній мовній практиці і текстах, органічною частиною яких вони стали. Словник есперанто зростає (замість 900 коренів, що містили перші праці Л. Л. Заменгофа, він має вже понад 15 тис. коренів), завдяки чому за обсягом він не поступається словникові будь-якої розвиненої європейської мови. Як кожна жива звичайна мова, есперанто має й свою досить розвинену фразеологію. Порівняно недавно виданий «Угорсько-есперантський фразеологічний словник» (***Csiszár A., Kalocsay K.*** 6000 szólás és kifejezés magyar és Eszperantó nyelven. — Budapest, 1975. — 198 l.) містить 6000 фразеологізмів. Як кожна мова, есперанто вже має й свою ідіоматику, тобто слова і вирази, що їх не можна перекласти буквально жодною мовою і які потребують спеціальних пояснень і коментарів, — пор. adasismo — примітивне римування, римування самих лише суфіксів [від слів типу mi manĝ-ad-as — я їм (раз у раз), польс. jadam — букв. їдаю]; krokodili — букв. крокодилити (розм. «говорити серед есперантистів національною мовою»); каламбур Esperanto (есперанто) — edzperanto, букв. шлюбний посередник, тобто сват (маються на увазі випадки виникнення часто різнонаціональних подружжів, започаткованих листуванням мовою есперанто або зустрічами в колі есперантистів) тощо.

Риси есперанто зближують його з багатьма мовами світу. Якщо лексично (про що вже йшлося) воно найбільш пов'язане з індоєвропейськими мовами Європи, — саме тими елементами, які набули найбільшої інтернаціональної ваги, — насамперед романськими, то граматично ця мова, маючи спільні риси з низкою тих самих мов, нерідко виходить далеко за їхні межі. З романськими мовами есперанто пов'язує означений артикль la і вираження відмінкових закінчень за допомогою прийменників (de для родового, al для давального відмінка). З німецькою мовою есперанто зближує префіксальне ge- на позначення осіб різної статі [gefratoj (брати і сестри) — нім. Geschwister (те саме значення)] і суфіксальне -in- на позначення осіб жіночої статі і самиць [patr-in-o (мати) — patr-o (батько), bov-in-o (корова) — bovo (бик) — нім. Lehrerin (учителька) — Lehrer (учитель), Löw-in (левиця) — Löwe (лев)]. До англійської мови есперанто подібне займенником ŝi «вона», браком особових і числових форм дієслова, виражених лише особовим займенником [mi (vi, li)... venis — я (ти, він...) прийшов — I (you, he...) came (те саме), а також майже повною невираженістю різниці між 2-ю особою однини і множиною особового займенника (есп. vi —англ. you). Проте є тут і риси, типологічно подібні до мов зовсім іншого, неіндоєвропейського походження (зокрема, аглютинативних, фінно-угорських і тюркських). Так, у множині знахідного відмінка есперанто на відміну від індоєвропейських, зокрема й слов'янських, мов має окремі покажчики для множини і для знахідного відмінка, як, наприклад, в угорській мові, пор. (Mi) vidas homo-j-n (я бачу людей) — уг. Látok ember-ek-et (те саме), де відповідно -j- і -ek- позначають множину, а -n і -et — знахідний відмінок. Подібно до семітських мов (пор. словник арабської і гебрайської мов) в основі своєї лексики есперанто має не слово, а корінь. Щоправда, на відміну від семітських мов, де значна частина слів утворюється засобами внутрішньої флексії, есперанто використовує для цього засоби аглютинативних та ізолюючих мов. Рисою подібності до останніх, зокрема китайської, слід визнати в есперанто те, що в ньому немає непоруш-

ного, як в індоєвропейських мовах, поділу морфем на афіксальні й кореневі. По суті, скрізь ідеться про корені, одні з яких тяжіють до власне кореневої функції, інші — до суфіксальної або службової, проте часом цей розподіл функцій може мінятися, пор.: fin-o — кінець, sat-a — ситий, але водночас fin-kon-strui — добудувати (до кінця), sat-manĝi — наїстися (досита), тобто маємо застосування кореневої морфеми у функції афіксальної; lern-ejo — школа, malsanul-ejo — лікарня (при ejo — приміщення), el-iri — виходити, але el-a — той, що виходить, виступає, en — в (у), en-i — знаходитися в чомусь, усередині чогось, і под[1]. Зазначене свідчить про есперанто як про мову справді міжнародну, у якій носій мало чи не кожної мови світу може знайти щось близьке до своєї мови. Ці суто внутрішні риси есперанто були частково причиною його поширення і стійкості. Мова завдяки своїй прозорості і чіткості ставала приступною для легкого її засвоєння, відкриваючи водночас широкий простір для збагачення і вдосконалення, що не порушувало її основ.

Проте життєздатності і безперервному розвиткові мови сприяли не лише суто внутрішні особливості, а й зовнішні соціолінгвістичні обставини виникнення і початкового розвитку, які спричинилися до її дальшої нормальної еволюції, подібної багатьма рисами до історії будь-якої звичайної літературної мови. Те, що есперанто з проекту так швидко розвинулося в цілком живу повнокровну мову, воно завдячує значною мірою не лише своїй суто мовній основі, добре продуманій його засновником, а й тим, що Л. Л. Заменгоф слушно взяв до уваги ті умови, які могли б гарантувати новій мові її функціонування. Виданню першої книги (unua libro), де мова була зафіксована для широких кіл потенційних користувачів, передувала тривала багаторічна праця над виробленням її у різних виглядах, — як розмовної (початково в межах родини Л. Л. Заменгофа), і як писемно-літературної (у його власній літературній творчості, оригінальній і перекладній). Не слід забувати, що вже в першій книзі вміщено дві оригінальні поезії Л. Л. Заменгофа («Mia penso» — «Моя думка» і «Ho, mia kor'...» — «О, моє серце») і що разом з мовою есперанто перша книжка містить, таким чином, уже й перші твори есперантської літератури. До 1894 р. Л. Л. Заменгоф віддав свою мову на суд громадськості, який її апробував. Однак уже в першій своїй книжці він спеціально зазначив: «Міжнародна мова, як кожна національна, є загальною власністю; автор відмовляється назавжди від усіх особистих прав на неї». Отже, прийнята пізніше ухвала про недоторканність мовної основи була спільною ухвалою тодішнього загалу есперантистів, але аж ніяк не особистою забаганкою ініціатора мови, людини, за спогадами сучасників, надзвичайно скромної. Заклавши основи нової мови і тим започаткувавши її, Л. Л. Заменгоф передав її у повне розпорядження людства в особі тієї його частини, яка почала нею користуватися. У зв'язку з цим особливе

---

[1] Пор., наприклад, у В. І. Горєлова: «...для розуміння особливостей китайської мови слід зважити (і це вельми важливо) на те, що в китайській мові важко провести чітку грань між повнозначною морфемою і словом, бо в ній майже зовсім немає повнозначних морфем, які не можуть виступати як односкладове слово». (*Горелов В. И.* Лексикология китайского языка. — М., 1984. — С. 210).

значення мала й спеціальна декларація, прийнята на Першому конгресі есперантистів у Булонь-сюр-мер (1905 р.), де давалося спеціальне визначення есперантизмові: «Есперантизм є прагнення поширити в усьому світі вживання нейтральнолюдської мови, яка, не накидаючи себе внутрішньому життю народів і аж ніяк не ставлячи собі за мету витіснити існуючі національні мови, дала б людям різних націй можливість порозумітися між собою, яка могла б служити як примирююча мова громадських установ у тих країнах, де різні нації борються між собою за мову, і якою могли б видаватися ті твори, що мають однаковий інтерес для всіх народів. Кожна інша ідея або надія, яку той чи інший есперантист пов'язує з есперантизмом, буде його справою суто приватною, за яку есперантизм не відповідає»[1]. Тим самим для есперанто як для мови вироблено найширшу підставу, характерну для будь-якої мови, що нею, як відомо, можуть користуватися люди будь-яких спрямувань, походження і поглядів, крім скерованих проти самої мови. Побіжно слід зазначити, що до прихильників мови есперанто, — куди, крім безпосередніх користувачів, треба зарахувати і численних, мабуть ще більших за кількістю, її симпатиків, — належать, як правило, люди прогресивного демократичного й інтернаціоналістичного спрямування, бо вони, як і її ініціатор Л. Л. Заменгоф, уявляли і уявляють її собі насамперед як засіб взаєморозуміння і миру між народами.

Отже, есперанто від самого свого початку, ставши загальним надбанням його користувачів-есперантистів, у межах, окреслених призначенням бути нейтральною мовою, стало функціонувати цілком задовільно, незважаючи на перешкоди, які йому довелося долати на своєму шляху. А перешкоди ці були немалі — і у вигляді інертності мислення багатьох людей, хоч як це не дивно, і мовознавців, що виявилося в скептицизмі, неправильному розумінні есперанто, і в тому, що в жодній країні поширенню есперанто до останнього часу мало сприяли офіційні інстанції відповідних держав, а нерідко навіть переслідували й репресували есперантистів (наприклад, у сталінському СРСР або в гітлерівській Німеччині). Це, а саме перешкоди розвиткові есперанто, виявилося і в двох світових війнах, коли есперантистський рух притухав, але не припинявся зовсім[2]. Перешкоджали часом нормальному розвиткові есперанто проекти нових планових мов. Особливо грізну суперницю мова есперанто мала в мові ідо, реформованому проекті есперанто, який відірвав від есперантистського руху частину есперантистів, перетворивши їх на ідистів і спричинивши загрозу небезпечного розколу. Проте есперанто пережило це лихо, як і інші. Переважна більшість есперантистів залишилася вірна своїй мові, володіючи нею, вони не втрачали реального доброго в ім'я кращого (хоч і вельми проблематичного). Рух ідистів після деякого піднесення в 20-х роках почав дедалі більше занепадати, і хоч і досі існує в світі певна кількість ідистів, кількість їх незрівнянно менша від кількості есперантистів, і мова ця поступово вимирає. При цьому есперанто, як відомо, узяло низку цінних рис

---

[1] Див.: «*Deklaracio* de Boulogne». — Enciklopedio de Esperanto. I. volumo. — Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1989. — P. 104.

[2] Як відомо, наприклад, під час Першої світової війни мова есперанто широко вживалася для листування військовополонених, що сприяло частково її поширенню після цієї війни.

вимираючої мови ідо, яка у такий спосіб стає начебто певною мірою «субстратом» есперанто (зокрема, до есперанто запозичено певну кількість ідистських суфіксів, наприклад, суфікс -oz- (ŝton-oz-a — кам'янистий). Функціонуванню есперанто не в останню чергу поряд із безпосередніми усними контактами есперантистів сприяло й те, що ця мова почала активно застосовуватися у різноманітних публікаціях у пресі, а також у художній літературі, оригінальній і перекладній. Звичайно, коли говорять або пишуть про есперанто, відзначають лише його вживання в науковій і публіцистичній літературі та в перекладах, поминаючи питання про оригінальну творчість. Виняток становить у Європі серед небагатьох країн лише Угорщина, де, очевидно, і з огляду на популярність мови, і видання відомого часопису «Literatura Mondo» («Літературний світ»), і на наявність кількох видатних есперантських письменників-класиків (Ю. Багі, К. Калочаї, Ф. Сіладі тощо) про оригінальну літературу мовою есперанто пишуть цілком поважно. В інших країнах, зокрема тих, що входили донедавна до складу Радянського Союзу, питання про оригінальну творчість мовою есперанто або зовсім не порушується, або подається так, начебто воно тільки-но дискутується. Тим часом, перефразовуючи відомі слова А. Мейє щодо можливості створення планової («штучної») мови: «Суперечка з цього питання безпредметна, тому що вже існує есперанто» [1], слід було б сказати: «Суперечка з цього питання безпредметна, тому що література мовою есперанто вже існує», і існує вона не менш тривалий час, ніж сама мова. Як уже згадувалося, ще в першому виданні першої книжки, присвяченій есперанто, було вміщено два оригінальні літературні твори (вірші) цією мовою. А оскільки виходом цієї книжки датується існування мови, можна обґрунтовано вважати, що нею ж датується початок існування есперантської літератури. Щоправда, ця література набагато молодша від будь-якої європейської (особливо великої) літератури і тому нею ще не створено такої кількості видатних творів. Проте вона вже висунула і висуває цілу плеяду цікавих, а то й видатних письменників і навіть літературних шкіл, таких, наприклад, як угорська в 30-х рр., згуртована навколо часопису «Literatura Mondo» («Літературний світ»), радянська (як правило, російська) у передвоєнні роки, шотландська школа (50—70-х рр.), які давно заслуговують на увагу (і не тільки есперантистських) літературознавців [2]. І якщо література на есперанто може похвалитися низкою блискучих перекладів з національних літератур мовою есперанто, то вже досить давно почали з'являтися й поодинокі переклади з інтернаціональної літератури мовою есперанто, здійснені національними мовами. Ще на 20-ті рр. припадають переклади окремих віршів талановитого есперантського поета М. Хохлова російською мовою [3]. У 20-ті рр. з'явився переклад рома-

---

[1] Actes du Deuxième Congrès international des linguistes. — Paris, 1933. — P. 102; *Бокарев Е. А.* Современное состояние вопроса о международном вспомогательном языке (факты об эсперанто). — У кн.: *Проблемы* интерлингвистики. (Типология и эволюция международных искусственных языков). — М., 1976. — С. 18.

[2] *Gvidlibro* por supera ekzameno. (Historio, literaturo, metodologio). — Budapest, 1974. — P. 194 — 275.

[3] Один із них — «Шантеклер» уміщено в книжці: *Исаев М. И.* Язык эсперанто. — М., 1981. — С. 70.

ну відомого есперантського письменника Ю. Баґі «Hura! Ne romano, nur grimaco» («Ура! Не роман, лише гримаса»), у німецькому перекладі: «Hurra für nichts». Роман Ю. Баґі цікавий тим, що він, на думку дослідників, вплинув на виникнення п'єси Ф. Дюрренматта «Візит старої дами», оскільки відомий драматург міг бути знайомий із його німецьким перекладом [1]. Таким чином, література мовою есперанто починає не тільки перекладатися національними мовами, а й впливати на національні літератури, а це, в свою чергу, свідчить про достатню зрілість як мови, так і створеної нею літератури. Безперечно, з часом подібних перекладів з'являтиметься дедалі більше. Однією з ілюстрацій того, що есперантська література в особі її найвидатніших представників цілком заслуговує на переклад її національними мовами, міг би бути, наприклад, вірш класика есперантської поезії Каломана Калочаї «Зима» (K. Kalocsay «Vintro»), який подається в оригіналі і власному перекладі автора цієї книжки:

Lamentas la arboj, ĉielen etendas
la brakojn skeletajn frostante kaj treme
ĝis fine la bona ĉiel' kompateme
al ili ŝirmantan tapiŝon subsendas.
Kaj flokoj per blanka ĉiela kovrilo
jen falas kaj falas kaj falas senĉese
ĝis sub ĝi, kovrilo ŝirmanta karese,
la arboj ekdormas en bona trankvilo.
Kaj dormas la arboj kaj dormas la tero,
kaj kvazaŭ morttuko la neĝo sin sternas.
Sed sube jam ĝermas la nova espero,
Ĉar nasko kaj morto senĉese alternas,
kaj ĝermas la semo kaj falas la bero,
sed vivas la Vivo, la Vivo eternas.

З риданням дерева до неба здіймають
кощаві їх руки, промерзлі, тремтливі,
і, врешті, до них небеса співчутливі
свій килим захисний додолу спускають.
І ковдрою білою сніг без упину
спадає, спадає, спадає лапатий,
аж доки дерева почнуть засинати,
спокійні, загорнені в ніжну перину.
У сон і земля, і дерева запали,
і саваном смертним їх сніг покриває.
Але і під снігом надії постали,
бо в смерті межі від народжень немає.
І зріє там сім'я, де ягоди впали,
Життя бо живуще, і вічно триває [2].

---

[1] *Benczik V.* Postparolo. — Baghy J. Hura! Ne romano, nur grimaco. — Budapest [s.a.] — P. 415–416.

[2] Оригінал вірша К. Калочаї (K. Kalocsay) узято з кн.: *Jaunvalks E.*, Gūtmanis A. Esperanto. (Gramatika. Esperanto-latviešu vārdnīca. — Latviešu-esperanto vārdnīca). — Rīga, 1979, lp. 110; переклад, уперше опубліковано у статті: *Ткаченко О. Б.* 100 років есперанто: підсумки і перспективи // Мовознавство. — 1987. — № 4. — С. 25.

Зрозуміло, що подібні твори, яких в есперантській літературі, особливо поезії, налічується вже чимало («Основна літературна хрестоматія» налічує 59 імен оригінальних письменників), цілком спростовують твердження про есперанто як «штучну», «безбарвну» і «механічно-мертву» мову, якими, на жаль, іноді грішать навіть лінгвісти і які свідчать лише про їхню на диво повну непоінформованість [1].

На сьогодні мовою есперанто, не кажучи вже про публіцистичну, науково-популярну й наукову літературу, про велику кількість часописів і газет різноманітного змісту і велику перекладну літературу, створено значну та різноманітну мистецьку літературу, де репрезентовано вже і поезію, і прозу, і драматургію. У розвитку переважної більшості національних літератур спостерігається така закономірність: першою розвивається поезія, далі драматургія і завершується цей розвиток появою цілком уже зрілої прози. Пояснюється це тим, що проза фактично має поєднати в собі всі особливості попереднього розвитку. Опріч того, хоч проза будується з мови, не підпорядкованої суворим правилам рими й ритму, вона мусить, однак, поєднувати в собі, поряд із цією рисою, також набагато складніший чи, інакше кажучи, делікатніший прозовий ритм (прозу, позбавлену його, інакше як поганою не назвемо), а також містити в собі реалістично збудовані, типові і важливі для розвитку оповіді, діалоги і монологи героїв, органічно включені до канви оповіді. Отже, по суті, майстерна проза — це високодосконалий синтез усіх попередніх етапів розвитку літератури, але, крім того, вона дещо бере із суміжних позалітературних мистецтв: через поезію вона пов'язана з музикою, бо вимагає гармонійної, милозвучної побудови речень і добору слів (або якщо й какофонії на її тлі, то вмотивованої), як у скульптурі різьблення постатей дійових осіб; яскравих і виразних барв малярства; пропорційності й довершеності в побудові сюжету, що споріднює її з архітектурою. Саме тому в переважній більшості випадків літературний розвиток іде саме так. Дещо інакше він відбувається в есперантській літературі, бо тут завершальною, як видається, стає драматургія, оскільки спільнота користувачів мови тут не така численна, як у випадку національних мов. Проте ця література, хоч і трохи повільніше, ніж національні, розвивається, і має вже варті загальної уваги твори. Має вона вже і свої теми, і спрямування, і виразність, і разом із розвитком розмовної мови, що вже має свою історію та стильову специфіку (архаїзми і неологізми, щось подібне до розмовного і поважно-офіційного стилів, і навіть подобу молодіжного арго), далеко, — порівняно з початковим періодом, — відбігла від деякої бідності і «штучності» і дає для досконалого мовця широкий вибір найрізноманітніших регістрів мовлення — від дружньо-фамільярного до ораторсько-патетичного, піднесеного. Якщо й годиться говорити про «штучність» мови, то це фактично не штучність самої мови, а недосконалість мовлення її нових адептів, які не опанували її належною мірою. Фактично з подібною «штучністю» і «безбарвністю» ми стикаємося, коли або самі починаємо опановувати будь-яку іноземну мову, якою володіємо ще примітивно,

---

[1] Пор., наприклад, таке образне порівняння відомого мовознавця: «Процес термінологічного будівництва не можна розглядати як створення якогось штучного і механічно-мертвого «есперанто» з російських морфем» (*Панов М. В.* Словообразование. Русский язык и советское общество: Просп. — Алма-Ата, 1962. — С. 43).

або коли чуємо іноземця, що нашою рідною мовою не йде далі привітання, загальновживаних мовних формул і фраз, які обслуговують найелементарніші побутові потреби. В устах таких людей «штучною» і «безбарвною» може видатися будь-яка національна мова. У найвищих виявах, у досконалому володінні нею найліпших мовців і в вершинних досягненнях оригінальної і перекладної літератури есперанто щодо можливостей не поступається або дуже близьке до рівня найрозвиненіших мов світу.

Мова есперанто від самого виникнення мала як прихильників, так і скептиків, навіть ворогів. Проте простежується спільна закономірність. До останніх, як правило, належать люди, що з певних причин не досить чітко уявляють критиковане ними явище. Немалий привід до цього дав і термін «штучна мова», з яким пов'язане уявлення про щось неприродне і вже тому потворне, ненормальне. Тим часом і саме прагнення до нейтральної допоміжної міжнародної мови, і його реалізація були і є цілком природними, виходячи, як правило, з матеріалу найуживаніших міжнародних елементів, до того ж зібраних і поєднаних на підставі досвіду мов світу. Про **природність** і життєвість мови свідчать життєспроможність, стійкість і здатність до безперервного розвитку і вдосконалення на основі непорушних правил її побудови і використання. Тому сучасна лінгвістика сьогодні чимраз рішучіше відмовляється від поняття «штучна мова» стосовно есперанто, яке є виправданим хіба що до менш удалих проектів подібних мов, зокрема ще обмежено вживаних волапюка, ідо, латіно сіне флексіоне і інтерлінґви. Натомість дедалі ширшого застосування набуває термін «планова мова» (рос. плановый язык, нім. Plansprache). Ще Бодуен де Куртене цілком слушно спростував неправильність протиставлення мови есперанто як «штучної» іншим, національним мовам як «природним», зауваживши: «Чи існує людина для мови, чи мова для людини? Мова не є ані замкнений у собі організм, ані недоторканний ідол, вона являє собою знаряддя і діяльність. І людина не тільки має право, але це її соціальний обов'язок — поліпшувати свої знаряддя згідно з метою їхнього застосування і навіть замінювати вже існуючі знаряддя іншими, кращими» [1]. Отже, не існує принципової різниці між національними мовами, які теж мали своїх ініціаторів або авторів, тільки тепер нам невідомих, тобто всі мови створювалися людьми, суспільством, а не дісталися народам як дарунок природи, в тому числі й есперанто, засновник якого нам відомий. Різниця між ними полягає головним чином у тім, що коли перші формувалися значною мірою, особливо початково, стихійно, спонтанно, хоч потім дедалі більше їхній розвиток і регулювався, то есперанто є мовою, яка відразу створювалася для свідомої потреби і за певним планом, тому їй найбільш відповідає назва «планова мова». Як у розвитку кожної мови, деякі явища в есперанто відбуваються не зовсім регулярно, проте для уникнення стихійності розвиток мови регулюється спеціальною Академією есперанто, що періодично обирається. Таким чином, есперанто є мовою, яка виникла не тільки як планова, а й як літературна і розвиток якої з самого початку повністю контролюється особами, що нею користуються.

---

[1] *Бодуэн де Куртенэ И. А.* К критике международных искусственных языков //Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. 2. — С. 139 — 140.

Отже, есперанто з'явилося внаслідок потреби, яка була не штучною, а цілком природною. Так само природним виявилося через це й його виникнення. Найкращим доказом того, що цій природності потреби адекватно відповідала сама структура мови, де нічого не вигадано, а все випливає з досвіду і практики мов-попередниць і їхнього матеріалу, є сама практика. Понад столітнє існування і розвиток есперанто — цілком достатній час для випробування [1]. Щоправда, іноді, виходячи з того, що мова есперанто ще не досить поширена, вбачають причини цього в її недостатній структурній досконалості, починають пропонувати нові проекти планових мов. Проте всіх їх рано чи пізно перемагає есперанто, що до того ж найцінніше з них бере на своє озброєння (приклад ідо вже наводився) і продовжує безперешкодно розвиватися далі. Іноді, до речі, ці проекти виникають і тому, що проблему допоміжної міжнародної мови плутають із зовсім відмінною, не пов'язаною з нею проблемою майбутньої єдиної мови людства. Якщо питання першої стоїть дедалі гостріше, то питання другої є принаймні справою дуже далекого майбутнього і для нашого часу аж ніяк не актуальною. На цьому питанні у цій праці зупинимося трохи далі, а поки що повернемося до проблеми міжнародної допоміжної нейтральної мови і її втілення в есперанто. Отож, з огляду на цю уявну ідеальну мову майбутнього, розпочинається критика реальної міжнародної мови есперанто [2], яка, маючи свої недоліки, усуває їх у ході розвитку. Таким чином, розвиток реального доброго гальмується на догоду фантастичному кращому. Подібні критики, однак, забувають, що будь-який проект, навіть найідеальніший, перевірятиметься тільки практичними випробуваннями на життєвість. Отже, будь-яка нова планова мова мала б пройти той самий шлях різнобічного розвитку, що й есперанто. У зв'язку з цим здається набагато доцільнішим продовжувати використовувати, розвиваючи і вдосконалюючи в ході самої практики, есперанто, це випробуване знаряддя міжнародного спілкування, ніж відмовлятися від нього в ім'я ілюзорних переваг пропонованих нових міжнародних планових мов, або, що ще фантастичніше, в ім'я майбутньої спільної мови людства, яка поки що (якщо не завжди) може існувати тільки на папері. Крім того, навряд чи відмовляться від своєї мови заради цих проектів есперантисти. Решта людства радше також тягтиметься до вже існуючої й успішно функціонуючої високорозвиненої мови (до того ж з багатющою літературою, створеною нею), ніж до планових мов, які або явно не витримали випробування практикою і часом (волапюк, ідо, новіаль, окциденталь, латіна сіне флексіоне, інтерлінґва і т. д.), або які ще тільки готуються до цього випробування.

Уся дотеперішня історія есперанто свідчить про те, що поряд із постійним внутрішнім розвитком і вдосконаленням [3] ця мова разом з тим повільно, але неухильно здобуває собі чимраз більше прибічників, знаходить застосування в дедалі більшому колі функцій. Отже, внутрішній розвиток

---

[1] Стосовно соціолінгвістичних аспектів виникнення, розвитку й сучасного стану мови есперанто див.: *Ткаченко О. Б.* К социолингвистической характеристике экперанто. — Al la sociolingvistika karakterizo de Esperanto. — У кн.: Общая интерлингвистика и плановые языки. Interlinguistica Tartuensts. 6. — Tartu, 1989. — С. 114—122.

[2] *Свадост Э.* Как возникнет всеобщий язык? — М., 1966. — С. 237—245, 255—260.

[3] Докладніше див. про це в статті: *Дановский Н. Ф.* Эволюция эсперанто / Проблемы интерлингвистики. — М., 1976. — С. 92—113.

весь час супроводжується зовнішнім розвитком і поширенням мови. Серед видатних осіб, що були прихильниками есперанто, можна назвати імена Л. Толстого, О. Горького, А. Барбюса, А. Луначарського, К. Ціолковського, С. Лаґерльоф, Н. Хікмета та багатьох інших учених і письменників. Серед мовознавців до них належали Я. Бодуен де Куртене, О. Бокарєв, З. Клеменсевич, В. Георгієв. Дані про есперантистів і друзів та прихильників мови есперанто в цілому свідчать не тільки про безперервну, починаючи з 1887 р., тобто із зародження, наступність і, так би мовити, «спадковість» прибічників есперантського руху, а й про повільне, але постійне зростання їхньої кількості. Якщо в 1889 р. існувала лише одна група есперантистів, то в 1909 р. їх було вже 1447. Точніші дані (уже не щодо кількості груп, а окремих есперантистів) маємо на 1926 р. На цей час у Європі (включаючи СРСР) було 109690 есперантистів (серед них в СРСР — 1479, у Великобританії — 7855, Австрії — 7696, Німеччині — 30868), в Азії — 7832 (з яких у Японії — 6903), в Америці — 7331 (з яких у США — 4845), в Австралії і Океанії — 1147, в Африці — 306 (з них у Єгипті — 104). Усього в світі на той час нараховувалося 126576 есперантистів [1]. Після Другої світової війни кількість есперантистів і прихильників широкого застосування есперанто в міжнародних контактах набагато зросла. Звичайно, повільніше зростає кількість есперантистів, тобто безпосередніх учасників руху і тих, хто активно володіє мовою й постійно або дуже часто її вживає. Їх налічується, можливо, 1 млн. (за найнижчими оцінками, 0,5 млн.) [2]. Набагато більша кількість прихильників есперанто, які, очевидно, все-таки складаються з людей, що мають уявлення про мову, що в свій час, можливо, відвідували гуртки есперанто або вивчали мову самотужки, але потім, — беручи на озброєння вислів Возного в І. Котляревського, — «за недосужностію по должности» випали з есперанто-руху або перестали займатися мовою, проте зберегли уявлення про мову, легкість її засвоєння та користування і схильність до того, щоб, у разі **ширшого** вживання цієї мови, опанувати її особисто або хоч би в своїм продовженні, дітях та онуках (не виключено, що їм вони передали своє співчутливе ставлення до есперанто). Треба тут зважати на те, що оскільки, на жаль, есперанто ще відносно мало, — хіба що в туризмі, — проникло в практику повсякденного життя, спостерігається така закономірність: серед есперантистів поки що переважає або молодь, або люди відносно літнього, похилого віку, передпенсійного або пенсійного [3]. Люди середнього віку з есперанто-руху значною мірою випадають. Але випадаючи з руху і мови, як відповідно активні учасники або користувачі, вони зберігають, однак, позитивне ставлення до мови, і подібних осіб, очевидно, набагато більше, ніж активних і досконалих користувачів мови. Цим має пояснюватися, мабуть, та величезна розбіжність, яка існує між кількістю тих людей, що їх визначають як активних користувачів мовою есперанто, і кількістю тих, що підписали петицію в ООН, а саме звернення Загальної есперантської асоціації (UEA — Universala Esperanto-Asocio) до ООН про широке використання есперанто

---

[1] Дані за: *Statistiko* // Enciklopedio de Esperanto. II volumo. — Budapest, 1986. — P. 501—503.
[2] *Исаев М. И.* Язык эсперанто. — М.: Наука, 1981. — С. 20.
[3] Щодо кількості есперантистів у світі, їхнього розподілу за країнами і віком (згідно з даними 1980 р.) див.: *Żytyński J.* Esperanto i esperantyści. — Warszawa, 1987. — S. 100—106.

як офіційної мови, яке через есперантські національні організації та індивідуально підписало 72086486 осіб. Ця остання цифра свідчить про той величезний резерв потенційних користувачів мовою есперанто, який міг би стати джерелом їх збільшення в разі сприятливіших умов для застосування мови.

Про поступове збільшення руху і набуття ним ваги в міжнародному житті свідчать інші дотичні дані. Есперантисти, за даними ще 80-х рр. XX століття, були об'єднані в 21 міжнародній організації за фахом і інтересами і в 50 національних організаціях окремих країн. З огляду на це ставиться і вирішується питання про ширше і систематичніше вивчення мови есперанто. У різних формах, — не беручи до уваги суто есперантистських курсів, поширених у більшості країн, — есперанто на 1972 р. викладалося у вищій і середній школах 27 країн світу (СРСР, Болгарія, ЧССР, КНР, ПНР, УНР, Румунія, Югославія, Австрія, Великобританія, Франція, ФРН, Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Швейцарія, Іран, Японія, Південна Корея, США, Канада, Бразилія, Еквадор, Колумбія, Чилі, Венесуела, Мадагаскар). У колишньому СРСР факультативне викладання мови есперанто в старших класах середньої школи було запроваджене офіційно міністерствами середньої освіти тоді ще радянських республік (а фактично окупованих країн) Литви, Латвії й Естонії, для чого створено спеціальні підручники [1]. Есперанто в цей час широко застосовувалось у книгодрукуванні і пресі: 72 видавництва в світі повністю або поряд з іншими мовами видавали літературу мовою есперанто, існувало 125 журналів і газет цією мовою. У 10 країнах існувало 13 радіостанцій, що вели регулярно радіомовлення мовою есперанто. Ширшало застосування есперанто у науці, зокрема в наукових публікаціях і як робочої мови наукових форумів. До найвідоміших наукових журналів мовою есперанто належали, зокрема, такі як «Scienca revuo» (орган Міжнародної наукової асоціації есперантистів), «Geologia revuo» (ЧССР), «Medicina revuo» (Японія), «Homo kaj kosmo» (Югославія), «Sciencaj komunikaĵoj» (УНР). Мову есперанто як одну з робочих обрали географи. Есперанто поряд з англійською і французькою стало також однією з робочих мов кібернетистів [2]. Воно широко використовувалося як мова важливих всесвітніх рухів — боротьби за мир проти термоядерної війни, прогресивної молоді тощо. Слід зазначити, що розквіт есперанто завжди був пов'язаний із мирними періодами світової історії, його тимчасовий занепад — з періодами воєн. У 20—30-ті роки XX століття есперанто широко використовувалося в інтернаціональних зв'язках робітників усіх країн, у боротьбі проти загрози фашизму і війни [3]. У той час дуже багато робітників, активних учасників антифашистського руху, вивчали есперанто, опановуючи цю мову, що дозволяло легко спілкуватися між собою німцям, французам, угорцям, полякам. Подібне легке опанування мови, якби йшлося про мову національну,

---

[1] *Pirlot G.* Oficiala situacio de Esperanto — instruado en la mondo. — Metodiko en la praktiko. — Budapest, 1972. — P. 107, 122.

[2] Див., зокрема:. *Kibernetiko* de la homa lingvo kaj aliaj internacilingvaj aktoj de la IX. Internacia Kongreso de Kibernetiko. — Budapest-Paderborn, 1981. — 192 p.; *Perkomputila* tekstoprilaboro. — Budapest, 1985. — 336 p.

[3] *Sur* la du frontoj. Kontribuo al la historio de la ĉeĥa klasbatala Esperanto-movado. — Prago, 1981.— 32 p.

не було б можливе і вимагало б багато часу і коштів, що було приступним тільки для багатих людей. З огляду на це есперанто, за крилатим виразом того часу, називали «латиною пролетаріату».

З 80-х рр. минулого століття дотепер не відзначається якогось «затухання» ані в есперантському русі, ані в використанні есперанто. Навпаки, можна сподіватися на дальше неухильне, хоч і не дуже швидке, їхнє піднесення. Спостерігається, з одного боку, інтерес широких позаесперантських кіл до мови есперанто і її широкого застосування як офіційної робочої у різних міжнародних організаціях. Зокрема, останнім часом вивчається питання вжитку есперанто як робочої мови загальноєвропейських організацій, пов'язаних із Європейським парламентом, Спільним ринком тощо. Якщо згадати, що есперанто давно знаходить собі помітне використання і популярність у країнах Далекого Сходу (Японії, В'єтнамі, Китаї, Кореї), що в Європі ця мова дуже популярна в країнах Скандинавії, Балтії, у Болгарії, Польщі, Угорщині, тобто скрізь, де місцеві національні мови не стали робочими, що есперанто також має велику популярність і в Англії, і в США, що ця мова викликає до себе жвавий інтерес в Іспанії, Італії, Бразилії і має тенденцію до поступового проникнення в усі найвіддаленіші куточки земної кулі, то складається досить оптимістична картина щодо її перспектив як справжньої міжнародної мови (internacia lingvo). З другого боку, у самих колах есперантистів спостерігається парадоксальне (але лише на перший погляд) явище **раумізму** (raŭmismo), як пойменовано за назвою фінського міста Раумо течію, що не стільки прагне надати есперантському рухові колишнього характеру гонитви за зростанням кількості прихильників мови, скільки скерована на зростання **якості** есперантистів, бездоганне володіння ними мовою і підвищення ефективності послуг, що їх можуть надати есперантські організації у налагодженні міжнародних зв'язків. Есперантисти зосереджуються в своєму колі, не залучаючи до себе неесперантистів. Вони вважають, що їхній рух тепер настільки сильний і може стати настільки привабливим, що ролі тепер змінюються: уже не есперантисти «хапають за поли» і втягають у свої організації неесперантистів, а навпаки, неесперантський світ має стати зацікавленою стороною [1]. І звичайно, як проміжна, поєднувальна ланка можуть бути широкі кола симпатиків есперанто.

Потреба якісного піднесення мови підвищує вимоги до якості перекладів, володіння мовою, до досконалої термінології есперанто у найрізноманітніших галузях, зокрема таких життєво важливих, як медицина, економіка, політика, юриспруденція, техніка. Поступово це має вивести есперантський рух на широкий простір міжнародного життя, остаточно позбавити його певного відтінку сектантства, який утворився через панування т. зв. світових мов, які витискали есперанто зі сфери активного й ефективного використання і мимохіть перетворювали його користувачів на незрозумілих для загалу диваків, що плекають «непрактичну» з погляду короткозорої перспективи мову. Проте саме завдяки ентузіазмові цих «диваків» ця надзвичайно важлива в перспективі (віддаленій) і потенції (тоді ще прихованій) мова поступово набула ваги дедалі більш практично застосовного знаряддя міжнародних контактів.

---

[1] Дані про течію раумізму наведено на підставі усного повідомлення О. Малаціона, есперантиста й викладача мови есперанто.

Безперечно, найбільшими конкурентами есперанто є поки що т. зв. світові мови європейського походження, точніше європейсько-етнічного походження. Колись Л. Толстой, у цілому вітаючи появу есперанто, зробив застереження, що ця мова європейська і тому, можливо, доведеться для Азії створювати ще якусь іншу [1]. Як показав досвід історії, саме Азія, зокрема Далекий Схід, досить позитивно поставилася до есперанто. І це зрозуміло. Адже есперанто містить у собі лексичні елементи, які, наприклад, у медицині дістали собі широке всесвітнє застосування. Отже, з погляду лексики, її інтернаціоналізму, есперанто не відстрашує від себе позаєвропейські народи. Граматичний же лад есперанто, багато якими рисами абсолютно позаєвропейський, позбавляє цю мову якоїсь суто європейської виключності, робить її близькою для народів неіндоєвропейських, не відштовхуючи від себе водночас і цих останніх. Очевидно, виходячи з цього, можна прогнозувати, що в дальшому розвитку ситуація залежатиме від співвідношення т. зв. світових індоєвропейських мов. До останнього часу світ, по суті, було поділено на сфери впливу великих держав-імперій (і залежних від них держав). Тепер становище поступово змінюється. Колись напівзалежні від Європи Китай, Індія, Туреччина, арабські країни і навіть колишні колоніальні країни Африки й Океанії здобули політичну незалежність, мають дедалі більшу економічну вагу. Те саме, утім, відбувається і в Європі. Країни зі світовими мовами поступово втрачають свою монополію. Звичайно, деякі з нових країн, що перебувають на піднесенні (наприклад, країни з романськими мовами — іспансько- й португальськомовними або Італія), намагатимуться поширити свої мови. Але оскільки подібних країн з різними мовами буде надто багато, а людство чимраз більше потребуватиме глобального, усесвітнього співробітництва, дедалі популярнішим ставатиме прагнення до прийняття міжнародної нейтральної допоміжної мови, якою може бути лише есперанто, як уже готове високорозвинене знаряддя міжнародного спілкування. Це стане компромісом як між колишніми мовними монополістами, країнами, що є носіями світових мов, так і тими, які матимуть інші мови. Їх усіх разом із меншими країнами як спільний знаменник об'єднає есперанто. Звичайно, не можна повністю відкинути й можливість машинного перекладу. Але, думається, що він як значно менш гнучкий, ніж високорозвинена міжнародна мова, до того ж застосовний до обмеженої кількості мов, а не до всього їхнього розмаїття, матиме лише допоміжне значення. Останнім своїм конкурентом, а може, й паралельним, спільним з іншими світовими живими мовами, якого есперанто муситиме подолати, має бути латина. Зміна її ваги в медицині і фармакології відбудеться лише тоді, коли есперанто зможе опанувати й цю ділянку. Почасти, можливо, це відбуватиметься початково шляхом паралельного з есперантським уживанням латинських термінів, тільки есперантизованих, тобто таких, що набули

---

[1] Пор.: «Я думаю, что для всемирности в настоящем смысле этого слова, т. е. для того, чтобы соединить китайцев, африканских народов и пр., понадобится другой язык, но для европейского человека эсперанто чрезвычайно легок». (Див.: *Некоторые* из отзывов о международном языке «Эсперанто» — граф Л. Н. Толстой, — у кн.: *Заменгоф Л.* Международный язык «Эсперанто»: Полный учебник с предисловием и двумя словарями и с приложением брошюры «Краткие сведения». Новое, стереотипное издание. — Варшава, 1910. — С. 16).

есперантських граматичних показників. Цілком можливо, однак, що згодом це дублювання буде усунене, тим більш, що в значній своїй частині есперантська лексика латино-грецька (чи греко-латинська) і зробити це буде неважко, а тоді і в міжнародній медичній термінології повністю запанує есперанто. У такий спосіб ця міжнародна мова набуде цілком універсального характеру.

Таким чином, у наступний (після столітнього свого розвитку) період мова есперанто входить під знаком ще більших надій, ніж це було на початку її існування. Світ з безліччю своїх глобальних проблем дедалі більше буде зацікавлений у збереженні, розвитку і застосуванні цього випробуваного знаряддя міжнародного спілкування. Есперанто не тільки не загрожуватиме розвиткові жодної національної мови, а й більше того, надійно захищатиме її від мовного імперіалізму з боку великих держав. Щоправда, можливо, завдяки його поширенню відбудеться певне звуження сфери застосування т. зв. світових, а, по суті, більшою мірою зональних мов. Проте станеться це поступово й безболісно. Отже, есперанто аж ніяк не витіснятиме інших мов. Воно тільки доповнюватиме їх у їхніх функціях і тим самим допомагатиме ще ефективнішому використанню. Сфера вживання зональних мов довго лишатиметься тою самою, і якщо їх подекуди й замінюватиме есперанто, то це відбуватиметься дуже поступово, без жодної шкоди для жодної з мов на їхніх національних територіях. Його поширенням не скасуються і ті природні зв'язки, які існують між носіями споріднених мов (слов'янських, романських, германських, зокрема, скандинавських, тюркських, прибалтійсько-фінських тощо), які існують тепер. Надалі, очевидно, — як зазначалося, — досить довго зберігатиметься традиційне знання і використання як мов міжнаціонального спілкування також зональних мов. Той, хто бажатиме глибше ознайомитися з життям і культурою народу певної країни, і надалі вивчатиме його національну мову. Знання мови есперанто набуватиме, однак, дедалі ширшого застосування, очевидно, у тих випадках, де йтиметься про багатосторонні міжнаціональні зв'язки, де людство буде зацікавлене в широких і безпосередніх контактах і обміні інформацією між носіями різних національних і зональних мов. А оскільки потреба в них чимраз більше зростатиме, у майбутньому есперанто знайде для себе дуже широке застосування.

У такий спосіб питання міжнародної допоміжної нейтральної мови має бути в майбутньому позитивно розв'язане. Але постає інше питання: чи виникне в такому разі загальнолюдська мова, яка б мала витіснити всі національні мови?

Певна частина дослідників, до яких належать, зокрема, російські або радянські, такі як Е. Свадост, на книгу якого «Как возникнет всеобщий язык?» (М., 1968), тут уже було посилання, а також С. Кузнецов, Б. Токарев, О. Дуличенко [1] відповідають на це питання позитивно. Певний час, глибоко не вдумавшись, був схильний так само відповідати на нього й автор цієї праці,

---

[1] Див.: Відповіді на питання круглого столу конференції «Планові мови: підсумки й перспективи» (Тарту, 22—24 жовтня 1987 р.) за розділом «Мовне майбутнє людства, його контури і можливості прогнозування» // Интерлингвистическое конструирование и языковые реформы (Сборник памяти акад П. Аристэ), — Interlinguistica Tartuensis. — Тарту, 1990. — 7. — С. 160—161.

піддаючись у даному разі інерції поширеного погляду [1]. Однак, беручи до уваги те, що було відзначено щодо тенденції розвитку мов світу, кількість визнаних за офіційні й державні серед яких зростає, а також зважаючи на роль мови як засобу культури в широкому розумінні, як відбиття національної ментальності, цей погляд треба піддати сумнівові. Слід відзначити, звичайно, що згадані вище дослідники застерігають, що загальнолюдська єдина мова людства виникне в далекому майбутньому. Однак ніхто з них не відмовляється від думки про те, що подібна мова все-таки колись виникне.

Підтримуючи застереження щодо неможливості дати абсолютно точну відповідь на подібне питання, спробуймо, однак, обґрунтувати відповідь на нього, причому негативну.

Для того щоб мати змогу дати переконливу відповідь на зазначене питання, треба не менш переконливо і точно його сформулювати. Очевидно, якщо поставити питання у площині: чи виникне загальнолюдська мова людства? — це буде не зовсім точно. Адже кожна мова обслуговує чиїсь (і насамперед суспільні) потреби. Отже, для того, щоб мати змогу відповісти на питання про виникнення подібної мови, маємо сформулювати попереднє питання інакше: Чи виникне потреба у єдиній мові людства і з огляду на це у витісненні нею всіх національних мов, які вона має заступити? Ясно, що якщо така потреба виникне і буде сильною, то тоді має виникнути й така мова. А якщо подібної потреби не постане, не з'явиться й єдина для всього людства мова. Позитивна відповідь на перше питання передбачає позитивну відповідь і на друге, і, навпаки, негативна відповідь сама собою заперечує друге питання. В обох випадках воно відпадає саме собою.

У свою чергу для того, щоб мати змогу дати обґрунтовану відповідь, треба зважити на ті аргументи «за» і «проти» потреби в єдиній загальнолюдській мові, які можна висунути. Яку користь людство дістане від існування такої мови і що воно втратить? Нарешті, чи можливе в умовах існування людства, — навіть якби подібна мова виникла, — збереження її єдності, тобто чи стане досягнення мовної єдності людством (якщо це відбудеться) постійним і тривалим його набутком? Чи не зруйнується ця єдність з часом, адже в такому разі розпочнеться лише новий «виток спіралі», і зусилля, витрачені на досягнення єдності, буде змарновано?

Відповідь на питання про єдину загальнолюдську мову передбачає попередньо дві відповіді: 1) що б людство корисного дістало, маючи таку мову; 2) що б людство втратило, утративши національні мови, усунення яких передбачається поширенням такої мови.

Перше питання, однак, пов'язане безпосередньо з питанням про потребу подібної мови та чим зумовлена ця потреба. Зумовлена вона виключно тим, що людство **поки що** не має загальнолюдської мови, якою б могло спілкуватися. Якоюсь мірою її тимчасово заступають т. зв. «світові мови» (цей вираз беремо в лапки, бо, по суті, світовими вони не є і не можуть бути). Проте ці мови не є повноцінними мовами загальносвітового поширення. Своєрідним **спільним знаменником** мовного життя всього людства мала б бути лише **одна**

---

[1] *Ткаченко О. Б.* Освещение результатов взаимодействия языков. — У кн.: *Современное* зарубежное языкознание (Вопросы теории и методологии). — К., 1983. — С. 58.

мова. Жодна ж жива національна або екстериторіально постетнічна мова, на роль якої найбільшою мірою могла б претендувати латина, як доведено попередньо, не може такою бути. Єдино можливою в такій ролі могла б бути тільки **нейтральна** міжнародна допоміжна мова, яка для цього мусить бути позаетнічною і плановою, тобто збудованою за таким планом, який би міг найбільшою мірою задовольнити людство. Єдиною реальною і вже готовою до такого завдання мовою-претенденткою може бути в наш час тільки есперанто. Це не значить, звичайно, що надалі не виникне якоїсь іншої досконалішої мови подібного типу, але поки, принаймні, доцільно, замість винаходити нові й нові проекти подібних мов, зосередитися на поширенні й поступовому, **еволюційному**, — тобто такому, що не передбачає ламання системи, а отже, й заміни есперанто іншою мовою, — удосконаленні цієї мови. Тут цілком можна погодитися з думкою про **непотрібність** нових проектів планових мов із завданням витіснити есперанто: «У принципі можливе створення нової мови, зіставної за своєю якістю з есперанто, причому єдиним критерієм цієї якості є практика. Тому будь-який новий проект мови змушений конкурувати з есперанто, а успіх при цьому маловірогідний, оскільки мовою есперанто вже створено свою культуру. Така конкуренція мала б сенс, якби вимагалося багато міжнародних мов (як вимагається багато висококультурних творів мистецтва, технічних новинок — що більше, то краще). Але потрібна лише одна така мова. Тому доцільно найудаліші риси (елементи) різних мов (або проектів таких) уводити до есперанто; до цього закликáв Л. Л. Заменгоф, це й відбувається на практиці. Створилася традиція, подібна до тієї, як коли б хтось пропонував, припустімо, нові системи елементів, що конкурують з менделєєвською, тому проектування побутових мов недоцільне. Навпаки, проектування «філософських» мов, створення системи понять і граматик дозволило б глибше проникнути в логіку мовлення, і безумовно — корисне. Потвердженням цього є те, що китайська писемність, незважаючи на свою архаїчність, протягом тисячоліть доводить свою життєвість, а її ж і засновано на системі понять» [1].

Основною причиною, яка спонукала говорити про потребу єдиної загальнолюдської мови, була і поки що є різномовність людства, яка утруднює міжлюдські контакти між різномовними представниками різних народів. Однак, ставлячи питання про потребу загальнолюдської мови, її прихильники абсолютно не порушують проблеми тих утрат, яких людство зазна́є у разі втрати своїх національних мов. У національних мовах у цілому бачать тільки перешкоду для міжлюдського спілкування, начебто забуваючи про те, що кожна мова, крім того, величезна скарбниця, що відбиває культуру кожного народу, матеріальну й духовну в її найширшому розумінні. Потреба у простому й зручному міжлюдському спілкуванні буде значною мірою, якщо не повністю, забезпечена існуванням, розвитком і поширенням між представниками всіх народів нейтральної міжнародної допоміжної мови. Це поширить, по суті, на всю земну кулю той стан, який існував стосовно середньовічної Європи і наявних у ній тоді учених. Так само, як тоді кожний учений

---

[1] *Токарев Б. Н.* Перспективы лингвоконструирования и его значение для языкознания // Актуальные проблемы современной интерлингвистики. — Interlinguistica Tartuensis. — Тарту, 1990. — 7.— С. 159.

з будь-якої країни міг їхати в будь-яку іншу європейську країну (скажімо, з Польщі й Угорщини в Англію, із Швеції, Данії, Норвегії в Італію, з Білорусі, Литви й України в Іспанію й Португалію, і навпаки), дістаючись у кожний її університетський центр, і бути впевненим, що там зустріне (звичайно, за наявності грошей, але без перекладачів) не тільки задоволення всіх своїх побутових потреб, але й змогу завдяки знанню латини вести найскладніші вчені диспути і розмови, так і будь-який майбутній мешканець земної кулі зможе безперешкодно і на будь-яку тему розмовляти з мешканцями найвіддаленіших її місцевостей, бо до послуг усіх буде «латина народу (пролетаріату)», тобто порівняно легка і приступна для вивчення міжнародна мова.

Очевидно, крім того, для знавців найпоширеніших мов існуватиме й інша альтернатива, машинний переклад, що вможливить безперекладну розмову. Ясно, що наявність безперешкодного і легкого міжлюдського спілкування поставить гостро питання про те, чи доцільно в ім'я ілюзорного тільки (а чому, побачимо далі) повного взаєморозуміння всіх людей руйнувати національні мови, а отже, й пов'язані з ними культури. За можливості завдяки існуванню міжнародної допоміжної мови легко порозумітися з будь-якою іншою людиною, — бо, очевидно, в разі її поширення і зрозуміння зручностей і важливості цього її обов'язково вивчатимуть усі як обов'язкову спільну іноземну мову, — постане питання, в ім'я чого відмовлятися від власної національної мови, коли завдяки міжнародній мові власна національна мова перестане бути бар'єром.

Виробленню і постанню спільної мови людства, крім того, мав би передувати процес нівеляції етнічної специфіки всіх частин людства, бо саме він є передумовою для появи єдиної мови. Отже, оскільки потреба в загальнолюдському засобі спілкування буде задоволена, лише нівеляція етнічної специфіки може стати передумовою і наперед визначити усунення етнічних національних мов. Але для того, щоб така нівеляція відбулася, треба було б, по-перше, створити абсолютно ідентичні природні, економічні, культурні й історично визначені умови в усіх кутках земної кулі, а по-друге, виробити в усього населення земної кулі відповідну цим умовам ментальність. Адже природні умови й види занять ненців і надалі відрізнятимуться докорінно від природних умов, способу життя і видів занять народів Екваторіальної Африки, — якщо, звичайно, не зміниться докорінно клімат і природа не стане однаковою як за полярним колом, так і на екваторі. А відповідно, напевне, зовсім різною буде й їхня ментальність. Кожна національна мова ідеально відбиває всі особливості матеріального і духовного життя народу, її носія. Ненецька мова, як уже йшлося в зв'язку зі способом життя ненців, оленярів і мисливців містить у собі близько 40 слів на позначення різних видів снігового або льодового покриття. У мовах же народів, що живуть в умовах екваторіальної зони може бути абсолютно відсутнє поняття снігу і, навпаки, багато слів на позначення особливостей рослинного і тваринного світу тропічної зони і специфіки рільництва цієї частини земної кулі. Якщо пристати на погляд потреби спільнолюдської мови, доконечність якої за наявності **допоміжної** міжнародної мови зведеться нанівець, то цією мовою доведеться для потреб кожного регіону продублювати (прокалькувати) геть усе, що стосується специфіки кожного етносу в обставинах його матеріаль-

ного життя і в його ментальності, тобто потрібно буде, по суті, «винаходити велосипед», уже давно винайдений, для кожного народу на догоду того, щоб усі мали **одну** мову. Характерні особливості кожного народу все одно залишаться його специфікою, — незалежно від того, чи буде для її передачі включено слова відповідної мови, чи вони будуть кальковані мовою вселюдською, — бо зрозуміти сенс цієї специфіки можна буде тільки живучи в умовах відповідної країни, життям і своєрідністю відповідного народу, етносу. Тим самим у межах єдиної загальнолюдської мови поряд із загальнолюдськісною лексикою виникли б величезні й різноманітні лексичні й фразеологічні, а можливо, й частково граматичні галузі, пов'язані зі специфікою окремих регіонів, які б залишилися поза межами загальної мови як її етнічні варіанти. Ці етнічні групи лексики, абсолютно або мало активні для загальнолюдськісного складу мови, які б з неї випадали, довелося б усе одно вивчати окремо. Отже, деструктивна робота для знищення національних мов і заміни їх загальнолюдською себе б не виправдала.

Прибічники гіпотези про кінцеве витіснення окремих національних мов і їхньої заміни однією вселюдською не беруть до уваги й такого важливого чинника, як етнічний, національний. Заміна багатьох мов однією була б можлива, якби полінаціональність людства замінилася мононаціональністю. Але для цього кожній національності треба було б відмовитися від своєї національної традиції (історичної пам'яті), що недоцільно хоч би тому, що вона містить у собі величезний запас історичного досвіду, здобутого на своїй землі [1], відбиває максимум своєрідності кожного народу. У такий спосіб для людства однаково потрібен гармонійний розвиток обох боків культури: 1) своєрідність («спеціалізація») кожної його частини; 2) загальнолюдський бік культури й мови людства, де домінуватиме загальнолюдське, те, що об'єднує людськість у цілому. Якби виникла справді єдина загальнолюдська мова, кожен народ, ставши її господарем, почав би її використовувати для своїх національних потреб, матеріальних і духовних, і цей процес не можна було б зупинити. У такий спосіб загальнолюдська мова розпалася б спочатку на діалекти, далі на близькоспоріднені мови, згодом на споріднені, але чимраз дальші одна від одної мови. З часом із загальнолюдської мови витворилися б окремі національні мови. І для зв'язку людства довелося б винаходити нову мову. Причому якби її знову пощастило б зробити загальнолюдською мовою, витіснивши **нові** національні мови, повторився б той самий процес розпаду цієї мови на низку національних мов. Тільки в становищі міжнародної **допоміжної** мови вона могла б зберегти свою потрібну, доцільну і **можливу** для людства єдність. Цей аргумент також промовляє проти можливості виникнення в майбутньому єдиної загальнолюдської мови.

Нарешті, дехто з лінгвістів, теоретиків-футурологів, уважає, що в майбутньому запанує якась одна мова, а саме та, якою створено **найбільшу кількість**

---

[1] Окремою важливою проблемою при цьому, яка б неминуче постала, був би переклад для кожного народу своєї літературної національної спадщини новою вселюдською мовою або вивчення своєї (уже відмерлої) національної мови для засвоєння цієї спадщини. І це також приводить до думки про недоцільність подібного мовного розвитку людства. Простіше і доцільніше, маючи до послуг (для зовнішніх контактів) міжнародну допоміжну мову, і далі розвивати власну національну культуру своєю національною мовою.

духовних цінностей [1]. Однак навіть тепер, за умов жорсткої конкуренції мов, жоден народ, що національно самоствердився, не відмовляється від своєї мови на користь іншої тільки тому, що нею створено більш розвинену, цікаву й різноманітну літературу, ніж своєю власною. Албанці живуть поруч з греками, що створили, особливо в давнину, значно багатшу культуру. Але албанцям і на думку не спаде в ім'я цього відмовлятися від своєї мови і переходити на грецьку. Поряд з такими «великими» германськими мовами, як англійська й німецька, розвивається й фризька, що останнім часом не тільки не зникає, а переживає бурхливе відродження. Наявність великої культури, створеної перською мовою, не заважає розвиватися скромнішим іраномовним культурам, курдській і белуджській. Подібних прикладів можна навести дуже багато, і всі вони свідчать про хибність такого погляду навіть для сучасності. Тим більш сумнівний він для майбутнього, коли кожна культура і мова досягне значно вищого розвитку, діставши значно ширші можливості внаслідок ліквідації решток колоніалізму, а також розвитку й поширення міжнародної допоміжної мови, яка захищатиме окремі малі національні мови від мовного імперіалізму з боку більших народів. Отже, і це передбачення слід розглядати як вельми сумнівне й малоймовірне.

Усе це дозволяє дивитися оптимістично на розвиток національних мов і їхнє майбутнє, яке буде гарантоване, з одного боку, дедалі більшою демократизацією людства, його культури і освіти, а з другого, — розвитком і поширенням нейтральної міжнародної допоміжної мови, яка цілком задовольнить потребу у міжлюдському загальнолюдськісному засобі спілкування.

Отже, кожний народ, що цінуватиме і розвиватиме свою мову, зможе її зберегти і розвинути, звичайно, якщо він сам від неї не схоче відмовитися.

Що ж до різноманітних протилежних футурологічних прогнозів, то їхнє завдання, — свідомо чи несвідомо, — настроїти народи, що мовно самоствердяуються, на користь національно-мовного капітулянтства, зневіритися в можливості розвитку своєї національної мови і культури. Тим самим оскільки мовне майбутнє людства вимальовується як множинність, підтримана однинністю міжнародної допоміжної мови, майбутнє української мови в ній з'ясовується цілком однозначно. Є всі підстави вважати, що і в найдальшому майбутньому може зберігатися і розвиватися як український народ і його культура, так і його мова. Усе залежатиме виключно від волі самого народу до життя. Однак для того щоб зберегти свою мову, українці як народ мусять насамперед мовно самоствердитися.

Дотеперішній історичний досвід свідчить про те, що народи іноді навіть усупереч власному сподіванню і бажанню, але частіше свідомо приходять до мовного самоствердження. Цей процес, очевидно, й надалі домінуватиме в розвитку людства, особливо стосовно найжиттєспроможніших серед народів. Оскільки для українців проблема здійснення цього соціолінгвістичного процесу й досі актуальна, варто розглянути її на прикладі шляхів мовного самоствердження різних народів світу, обравши найтиповіші випадки.

---

[1] *Токарев Б. В.* Языковое будущее человечества, его контуры и возможности прогнозирования. — Interlinguistica Tartuensis. — Тарту, 1990. — 7. — С. 160—161.

ШЛЯХИ МОВНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ НАРОДІВ СВІТУ І СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Попередній розділ дозволив на підставі дотеперішнього розвитку загальної мовної ситуації в світі дійти висновку про те, що, незважаючи на часткове зникнення мов, у світі весь час з'являються нові мови. Багатомовність людства — явище не хвилеве, не тимчасове, не минуще, а таке, що весь час супроводжуватиме людство. Подолавши те негативне, що є в цьому явищі, людство за допомогою багатомовності ще всебічніш, ще глибше, ніж дотепер, розвиватиме усі свої національні культури, адже саме в мові найглибше втілюється кожна культура, а тим самим виграє в своєму розвиткові і світова культура в цілому.

З огляду на це людство в цілому починає дедалі краще усвідомлювати всю цінність кожної мови і так само, як на екологію природного середовища, починає дивитися на кожну мову як на неповторне явище, складову частину вселюдської культури, яке треба захистити, зберегти або принаймні не дати зникнути безслідно. На відміну від попередніх століть, коли безслідно зникло чимало мов, XX ст. характерне тим, що в цей час почало розвиватися нечуване явище — воскресіння померлих мов. На цьому тлі вкрай анахронічно, як ми мали вже змогу переконатися, виглядають прогнози вимирання національних мов людства, що їх має витіснити якась загальнолюдська мова, у ролі якої декому увижається одна з сучасних т. зв. світових мов. В ім'я цієї дуже сумнівної в історичній перспективі гіпотези тим народам, що тільки-но завершують своє становлення як нації (до них належать і українці) пропонується дивитися на вимушено злиденне становище своїх мов як на сумний, але «об'єктивний» процес, оскільки рано чи пізно, мовляв, і так усі національні мови зникнуть. Можливо, щоправда, виживуть найсильніші, а серед них потім виділиться найкраща, і вона витіснить і заступить усі мови світу, але це знову ж таки «об'єктивний процес». А тому не варто особливо сумувати, якщо якась мова занепадає: «чіплятися» за неї — це мало не реакційний відрух. Навпаки, слід мало не вітати це явище, оскільки воно сприятиме об'єднанню людства, його розвиткові.

Подібними розумуваннями народи поступово «підштовхують» до автоетноциду, національного самогубства, великим кроком до якого слугує зникнення його мови. Оскільки вся логіка попереднього викладу доводить, що цей хід думок не відповідає дійсності і людство в подальшому скоріш за все не тільки не зменшить, а збільшить кількість національних мов, — бо до світової цивілізації за допомогою їх долучатимуться всі регіони земної кулі, — особливої актуальності набуває питання мовного самоствердження народів.

Це той досвід, якого конче потребують українці, які ще не досягли повного мовного самоствердження, особливо на сході і півдні України, де українська мова знаходиться у надзвичайно кризовому стані. Історичний досвід свідчить, що дуже багато народів, мови яких не тільки подолали

кризовий стан, але й досягли високого рівня стабільності й розвитку, у свій час мали подолати в своєму становленні не менш складні перешкоди. Цей вельми повчальний досвід має бути взятий до уваги і підсумований для того, щоб його використати стосовно української мови.

Шляхи мовного самоствердження народів є найрізноманітнішими, але ґрунтуються вони навколо трьох основних типів-спрямувань, перший з яких можна визначити, як **народження через смерть**, другий — як **самоствердження через захист,** третій — як **мовне відродження.** Кожне із цих спрямувань має, як правило, свої конкретні підтипи, що їх буде розглянуто далі.

Мовне самоствердження через смерть відбувається в тих випадках, коли попередня мова формованого народу вмирає для того, щоб у своїх елементах стати субстратом тієї мови, яка її витіснила, що потім сприяє народженню нової мови. Подібний шлях мовного самоствердження за найяскравішим прикладом умовно можна назвати **французьким.**

Як відомо, французький народ склався внаслідок етнічного й мовного змішання кількох етносів і мов. Проникнення на територію Галлії римлян, які на початку нашої ери її завоювали, започаткувало поступове витіснення місцевої галльської (кельтської) мови і заміну її латинською, що проникала у двох видах — як латинська народна мова і як книжно-літературна. Поступово поширюючись, переважно народна латина в устах галлів, що мимохіть надавали їй місцевого специфічного забарвлення («акценту»), набувала своєрідних рис у фонетиці, граматиці (де під впливом витискуваної мови дещо калькувалося), лексиці (куди проникали залишкові включення з галльської на позначення місцевих реалій), фразеології (де могли виникати своєрідні звороти як наслідок «перекладу» галльських виразів засобами латинської мови).

Так на території Галлії виникав своєрідний галльський діалект латинської мови. Що стосується книжно-літературної форми латини, то вона стала багатим джерелом т. зв. учених слів, які сприяли збагаченню народжуваного на підставі цього змішування діалекту, майбутньої французької мови. Проникли на територію зроманізованої Галлії франки істотно не змінили мови. Утративши свою германську мову і збагативши галло-романську певною кількістю слів германського походження, вони дали лише назву країні: Франція із пізньолатинського Francia, тобто «країна франків», оскільки країну завойовано франками і нею керували королі франкської династії. Так само від назви «франки» було названо й мову: **французька**, тобто франкська, хоч, по суті, нічого істотного франкського, германського в ній не було. Свою назву мова дістала від назви країни. Оскільки країна була **Франція**, тобто країна франків, то й мова країни мала зватися французькою Français, або давніше François (тобто франкська).

Нова мова спочатку сприймалася як «зіпсована» латина, а тому й не трактувалася поважно. З плином часу, коли кожна з колишніх великих провінцій, західноримських (романських), а частково й східних (Дако-Романія > Румунія), дедалі більше відокремлювалась, у тім числі й романізована Галлія, її мова почала сприйматися більш серйозно. Оскільки потреба в спільнороманській латинській мові перестала бути такою гострою, як у часи існування спільної держави, більш настійливою ставала, навпаки, потреба в

використанні місцевого романського ідіому, у застосуванні його як офіційної мови в чимраз ширшому колі функцій. Це стало тим більш потрібним, що місцева романська мова у своєму розвиткові вже дуже далеко відійшла від латинської мови, унаслідок чого латину місцеві романці розуміли дедалі гірше. Так з часом із галло-романського діалекту латинської мови виробилася окрема романська французька мова.

Отже, появі окремої французької романської мови, уже на підставі якої відбулося мовне самоствердження основного народу Франції, французів, передувала смерть галльської мови. Звичайно, галли, втрачаючи свою мову (процес її вимирання розтягся на шість століть), аж ніяк не припускали, що їхні нащадки, усуціль зроманізовані галли, стаючи римлянами (романцями) з іншою, не галльською, а романською мовою, пов'язані з галлами лише генетично-антропологічно, збережуться як окремий народ, відмінний і від початкових римлян, мешканців частини Італії, і від народів, що виникнуть в інших провінціях Романії. Очевидно, тому, що в колишній Галлії не відбулося повного злиття із завойовницьким Римом, а виробилася з часом своя оригінальна культура і мова, чималою мірою сприяла поступова зміна пов'язаних наступністю мов (ідіомів) галльської, потім галло-романської, а далі й французької, а також зв'язок відповідних етносоціальних ментальностей, між якими зберігався тісний і безпосередніший контакт, ніж між мовами, що одна з них змінила іншу. Збереженню ж ментальності сприяла вся сукупність особливостей Галлії, її природних умов, способів ведення господарства, матеріальної культури, які разом із особливостями психіки й успадкованих історичних духовних традицій сприяли й виробленню особливої, відмінної від духовної культури Риму й інших романізованих провінцій, місцевої романської культури.

Наскільки відомо, французькі вчені ще дуже мало вивчили ці ментальностєві зв'язки між культурою дороманської і романської Галлії, пізнішої Франції. А їх не могло не бути. Якщо на пізнішому хронологічному зрізі виявлено спадковість культур кельтської (бретоно-корнської) із французькою у циклі легенд про Трістана та Ізольду, то, безперечно, щось подібне мало бути й стосовно галльської і французької культури. Малоймовірно, щоб увесь фольклор Франції, наприклад, базувався виключно на латинській основі, принесеній з Італії. Не виключаючи, цілковито можливості подібних впливів, є всі підстави припустити, що значна частина місцевого фольклору (казок, прислів'їв, приказок та пісень) поступово «переодягалася» з галльського в галло-романський мовний одяг [1]. Тим самим ментальність, зберігаючи в основному місцевий характер, лише дещо увібравши в себе із скарбниці досвіду народу-завойовника, римлян, нібито перевдягалася в нову мовну одіж.

Разом із засвоєнням чужої початково мови відбувалося й її **присвоєння**, привласнення. Роблячи її власною, народ творчо змінював, переробляв і з зовнішнього погляду пристосовував її до особливостей своєї ритмомелодики, інтонаційних схем, фонетичних навичок, уключав до неї найвиразнішу

---

[1] Див.: *Ткаченко О. Б.* Питання мовного розвитку і мовної спадковості // Мовознавство.— 1975. — № 4. — С. 16—24.

своєрідну лексику, що не мала відповідників у засвоєній вторинно мові. А з унутрішнього боку мова насичувалася своєрідними семантичними, граматичними, лексичними, фразеологічними моделями, невластивими початково цій мові як чужій, накинутій іззовні. Усе це дедалі більше віддаляло галло-романський діалект від романського діалекту Риму й Італії, а також інших романських провінцій — Іберії (> Іспанії), Лузитанії (> Португалії), Реції (>Рето-Романії), Сардинії, Далмації, Дакії (>Румунії).

Доки зберігалася єдність (Західної) Римської імперії як держави, усі ці особливості провінцій, у тім числі й Галлії, сприймалися як діалектні, як «помилки» й «неправильності» провінційної латини супроти загальнолатинської норми. З поступовим розпадом імперії, усамостійненням провінцій, перетворенням їх на окремі держави, те, що вважалося лише відхиленням, набувало дедалі більшої самодостатньої ваги. Так поступово галло-романський діалект набув функцій окремої романської мови. Подібне відбувалося й з іншими романськими великими ідіомами, що обслуговували новонароджені романомовні держави. Вони змінили свій статус усних діалектів на статус усно- й письмово-літературних мов, не лише вживаних при усному спілкуванні, але й фіксованих на письмі.

По суті, тут, образно кажучи, сталося щось подібне до проростання зерна, яке ховають у землі як нібито **щось мертве,** але яке **проростає** з неї **новим життям.** Так само **галльську мову** поховали в **ґрунті латини,** вона вмерла в ній, але проросла новим життям нової неолатинської, французької мови, яка начеб успадкувала риси обох своїх батьків: матері — **латинської мови,** і батька — **галльського язика** (уживаємо тут цей, нині застарілий термін для підкреслення батьківського початку). Латина пов'язує французьку з іншими її сестрами, романськими мовами, галльські (кельтські) риси у фонетиці, семантиці, лексиці надають французькій мові **галло**-романської своєрідності, неповторності.

Таким чином, смерть мови виявилася **оптимістичною** трагедією, бо, власне, у французькій мові, хоч і меншою мірою, померла й латина, позбавившись багатьох своїх рис, зокрема певної латинської важкуватості (insula > îl — острів, civitatem > cité [sité] — місто, amatam > aimée[emé] — кохана тощо), спрощеності вокалізму, якій протиставиться набагато щедріша на відтінки колористика французьких голосних [nox > nuit — ніч, bovem > bœuf — бик, vocem (vox) > voix (vwa) — голос тощо]. Це тільки приклади на лат. *-o-*. Якби додати інші голосні, спектр набагато б розширився. У «галльській новій латині», тобто французькій мові, латина позбулася своєї латинської, образно кажучи, вояцької жорсткості й різкості вислову, якій протистоїть галльська витонченість (terra rotunda est > la terre est ronde і т.ін.). Можна було б говорити про це ще багато, але і з наведеного видно, — особливо тому, хто намагався зіставляти латинські тексти з французькими, — що це, хоч і споріднені мови («дочка», французька мова, успадкувала багато від своєї «матері», латини), але мови із зовсім іншим духом.

У французькій, неолатинській мові нащадків галлів, і далі живе самобутній дух, дух легкий, багатий на дотеп, якусь особливу жвавість розуму, що, зокрема, відбито в суто матеріальних схильностях мови до творення каламбурів. Проте дещо сприйнято цим духом і від латинської розсудливості й

точності, що, між іншим, відбилося в уславленій ясності французької класичної прози, неможливої без точності самої мови. І це поєднання виявилося набагато міцнішим від чисто кельтського свого складника, який свого часу не витримав конкуренції із римською дисципліною, умінням будувати закони і їх виконувати, від римського вміння воювати і керувати.

Проте перш ніж склався французький народ, мала відбутися складна трансформація, перетворення галлів на галло-романців, французів. Очевидно, у тім, що галли, асимілюючись, не розчинилися в романському морі, певну роль відіграло те, що асимільований галльський етнос нової римської провінції Галлії весь час (можливо, навіть усупереч бажанню, особливо сильному, мабуть, у вищих верствах галльсько-романського суспільства), усетаки зберігав свою певну місцеву специфіку. Романізація Галлії відбувалася в двоїстий спосіб, з одного боку, усуненням тієї частини галльського суспільства, що була носієм національної традиції, історичної пам'яті, а саме жерців-друїдів, яких було поставлено поза законом, щодо чого приймалися спеціальні декрети імператорів (наприклад, імператора Тиберія у 16 р. н. е.)[1]. З другого боку, вакуум утворений усуненням галльської національної традиції, заповнювався за допомогою освіченості латинською мовою, що полягала у вивченні не тільки латинської мови, але й багатої літератури, створеної нею. Галльська мова через це втратила свою престижність і доживала свій вік у соціальних низах галльського, дедалі більш романізованого, суспільства, яке ставало чимраз більше двомовним, а частково, особливо в своїх вищих верствах, одномовно романським. Поступово на зміну галльській одномовності й галло-романській двомовності приходила романська одномовність.

Як про це свідчать графіті-написи на предметах побутового призначення, перед тим як бути витісненою латинською мовою, галльська мова почала з нею змішуватися, з'являються написи, де частина слів галльська, частина латинська (у різних пропорціях): nata vimpi curmi da — дівчино гарненька, пиво дай! (усі слова галльські, крім останнього, латинського); nata vimpi pota vi(nu)m — дівчино гарненька, пий вино! (перші два слова галльські, два останні латинські)[2]. Поступове змішування мов при витісненні галльської лексики латинською сприяло проникненню галльських рис у латину Галлії, зокрема у фонетику й синтаксис цієї латини. Галльська мова, отже, відмирала, але водночас у Галлії відмирала і чиста, не піддана галльському впливові латина, літературно-книжна або народнорозмовна, та, що походила з основної території її поширення Центральної Італії, Лаціуму, розташованого навколо Рима, де, безперечно, існувала та «столична» латина, що слугувала за взірець для інших місцевостей і провінцій Романії.

Доки зберігалася цілісність імперії, особливості галльської латини, безумовно, сприймалися лише як «провінціалізми», що бралися до уваги тільки як відхилення, помилки, неправильності стосовно загальнообов'язкової норми. Але коли імперія розпалася, а місцеві особливості набували все більш

---

[1] *Калыгин В. П., Королев А. А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 89.
[2] *Там само.* — С. 100—101.

самодостатнього характеру і віддалений від латини місцевий ідіом довелося чимраз більше брати до уваги (ним виголошувалися для народу ще нефіксовані на письмі проповіді, ним було записано 842 р. страсбурзькі клятви тощо), почало зростати й усвідомлення того, що це не якийсь діалект, тим більше «зіпсована латина», а окрема національна мова. Але це відбувалося не свідомим зусиллям місцевого етносу, що з одного галльського, кельтського народу перетворився на інший романський, точніше галло-романський, а внаслідок стихійно, спонтанно діючих етно- й мовотворчих сил.

Яскравим свідченням того, що загальноімперська ментальність у галлів була навіть на початку занепаду Римської імперії досить сильна, є відомий ліричний відступ «Прощання з Римом» з «Поеми повороту» галла за походженням Рутилія Намаціана, у якому звучить непідробна гордість громадянина Римської імперії за свою Вітчизну, великий Рим, мудрий, могутній, непереможний, ласкавий до тих, хто скоряється перед його величчю, слушно нещадний до тих, хто намагається ставити її під сумнів, хто піднімає зухвалу руку на нього [1]. Твір цей цікавий тим, що він, без сумніву, відбиває настрої тогочасних галлів, які відчували себе вже галло-романцями, а точніше, за настроями романо-галлами, римлянами галльського походження. Очевидно,

---

[1] Наводимо фрагменти з цього відступу у перекладі М. К. Зерова:

Слухай, могутній мене, подоланого світу владико,
Риме, до вишніх богів взятий у зоряний круг.
Ти племена супротивні з'єднав у родовищі спільнім,
Навіть недолю і гніт їм на добро повернув.

Бо ж поневоленим ти горожанства свого уділяєш:
Світ цей, як був спочатку, Римом віднині стає,
І пошановані в нас, мов би власного роду початок,
Мати Венера і Марс, римської слави батьки.
Ти переможець ласкавий і зброї мету покладаєш,
Вмієш у вдачі своїй Марса й Венеру з'єднать.
Серце собі звеселяєш війною і лагідним миром,
Бореш украй вояків, зборених милуєш ти…

……

Стій же навік і закони свої заповідуй століттям
І не лякайся один долі судних веретен,
Хоч і минається скоро вже тисячу сто сімдесятий
Неба річний оборот, як заснували тебе.
Хай же майбутні літа пропливають тобі безтурботно,.

Поки красує земля, поки горять небеса. (*Зеров М.* Вибране. — К., 1966. — С. 373, 375).

Пор. також дані про автора твору у примітках, автори яких Г. П. Кочур і В. П. Петров: Клавдій Рутилій Намаціан — один з останніх римських поетів. Походженням галл, він зробив кар'єру на службі Римській імперії, кілька років був префектом м. Рима. 416 р. повернувся на батьківщину. Свою подорож описав у «Поемі повороту», початком якої і є перекладене прощання з Римом, показник того, як впливала римська культура та міць Римської імперії на представників підкорених народів (там само, с. 522).

в цей час не мало навіть істотного значення, хто зберігав ще знання галльської мови і принаймні частково нею користувався, а хто її цілком забув, перейшовши повністю на латину.

Усе найвагоміше, найістотніше було пов'язане з інтересами великої держави, галльське, а точніше вже найпоширеніше галло-романське, відходило на задній план, і оскільки справа стояла саме так, ніхто, очевидно, тоді не надавав особливої ваги місцевому романському діалектові, який побутував тільки в місцевому усному мовленні і який не вивчали в школах, бо скрізь тут застосовувалася як літературна тогочасна книжно-писемна латина, котрою укладалися фіксовані літерами тексти. Що ж до манери її озвучування в усному мовленні, то тут мала діяти як норма манера користування латиною у Римі або в пізніших античних центрах імперії (наприклад, у Равенні).

Хоч, на жаль, особливості тодішньої латинської мови нам мало знайомі і про них можна лише здогадуватися, подібне логічно припустити, виходячи з відомих прикладів інших літературних мов: доки існує держава й етнічна (або навіть не усвідомлена як така споріднення) єдність, освічені верстви орієнтуються як на норму на соціально високе усне мовлення столиці.

Очевидно, зовсім невиробленою, насиченою місцевими особливостями латиною користувалися тільки найнижчі, найнеосвіченіші верстви галло-романського суспільства, мовлення яких у той час мало найменшу престижність. Отже, свідомого намагання протиставити свою місцеву латинську мову латині інших провінцій, тим більше столичній, у цей час не було. І тому найточніш говорити про цей стан після повного відмертя галльської мови як про повну смерть своєї першої мови без народження якоїсь іншої. Потреба в своїй першій власній мові зникла, умерла, але й не народилася потреба в своїй другій особливій мові.

Якби населення Галлії не було таким численним і своєрідним з огляду на її економіку, геополітичну й територіальну величину і окремішність, галльська мова могла б цілком зникнути, а місцеві особливості, що значною мірою завдячують своє існування своєрідності попередньої мови, усвідомлювалися б хіба що як діалектні особливості латинської мови Італії, осередка романізації. Щоб зрозуміти можливість подібної перспективи, достатньо порівняти французьку мову, пов'язану з галло-романськими говірками як наслідком злиття латинської мови з галльською у Франції, з галло-романськими говірками в Північній Італії. Там вони з огляду на їхню незначну питому вагу не вирізнилися з-поміж інших говірок Італії і не сформувалися в окрему романську мову і сприймаються як частина італійської мови. У Франції ж тим часом ці говірки дали початок новому своєрідному й виокремленому ідіомові, що згодом став окремою романською мовою.

З огляду на те, що виникненню романських мов передувало витіснення попередніх мов місцевого нероманського населення і беззастережна романізація (латинізація), його фактична згода на мовну асиміляцію, процес виникнення нових мов відбувся абсолютно спонтанно, цілком можливо навіть усупереч сподіванням і настроям нових носіїв латини, народної і книжної.

Це було не відродження загиблих народів. Це було виникнення нових народів і нових мов, зумовлене екстралінгвістичними і позамовними обста-

винами. Оскільки центральна імперська влада вже не володіла ситуацією і мусила кинути напризволяще свої провінції, ті з них, котрі не входили до складу Італії через свою віддаленість, економічну самодостатність, як окремі політико-економічні одиниці мусили самі собі давати раду. У переважній більшості вони стали об'єктом загарбань германських завойовників — бургундів, франків, готів, вандалів. Місцеве романське населення початково опинилося в становищі завойованих, підкорених і залежних від завойовників народів.

Але так було до того часу, доки йшлося про мілітарну (військову) потугу. Оскільки ж у справі адміністрування, торгівлі, права, освіти завойовники в усьому поступалися завойованим, надто швидко виникає обернена залежність: уже не завойовані залежали від завойовників, а навпаки, завойовники потрапили в повну залежність від завойованих, від їхньої культурнішої мови, поширеної в них християнської релігії. Тому скрізь, де влада германських завойовників поширилася не на германське населення (у колишніх римських рейнських провінціях), а на романців, досить швидко завойовники втратили свою мову, особливо у верхніх верствах, і перейшли на латинську мову як писемну і на місцеву народну латину як на свою усну мову.

Отже, відпадіння західноримських романських (< зроманізованих) провінцій від Рима сталося не внаслідок їхнього сепаратизму, якихось «націоналістичних» устремлінь, а навпаки, як правило, всупереч їхньому бажанню бути всім разом і в складі імперії. А імперія загинула не через те, що її зсередини хтось із населення романських провінцій «розвалював». Вона сама розвалювалася як внаслідок внутрішньої слабкості, так і частково пов'язаних з цим ударів іззовні з боку германських, а частково, на сході (стосовно Дакії й Далмації), слов'янських завойовників.

Про те, що з початком появи в колишніх римських провінціях, у тім числі й у Галлії, нових, романських мов тут повністю вигас колишній антиримський патріотизм і в появі нових народів і мов вихідним пунктом була зовсім нова історія, свідчить, зокрема, той факт, що ніде тут не відродилися старі назви країн. Так, замість Лузитанії з'явилася Португалія, замість Іберії — Іспанія, замість Дакії — Румунія (тобто Romania, країна романців, римлян), замість Галлії — Франція. Власне кажучи, навіть **Ф р а н ц і я** відбиває назву північної частини Галлії, де в основному розташовувалися германомовні франки після вторгнення в Галлію (від лат. Francia; див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, IУ, 206). Оскільки саме королі франкських династій Капетингів, а потім Каролінгів перетворили колишню Римську провінцію Галлію на окрему романську державу, назва, пов'язана з германськими, пізніше романізованими (> офранцуженими), завойовниками, стала назвою нової країни. З цією назвою пов'язана й назва мови, хоч мова ця нічого спільного з германськими мовами не має.

У дальшому, коли новий мовно народ почав самоствердjуватися, цей його мовний розвиток, як і в інших великих романських народів колишньої Західної Римської імперії, пішов шляхом, з одного боку, витіснення латини як книжно-літературної і офіційної мови, а з другого, — водночас шляхом адаптування і використання всього цінного, що могла дати латина для збагачення нової літературної мови. Так, у французькій мові з'явилася ціла низка

пар синонімів, один з яких походить із народної галло-романської латини, а інший запозичений безпосередньо з латини книжної, не народної і не галло-романської, який меншою мірою адаптовано французькою мовою, напр.: sûreté — безпека, гарантія і sécurité — безпека (в абстрактному сенсі); обидва від лат. securitas (-tatis) — безтурботність, недбалість [1]. Перше з наведених слів, як і друге, походить з латини, але не з тієї самої: якщо перше, як давно засвоєне колишніми галлами, зазнало не без впливу їхнього акценту (особливостей фонетики) своєрідних місцевих змін, то друге значно більшою мірою зберігає свою первісну латинську фонетичну форму. У такий спосіб мова значно збагатилася, розширила свої можливості щодо передачі найрізноманітніших семантичних та семантико-стилістичних відтінків.

За допомогою т. зв. учених слів, тобто безпосередніх лексичних запозичень із літературно-книжної латини французька мова дістає також можливість заповнювати ті прогалини, які часом виникали через те, що народна латина, наприклад, утворила іменник, незручний для творення прикметника. Так, галльська латина на вираження поняття «вечір» використала не лат. vesper, яке відбите у фр. vępres — вечерня [2], а лат. sērum — букв. «пізнє», з якого виникло слово soir — вечір [3]. Від цього слова поняття «вечірній» можна утворити лише в аналітичний спосіб: du soir — букв. «від (цього) вечора», тобто як описовий зворот, що ним далеко не завжди зручно користуватися замість справжнього прикметника, і тут у пригоді стала знову-таки латина. Від латинського прикметника vesperalis «вечірній» було утворено французький прикметник vésperal — з тим самим значенням (наприклад, thé vespéral — вечірній чай) [4]. Подібних випадків можна було б навести набагато більше.

Крім того, звичайно, класична (книжна) латина надзвичайно збагатила (і збагачує) французьку мову найрізноманітнішою термінологією. Це джерело тим багатше і невичерпніше, що сама латина здавна увібрала в себе дуже багато важливих грецьких термінів. У такий спосіб французька мова дістала можливість для постійного живлення своєї термінологічної лексики з найрізноманітніших галузей з двох джерел — латинської і грецької мов. Причому сталося (і відбувається) це тим більш природно, що для французької мови як для однієї з «дочок» латини шлях збагачення з латини цілком органічний, а щодо грецьких елементів, то вона їх легко засвоює завдяки тому, що вони, як правило, надходять до неї не безпосередньо, з грецької мови, а після певної латинізаційної адаптації, що робить ці грецькі елементи природним надбанням із спорідненого **латинського джерела.**

Отже, мовне самоствердження французів після втрати їхніми етнічними предками, галлами, своєї мови відбулося начебто саме собою, без їхніх особливих зусиль, де не вони формували себе в окремий народ з окремою мовою, а їх формували в окрему етнічну й мовну індивідуальність самі обставини:

---

[1] *Dauzat A.* Dictionnaire étymologique de la langue française. — Paris, 1938. — P. 658, 692; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Nouveau dictionnaire étymologique et historique. — Paris, 1968. — P. 680, 723.

[2] *Dauzat A.* Ibidem. — P. 745; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Ibidem. — P. 697 (в останньому soir виводиться безпосередньо від прислівника sērо — пізно, похідного від *sērus* — пізній.

[3] *Dauzat A.* Ibidem. — P. 671; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Ibidem. — P. 787.

[4] *Dauzat A.* Ibidem. — P. 748; *Dauzat A., Dubois J., Mitterand H.* Ibidem. — P. 787, 790.

великий своєрідний територіальний простір, що мав складатися в окрему країну, відцентрові тенденції, що «розвалили» Римську імперію, своєрідність попередньої мови і величина народу, її носія, що наклали яскравий індивідуальний відбиток на місцеву латину. Якби не ці обставини, ніякої окремої мовно-етнічної індивідуальності замість зниклої не виникло б, і галли залишилися б повністю римлянами, без своєї особливої специфіки, ставши, мабуть, якоюсь частиною італійського народу. Смерть окремого народу та його мови була б беззастережна (як беззастережна капітуляція). Тут хіба що виникли б якийсь діалект і своєрідна етнографічна група. Утім, коли галли асимілювалися мовно, в них, напевне, не було жодної надії стати окремим народом, більше того, вони, навіть і не прагнули до цього, бо їм жилося цілком затишно в обіймах могутньої імперії, а боротися за самостійність завжди дуже важко і обтяжливо. За галло-романців справу їх народження як окремого народу з окремою мовою зробили «інші» — германські завойовники, що відірвали їх від Риму, та самодостатність їхньої провінції для окремого державного існування.

Їм не довелося навіть особливо боротися за свою мову. Римляни толерували їхню народну латину як будь-яку іншу, ігноруючи її в писемному й офіційному вжитку, але не втручаючись у те, якою мовою якась перекупка або якийсь селянин розмовляє на базарі, скажімо, в місті Лютеція Парізіорум, майбутньому Парижі. Доки ця диглосія більш-менш усіх влаштовувала, вона існувала. Коли вона почала ставати незручною, її почали поступово усувати толеруванням місцевого, зрозумілого для широких верств, діалекту. Спочатку це був дозвіл виголошувати ***усні*** промови (очевидно, без їхнього запису) місцевою народною латиною. Потім з'явилася перша фіксація цієї місцевої народної латини у вигляді т. зв. Страсбурзьких клятв (842 р.). Після цього нову мову почали дедалі частіше використовувати в літературі (переважно релігійній), далі — художній світській (лірика, епос «Пісня про Роланда»). Французька мова ще за часів середньовіччя здобула великого авторитету в Європі, навіть у період, коли вона ще ділила своє владарювання в державі з латиною (адже з останньою пов'язувалося навчання в школі, середній і вищій, не кажучи вже про релігію). Ще більше зміцніли її позиції, коли французька мова стає мовою французької адміністрації всередині країни і в міжнародних зносинах.

Зовнішній авторитет французької мови тим більш не міг не підносити її престиж усередині Франції, хоч до Великої французької революції неписьменність переважної більшості сільського населення заважала поширенню літературної мови. Лише в XIX ст., тим більш у XX ст. поширення шкільної освіти, індустріалізація країни, виникнення великих міст, утворення зручних шляхів сполучень і швидких засобів пересування і зв'язку сприяли поширенню літературної мови, що призвело до витіснення чистих діалектів і поширення напівдіалектів різних ступенів наближення до літературної мови Парижа (утім, це явище характерне й для багатьох інших мов Європи). Однак ці останні етапи мовного самоствердження французької мови, що почалися з XVII—XVIII ст., тобто з часу рішучого витіснення латини майже з усіх ділянок суспільного (світського) життя, — хоч класична освіта із засвоєнням латини, меншою мірою грецької мови у Франції й надалі цінувалася, — мали

вже не стільки якісний, скільки кількісний характер, і тому вони цікаві меншою мірою.

Найбільш важливим і цікавим у **французькому** шляху мовного самоствердження, — маючи на увазі аналогічні випадки народження нового народу через мовно-етнічну смерть його етнічного попередника, коли фактично зберігається лише біологічна цілість і наступність, що зазнає трансформації, — є ті її обставини, які можна було б «приміряти» до української ситуації, щоб узяти з неї для українців щось повчальне, якийсь, так би мовити, історичний урок. У французькому шляху мовного самоствердження, з погляду мовного самоствердження українців, найцікавішими є дві особливості і (відповідно) питання: 1) оскільки українська мова тривалий час боролася за своє існування, за те, щоб не бути витісненою іншими мовами, переважно близькоспорідненими — польською і російською, важливо знати, що спричинилося до витіснення галльської мови латинською. Це знати тим більш цікаво, що, як уважають учені, галльська мова, хоч і не близькоспоріднена латинській, була, однак, досить близька до латинської, отже, ситуація навіть із суто лінгвістичного погляду відносно близька до ситуації взаємодії української і польської, української і російської мов; 2) чи не могла б під тиском однієї з асимілюючих мов, зокрема тепер російської, українська мова зникнути, як це сталося з галльською?

Причини зникнення галльської мови, зумовленого витісненням її латинською мовою, задовільно і в повному обсязі не вивчено. Не відомо навіть точно, коли саме галльська мова зникла. Ще менш знані деталі її зникнення. Через це поки що процес, що відбувався, можна відтворити лише в найзагальніших рисах і вельми схематично.

Говорячи про основну причину витіснення галльської мови латинською, треба насамперед відзначити, що цей процес тривав досить довго. Очевидно, щонайменше він відбувався протягом 550—600 років, а за деякими припущеннями, навіть 650—700, якщо виходити з того, що Юлій Цезар завоював Галлію для Римської імперії в середині I ст. до н. е., а галльська мова вживалася (принаймні подекуди) в Галлії ще в V, а можливо, й у VI ст. н. е.[1]. Незважаючи на те, що римська адміністрація не підтримувала галльської мови, її вживаність була настільки значною, що навіть римські юристи мусили визнати можливим укладання, зокрема, таких документів, як заповіти, не тільки латинською або грецькою мовою, а й галльською[2]. Однак, попри те, що галльська мова трималася досить довго перед тиском латини, вона перебувала весь час у становищі мови в обороні і навіть мови у відступі.

---

[1] Див.: *Калыгин В. П., Королев А. А.* Введение в кельтскую филологию. — М.: Наука, 1989. — С. 99 — 100; *Льюис Г., Педерсен Х.* Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1954. — С. 5.

[2] Так, ще в III ст. н. е. римський юрист Ульпіан (170—228) стверджував, що заповіт має юридичну силу і в тому разі, коли його написано галльською мовою. Це означає, що галльська мова в часи Ульпіана була ще живою мовою (див.: *Корлэтяну Н. Г.* Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками. — М., 1974. — С. 22), але й не тільки тоді. Очевидно, в III ст. вона зберігалася не лише у віддалених куточках Трансальпінської Галлії, а й у місцевостях, значно ближчих до Рима, — не тільки в Нарбонській, а й частково у Цізальпінській Галлії (у нинішній Ломбардії), бо інакше навряд чи римський юрист був би про це поінформований, а до того ж зіткнувся з проблемою офіційного вжитку галльської мови. Крім того, це свідчить і про не цілком ще втрачений цією мовою соціальний престиж.

Як відомо, мови, що подібно до галльської, потрапляють у скрутне становище, потребують мовної стійкості народу, їхнього носія[1]. Якщо народ виробляє мовну стійкість, мова, незважаючи на найнесприятливіші обставини, виживає. Якщо мовної стійкості не виробляється, мова приречена на більш або менш повільне (або швидке) зникнення, бо тримається лише за інерцією.

У процесі витіснення галльської мови латиною, очевидно, вирішальну роль відігравав насамперед факт знищення римлянами галльської національної традиції (історичної пам'яті). Вище вже зазначалося, що римські імператори поставили поза законом галльських друїдів (жерців) як головних охоронців галльської національної традиції. А оскільки ця традиція передавалася лише усно, поступово в історичній пам'яті народу утворилася лакуна, вакуум, який почала займати нова латинська культура. Так само, як римляни робили із завойованими містами (вони їх руйнували дощенту, а на їхньому місці чи біля них будували зовсім нове, своє римське місто, з новою назвою), так вони вчинили і з галльською мовою, а точніш, культурою. Повністю зруйнувавши основи галльської культури, історичну традицію, що на її основі ця культура виростала, римляни утворили ефект чистої дошки (tabula rasa), на якій легко було писати те, що їм було потрібне.

З національної традиції виростає поступово національна свідомість, а далі й солідарність. Оскільки носіїв національної традиції і їхніх шкіл, де молодь, особливо елітарна, протягом багатьох років засвоювала її, не стало, і ця сама галльська молодь потяглася до римських шкіл і університетів (наприклад, у місті Бурдіґала, тепер Бордо), поступово не стало національної галльської еліти із галльською національною свідомістю. Зникла й національна солідарність, оскільки суспільство розкололося на дедалі більш романізовану аристократію і простолюд, який ще тримався за свою мову, позбавлену будь-якої престижності, але поступово, тягнучись за вищими й середніми верствами, чимраз більше засвоював чужу мову (і робив її своєю). Згодом на цій новій мовній і ментальній основі, що містила більше успадкованих з галльської традиції елементів, мала виникнути нова традиція, а потім свідомість і солідарність, але поки що руйнувалося своє старе, а нове ще не виникло, деяка своєрідність галльської Романії ще не сприймалася як національна, а лише як провінційна. Брак у цей час (в основному руйнації старого галльського) національної свідомості та солідарності не давав змоги творити й галльську культуру. Вона в цей час, очевидно, розкладалася, хоч, мабуть, у частині елементів не зникала, а поступово перевдягалася в одяг нової мови.

У майбутньому, коли, можливо, виявляться якісь більші галльські тексти, пощастить з'ясувати докладніше, що з галльської традиції увійшло у французький фольклор. Поки що є змога це зробити тільки зіставляючи, наприклад, французькі казки з ірландськими сагами і фольклором інших кельтських народів (бретонців, кімрів—валлійців, корнців). Оскільки галльський етнос під тиском романізації втратив свою власну галльську культуру, а

---

[1] Див.: *Ткаченко О.* Проблема мовної стійкості та її джерела // Людина і політика. — 2000. — № 2. — С. 13—22.

тим самим і власне обличчя, а нового ще не набув, він перестав існувати не тільки для себе, але й для інших народів. А це також знищило одне з джерел мовної стійкості. Усе, що тримало галльську мову, що забезпечувало мовну стабільність галлів як опори галльської мовної стійкості, зруйнувалося. Тому мова трималася тільки за інерцією, і те, що незважаючи на це, вона після завоювання Галлії протрималася ще понад півтисячоліття, свідчить про величезний духовний і матеріальний потенціал галлів (на романізацію даків римлянам вистачило менше, ніж два століття).

Очевидно, якби галльська традиція була зафіксована писемно і на її основі виробилася б така культура, як у греків, римські завойовники не змогли б романізувати галлів так само, як це їм не вдалося ані стосовно греків, ані євреїв, ані арамейців. Оскільки галльська цивілізація не була озброєна писемністю, яку мали римляни (та ще зміцнивши свою культуру тим, що сприйняли від греків), римська культура перемогла її як міцніша й розвиненіша. Але це була й перемога вищої, ніж у галлів, державно-адміністративної й юридичної розвиненості, кращої організації суспільства, вищої військової техніки, досконалішої системи культури, у тому числі розваг (за римлян у Галлії з'явилися театри й цирки). Римляни принесли в Галлію й високе архітектурне мистецтво і шляхове будівництво. Найвірогідніше, що саме культурні переваги римлян над галлами і забезпечили у кінцевому підсумку перемогу римській (романській) мові.

Порівнюючи ситуацію української мови з ситуацією галло-французької, ми, безперечно, знайдемо чимало спільного, іноді аж до деталей. Справді, осередком російської мови стала Москва, що з XV ст., після падіння Константинополя, оголосила себе «третім Римом». Отже, якоюсь мірою ситуація російської мови, поширюваної у величезній Російській імперії шляхом витіснення інших мов, була і лишається подібною до ситуації латинської мови. Українська мова так само, як і галльська щодо латини, близька й ступенем своєї подібності до російської, що тут навіть більший, бо коли там ішлося про латину, одну з італьських мов, і галльську, одну з кельтських мов, то тут ідеться про дві мови, належні не тільки до однієї групи індоєвропейських мов, слов'янської, але навіть до тієї самої підгрупи, східнослов'янської. Зіставляючи ситуацію галльської мови стосовно латини і української стосовно російської з огляду на доконану в першому випадку мовну асиміляцію галлів, а в другому випадку перспективу можливої асиміляції української, слід мати на увазі дві можливості: 1) що б сталося, якби українці були асимільовані росіянами (якби це могло бути можливе); 2) чи можлива подібна асиміляція в конкретному випадку взаємостосунків України і Росії.

Беручи першу перспективу, звичайно треба абстрагуватися повністю від нинішнього конкретного стану і виходити з того стану, який, наприклад, виник у Східній Україні на кінець 30-х років або який починав складатися наприкінці перебування при владі Л. І. Брежнєва, або ж міг би існувати в Україні в разі приходу в Росії влади імперсько-шовіністичного спрямування, приєднання України до Росії і успішного проведення Росією як імперією своїх асиміляційних заходів. В усіх трьох випадках, природно, йдеться про **успіх** Російської імперії в її деукраїнізуючій діяльності. Ця ситуація береться,

зрозуміло, кожного разу лише як певна соціолінгвістична модель, суто умоглядний експеримент (типу «що сталося б, якби...») без урахування всіх протидійних чинників, які могли б цю ситуацію зробити для українців, для збереження їхньої мови й культури сприятливішою або й повністю зводили б нанівець загрозу асиміляції України. Для України в її теперішньому мовнокультурному стані, очевидно, успішність у проведенні подібної асиміляційної імперської політики могло б забезпечити проведення в повному обсязі таких заходів, які, до речі, планувалися й здійснювалися і раніше, але з тих чи тих причин не були доведені до кінця.

Успіхові асиміляційної політики римлян у Галлії, як випливає з тих фактів, що нині відомі і які викладено вище, сприяли брак застосування писемності у вищих сферах духовності галлів, у передачі їхньої національної традиції, поставлення друїдів поза законом, тобто, очевидно, й їхня фізична екстермінація, чим пощастило відсікти галлів від їхньої історичної пам'яті. Уведенням римських шкіл і запровадженням римської традиції римлянам пощастило поступово перевести галлів на рейки своєї римської національної традиції або, принаймні, наблизити їх до неї. Образно кажучи, римляни в Галлії, як уже зазначалося, створили ситуацію чистої дошки (tabula rasa), на якій витерто попередньо написане, для того, щоб писати те, що було потрібне їм. У такий спосіб, власне, мала б діяти й російська імперська влада (по суті, вона так і діяла). Для того щоб насадити в Україні російську культуру і російську мову, не обов'язково фізично знищувати всіх українців і замість них переселювати в Україну росіян. Це вимагало б занадто великих коштів, а, крім того, поставивши народ перед вибором «бути чи не бути» навіть фізично, згуртувало б українців у націю і зумовило б настільки нездоланний опір, що здійснення подібного наміру мало б протилежні наслідки. Україна була б назавжди втрачена для Російської імперії (під будь-якою назвою) як провінція і остаточно й рішуче б від неї внезалежнилась.

Власне, виходячи з цих міркувань римляни і не знищували галлів, хіба що тільки під час відкритої боротьби з ними. Як і завжди, вони застосовували традиційну політику усіх завойовників «поділяй і пануй» з дальшою політикою «батога і пряника» (батіг — непокірним, пряник — згідливим). Отже, для того, щоб асимілятивна політика мала успіх, треба було б передусім позбавити народ національної традиції — історичних пісень та дум, знання національної історії, власної національної літератури і насамперед її найважливіших провідників, письменників — поета-пророка Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки і всього кращого, створеного їхніми сучасниками та спадкоємцями, треба було б винищити національну інтелігенцію, позбавити народ українських шкіл і вищої освіти українською мовою, денаціоналізувати місто і поступово денаціоналізувати й село за допомогою вислання українців за межі України і завезення на їхнє місце, особливо в міста і в селища міського типу, росіян і русифікованого населення з інших республік. Треба було б поставити поза законом будь-які спроби зміни цієї політики.

Власне, подібна політика і провадилася в Україні, а почасти провадиться й досі в найрусифікованіших регіонах України за інерцією. Якби ніщо не перешкоджало проведенню подібної політики, зокрема, якби можна було

поступово драконівськими методами довести стан русифікації Західної України до рівня Східної України і ліквідувати національно свідому українську діаспору в країнах Заходу, що стало б можливим за виникнення «земшарной Республики Советов», де б домінувала Росія, цілком вірогідно, що русифікувати Україну пощастило б. Але з цього аж ніяк не випливає, що мовна русифікація України призвела б до її цілковитого і національного злиття з Росією.

Видно це хоча б і на прикладі тієї самої Галлії. Залишків галльського там, звичайно, було замало для того, щоб на їхній підставі відтворити і відродити галльську культуру, але їх водночас виявилося забагато для того, щоб галлів злити з уже тоді (за часів Римської імперії) формованими (прото)-італійцями. Залишки галльської ментальності в багатьох життєво важливих галузях могли навіть переважати римські, тільки що їх «переодягувано» в одіж нової мови галлів. Ця нова галло-романська ментальність мала історично відрізняти галло-романців від італо-романців і, справді, їх докорінно відрізнила. А мовні галло-романські особливості були настільки своєрідні, що тут виникла окрема мова, відмінна від італо-романської.

Те б саме мусило, безперечно, відбутися в Україні. Відмінна місцева українська ментальність, навіть зближуючи українців з росіянами на ґрунті спільної **літературної мови** мала б відрізнити їх виразно ментальностєво від росіян. Що ж стосується мови, то й вона не могла б не набути помітної своєрідності — у фонетиці, частково граматиці (на рівні своєрідності ужиття граматичних форм), а також у лексиці та фразеології [1]. Тут неминуче мала б виникнути своя своєрідна російська мова, причому оскільки ця мова була б уже **своя** цілком, місцеве населення почало б уживати її не за накиданими ним російськими зразками, а відповідно із власними особливостями. Оскільки ж Україна становить своєрідний цілісний і окремий від Росії культурно-етнічний комплекс, то рано чи пізно ця русифікована Україна мала б відокремитися від Росії. До цього б її штовхали як закономірні для всього світу потреби культурно-господарського розвитку, що його найкраще здійснювати у власній державі, так і своєрідність, виокремлюваність країни.

Разом узяті ці дві історичні сили, що до того ж не перебувають у суперечності з розвитком людства, а відповідають йому, привели б Україну до політичної і культурної незалежності від Росії (і Білорусі), як і інших суміжних країн, і сталося б це незалежно від того, чи збереглася б тут накинута українцям і поступово націоналізована ними російська мова, чи поступово, спираючись на збережені спогади про неї, вони повернулися б до своєї давньої, української мови, чи тут виникла б якась третя мова, що склалася б із «націоналізованої (українізованої)» місцевої російської мови в її поєднанні з українською. Таким чином усі зусилля злити українців з росіянами, а Україну перетворити на провінцію Росії були б змарновані і виявилися б сізіфовою, тобто абсолютно безглуздою, працею.

---

[1] Про цілковиту реальність подібної перспективи свідчить сприйняття навіть сучасної російської мови України (за всього бажання українців якомога сильніше її «олітєратурити») з боку непересічних росіян-лінгвістів. Так, у розмові з автором цієї праці про своєрідність української мови (восени 1956 року) відомий російський мовознавець О. Реформатський зауважив: «Даже ваш (українців — *О. Т.)* русский язык — уже почти отдельный язык».

Мало того, спроби асимілювати, русифікувати всі народи Російської імперії (> СРСР/СНД чи держави будь-якої назви, що продовжували б **суть** імперії) врешті-решт закінчилися б катастрофою вже для самої Росії як національної держави, для російського народу, його культури і мови. Адже саме про це свідчить приклад засновника Римської імперії, латинського народу: романізуючи, крім позаіталійських народів, народи самої Італії — осків, умбрів, месапів, венетів, етрусків, кельтів та інших, — латинський народ спричинив настільки великі видозміни у латині самої Італії, навіть у самому місті Римі і особливо в Лаціумі, батьківщині латинської мови, що вже й сама італійська мова не є безпосереднім продовженням вихідної питомої латини. Латинська мова остаточно змертвіла. Італійська мова і культура, так само як і інші романські мови, не є безпосереднім продовженням латинської мови і культури.

Напевне, щось подібне мало б статися і з сучасною російською мовою й культурою. Адже у складі сучасної Росії є народи кавказькі (адигейці, черкеси, кабардинці, чеченці, інгуші, аварці, лезгини, даргинці, табасаранці та безліч інших), тюркські (татари — казанські, башкири, чуваші, якути), фінно-угорські (карели, саами, удмурти, комі, іжорці, водяни, ханти, мансі, мордовці-ерзя, мордовці-мокша, марійці), монгольські (калмики, буряти), самодійські (ненці, енці, нганасани, селькупи), тунгусо-маньчжурські (евенки, евени, удехейці, нанайці) і безліч інших. Якби представники всіх цих народів перейшли на виключне вживання російської мови, вони б усупереч усіляким нормалізаторським спробам, активно використовуючи (кожен по-своєму) російську мову, настільки б відхилили її усний практично застосовуваний варіант від писемно-книжної мови, що дуже важко припустити, щоб у таких умовах російська мова збереглася в усій своїй недоторканності.

Очевидно, під впливом численних субстратів вона була б буквально «розірвана» на кілька «російських мов», які б тільки штучно усувалися з життя на догоду імперській спільноті. З часом, якби імперія розпалася, кожен із цих варіантів у своїй країні (державі) зажив би власним життям. Причому жодна з цих російських мов не продовжувала б тієї російської мови, що її відбито в творах російської класичної літератури. Це б стосувалося, звичайно, і російської мови Центральної Росії, бо під впливом колишніх носіїв мов Надволжя й Уралу у взаємодії з північноросійськими і південноросійськими говірками і в центрі Росії, Москві та її околицях, виробилася б мова, відмінна від класичної російської мови. У такий спосіб цю останню чекала б доля латини: її б високо цінували, вивчали, перекладали б з неї на сучасні російські мови, кожна з яких дістала б, звичайно, відмінну назву, але в житті цією мовою ніхто б не розмовляв. Її доводилося б спеціально вивчати, як кожну мертву мову.

Подібною мала б бути перспектива мовно-культурного розвитку українців у разі, якби став можливим для них галльсько-французький шлях розвитку «народження через смерть». І хоч у кінцевому підсумку це був би шлях «оптимістичної трагедії», пасивно підпорядковуватися подібній перспективі мовно-етнічного розвитку аж ніяк не можна. Випливає це з того, що шлях цей довгий і до того ж обтяжений небезпекою втрати попередньої національної традиції.

Жоден романський народ, не виключаючи, напевне, й італійців, не можна вважати ані безпосереднім спадкоємцем латинської мови і римської культури, ані тим більш мови й культури їхніх дороманських предків. Витоки романських мов і культур містяться десь у VIII—IX ст. н. е., тобто всі вони дуже молоді, їм не більше ніж 1000—1200 років. Крім того, подібний шлях означає тривалий час змарнованих зусиль. Романізація Галлії почалася в середині I ст. до н. е., а завершилася у V — VI ст. нашої ери, тобто тривала близько 700 років. Перша пам'ятка французької мови, т. зв. Страсбурзькі клятви, датується 842 роком. Перший же видатний твір французької літератури «Пісня про Роланда» створено лише в XII ст. Отже, для того, щоб остаточно сформувалася нова мова, знадобилося більше, ніж тисячоліття. За цей час, коли уже не могла розвиватися галльська література, але ще не почала розвиватися по-справжньому література французька, у розвитку культури Галлії-Франції утворилася тривала пауза, явний вакуум у мовно-культурному розвитку.

Це, звичайно, не означає, що цей вакуум був повний. Очевидно, з одного боку, у народі, який ще користувався галльською мовою, існувала успадкована народна творчість, фольклор і творені за їхніми зразками нові пісні, загадки, прислів'я й приказки тощо, а також, частково наслідуючи їх, усна народна творчість народною латиною Галлії, а з другого боку, виникали твори, писані книжно-літературною латиною (такі як «Поема повороту» римського поета, галла, Рутилія Намаціана). Але не тільки галльська народна творчість, що зникла разом зі смертю галльської мови, а й усна творчість народною латиною не фіксувалася, і тому навіть ця остання виявила себе тільки тоді, коли виникла писемність місцевою народною латиною, тобто французькою мовою і коли до того ж у цю писемність почали проникати, крім духовних, також світські сюжети (слід нагадати, що однією з перших поетичних пам'яток французької мови була «Пісня про святу Євлалію»; любовні пісні, присвячені звичайним жінкам, з'явилися значно пізніше).

Отже, хоч усна творчість народнорозмовною романською мовою Галлії могла існувати давно, вона виявила себе не відразу, а на багато століть пізніше від своїх перших початків. Що стосується творчості латинською мовою, то вона лише після відокремлення Галлії, пізнішої Франції, від Західної Римської імперії і виникнення тут окремої держави, почала набувати рис національної літератури, хоч і твореної тогочасною загальноєвропейською мовою, латиною. До того часу, поки Галлія залишалася в складі імперії, література, творена тут латинською мовою, належала до загальноімперської і не могла претендувати на якесь окреме значення. Це була римська література, створена в одній з провінцій спільної для всіх тодішніх романців, тобто римлян (у широкому розумінні), держави.

Виходячи з наведених міркувань переведення культури України на рейки російської мови, якби воно й сталося, незважаючи на те, що це б не нівелювало Україну як окрему країну і радше містило б у собі більшу загрозу для Росії, слід усе-таки було б уважати вкрай небажаним, бо воно могло б на тривалий час загальмувати культурний розвиток України, перервати попередній розвиток на ґрунті української мови.

Проте ті висновки і припущення, які були пов'язані з перспективою повної мовної русифікації України і були б згубні, якби здійснилися, для розвитку культури всіх трьох східнослов'янських народів, будувалися не стільки на реальних передумовах, скільки в повному абстрагуванні від них і радше навіть усупереч їм.

Із наведеного вище стосовно причин витіснення галльської мови латиною випливає, що головною причиною тут мала бути слабка розвиненість писемності. Судячи з написів, що збереглися, писемність у галлів, мала суто практично-прикладне, допоміжне значення. Вона ще (як і в інших давніх індоєвропейських народів, не виключаючи й латинян) не вважалася гідною для фіксації найважливішої частини духовного життя, національної традиції, релігії (у первісному значенні слова: religio, від religare — прив'язувати ззаду, тобто в часі до того, що в минулому). Цю частину національної спадщини передавано тільки усно, причому монополію на це знання зберігали лише жерці (у кельтів вони звалися друїди). Доки народ зберігав свою незалежність і панівне становище в країні, його історичній пам'яті ніщо не загрожувало. Саме завдяки цьому до нас дійшла давньоіндійська «Ріґ-Веда», священна книга індоарійців. Передавана впродовж тисячоліть, що засвідчує архаїчність як її мови, так і змісту, вона пізніш, коли це визнано за доцільне, була зафіксована й письмово. Священна книга кельтів, знанням якої володіли лише друїди, до нас не дійшла, бо після того як римські імператори поставили поза законом, тобто санкціонували заборону касти жерців кельтів і право знищувати того, хто цю заборону порушив, разом зі знищенням друїдів було знищено й галльську (кельтську) національну традицію в кельтів. Виниклий вакуум стали заповнювати римська національна традиція й рештки того від галльської, що було визнано (завойовниками) за доцільне включити до пантеону римських божеств. Це й стало початком кінця галльської самостійної культури і разом з тим початком перетворення її на культуру римську, романську, точніш галло-романську як провінційний різновид загальноримської культури.

Зовсім іншою є ситуація української мови. Вона могла бути якоюсь мірою порівнянною з галло-французькою до того часу, доки не виникла нова літературна мова на народній основі і вся творчість нею була усною. Якби ситуація не змінилася, то з вимиранням народної творчості, особливо тієї, яка відбивала історію (історичні пісні й думи), український народ міг би позбутися своєї національної традиції власною мовою і склалася б ситуація, близька до галльської. Проте з виникненням української літератури, з появою Шевченка і цілої низки видатних українських письменників, істориків, мислителів, а також разом із фіксацією фольклору (особливо історичного) становище докорінно змінилося.

Взаємовідносини української і російської культур і мов з огляду на це аж ніяк не подібні до взаємин галльської і латинської мов і культур. Недаремно для того, щоб принаймні умоглядно зблизити між собою ці два історичні приклади, — український і російський, з одного боку, та галльський і латинський, з другого, — довелося виходити з моделювання ситуації світового панування Росії, бо тільки за цих умов Росія в особі її найбільш шовіністичних кіл могла б здійснити тотальне знищення української культури і тим

самим звести її на рівень галльської. За інших обставин це виявилося б неможливим. Це засвідчують факти новітньої історії [1], де українська мова й культура виявили надзвичайну живучість.

Росія зрозуміла небезпеку для цілісності імперії в розвитку української культури й мови і доклала всіх зусиль, щоб ліквідувати їх або принаймні загальмувати їхній розвиток на Наддніпрянщині.

Але переслідувана мова й культура знайшли собі пристановище в Галичині і Буковині. Намагання загальмувати їхній розвиток тут за допомогою москвофілів в ролі тодішньої «п'ятої колони» не мали достатнього успіху, і було зроблено спробу домогтися цього військовою силою.

Як відомо, наступ російської армії під час Першої світової війни і проникнення її в Галичину й Буковину був пов'язаний зі справжнім українським погромом, що тільки завдало удару по місцевих москвофілах та зміцнило позиції української мови і культури і до того часу досить тут міцні.

Крім того, поразка Росії в Першій світовій війні змусила Росію і царську, і більшовицьку тимчасово відмовитися від зазіхань на Західну Україну. Відбувся навіть певний відступ у русифікаційній політиці на Наддніпрянщині.

У 30-ті роки і пізніш більшовики продовжували русифікаційну політику спочатку стосовно Наддніпрянщини, а потім, після 1939 і особливо 1944 р., і щодо Західної України.

Але виникло явище української діаспори і політичної еміграції, завдяки якому українська мова і культура, ліквідовувані в континентальній Україні, змогли набути дальшого розвитку поза її межами [2].

В умовах загального розпаду колоніальної системи навіть у найвідсталіших регіонах Азії, Африки, Америки, Австралії й Океанії, не кажучи вже про Європу, перспектива «галлізації» України виглядає дедалі більш фантастично. Напрошується ближча до дійсності паралель Греції і Риму, до речі, подана в драматичній поемі Лесі Українки «Оргія». Річ у тім, що десь до XVIII ст. своєю культурою Україна явно випереджала Московщину (пізнішу Російську державу). У XVIII ст. (за допомогою заборонно-репресивних заходів) Росії вдалося на деякий час випередити в культурному розвитку Україну. Але в XIX і XX ст., незважаючи на цілу низку штучно створених

---

[1] Але в разі здійснення мрії про світове панування великодержавницькій Росії довелося б знищувати не саму тільки українську культуру, а й решту культур народів світу, а це означало б кинути виклик усьому світові. На прикладі гітлерівської Німеччини добре видно, чим це мало б закінчитися. Отже, ледве чи Росії пощастило б здійснити свою мрію. За перших серйозних спроб реалізації цієї маячної ідеї агресора було б зупинено. Це здійснення мрії про світове панування було б цілком нереальне і хоч би в зв'язку з тим, що російський народ у світі не належить до найбільших, становлячи усього близько 1/10 народу китайського. Однак те, що мрії про світове панування в Росії плекалися (і з особливою інтенсивністю за радянської доби), засвідчує герб Радянського Союзу із земною кулею в обрамленні гасла (різними мовами) «Пролетарі **всіх країн** (підкреслення моє. — *О. Т.)*, єднайтеся!», а також особливо популярна перед Другою світовою війною фраза: «Москва — столица трудящихся всего мира». Таким чином, пролетарям або трудящим усього світу чи всіх країн було призначено «єднатися» навколо Москви, столиці Росії.

[2] Крім того, не слід недооцінювати ваги реукраїнізаційного впливу Західної України на Східну (навіть в умовах Радянського Союзу). Приєднання Західної України до Радянського Союзу у 1939 — 1945 рр. здійснювалося у кінцевім підсумку з метою її русифікації, але сподіваного результату це не дало, а викликає, особливо в перспективі, протилежний наслідок.

перепон, українцям пощастило значною мірою подолати своє відносне відставання.

У цих умовах спроби реанімації імперії та її давньої асиміляторської політики, якщо й можуть ще мати успіх, то тільки дуже тимчасовий і небезпечний для самої Росії. На відміну від Риму, який спромігся романізувати цілу низку народів, успіх Росії в цьому напрямі набагато скромніший. У Центральній Росії асимілювати вдалося лише деякі фінно-угорські народності (наприклад, мерю і мурому). Інші народи, незважаючи на те, що потрапили в сферу російського впливу десь з XI—XII ст., продовжують існувати попри те, що писемність у них виникла досить пізно (у мордовців, ерзя і мокша, марійців, удмуртів з кінця XVIII — поч. XIX ст.). Тим важче здійснити асиміляцію українців, які досягли великих успіхів у розвиткові своєї культури, зокрема літератури, і виробили багату та гнучку мову, здатну обслуговувати найскладніші галузі науки і культури в цілому.

Якщо галльсько-французький шлях мовного самоствердження можна було б назвати шляхом народження через смерть, то шлях мовного самоствердження єврейського народу був зовсім іншим. На відміну від галлів, які втратили свою національну традицію (історичну пам'ять), а разом з нею і мову, що її в собі містила, євреї цю традицію зберегли у вигляді національної релігії, яка водночас була і їхньою вірою. З огляду на це, мову, основна функція якої в період її «змертвіння» (випадіння з побуту) в основному зосереджувалася на тому, щоб бути охоронцем національних святощів, було названо **священною мовою (мовою святощів)**. Отже, цей шлях мовного самоствердження, можливо, годилося б назвати шляхом мовного **самоствердження через сакралізацію (освячення) мови,** що сприяло в подальшому можливості її **відродження** в усіх функціях повністю живої мови.

На відміну від галлів, у яких мова з вимертям носіїв національної традиції в усному вигляді, жерців-друїдів, утратила свою найвищу функцію і тому в очах самих галлів перетворилася на ідіом, нижчий від латини, у євреїв завдяки сакралізації мови вона стала для них вищою за будь-яку іншу мову.

Це, по-перше, сприяло тому, що питома споконвічна єврейська мова, іврит, в очах євреїв весь час залишалася вищою за будь-яку іншу мову, бо жодна інша мова не пов'язувалася і не могла пов'язатися з їхньою національною релігією (до Бога єврей у молитві міг звертатися після зруйнування Храму римлянами тільки власною священною мовою). По-друге, наявність в івриті абсолютно неперекладанних жодною іншою мовою слів вело до того, що частина довго вживаних євреями в побуті неєврейських мов поступово гебраїзувалася, вбираючи частину елементів гебрайської мови (івриту). У такий спосіб виникли такі проміжні мови, як їдиш або сефардська [єврейсько-(старо)іспанська] мова. Ці єврейські проміжні тимчасові мови на відміну від івриту, вічної єврейської мови, брали на себе побутові функції, які протягом тривалого часу не виконував іврит. Оскільки в цих мовах нерідко виступали гебрайські елементи, наприклад лексичні, з якими, однак, пов'язувалися й певні фонетичні та граматичні особливості (пор.: такі гебрайські слова їдишу, як п о н е м — обличчя , х о й ш е х — морок, б а л е б о с — господар, м е л у х е — держава, е м е с — правда, ґа н е ф — злодій і сила-силенна інших), це, з одного боку, якоюсь мірою заступало

невживаний в побуті іврит, який, принаймні, репрезентували численні його елементи, а з другого, — психологічно готувало євреїв до можливості користування в повсякденному житті івритом.

Слід зазначити, що подібні ситуації, коли іврит (ще до його повного відродження в Ізраїлі — колишній Палестині у функції поліфункціональної універсальної мови) застосовувався як універсальна, — а не тільки священна, — мова, неодноразово траплялися протягом усього періоду тимчасового (протягом близько 2000 років) «завмертя» івриту [1]. Іврит бо протягом усього цього часу використовувався як загальноєврейська усна й письмова мова між євреями різних громад, що в побуті користувалися мовами країн, де мешкали, нерідко дуже відмінними одна від одної (наприклад, німецькою, іспанською, польською і ...арабською тощо). Крім того, іврит міг виконувати функцію таємної мови, як правило, незнаної для неєвреїв. Саме ця функція івриту бути загальноєврейським засобом спілкування й зробила можливим появу т. зв. базарного івриту (у сефардському, тобто єврейсько-іспанському вимовленнєвому варіанті) як засобу спілкування між ашкеназійською і сефардською громадами в Єрусалимі середини минулого століття [2]. Проте у своєму внутрішньому побутовому житті відповідні громади ще й далі користувалися своїми побутовими єврейськими мовами — їдишем і сефардською.

Звичайно, для того, щоб примусити євреєв-переселенців до Святої Землі, тобто до своєї історичної батьківщини, відмовитися від своїх проміжних мов і перейти на виключне користування івритом, знадобилися особистий приклад великого мовознавця й патріота Еліезера бен Єгуди і його послідовників, величезна як пропагандистська, так і суто лінгвістична робота. Проте ледве чи ця робота мала б такий відносно швидкий і блискучий успіх, якби в минулому іврит протягом усіх століть свого (лише часткового і багато в чому позірного) «змертвіння» не ніс у собі, хоч і в «згорненому» вигляді, можливостей свого універсального застосування і відродження у функції живої повноцінної мови. Це, образно кажучи, скидалося на те, як коли б протягом тривалого часу зберігали **вічний** вогонь, хай не у вигляді великого полум'я, а у вигляді постійно жевріючого вогника, іскор, які, однак, ніколи не згасали. Можна б це також порівняти з позірною «смертю» людини у летаргічному сні або із властивістю йогів «удавати смерть», коли з першого погляду в людини начебто тимчасово припиняються всі життєві функції, але через деякий час вони відновлюються і людина «оживає».

Запорукою подібної живучості гебрайської мови стало те, що ця мова зберегла все найкраще і найважливіше зі створеного нею на письмі, що це найкраще і найважливіше не було забуто і занехаяно народом, її носієм, а, навпаки, було найістотнішим елементом його національного життя протягом століть, що разом з тим у повсякденному (хай не побутовому) ужитку, — у чоловіків особливо, — була ця національна традиція і мова, що її (тра-

---

[1] *Б. М. Гранде,* відомий семітолог і гебраїст, уважає, що як розмовна мова іврит міг використовуватися ще в II, а подекуди навіть у III — IV ст. н.е. *(Гранде Б. М.* Введение в сравнительное изучение семитских языков. — М., 1972. — С. 31).

[2] Див.: *Рабин Х.* Предисловие. — *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель / Начальный курс. — Иерусалим, 1982. — С. 7.

дицію) в собі несла, у вигляді щоденних молитов, щосуботнього читання національних релігійних книг, а також щорічного циклу читання Тори (П'ятикнижжя). Єврейські свята, які щорічно нагадували кожному євреєві найважливіші події єврейської історії і не давали єврейському народові забути своє походження і особливе призначення, також були пов'язані з івритом. Усе це разом узяте зробило можливим це унікальне чудо відродження івриту, яке змушує оптимістично дивитися на дальші спроби відродження інших мов, таких як кельтська корнська (від якої дійшли різноманітні оригінальні й перекладні пам'ятки) або балтійська прусська (від якої не дійшло, якщо не брати до уваги одиничного випадкового напису, жодної оригінальної пам'ятки) [1].

Звичайно, за нинішнього свого стану українська мова начебто не потребує свого відродження, як іврит. Але якби носії української мови волею долі опинилися в стані, подібному до становища євреїв, відродити їм свою мову було б набагато важче. Пояснюється це тим, що насамперед українці не виробили поки що такої національної солідарності, як євреї, а по-друге, українцям (на відміну від євреїв) у виробленні подібної солідарності дуже заважає їхнє, — у широкому розумінні, — різновірство, церковне (православні Московського патріархату, Київського патріархату, Української автокефальної церкви, греко-католики, римо-католики, протестанти, силенкіяни) і політичне (прибічники КПУ, Руху, КУНу), де до того ж значну кількість становлять прихильники явно антиукраїнських спрямувань (Московського Патріархату й КПУ). Проте було б неслушним уважати, що вони нічого не зробили для того, щоб подібно до євреїв створити великі Національні Книги, навколо яких могла б об'єднатися і солідаризуватися згодом нація. Першою такою книгою є «Кобзар» Тараса Шевченка. Другою не оціненою поки що належно книгою є «Мага Віра» Лева Силенка та інші його писання, що започаткували національну українську релігію РУН-Віру. Разом з усім найкращим, створеним українською мовою й писаною словесністю, вони становитимуть надійну запоруку незнищенності українського національного життя, а отже, й української національної мови (усупереч будь-яким можливим і найжорстокішим випробуванням). Україна не тільки «боролась, як Ізраїль» (Леся Українка). Вона буде й здатна перемогти, як Ізраїль, коли залишиться вірною своїм національним заповітам і своєму вселюдському призначенню.

Отже, потреба мовного самоствердження, як про це свідчать попередньо наведені і дальші приклади його шляхів у різних народів, виникає, — свідченням чого є історія людства, — в усіх народів світу, що виявляють достатню самобутність і життєздатність. Загальною для всіх випадків мовного самоствердження особливістю є те, що в його процесі національна мова народу витісняє або чужу мову, що до того була поширена як офіційна, або ж, хоч і свою, але застарілу мову. У тих випадках, коли народ, що мовно самостверджується, побудував власну державу, мовне само-

---

[1] Щодо цього див. також: *Ткаченко О. Б.* Єврейське мовне відродження: унікальне явище чи універсальний досвід? // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. (Київ, 22—23 листопада 1993). — К., 1994. — С. 156—162.

ствердження відбувається порівняно легко. Якщо ж народові доводиться самоствердж уватися в умовах браку власної держави, мовне його самоствердження відбувається набагато складніш, бо чужа держава підозріливо (якщо не відверто вороже) ставиться до появи «тенденції мовного сепаратизму» поневоленого і підкореного народу, вбачаючи в цьому початок сепаратизму культурного, а далі й політико-економічного, що врешті-решт має привести відповідний народ до утворення власної держави і відокремлення, а отже, й до зменшення сили і багатства держави-поневолювачки.

Через це такому мовному самоствердженню всіляко протидіють, а щоб прагнення до нього ніколи не виникало як запобіжний захід намагаються передусім асимілювати підкорений народ мовно й культурно. Іноді, як було з'ясовано на прикладі галлів, подібні асиміляційні заходи державі-підкорювачці щастить здійснити, проте незважаючи на, здавалося б, ефективність асиміляційних зусиль, вони вдаються далеко не завжди і не в повному обсязі. Очевидно, на перешкоді стоїть відмінна ментальність асимільованого народу, що випливає принаймні як з відмінностей природного середовища його країни, інших, ніж у країни-підкорювачки, особливостей економіки, так і історичного минулого підкореного народу, що сформувало особливий людський етнічний тип. У сукупності все це спричинюється до того, що хоч завойовникам щастить накинути завойованому народу свою мову, але злити його з собою, зробити абсолютно подібним їм не вдається так само, утім, як не щастить цілком уподібнити до своєї мову підкореного народу. Нову, нав'язану йому мову, він, навіть не усвідомлюючи цього, навіть мимохіть, переробляє на свій спосіб, унаслідок чого виникає спочатку цілком відмінний від неї діалект, у зародку вже готовий стати особливою національною мовою. Стати таким цьому ідіомові заважає лише існування імперії, до складу якої входить народ, носій цього ідіому. Коли відцентрові тенденції остаточно починають переважати над доцентровими, і колишня провінція, відокремившись від імперії, стає окремою державою, виниклий з колишнього діалекту ідіом, яким користується народ цієї держави, поступово дозріває до рангу окремої мови, що з часом і закріплюється за ним офіційно.

У випадку івриту мовне самоствердження полягало в тому, що народ, носій витісненої з повсякденного побутового розмовного вжитку мови, зберіг, однак, її постійне вживання як мови священної, мови — виразниці національної ідентичності. Мова тримається і живе на повторенні, яке має бути постійним і повсякденним. Саме таким і було вживання івриту, в усякому разі з боку євреїв-чоловіків. Адже його тричі на день повторювали в молитвах, звернувшись обличчям у бік Єрусалима, столиці зниклої, але постійно живої в серці Батьківщини. Протягом року євреї слухали і читали писані івритом тексти Тори. Івритом провадили вони офіційну документацію єврейських громад, писали нові твори — релігійні, філософські, мистецькі. Ним, хай і в обмеженому обсязі, спілкувалися письмово й усно. Завдяки цьому іврит протягом часу, коли бракувало Єврейської держави, де б він міг повністю відродитися, по суті, ніколи не вмирав, а жив і повільно розвивався. І саме в цьому полягало мовне самоствердження єврейського народу, що він не дав загинути своїй мові, а зберіг її при житті, хай і обмеженому, для того, щоб із створенням для цього умов відродити його у всій багато-

манітності функцій живої літературної, у тім числі й розмовно-побутової, повсякденної мови.

В умовах, коли мовне самоствердження мусить переборювати і долати асиміляційні впливи з боку гноблячої чужої держави, ворожої щодо розвитку підкореного народу, процесові мовного самоствердження має передувати вироблення відповідним народом стійкості (звичайно, тут не може йтися про випадки мовного самоствердження типу галльсько-французького). Для того щоб народ набув мовної стійкості і мав змогу, витримавши асиміляційний тиск з боку держави-гнобительки, згодом досягти мовного самоствердження, він має спертися на такі чотири чинники: національна традиція (історична пам'ять), на підставі якої мають розвинутися нерозривно між собою пов'язані національна свідомість та національна солідарність (другий чинник), які, в свою чергу, сприятимуть розвиткові третього чинника — національної культури (духовної і матеріальної), — а як завершальний постане четвертий чинник, — національний мир і співробітництво з іншими народами, насамперед сусідніми.

У свою чергу, внаслідок мовного самоствердження народу (про це докладніше йтиметься у наступному розділі), яке передбачає і появу національної держави, мова стає: 1) загальнонаціональною, тобто властивою всім верствам відповідного народу, як у селі, так і в місті; 2) загальнодержавною, тобто використовуваною не лише її носіями, а й усіма іншими етносами або національними меншинами його держави як загальнодержавна мова і як засіб міжнаціонального спілкування; 3) універсальною, тобто такою, що обслуговує геть усі потреби населення даної національної держави і її мешканців; 4) усталеною остаточно в своїх основах, тобто повністю нормалізованою на всіх рівнях як літературна мова і відновленою в усій безперервності своєї зафіксованої традиції, якщо протягом її історії їй заподіяно порушення з боку чужої держави чи чужих держав, які підкорили народ, носія відповідної мови.

Виходячи з цих засад, які властиві для народів, що, виробивши в собі мовну стійкість, надалі мовно самоствердджувалися, слід розглянути інші шляхи мовного самоствердження народів світу.

Третім (услід за галльсько-французьким і єврейським типами) слід назвати ще й інший шлях мовного самоствердження, що його годилося б іменувати **норвезьким**.

Характеризуючи стисло особливість цього шляху, його годилося б назвати **шляхом через націоналізацію близькоспорідненої мови**. До певної міри він чимось подібний до шляху (способу), у який виникли французька та інші романські мови або проміжні єврейські мови. Спільним є те, що в усіх трьох випадках ідеться про те, що засвоєна чужа мова, яка витіснила рідну (або попередньо чужу, але яка стала своєю, як у євреїв), унаслідок уживання її народом, що не був споконвічним, а лише вторинним носієм новозасвоєної мови, поступово робиться своєю, націоналізуючись, тобто набуваючи своєрідних національних рис через сприйняття особливого **акценту** у широкому розумінні (рис, невластивих початково мові, що засвоєна, у фонетиці, граматиці, лексиці і фразеології). Відмінність між усіма трьома шляхами полягає, однак, у тім, що коли в першому випадку йдеться

про націоналізацію мови реліктними субстратними елементами, тобто про остаточну і беззастережну відмову від попереднього ідіому для переходу на інший, то в другому, — оскільки йдеться про націоналізацію чужої мови елементами мови, від якої як від найвищої для народу ніколи не відмовляються цілком, — націоналізація чужої мови і її використання має тимчасовий характер і не є рівнозначною з повною відмовою від своєї споконвічної мови. Навпаки, цю мову народ, її носій, прагне зробити вічною. І в цьому сенсі можна, з одного боку, говорити, що євреї врятували свою мову від смерті, але водночас і про те, що збереження ними своєї споконвічної питомої мови врятувало їх від смерті як народ. Спільне в обох зазначених випадках (шляхах мовного самоствердження) і водночас протиставне третьому шляху мовного самоствердження є те, що в першому і другому випадку йдеться про мови або далекоспоріднені (галльська і латина), або цілком неспоріднені [іврит (семітська мова) і німецька (індоєвропейська, германська), іврит — іспанська (індоєвропейська, романська)].

Близька спорідненість мов дозволяє, з одного боку, порівняно легко засвоювати чужу мову, а з другого, — легше зблизити її з мовною стихією своєї мови у її різноманітних виявах і на всіх рівнях (фонетичному, граматичному, лексичному, фразеологічному). Саме таким виявився шлях розвитку норвезької мови, яка внаслідок довгого панування Данії над Норвегією (з 1380 до 1814 р. у складі Данії і тільки з 1815 до 1905 р. в складі Швеції, після чого Норвегія стала незалежною державою) і використання в цей час данської мови була витіснена данською[1]. Як писемна і усна мова, особливо в східнонорвезьких містах, у цей час використовувалася данська мова, але фонетично пристосована до норвезької вимови, а також лексично дещо зближена з норвезькою мовою, оскільки ця данська мова в Норвегії увібрала в себе певну кількість слів норвезького походження, запозичених з норвезьких говірок.

Доки Норвегія входила до складу Данії і в норвежців не розвинулася національна свідомість до такої міри, щоб мріяти про власну державу і незалежність від Данії, цю мову норвежці, мабуть, розглядали як провінційний (норвезький) різновид данської. Про те, що було саме так, свідчить та обставина, що в театри Норвегії запрошували до XIX ст. грати данських акторів, оскільки вважалося, що актори норвезького походження не володіють достатньою мірою літературною мовою. Їхню мову ніхто в цей час, отже, окремою літературною мовою не вважав.

Лише з відокремленням Норвегії від Данії, що відбулося на початку XIX ст. і збіглося з початком норвезького національного відродження, оскільки мешканці міст Норвегії, особливо на Сході, розмовляли мовою, хоч близькою до данської, але не ідентичною з нею, на цей ідіом, що сприймався раніш як місцевий різновид данської мови, почали дивитися зовсім інакше. Його почали сприймати як мову, близькоспоріднену щодо данської, як і решта скандинавських (північногерманських) мов, тобто як окрему мову і,

---

[1] Автор уживає тут традиційну українську назву мови (замість запозиченої з російської і пристосованої до української «**датська** мова» (датский язык), оскільки ця назва здавна властива українській мові.

до речі, акторів до норвезьких театрів почали вже не виписувати з Данії, а набирати з норвежців [1]. Отже, поступово те, що раніше сприймалося як «псування данської літературної мови», тепер почало розглядатися як норвезька **національна літературна мова**. Разом з тим, зрозуміло, не тільки поблажливіше, а й навіть заохочувально почали ставитися до інших суто норвезьких її рис, що траплялися в норвезьких говірках.

Так виник той варіант норвезької мови, по суті найпоширеніший, що дістав назву **ріксмол** (державна мова), або ще інакше **букмол** (книжна мова), бо, як гадають дослідники, вихідним для виникнення цієї мови стало читання **вголос** данських книжок (і взагалі текстів), озвучування їх згідно з особливостями норвезької фонетики.

Але, крім цього варіанта, виник і інший, що його утворено на підставі синтезу норвезьких говірок Західної Норвегії, який здійснив у XIX ст. Івар Осен. Ініціатор утворення цього варіанта виходив з того, що ріксмол, або, як його спочатку називали, дансько-норвезька мова, є мовою початково ненорвезького походження, норвежцям же належить мати чисто норвезьку мову. Найближчими до давньонорвезької мови були західнонорвезькі говірки, саме тому їх і обрано як основу при створенні мови [2]. На відміну від ріксмолу цей варіант норвезької мови названо **лансмолом**, тобто «сільською мовою», бо вона ґрунтувалася на говірках, поширених переважно в сільських місцевостях Західної Норвегії. Інша назва цього варіанта, що виникла пізніше, — **нюнорск** (новонорвезька мов), чим підкреслено суто норвезьке походження варіанта і його зв'язок з давньонорвезькою мовою.

Нині визнано права обох літературних мов Норвегії. Очевидно, у дальшому має бути поступово здійснено синтез обох варіантів. Поступово, з одного боку, букмол убирає в себе дедалі більше суто норвезьких рис, особливо з говірок Східної Норвегії, і це зближує його з нюнорском, а з другого, — у нюнорск починають проникати й риси східнонорвезьких говірок і це зближує його з букмолом. Так поступово відбувається дедалі більша норвегізація колись данської мови Норвегії. У такий спосіб поступово паралельно з цим процесом відбувається й остаточне мовне самоствердження норвежців, започаткований переусвідомленням накинутої їм мови (від самого початку адаптованої ними фонетично до своїх вимовленнєвих навичок) як власної національної мови.

Оскільки кожний шлях мовного самоствердження інших народів тут начебто «примірюється» до мовного розвитку українців, мимоволі постає питання, чи не міг би український мовний розвиток піти «норвезьким шляхом», тим більше, що передумови до цього нібито існують. Адже якоюсь мірою збігається з норвезьким навіть розташування частин України, піддаених, особливо в містах, мовній асиміляції з боку Росії, і тих, які зберегли питому мовну традицію. Тимчасом як Східна Україна дуже зрусифікована (у містах, особливо великих, тут панує російська мова, а в селах і містечках, щоправда, зберігається українська мова, але дуже «суржикізована» під російським впливом), у Західній Україні скрізь поширена українська мова.

---

[1] *Стеблин-Каменский М. И.* История скандинавских языков.— М.—Л., 1953. — С. 77, 80.
[2] *Там само.* — С. 82, 85.

Виникає питання, чи не могло б це, якби такий стан залишався весь час, а згодом і прогресував, призвести до тих самих наслідків, що в Норвегії, тобто, щоб з часом у Східній Україні місцева російська мова своєрідно, особливо фонетично «українізована», почала сприйматися як національна українська державна мова, український «ріксмол», а мова Західної України — як місцевий український «лансмол». А потім з часом, шляхом дедалі більшої українізації російської мови східноукраїнських міст і деякого зближення з цією мовою української мови в Західній Україні, виник би синтез цих двох українських мов і на цій основі утворилася б нова українська мова.

Цей футурологічний (і дуже гіпотетичний), суто апріорний, умоглядний прогноз, однак, при зважанні на наявні реалії існуючого мовно-національного стану відразу ж виявляє повну нежиттєвість і безперспективність, принаймні за наявного стану речей. Можливим він міг би виявитися хіба що наприкінці XVIII — початку XIX ст., якби російська мова, що в цей час почала поширюватися в східноукраїнських містах, так само як свого часу данська в Норвегії, почала б сприйматися як **національна.** Але для цього вона ще занадто слабко була вкорінена в український міський побут, занадто й мало через це націоналізована, тобто конкретно — українізована. Натомість у Норвегії на початок національного пробудження данська мова в норвезьких містах поширювалася з 1380 до 1814 р. — 434 роки, тобто понад чотири століття.

В Україні на початок її національного пробудження, і лише в містах Лівобережжя, російська мова у найкращому разі поширювалася не більше як 16 років, — якщо датувати цей час появою в друці «Енеїди», — або 58 років, якщо виходити з часу появи першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка (беремо як пункт відліку 1782 рік, оскільки це був рік скасування залишків автономії України, що вможливив розгортання русифікації українських міст).

Отже, на відміну від ситуації в Норвегії, де данська мова (і лише вона) протягом понад чотирьох століть укорінювалася в побут норвезьких міст і внаслідок цього психологічно (та й лінгвістично) сприймалася на час мовно-культурного відродження як **своя** мова, в Україні склалася зовсім інша ситуація. На час початку мовно-національного пробудження російська мова сприймалася як чужа щодо України, до того ж поширена лише в її найсхіднішій частині, на Лівобережжі, де (слід зауважити) особливо сильними були спогади про Козацьку Українську державу, символом і прапором якої могла бути лише українська мова.

На цей час міста Правобережжя були полонізовані, у Галичині по містах була також поширена польська мова, хоча австрійський уряд намагався насаджувати німецьку мову; у Буковині з приєднанням її до Австро-Угорщини по містах поширювалася німецька мова, хоча з нею намагалася конкурувати румунська; у містах Закарпаття панувала угорська мова.

Отже, для України характерна була різномовність. Російська мова змогла поширитися по всій Наддніпрянщині (маються на увазі тільки міста) лише на кінець XIX ст. У Західну Україну вона дістала змогу проникнути фактично лише з 1944 р., бо час з вересня 1939 р. до кінця червня 1941 р., коли розпочалася війна і швидко наступали німецькі війська, був занадто короткий, щоб

якось відчути її вплив на побут місцевих міст (Галичини, Західної Волині і Буковини). Єдине, чого в цей час «домоглася» тут радянська влада, це викликати до себе вкрай негативне ставлення з боку місцевого населення в переважній його більшості.

Отже, російська мова в Україні (на відміну від данської у Норвегії) ніколи не асоціювалася з українським національним рухом. Не могла вона й стати об'єднавчим культурно-національним чинником. Якоюсь мірою, щоправда, її використовувано національно настроєними українцями (переважно з суто, так би мовити, «технічних причин»: хвилева недосконалість української мови на народній основі для висловлення складних наукових, політичних і філософських думок), але це було тимчасовим явищем і типово допоміжним.

Для того щоб в Україні російська мова стала тим самим, чим у Норвегії данська мова, історія поширення російської мови в Україні мала б бути більш-менш такою самою, як у Норвегії історія поширення данської мови. Тобто потрібні були б три-чотири століття поширення в містах (причому всієї України) російської мови, а на момент національного пробудження Україна мала б увійти на століття до складу якоїсь іншої держави і в такий спосіб остаточно унезалежнитися від Росії. На підставі українізованої російської мови в Україні мала б скластися така сама могутня національна **українська** література, яку в Норвегії створено генієм Б. М. Бйорнсона, Г. Ібсена, К. Гамсуна, С. Ундсет. Як відомо, нічого подібного **національного** українського російською мовою, — до того ж не знеособленою загальноросійською літературною мовою, а тією, яка могла б сприйматися, як своя, — не створено.

Безперечно, цікаві як зображення української дійсності твори Гоголя на українські теми, але все-таки це твори не стільки для національно свідомих українців, скільки для росіян і зросійщених українців. І головне, вся ця творчість аж ніяк не може заступити й змагатися з тією вже величезною літературою, яку створено українською мовою і яка сприймається як національна на сьогодні.

Отже, норвезький шлях розвитку абсолютно неактуальний для України. Актуалізуватися він міг би лише за тих же приблизно умов, за яких могла б відбутися «галлізація» України й української мови, тобто якби внаслідок зростання могуття Росії, вона була б у стані знищити цілком (або переважно) усю українську літературу (і фіксовану народну словесність), створену українською мовою, і здійснити тотальну (або цілковиту щодо, принаймні, Східної України) русифікацію.

За таких обставин репрезентантом української ментальності мала б стати значною мірою російська мова, якою б творилася українська культура... Проте оскільки подібний варіант виключається, апріорне моделювання розвитку української мовної дійсності «за норвезьким зразком» зависає у повітрі і повністю дезактуалізується. У минулому цей розвиток не відбувся, у сучасному і майбутньому він тим більш виключається.

Можна хіба що знайти часткову аналогію до взаємодії норвезької мови з данською в Україні, але не в стосунку української мови з російською, а української з польською. Справді, певен час, судячи з цілої низки пам'яток, писаних староукраїнською «простою мовою», українська мова настільки

проймалася польськими елементами, що на цій підставі могла б скластися, особливо в містах, ситуація, подібна до норвезької, де б роль національної мови, тим більш, що її носіями ставали представники української інтеліґенції, могла б відіграти українізована польська... Але цей варіант теж мав би рано чи пізно (як і сталося) виявитися нежиттєвим, бо цьому протидіяли непримиренні суперечності між українським і польським суспільствами.

В особі своєї найвищої верстви поляки, а за ними й полонізовані українці проникали в Україну як колонізатори. Саме це утворило прірву між релігіями (а тоді це означало — народами) і абсолютно виключало які б то не було можливості для польської мови стати репрезентантом українського національного руху.

Тому українська мова, незважаючи на величезний тиск з боку польської, увібрала в себе тільки частину польських елементів, пристосувавши їх до своєї системи.

Те саме, до речі, сталося з болгарськими (староцерковнослов'янськими) елементами книжної мови давньокиївської доби і дальших періодів. Оскільки їх функціонування в післякиївський (і післягалицько-волинський) період пов'язувалося і асоціювалося з уявленням про Українську (колись Руську) державу-імперію, атрибутом і мовним виразом якої вони були, церковнослов'янська мова, пов'язана тепер, як правило, тільки з церквою, втратила багато в чому на своїй престижності й значущості. З часом тим більш церковнослов'янські елементи почали відчужуватися носіями української мови від неї (особливо з русифікацією української церкви і «обрусєнієм» її вимовленнєвої норми), дедалі більше сприймаючись як **російські** елементи. І це тим більш було підсилено психологічно (й психолінгвістично) тими гоніннями, що спали на українську мову.

Оскільки указом Валуєва українську мову було кваліфіковано як **російську**, лише зіпсовану польськими впливами, виникло цілком природне бажання якомога більш виявити, виявити самобутній і самодостатній національний характер української мови. Унаслідок цього церковнослов'янські елементи як такі, що пов'язували українську мову з російською, почали з неї дедалі інтенсивніше усуватися.

Це привело до того, що, наприклад, на відміну від поетичних творів Т. Шевченка і П. Куліша, де, особливо в піднесеному стилі, трапляється чимало церковнослов'янізмів, у сучасній українській поезії уживання церковнослов'янських елементів вельми обмежене.

Отже, і «норвезький шлях» розвитку при його зіставленні з особливостями розвитку української мови минулого і прогнозованому для огляданого майбутнього, щодо дотеперішнього досвіду, виявляється як цілком нереальний щодо українського мовно-національного життя.

Українська національна свідомість нині виявляється як така, що пов'язується лише з **українською** мовою. Звичайно, можуть бути в асимільованих українців (у наш час російськомовних) і такі **передукраїнські** щодо національної свідомості стани, коли вони починають уже мислити українськими категоріями, проймаються поступово українською свідомістю, але ще за інерцією вдаються до російської мови. Проте в усіх цих випадках думання по-українському, хоч у формах іншої мови (у цьому разі російської), тягне за

собою як доконечний наслідок і потребу в адекватній щодо змісту мовній формі, і цією формою мусить бути неминуче тільки українська мова. На підставі викладеного вище можна дійти безсумнівного висновку, що ані в минулому, ані тепер російська мова не мала (і не має) шансів на те, щоб стати **національною** мовою України. Її роль в українській культурі, щонайбільш, допоміжна.

Окремою проблемою мовного самоствердження є доцільне використання мовою, що самоствердилася, елементів подоланої мови (мов).

Ідучи своїм шляхом мовного самоствердження, який полягав саме у збереженні наступності гебрайської мови, хай у «згорненому» вигляді, а пізніше — за сприятливих обставин — у відновленні всіх функцій цієї мови (як живої і літературної), євреї також не тільки відкидали мови, «подолані» івритом, а й оптимально використовували (й використовують) з них усе, що вони тільки можуть дати, для розбудови івриту. Застосовуються при цьому як матеріальні елементи відповідних мов, так і кальки, модельовані за зразками цих мов, але з матеріальним їх наповненням івритськими елементами, коренями й афіксами.

Уже здавна іврит почав убирати в себе арамейські мовні елементи, що як семітські, а отже споріднені, вживалися й уживаються у функції синонімів до гебрайських слів, з певною стилістичною метою. Арамейські елементи, зокрема, — оскільки арамейська в перші століття нашої ери, коли ще всі євреї не опинилися за межами Ерец-Ісраелю, у діаспорі, стала розмовною мовою міст, — набули відтінку народно-розмовних, протиставних гебрайським, книжно-літературним. У цій функції вони вживані і в відновлюваному сучасному івриті XIX—XX ст. [1]

Меншою мірою збагачений іврит елементами іншої спорідненої семітської мови, арабської, яка мала широке застосування в повсякденному житті євреїв Іспанії, під час арабського завоювання.

Частину слів сучасний іврит запозичив, — але в досить обмеженому обсязі, віддаючи перевагу власним кореням для власних слів, — з європейських мов (між іншим, і їхні інтернаціоналізми латино-грецького походження), — пор. ṭelefon (телефон), oṭobus (автобус), universiṭa (університет), januar (січень, январь) тощо [2].

Для збагачення івриту частково використовувалися і вторинні єврейські мови, зокрема їдиш, який свого часу увібрав у себе чимало гебрайських (івритських) елементів, чи то у вигляді окремих виразів, чи то створених на підставі його елементів словосполучень, які, звісно, виступають в ашкеназійській формі. Тепер, надавши їм літературної сефардської фонетичної форми, їх повертають до івриту, який свого часу «позичив» ці свої елементи їдишу [3].

---

[1] Про стилістичну функцію арамеїзмів в івриті див., зокрема: *Белов А. А.* Шлионский — переводчик «Евгения Онегина» (про переклад цього твору О. С. Пушкіна на іврит) — у кн.: *Мастерство* перевода. (Сборник). — М., 1965. — С. 317.

[2] *Долгопольский А.* Из истории иврита. — *Блюм Ш., Рабин Х.* Современный иврит: Самоучитель (начальный курс). — Иерусалим, 1982. — С. 351.

[3] *Шапиро Ф. Л.* Некоторые пути и источники пополнения словарного состава современного языка иврит. — У кн.: *Семитские* языки: Сборник статей. — М., 1963. — С. 133—134.

Використовуються і застосовуються для збагачення івриту й ашкеназійські варіанти івритських слів і власних назв, імен, що стають джерелом збагачення стилістичної палітри мови. Так, до офіційної і урочистої форми імені **Мойсей** у її сефардському звучанні Mošè використовується й ашкеназійський варіант Móše з іншим наголосом, що надає йому, так би мовити, інтимнішого звучання [1]. У такий спосіб навіть «оживлювана» мова широко використовувала весь спектр тих мов, вплив яких вона мусила долати, щоб вижити і ожити.

Безперечно, чималою мірою прислужилося, зокрема стилістичному збагаченню мови, й норвезьке мовне самоствердження, яке полягало (у випадку ріксмолу) у норвегізації використовуваної в Норвегії данської мови Данії. Проте, оскільки процес мовного самоствердження норвежців полягав не тільки у норвегізації данської мови Норвегії, а й у відродженні давньонорвезької мовної традиції на підставі використання західнонорвезьких говірок, а це передбачає злиття усіх мовних течій, — що ще не відбулося, — слід уважати, що мовне самоствердження норвежців ще не завершено.

Тому поки що не можна сказати, як остаточно виглядатиме майбутня норвезька мова і коштом чого вона остаточно усталиться. Очевидно, на нинішньому етапі процесу мовного самоствердження норвежців щодо ріксмолу можна говорити про різні ступені норвегізації його данської основи і про те, що тут процес мовного самоствердження в основному полягав у витісненні суто данських фонетичних, граматичних і лексичних форм.

Ця норвегізація відбувалася і відбувається різною мірою і неповністю, і в такий спосіб залишкова «данськість» ріксмолу сприяє стилістично-семантичному збагаченню мови.

З другого боку, мовне самоствердження лансмолу полягає головно у відродженні давньонорвезької мовної традиції на основі західнонорвезьких говірок, найбільшою мірою відмінних від данської мови, ріксмолу і східнонорвезьких говірок, найближчих до цих останніх мовних ідіомів. Але коли дальша норвегізація ріксмолу відбуватиметься переважно шляхом його наближення до лансмолу, то, у свою чергу, мовне самоствердження норвежців на ґрунті лансмолу відбувається частково й через зближення лансмолу із східнонорвезькими говірками, включення їхніх елементів, що є зближенням із ріксмолом і його... данською мовною основою.

Отже, очевидно, є всі підстави констатувати, що в цілому, хоч мовне самоствердження норвежців відбувається у річищі двох різних способів витіснення данської мови, — її норвегізацією і простим відкиданням, — воно водночас використовує і ті її елементи, що сприяють збагаченню норвезької мови, виявляючись прийнятними для неї.

У розглянутих шляхах мовного самоствердження різних народів світу спільним було те, що йшлося про різні форми мовного самоствердження, в основі яких лежала протидія витисканню власної національної мови. Проте може бути й протилежний шлях, який полягає не в протидії витісненню влас-

---

[1] *Altbauer M.* O technice zdrobnień i spieszczeń we współczesnej hebrajszczyźnie, Résumé. Les techniques des formations diminutives et hypocoristiques dans l'hébreu moderne. — Lingua Posnaniensis. — Poznań, 1949. — S. 195.

ної мови з боку мови-експансіоністки, а навпаки, у витісненні певною мовою мови, початково поширеної на її території із уключенням у себе залишкових елементів витісненої мови, тобто субстрату. Цей шлях мовного самоствердження, який властивий більшою або меншою мірою мало не всім народам світу, можна назвати в цілому **експансіоністським**.

Однак перш ніж перейти до його розгляду слід зупинитися на тих моментах власного збагачення стосовно української мови, які були властиві їй в ході протидії й опору мовам, що обмежували її у використанні або й витискали. У попередніх розділах, там, де йшлося про історію українського народу й української мови, зазначалося, що під час прийняття християнства тогочасна українська (давньоруська) мова зазнавала впливу з боку старо-церковнослов'янської (давньоболгарської) мови, якою було написано вико-ристовувані в Київській Русі християнські релігійні тексти. На дальших етапах свого розвитку українська мова зазнавала (у старо-, середньо- й новоукраїнський період) впливів з боку книжної білоруської мови, що міг поєднуватися з діянням на неї білоруської мови на народній основі, а далі найсильнішими були впливи саме з боку інших сусідніх слов'янських мов — польської (через яку головним чином відбувався й чеський мовний вплив) і російської (пов'язаний переважно з її церковнослов'янськими елементами, однак не тільки з ними, а якоюсь мірою і з калькуванням деяких її слів, а часом і з безпосередніми запозиченнями).

У перебігу свого розвитку і подолання усіх цих впливів, які в кінцевому логічному підсумку, — оскільки йшлося про близькоспоріднені слов'янські мови, — могли призвести до повного витіснення української мови, вона не тільки їх відкидала, а й дещо використовувала для свого збагачення або й підсилення своєї самобутності, яка полягає не тільки (і не стільки) у цілком оригінальних рисах, а й у неповторному поєднанні того, що властиве й іншим мовам, у цьому разі слов'янським.

Тут, зрозуміло, про ці різноманітні конструктивні елементи, запозичені від різних впливів, може бути сказано лише дуже стисло.

Українська мова щодо своєї перейнятості старослов'янським впливом займає начебто середнє місце між російською, особливо ним насиченою, і білоруською мовою, найменш йому підданою. Загалом українська мова увібрала в себе значно менше, ніж російська, старо(церковно)слов'янських елементів. Як не брати до уваги твори Т. Шевченка й П. Куліша, дуже багаті на церковнослов'янізми (цей факт виявився пережитковим), то в сучасній українській літературній мові церковнослов'янський вплив відчутний вельми обмеженою мірою. Однак епізодично він усе-таки виявляється. На відміну від російської мови, де неповноголосні форми слів зі звукосполуками trat, tlat, tlet (типу ***враг, прохладный, Млечный Путь*** і под.) є звичайним явищем, в українській мові набагато менше подібних випадків. По-перше, ці утворення лежать на периферії мовної системи (насамперед лексичної), а по-друге, їх набагато менше. На противагу російській мові, де нейтральними часто ставали старослов'янські форми, а стилістично відзначеними власні (східнослов'янські), — пор. **враг** і (нар.-поет.) **ворог, пленный** і (нар.-поет.) **полоняночка**, — в українській мові відзначеними є, навпаки,

церковнослов'янізми, — пор. **ворог, ворожий — враг, вражий** (**вража** сила). Російська мова широко використовує церковнослов'янські за походженням дієслівноіменні утворення на ***-им-, -ом-, -ущ-, -ящ-*** у дієприкметниковій функції (**любимый, несомый** і под.), а українська літературна мова не використовує їх як дієприкметники (замінюючи їх власними східнослов'янськими утвореннями **нержавіючий, породжуючий**, але й тут їх часто замінюючи власними утвореннями типу **породжувальний** тощо). Українська мова залишила за цими утвореннями, як правило, тільки на ***-ущ-***, значно вужчу функцію, радше прикметникову, пор.: **непроминущий, невмируший** тощо. Отже, хоч українська мова значно більшою мірою, ніж російська, обмежила вживаність церковнослов'янських елементів, усе ж вона якоюсь мірою включила їх до свого складу.

Білоруський вплив ще меншою мірою позначився на українській мові. Проте і він залишив деякі свої сліди, яким українська мова частково завдячує свою специфіку. Явним білорусизмом є, зокрема, білоруське за походженням слово **бадьорий** (пор. бр. **бадзёры**). Є підстави гадати, що часткове «аканння», яке поширилося в українській літературній мові під впливом наддніпрянських говірок і абсолютно не властиве, наприклад, говіркам Галичини (пор.: **гарячий, калач, багатий** — зах. **горячий, колач, богатий** тощо), увійшло до української мови також під білоруським впливом.

Що стосується польських і російських впливів, то вони насамперед позначилися у прямих запозиченнях із кожної з цих мов [пор.: укр. **хлопець, певний, злото** — польс. **chłopiec (chłop), pewny, ziloto;** укр. **область, завод, дача** — рос. **область, завод, дача**). Крім того, чи внаслідок лексичних впливів, чи скоріш за все внаслідок контактів, що сприяли виробленню (запозиченню або калькуванню) спільних рис лексики, українська мова стала начебто містком між російською і польською (й іншими західнослов'янськими) мовами, що дуже збагатило її словник, особливо, якщо додати до цього, що часом, крім спільних елементів із російською і польською, українська мова має ще й власні суто українські слова, — пор.: укр. **чекати** (польс. **czekać**) — **ждати** (рос. **ждать**); укр. **перемога, звитяга**, рідк. **побіда** — польс. **zwycięstwo**, рос. **победа;** укр. **господар** (польс. **gospodarz**) — укр. **хазяїн** (рос. **хозяин**); укр. **невмируший, безсмертний** — рос. **бессмертный, несмертельний** — польс. **nieśmiertelny** та ін.

Із цих небагатьох прикладів (їх легко було б значно збільшити, якби на це дозволяв обсяг і спрямування праці) абсолютно недвозначно випливає, що й українська мова в перебігу мовного самоствердження українців установлювалася в своїй національній своєрідності не тільки через подолання тиску з боку інших мов, що відбувалося відкиненням їхніх елементів, але також і включенням того з них, що з тих або інших міркувань було доцільно використати для збагачення мови. Дещо виявилося корисним з погляду збагачення мови на стилістичні нюанси, напр.: **господар** (як слово високого стилю, придатне для відтворення узагальненого, переносного значення: Народ — господар своєї країни) — **хазяїн** (як слово побутового плану, придатне для відбиття відповідного відтінку: Я знімав тоді куток, за який мій хазяїн брав від мене відносно малу плату). Деякі запозичення допомогли уникнути незручної омонімії: укр. **певний** (від польс. **pewny <* ръvьпъјь**)

етимологічно пов'язане з ***уповати,*** — отже, чисто українською формою слова мало б бути ***повний**, що стало незручним після того, як з'явилася форма ***повний*** < **пълнъјь** із зовсім іншим значенням.

Таким чином, українська мова у своєму розвитку, що був пов'язаний з мовним самоствердженням українців, ішла (і йде) тут шляхом інших мов, відкидаючи все зайве й суперечливе своїй структурі і розвитку та використовуючи і включаючи до свого складу те, що сприяє її збагаченню та вдосконаленню, і не суперечить її основним особливостям.

Повертаючись до того шляху мовного самоствердження народів, про який ішлося вище, а саме **експансіоністського**, слід відзначити, що, як правило, нема (або майже нема) жодного народу на земній кулі, який, самоствердживючись мовно на місці свого історично засвідченого розташування, не витіснив або навіть не асимілював мовно (частково або повністю, — якщо в останньому разі це місце було єдиним місцем його поширення) якогось іншого народу. Той народ, який відомий тепер тільки як мовно асимільований і гноблений, у далекому минулому сам міг виступати в ролі асиміляторa якогось народу, що попередньо займав відповідну територію [1].

Очевидно, й українці свого часу в ході поширення на своїй сучасній мовно-етнічній території мали асимілювати (славізувати), напевно, кілька народів — іранців, індоарійців, даків, кельтів, можливо й ілірійців, а частково й балтів. Про це свідчить хоч би й те, що тільки на крайньому заході України можна виявити питомі слов'янські топоніми (зокрема, насамперед у вигляді назв річок). В інших місцевостях України «мова землі» має явно неслов'янський, а отже, й не протоукраїнський родовід.

У такий спосіб з'ясовується, що й мовне самоствердження українців відбувалося, — особливо в давнину, — коштом експансії слов'янської (протоукраїнської) мови, яка значною мірою, очевидно, саме завдяки специфіці свого доукраїнського субстрату (субстратів) набула сучасної форми своєрідної окремої слов'янської мови.

Проте, очевидно, є якісь межі мовного експансіонізму тих чи інших народів: ті, до яких мовний експансіонізм не заважає мовному самоствердженню народу, і ті, перейшовши які, він уступає в суперечність із завданням мовного самоствердження народу, стаючи початком кінця як його самого, так і його мови. Певно, це залежить передусім від таких обставин: 1) суцільність або розірваність території, що її стосується експансія певного народу; 2) величина цієї території; 3) її більша чи менша мовно-етнічна розмаїтість і потенційна сила асимільованих етносів.

У разі великого обсягу території, на яку поширюється мовно-етнічна асиміляція стосовно інших етносів, створюється становище, сприятливе для взаємодії мов, яка не може не зачепити не тільки асимільовані народи, а й сам народ-асимілятор. Якщо ж мовна експансія поширюється з метрополії на підлеглі території, що мають характер «заокеанських володінь», тобто

---

[1] До одного з таких яскравих прикладів належать, зокрема, полаб'яни, германізовані остаточно у XVIII ст., та сербо-лужичани у Східній Німеччині, які довго змагалися з германізацією і щодо яких повна їхня мовна етнічна асиміляція з боку німців цілком реальна. У свою чергу, і для полаб'ян, і для сербо-лужичан цілком імовірно припускати в попередній період (перші століття нашої ери) поширення коштом германців, частина яких могла бути ними славізована.

безпосередньо територіально не пов'язані з метрополією, ця остання залишається поза межами безпосередніх мовних впливів з боку мовно й етнічно асимільованих провінцій. Багато залежить також від величини підданої мовній експансії території і особливо від її заселеності численними й кількісно та культурно порівняно розвиненими народами. В останньому випадку поширення на них мовної експансії у такий спосіб мовно самоствердженого народу криє у собі потенційну загрозу для самого народу-асимілятора.

На відміну від попереднього обмеженого експансійного мовного самоствердження, яке є мало не універсальним для всіх народів і стосується, як правило, не стільки кінцевої фази мовного самоствердження, скільки його початків (тому, можливо, його точніше було б назвати **мовним народженням**) [1], те, про яке йдеться, слід було б визначати як **суперекспансійне самоствердження**, оскільки фактично це вже стосується не стільки мовного самоствердження народу, скільки розширення його держави, що, як буває в усіх імперіях, не має меж для держави-експансіоністки з боку її самої, а може бути обмежене тільки зовнішніми силами, опором сильніших сусідів.

У зв'язку з викладеним тут можна говорити не про мовне самоствердження, а, точніше, про **мовне самонакидання.** Найтиповішим прикладом подібної імперської суперекспансійності є приклад Римської імперії (з огляду на це і сам шлях годилося б назвати **римським**). Розростання латинського народу і його мови пройшло два етапи. Першим був етап обмеженої експансійності, який стосувався проникнення латинян на Апеннінський півострів у складі італіків і сформування їх в окремий народ, чому мала передувати асиміляція ними якогось давнішого місцевого етносу (етносів), можливо, месапів або частини етрусків. На другому етапі римляни, розбудовуючи і розширюючи свою державу — імперію, почали один за одним латинізувати народи її західної частини (на сході імперії вони, за винятком даків, не спромоглися цього зробити через наявність там культурно потужнішої Греції).

Внутрішня суперечливість цього етапу виявилася в тому, що, будучи зовні найблискучішим періодом в історії латинського або тепер, точніше, римського народу, він виявився кінцевим етапом його існування, періодом його поступової мовної й етнічної смерті.

На перший погляд імперія в цей час працювала на Римську державу і її метрополію Лаціум зі столицею Римом, насправді ж, вона працювала не на них, а на майбутній розквіт колишніх провінцій — Галлії (майбутньої Франції), Іберії (майбутньої Іспанії), Лузитанії (майбутньої Португалії), Британії (майбутньої Англії), що, відокремившись, стали самостійними країнами.

Сам же латинський народ і його мова, латина, стали мертвими.

Не залишилося жодного народу, який би був їхнім прямим спадкоємцем, жодної мови, яку б годилося вважати прямим продовженням латини. Усі романські мови, звичайно, її продовжують, але всі, не виключаючи й італійської, територіально найближчої, водночас від неї відхиляються через наявність тих чи інших субстратів. В італійській літературній мові, що

---

[1] Подібне визначення випливає з того, що дуже часто са́ме виникнення мовного субстрату, спричинене витісненням автохтонної мови, започатковує появу (народження) нової мови з частини говірок до того єдиної мови. Таким, зокрема, могло бути й народження української мови з частини праслов'янської.

виникла на основі романських говірок Тоскани, як свідчить сама ця назва, це міг бути етруський субстрат (бо тусками, звідки Toscana < Tuscana — країна тусків, називали себе самі етруски).

Отже, є якісь межі мовної експансії того чи іншого народу, які у разі, якщо їх перейдено, роблять цю експансію згубною для народу і його мови. З поглиненням численних іншоетнічних і іншомовних елементів дуже посилюються відцентрові сили через послаблення доцентрових, які розривають державний, він же мовно-етнічний, простір народу-експансіоніста, що разом з проникненням чужорідних мовно-етнічних впливів до його осередку у кінцевому підсумку призводить до його зникнення. На його імперській території з'являється ціла низка нових народів, мовно споріднених із народом-асимілятором, який, однак, уже не може нічим скористатися з цієї «піррової перемоги», бо на цей час перестає існувати.

Якоюсь мірою на цей шлях уступив у початковій фазі свого розвитку й український народ, і саме в цьому криються частково ті лиха, які його далі спіткали. Ті явно давньоукраїнські [(давньо)руські] впливи, що простежуються й досі в сучасній російській мові прослідково, — а що ближче до давньокиївського періоду, то їх більше, — поза всяким сумнівом свідчать, що народом-володарем Київської Русі були давні українці-русини, від яких поступово звільнилися спочатку білоруси, а далі росіяни. І саме те, що давні українці-русини не обмежилися мовно-етнічною експансією на своїх етнічних землях, а перенесли її й на північ, пізніш дало підставу колись підкореним ним східнослов'янським народам — білорусам (у часи Великого князівства Литовського, що потім через стадію Речі Посполитої поклало початок експансії Польщі), а далі росіянам претендувати на українські землі, як на частину держави, яку самі ж українці збудували не тільки для себе, а й для своїх східнослов'янських сусідів-родичів.

Доки провідна й керівна роль у цій імперії належала їм, цей їхній експансіонізм начебто їм не шкодив. Проте він відразу ж перетворився на свою протилежність, коли керівна роль серед східних слов'ян перейшла в руки литвинів-білорусів і московитів-росіян. Кожного разу можна було покликатися на спільність «державного простору», збудованого самими ж українцями, який з їхньої імперії з часом перетворився на їхню в'язницю.

Якби давні русини-українці обмежилися суто етнічним експансіонізмом, не перетворюючи його на імперський, і збудували не імперську, а етнічну, національну державу, можна було б посилатися на її традицію. Маючи ж у минулому лише імперію, права на яку у них відібрали колись підлеглі їй, а тепер панівні народи, — українці тепер мусять доводити давність свого державно-історичного родоводу і права на власну, «не возз'єднану» із спорідненими народами, самостійну національну державу, а разом із тим і мовно-національну традицію, яка довгий час відступала на задній план перед церковнослов'янською, або українсько-білоруською чи українсько-російською, розрахованну не на власну окрему державність, а на ту чи іншу форму федерації зі спорідненими народами.

Ще далі тим самим згубним **римським** шляхом пройшов російський народ, оскільки ідеологи Московської (>Російської) держави після падіння «другого Риму» (Візантії) оголосили Москву і її державу «третім Римом». «Обрусение» геть усіх «инородцев», до яких свого часу П. А. Столипін відніс і

українців, крило б у собі загрозу для росіян розчинитися в асимільованих народах і втратити (за прикладом римлян) своє власне мовно-етнічне обличчя. Унаслідок цього міг би вмерти як російський народ, так і російська мова, їх би заступила ціла низка «російських народів» і «російських мов», що сформувалися б на різних субстратах, жоден з яких не продовжував би безпосередньо ані російського народу, ані російської мови [1].

Оскільки подібної тотальної асиміляції не відбувається, є надія, що російський народ та російська мова і надалі існуватимуть. Проте їхньому дальшому нормальному розвиткові, безперечно, заважає імперська форма Російської держави, що й тепер містить у собі, крім росіян, силу-силенну інших народів.

Імперське минуле Росії тягне її назад до реставрації імперії у минулому обсязі, що неминуче відродить і мрії про панування над Європою, Азією («Євразією»), а в проекції і над усім світом.

Нічого доброго ця імперська реставрація ані сусідам Росії, ближчим і дальшим, ані в першу чергу їй самій не обіцяє. Досить складні вже російські проблеми навіть у нинішній «урізаній» формі, бо «недоасимільовані» нею численні народи, — що цілком природно, — будуть прагнути для забезпечення свого майбутнього до побудови власної державності, спочатку залежної від Росії, а далі й самостійної (Татарстан і Чечня — приклади цього). Через це Росії, для того щоб тримати «в узді» свої неросійські народи, треба витрачати зусилля на політичне, економічне, а то й військове їхнє приборкання, що буде поступово підривати її власні сили. Таким чином, найбільшим джерелом слабкості Росії є, мабуть, не стільки її економічна відсталість (ресурсів для нормального, більше того, для процвітаючого стану, цілком досить і в чисто російських областях), а її «велич», яка вимагає повсякчасної мілітаризації економіки, надмірних зусиль у «великій політиці», великого чиновницького й поліційного (у тім числі й жандармського) апарату. Найбільше лихо сучасної Росії в тім, що вона ще не знає, де її межі, вона ще не відмовляється в ім'я власного ж добра (не ілюзорного, а, хай скромного, зате найбільш надійного) від того бачення «російської географії», що в однойменному вірші («Русская география») намалював свого часу Ф. Тютчев:

Москва, и град Петров, и Константинов град —
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы
на север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...
Семь внутренних морей и семь великих рек!..
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая —
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не пройдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек. [2]

---

[1] На небезпеку для російської мови як наслідку асиміляції інших, особливо близькоспоріднених народів, указував ще О. Потебня. — Див.: *Потебня О. О.* Мова. Національність. Денаціоналізація (Статті і фрагменти).... — Нью-Йорк, 1992. — С. 74—75, 98, 140.

[2] Цит. за кн.: *Полное* собрание сочинений Ф. И. Тютчева. (С критико-биографическим очерком В. Я. Брюсова, библиографическим указателем, примечаниями, вариантами, факсимиле и портретом. Под ред. П. В. Быкова). С.-Петербург, 1913. — С. 190.

До речі, цю ідею пощастило було втілити імперським (російським і так само настроєним «инородческим» комуністам). До чого це призвело, тепер цілком добре видно. Нічим, крім катастрофи Російської імперії (> Радянського Союзу), це не закінчилося. Поки що ця катастрофа була порівняно незначною, бо, хоч імперія розпалася, росіяни не тільки зберегли свою національну державність (на російських етнічних землях), а навіть свою багатонаціональну Російську Федерацію.

Єдино правильним висновком на майбутнє могла б бути гранична стриманість у дальших імперських амбіціях і прагнення до розв'язання суто внутрішніх російських питань, яких у Росії нагромадилося дуже багато. Проте настрій певної частини російських політиків, і що ще небезпечніше, російської інтелігенції свідчить про те, що протверезіння російського суспільства від імперських амбіцій і ілюзій ще не настало. Цей шлях — шлях у нікуди, шлях, у кінцевому підсумку, до **національної** катастрофи для Росії, абстрагуючись навіть від тих лих, що їх може заподіяти продовження традиційного імперського шляху Росії для її сусідів.

Слід сподіватися лише на те, що здорові конструктивні настрої у російському суспільстві, перш за все настрої доброзичливого ставлення до сусідів, у тім числі й до України, нарешті переважать і без зайвих потрясінь. У разі якби це не сталося, Росія цілком може повторити сумний досвід історії Польщі, яка своєю національною катастрофою в кінці XVIII ст. багато в чому зобов'язана саме прагненням до фальшивого сприйняття ідеалу «великої» Польщі.

Малотиповим загалом для світу, зумовленим самим лише географічним становищем, а тому абсолютно невідповідним обставинам України, є шлях мовного самоствердження **ісландського** типу, зумовлений **зовнішньою ізольованістю**. Цей зовнішній природно зумовлений **ізоляціонізм,** який також криє в собі небезпеку певного, так би мовити, недокрів'я культури [1] слід відрізняти від свідомо (штучно) створеного **внутрішнього** ізоляціонізму, що призводить до провінційності, а не відкритості, наступальності національної культури і, зрештою, як логічний висновок зумовлює занепад мови й культури народу, що став на подібний шлях. Шкодить це навіть великим народам, як, наприклад, китайцям, які хотіли у XVIII—XIX ст. відгородитися від усього світу і «відсидітися» за своїм Великим Китайським муром. Ні до чого іншого, як до занепаду Китаю, до перетворення його на тривалий час на напівколонію європейських держав і мудрішої сусідки Японії, яка стала на протилежний шлях навчання у тоді розвиненого Заходу, це не призвело.

Отже, і в цьому спільна риса **усіх** шляхів мовного самоствердження народів світу — мовне самоствердження має ґрунтуватися не лише на національній свідомості, гордості своєю національною культурою, а й на прагненні дотримати кроку світовому культурному розвиткові для того, щоб мати змогу сказати у ньому своє власне слово, зробити в нього свій власний внесок, бо дослухаються тільки до рівних собі, — якщо вже не вищих за себе. Звичайно, щоб зробити свій гідний внесок, треба, щоб цей внесок

---

[1] Пор.: *Шерех Ю.* Життя в Рейк'явіку (або Незалежність і що завтра?). — У кн.: *Шерех Ю.* Третя сторожа (Література. Мистецтво. Ідеологія). — К., 1993. — С. 530—545.

чимось перевищував загальний рівень світової культури. Але для того, щоб це стало можливим, треба в усьому іншому стояти в цілому на рівні інших народів. А для цього потрібно, цінуючи своє, вміти вчитися всього найкращого в інших, тобто йти тим шляхом, який Шевченко висловив лапідарною формулою «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь».

З погляду чисто зовнішнього, мовно-лексичного, мовне самоствердження народу може йти двома шляхами, які, виходячи з прикладів конкретних європейських мов, котрі чи не найяскравіше їх ілюструють, умовно можна назвати **англійським** і **чеським.**

Своєрідністю англійського шляху мовного самоствердження було те, що англійська мова внаслідок нормано-французького завоювання Англії і тривалого вживання як елітарної, державної, наукової, адміністративної мови (старо)французької (якоюсь мірою і спорідненої латини) була «захаращена» силою-силенною романських елементів. При цьому англійський народ не схотів «очищати» свою мову від запозичених елементів, а перетворив цей, грубо кажучи, «суржик» на свою національну мову. І це незважаючи на те, що англійська мова в попередній, давньоанглійський період до того ж прийняла до себе чималу дозу скандинавізмів, запозичених із староданської мови.

Щоб дати деяке уявленння, як би це виглядало, якби подібним шляхом, скажімо, пішла українська мова, можна застосувати такий лінгвістичний експеримент: англійські слова германського походження передавати українськими словами, а романські (переважно старофранцузькі) елементи відтворити злегка українізованими (граматично) словами із французькими (романськими) коренями. Це могло б дати такий наслідок, наприклад, при подібному «перекладі» двох речень з роману Ч. Діккенса «Домбі і син»: 1) «Madam», said **Mr.** Carker, sitting down in a **chair** that was near her with an **air** of the most **profound** and most **considerate respect,** «why should I **hesitate** now, being all together **devoted** to your **service**, to speak **plainly.** — «**Мадам,** — сказав **містер** Каркер, сідаючи на (букв. — у) **чер**, що був близько неї із **ером** найбільш **профондного** і найбільш **консидеративного респекту,** — чому б я мав **гезитувати** тепер, будучи цілком **девотованим** до Вашого **сервісу,** говорити **плейно**»; 2) «It was not **natural** to me, **Sir**», she **rejoined.** I had never any **expectation** or **intention** of that kind». — «Це було **натурально** щодо мене, **сер,** — вона **реджойнула.** — Я не мала ніколи якоїсь **експектації** або **інтенції** такого роду» [1].

Так приблизно могла б виглядати українська мова, якби вона такою мірою, як англійська, зазнала романського впливу і — головне — такою мірою **сприймала** і включала його наслідки. Однак те, що було б абсолютно «нестравним» для сучасної української мови у тому вигляді, у якому вона склалася, виявилося цілком прийнятним для англійської. У ній те, що виглядало б так жахливо за спроби відтворити його українською мовою (з максимальною дослівністю щодо романських елементів) при перекладі обох елементів як германського, так і романського (обидва цілком органічно

---

[1] Приклади взято з книги: *Dickens Ch.* Dealings with the Firm of Dombey and Son. Wholesale Retail and for Exportation. — Volume II. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1955. — P. 226 (обидва українські переклади автора — *О. Т.)*.

входять до складу сучасної англійської мови), за їхнім змістом виглядають цілком нормально: 1) «Пані, — сказав пан Каркер, сідаючи на стілець, що був поблизу неї, із виглядом найглибшої і найуважнішої шанобливості, — чому б я мав вагатися тепер, будучи цілком відданим до ваших послуг, говорячи просто (без прикрас)»; 2) «Це не було природно щодо мене, сер (пане), — додала (*букв.* приєднала) вона. — Я ніколи не мала жодного сподівання або наміру цього роду».

Ці приклади, звичайно, у дуже шаржованому вигляді відбивають те, що сталося з англійською мовою і що перестало бути протиприродним (з пуристичного погляду або з погляду носія давньоанглійської мови, де подібного мовного «коктейлю» не існувало). Для англійської мови це перестало бути протиприродним, бо стало її природою. Те офранцуження, проти якого так боролися (і так його висміювали в інших європейських мовах), англійська мова не відкинула, а прийняла до свого складу, лише збагатившись цим.

Приклад англійської мови свідчить, що немає жодних універсальних рецептів розвитку для всіх мов і для всіх ситуацій. Усе залежить від становища тієї чи іншої мови, від стану, у якому вона перебуває, від її слабкої чи сильної соціолінгвістичної позиції. Річ у тім, що коли англійці не тільки змирилися з наявністю проникших до англійської мови романських елементів, але й відкрили для них широкий доступ, французька мова в Англії фактично капітулювала перед англійською, і тому французькі (і близькі до них латинські) елементи сприймалися вже не як те, що мові накидалося і що загрожує самому її існуванню, а як трофеї, які англійська мова — переможниця здобула в боротьбі з подоланою нею французькою мовою.

Очевидно, якби загроза витіснити англійську мову з боку французької тривала б і надалі, ставлення до французьких елементів в англійській мові було б зовсім іншим, набагато стриманішим, а можливо, і зовсім протилежним, різко негативним, таким, яке б зовсім виключало прийняття до мови французьких елементів [1].

---

[1] Доречно відзначити, що ставлення іншого германського народу, німців, до французьких елементів було діаметрально протилежним, гостро негативним, що з особливою силою виявилося в XVII—XVIII, а також на початку XIX ст., коли всіляко поборювався французький мовний вплив, а разом із ним загалом будь-який романський (італійський, іспанський), який презирливо називали вельшівським (welsch), а також латинський. Про це свідчать численні висловлення тогочасних письменників. Так, у творі «Злозвичайний німецький мовопсуй» («Unartiger teutscher Sprach Verderber» (1643) розповідається, що «німець, пороззиравшися на Францію з півроку або послухавши одного лиш француза, втрачає смак до своєї рідної мови и уважає, що нема гіршої вади, як коли хто втримується од домішувань до своєї німецької мови клаптів французької. Раніше все діялось згідно зі здоровим глуздом: «так» означало «так», «ні» означало «ні», але з появою французької галантності німецька відданість, віра й чесність покинули Німеччину» або в стразбурзця Йог. Міхеля Мошереля у «Gesichten Philanders von Sittewald» (1640) («Видива Філандерса фон Зіттевальда»), який гидуючи людьми, що спотворюють мову, картає «вельшівських куртизан-писарчуків, канцелістів, які раз у раз домішують до старої рідної мови всілякі латинські, вельшівські, іспанські та французькі слова, спотворюють і руйнують її, так що вона стає неподібною до самої себе і ледве чи можна її пізнати». Інший автор тієї самої доби Йог. Лаутенберг у своїх «Жартівливих віршах» («Scherzgedichten» (1652) виступає проти «офранцуженої» німецької мови, що з'явилася кілька років тому» (див.: *Бах А.* История немецкого языка. — М., 1956. — С. 299). Розмірковуючи над цією розбіжністю, — предметом ще довгих роздумів для майбутніх фахівців діахронічної соціо- й психолінгвістики, — доходимо висновку, що, крім загальнознаної англійської флегми, були й інші, набагато вагоміші причини, які, попри всю любов англійців до короткого й сильного саксонського слова (пор.: *Grzebieniowski J.* Słownictwo i łsłowotwórstwo angielskie. — Warszawa,

У такому разі їх би, очевидно, з мови викидали і замінювали словами германського походження, тим більше, що англійська мова мала б цілком у своєму розпорядженні цю можливість, — для цього можна було б використати як багатющі запаси давньоанглійської мови, так і моделі споріднених германських мов, на підставі яких, шляхом їхньої англізації, можна було б створити, замінивши ними французькі запозичення, безліч суто германських слів. Нарешті, у розпорядженні англійської мови з її розвиненим словоскладанням і суто германськими елементами словотвору (афіксацією) була б величезна потенційна змога творення англійських слів суто германського походження. Якщо англійський народ у своєму мовному самоствердженні не вважав за доцільне вдаватися до цих засобів, а закріпив як норму мішаний («суржикізований») характер своєї лексики, значить він цілком певно почував себе у своїй національній гідності і вважав ці зусилля зайвими для збереження і себе як народу, і своєї мови як повноцінного знаряддя свого національного життя.

Що було саме так, тобто те, що лінія розвитку англійської мови, «поблажлива» до запозичень, було спричинене сильною позицією англійської мови, її забезпеченістю могутньою і незалежною державою, яку на цей час мали англійці і яка гарантувала й незалежний розвиток їхньої мови, потверджується прикладом двох слов'янських мов, польської і чеської, у їхньому ставленні до германізмів.

Тимчасом як чеська мова не тільки уникала в період чеського мовно-національного відродження прямих запозичень з німецької мови, замінюючи їх кальками або чеськими словами, а й відмовилася від слів грецького (менше латинського) походження, поширених у більшості європейських мов (тільки через те, що вони були й у німецькій), заступаючи їх чеськими (слов'янськими) відповідниками, польська мова сміливо вводила до свого складу як інтернаціоналізми, властиві іншим мовам Європи, так навіть і запозичення з німецької мови, — пор.: чес. střecha — польс. dach — дах (нім. Dach); чес. plachta — польс. żagiel — вітрило (нім. Segel); чес. násilí — польс. gwałt — насильство (нім. Gewalt); чес. tvar — польс. kształt — форма (нім. Gestalt); чес. divadlo — польс. teatr — театр (нім. Theater); чес. hudba — польс. muzyka — музика (нім. Musik); чес. dělostřelectvo — польс. artyleria — артилерія (нім. Aritillerie) тощо.

Пояснюється таке зовсім різне ставлення до німецьких мовних елементів тим, що, тоді як у Польщі відбувалася полонізація німецького патриціату, купців і ремісників, що оселилися в польських містах, у Чехії, навпаки, після

1962. — S. 78—79), дозволили їм набагато миролюбніше, ніж німці, ставитися до романських мов. Очевидно, причини ці в тому, що після вторгнення Вільгельма Завойовника до Англії вона ніколи вже не була об'єктом нападів з боку Франції (тимчасом як англійці і під час Столітньої війни і пізніше кількаразово воювали на континенті, головним чином у Франції або поблизу неї), і в жвавих і миролюбних культурних зв'язках із Францією. Стосунки ж німців із Францією протягом XVII—XVIII ст. були напружено-ворожі або пов'язані з війнами і територіальними конфліктами, спричиненими приєднанням до Франції етнічнонімецьких територій або перебуванням французького війська як завойовницького на теренах німецьких країн (Ельзас і Лотарингія, наполеонівські війни).

Білогірської поразки на початку XVII ст., упродовж XVII і XVIII ст. відбувалася германізація чеського міського населення. Тому початок чеського мовно-національного відродження був позначений боротьбою чеської мови за своє існування, якому загрожував тиск з боку німецької мови. Якби у Чехії не німецька мова витісняла чеську, а навпаки, чеська — німецьку (подібно до того, як це відбувалося в Польщі), ставлення до німецьких запозичень у чеській мові було б набагато поблажливішим, бо вони б не загрожували існуванню чеської мови. Тільки внаслідок екстралінгвістичних і психолінгвістичних обставин склалося таке неоднакове ставлення до німецьких лексичних елементів у чехів і поляків.

Що за слабких соціолінгвістичних позицій мови поблажливе ставлення з боку її носіїв до запозичень з іншої мови, яка її витискає, загрожує самому існуванню їхньої мови, засвідчується прикладами багатьох мов, тих, що зникли у період, який безпосередньо передував їхньому повному вигасанню, або тих, що були близькі до цього стану [1]. Тому явище пуризму, що виникає в народів, які ще досить сильні, щоб перебороти мовну асиміляцію, є цілком закономірним і виправданим як частина боротьби за мовне й національне самоствердження в певних обставинах. Без нього мова приречена на поступове витискання іншою мовою і в кінцевому підсумку на повне вимирання. Зазначене свідчить, що мова бездержавного народу, мова, що зазнає тиску з боку інших мов із сильнішими соціолінгвістичними позиціями, не має права на змішування, зокрема лексичне, з подібною сильнішою мовою, бо це може стати початком її кінця.

Досі розглядалися різні випадки мовного самоствердження різних народів переважно без спеціального зважання на їхній соціальний склад. Звичайно, у кожному процесі мовного самоствердження ця обставина відіграє істотну роль.

Кожне мовне самоствердження передбачає існування або виникнення власної національної еліти, особливо істотної у тих випадках, коли народ, переборюючи асиміляційний тиск, мусить відстоювати свою мову. Починається з того, що основним носієм ще усної наддіалектної форми мови має бути національна еліта, оскільки ця форма призначена для зв'язку окремих груп мовців, об'єднати які може тільки та верства народу, котра користується особливим авторитетом і яка, завдяки цьому, ним керує і веде за

---

[1] Характерні щодо цього приклади слов'янської полабської і кельтської корнської мов перед їхнім зникненням у XVIII ст.: 1. «У другій половині XII ст. усі полабські області увійшли до складу німецької держави. На місці колишніх слов'янських племінних організацій виникли німецькі графства: Голштинське, Рацебурзьке, Данненберзьке, Шверинське, маркграфство Бранденбурзьке і князівства Мекленбурзьке і Раннське з князями слов'янського походження. У німецьких графствах і напівнімецьких князівствах, що з плином часу ставали зовсім німецькими, слов'яни займали підпорядковане становище не тільки в державному, але й в економічному і суспільному стосунках. Обставини суспільного й економічного життя того часу спонукали тамтешніх слов'ян («вендів») засвоювати німецьку мову. Численні німецькі терміни і побутові німецькі слова захаращували слов'янську мову, поки вона трималася в різних областях Полаб'я» (*Селищев А. М.* Полабские славяне. — Розділ у кн.: *Селищев А. М.* Славянское языкознание. — Т. 1 (Западнославянские языки). — М., 1941. — С. 420); 2. «Наприкінці XVIII ст. корнський словник складався на дві третини з англійських слів» (*Калыгин В. П.* Корнский язык. — У кн.: *Калыгин В. П., Королев А. А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 243).

собою. Це вожді, жерці, співці, загальновизнані мудреці, що створюють потрібні для суспільства закони й моральні правила, надихають його пам'яттю про славетні вчинки предків, здатні його очолити під час воєнних дій або стихійних лих, керувати в боротьбі з ними. Для об'єднання етнічного суспільства, народу, вони потребують мови, що підноситься над побутовим рівнем і, як загальнозрозуміла для всіх, є водночас і досить авторитетною, високою як своїм багатством, так і виразністю, точністю й красою вислову. Так народжується мова, якою користується національна еліта і яка стає зразком для наслідування уже тому, що нею послуговуються найбільш шановані в народі люди, яких прагнуть в усьому наслідувати, зокрема й у мові. Особливо, як це було видно на прикладі латинської і галльської мов, зміцнюється потуга мови, коли вона дістає у своє розпорядження писемність, коли на підставі цієї писемності розвивається багата й різнобічна, мистецька й наукова, література відповідною мовою.

Отже, носієм кожної літературної мови є національна еліта. Тому мовне самоствердження, його більша або менша успішність великою мірою залежать від наявності або браку національної еліти. Є два випадки мовного самоствердження народу, саме з огляду на наявність або брак національної еліти. Мовне самоствердження, як уже зазначалося, є універсальним явищем. Мовно самоутверджувалися і росіяни, коли, маючи власну національну державу, потребували справді національної мови, у якій би домінували народноросійські елементи, а старослов'янські, перед тим панівні, відігравали допоміжну роль. Мовно самоутверджувалися й поляки, які хоч і втратили власну державність, але мали в пам'яті її тривале існування і національну еліту, як верхні верстви суспільства (феодальну аристократію, дворянство, великих підприємців), так і середні суспільні верстви (міську й сільську дрібну національну буржуазію). Мовно самоутверджувалися й народи, які не лише давно втратили свою державність, але разом з нею й національну еліту, що була в основному денаціоналізована (чехи, словаки, словенці, фінни, естонці, литовці, латиші, білоруси).

Найпростіш і найлегше мовно самоутверджуватися, звичайно, було тим народам, що мали як національну державу, так і національну еліту, котру плекала ця держава. Цей шлях, беручи за приклад слов'янські народи, умовно можна було б назвати **російським.**

Складніше було народам, що, маючи власну національну еліту як спадок свого недавнього державного минулого, утратили власну державність. Ясно, що кожна держава типу імперії не була зацікавлена в існуванні в подібних народів власної національної еліти, намагаючись її знищити або перетягти на свій бік, денаціоналізувати або поставити на службу своїм імперським інтересам. З огляду на це національній еліті цих народів неодноразово доводилося виявляти не раз особливий патріотизм, і цим, до речі, виправдовувати своє право на керівництво народом. Їхня елітарність тоді не раз вимірювалася не висотою суспільної драбини, щаблями яких вони підіймалися, а висотою покарань і кількістю смертних вироків, до яких їх присуджувано і неодноразово привселюдно виконувано для залякування простолюду з їхнього ж народу.

Саме на національну еліту спадали найбільші репресії, адже завойовники знали, що знищити національну еліту означає обезголовити народ, перетворити його на гальванізований труп, який слухняно виконуватиме накази імперської влади, а надалі може й цілковито злитися з панівною нацією держави. В історії Угорщини відоме вже згадане явище, знане під назвою арадських мучеників, полонених австрійцями в 1849 р. (під час придушення угорської революції) найвищих військових (12 генералів і одного полковника), 9 із яких було повішено, а 4 розстріляно.

Не меншими були втрати польської або італійської національної еліти, що очолювали свої народи в боротьбі за державну незалежність Польщі й Італії. До речі, були непоодинокі випадки, коли представники цих народів, особливо їхньої еліти, брали участь не тільки в боротьбі свого власного народу, але й у збройних змаганнях іншого поневолюваного народу: відома участь польських добровольців, очолених польським генералом Бемом, — бути ад'ютантом якого вважав за честь Ш. Петефі, — в угорській революції 1848—1849 рр., участь деяких італійців у польському повстанні 1863—1865 рр. або допомога угорців полякам під час Другої світової війни.

Безумовно, шлях мовно-національного самоствердження цих народів був важким, але його полегшувало те, що їм не потрібно було мовно відроджуватися, їм потрібно було тільки відстояти те, загалом міцне, становище мови, якого вона досягла протягом існування власної державності. Польське, угорське й італійське суспільства не були мовно-національно русифікованими або понімеченими, тобто власною національною мовою тут користувалося все етнічне суспільство як у селі, так і в місті, як селяни, так і робітники й ремісники, а разом з ними і купці, підприємці, капіталісти аж до найвищої родової аристократії; отже, національною мовою користувалися всі прошарки суспільства. Цей шлях мовного самоствердження умовно можна було б назвати **польським.**

Набагато складнішим було завдання мовного самоствердження для тих народів, які внаслідок довготривалої асиміляції втратили власну національну еліту, що була мовно асимільована й денаціоналізована. Власна національна еліта тут тільки мала скластися у вельми несприятливих обставинах, бо панівна держава, надзвичайно підозріливо, насторожено, а то й одверто ворожо ставилася до національних рухів таких народів, убачаючи в їхньому національному пробудженні й відродженні загрозу для своєї цілісності.

Мовне самоствердження таких народів відбувалося шляхом пробудження національної свідомості серед представників лише потенційної національної еліти, поки що мовно асимільованої. Національне її усвідомлення відбувалося спочатку в рамках накинутої їм чужої мови. Образно кажучи, на початковому етапі їхня думка, дістаючи вже потроху національного змісту, говорила ще мовою асиміляції їхнього народу. Свої перші праці з власної історії, культури, етнографії понімечені народи (чехи, словенці, естонці, латиші) писали переважно німецькою мовою, шведизовані (фіни) — шведською, полонізовані (білоруси й литовці) — польською тощо. З часом, однак, національний зміст дедалі більше вимагав і найбільш адекватної форми — власної національної мови, якої найлегше й найприродніше було навчитися

у власного народу, його простолюду, не зачепленого мовною асиміляцією. Відбувався природний обмін: зденаціоналізована національна інтелігенція брала в народу національну мову, вносячи взамін у нього національну свідомість. Так поступово обидва потоки — національна еліта з її національною свідомістю і несвідомий народ зі своєю національною мовою починали зливáтися в один потік, і уже народ починав виробляти власну, виросту з нього інтелігенцію, яка ставала частиною національної еліти, тією, яка не потребувала вивчення рідної мови, бо знала її з дитинства.

У своєму мовному самоствердженні відроджувані народи, у першу чергу (нео)національна еліта (про що вже йшлося), мали виробити й зміцнити в собі мовну стійкість, яка ставала запорукою їхнього мовного самоствердження. Найголовнішими джерелами мовної стійкості є національна традиція (історична пам'ять), національна свідомість та солідарність у їхньому нерозривному поєднанні, національна культура, національний мир та співробітництво з іншими народами, насамперед однотериторіальними або безпосередніми сусідами власної країни певного народу.

Для того щоб народ відчув себе певною індивідуальністю і щоб через цю індивідуальність народилося відчуття своєї потрібності і для самого себе, і для світу, народ мусить насамперед зберегти або відродити, відтворити власну національну традицію (історичну пам'ять), свої національні корені. Це дає йому змогу передусім в особі власної національної інтелігенції, національної еліти виробити в собі національну свідомість.

Проте для того, щоб національна свідомість стала дієвим засобом для зміцнення мовної стійкості, вона має стати набутком не тільки національної еліти, а й широких верств усього народу. Наочним доказом дієвості й ефективності національної свідомості, її практичним втіленням стає національна солідарність. Коли народ починає усвідомлювати, наскільки багато можна зробити й досягти навіть у найпрактичніших завданнях за допомогою національної солідарності, взаємодопомоги між різними верствами свого народу, в його очах надзвичайно виростає значення як національної свідомості, так і національної мови, яка допомагає народові усвідомлювати себе самого і єднає його в одну велику родину.

Коли мова поступово охоплює весь народ, це стає міцною основою для творення оригінальної і всебічної національної культури як духовної, так і матеріальної, що у свою чергу зміцнює і збагачує мову.

Народ з розвиненою культурою здобуває чимраз більший авторитет як серед інших етносів країни, яку він займає, так і серед сусідніх народів. Це дає йому можливість з тим більшим успіхом налагодити з ними національний мир і співробітництво, а це допомагає в утворенні й розбудові власної держави, де становище мови остаточно стабілізується.

Це останнє пов'язане з тим, що національний мир і співробітництво передбачає як піднесення престижу й авторитету власної національної мови і культури, так і, — що аж ніяк цьому не суперечить, — зважання на інтереси однотериторіальних етносів (меншин), разом з якими слід будувати національну державу. Сила цієї держави — не лише в своєрідності основного її народу, а і в його відкритості до світу, зв'язках із ним. Запорукою цього насамперед стають однотериторіальні етноси, що, як правило, становлять більшість у

сусідніх державах. Таким чином, допомагаючи своїм національним меншинам зберігати й розвивати власну національну культуру (паралельно із засвоєнням мови й культури основного народу держави), її основний народ начебто будує містки до сусідніх держав з їхніми мовами і культурами, а через них і з цілим світом. Так завершується мовне самоствердження народів, що йдуть до нього цим, чи не найскладнішим, шляхом, який годилося б умовно назвати **литовським**, бо мовне самоствердження литовців становить один із найтиповіших прикладів подібного шляху [1].

До литовського шляху найближче стоїть шлях мовного самоствердження українців і білорусів, хоч він має і свою специфіку: і українці, і білоруси опинилися в оточенні мовноспоріднених народів, поляків та росіян, і надовго увіходили до складу їхніх держав, що внесло для них додаткові ускладнення й труднощі. Адже чинник спорідненості особливо сприятливий для держави мовноспорідненого народу, бо він допомагає тримати в залежності той народ, який тільки-но має мовно самоствердитися, мотивуючи це тим, що, мовляв, цей узалежнений народ — ніщо інше, як різновид панівного народу або просто його частина. Прикладів подібної ситуації можна знайти багато і поза слов'янським світом: серед германців це фарерці, залежні від данців, або фризи, залежні від нідерландців (голландців), серед романських народів — каталонці і галісійці, залежні від іспанців, тощо.

Розгляд різних шляхів мовного самоствердження народів світу дає підстави для з'ясування основних рис мовного самоствердження українців у світлі цього історичного досвіду, що й буде зроблено в останньому, завершальному розділі цієї праці.

---

[1] Лише побіжно як загалом нетиповий для слов'янських народів (за винятком хіба що болгар і македонців) слід ще тут згадати той шлях мовного самоствердження, боротьби нової форми мови із старою, який можна б назвати **грецьким**. Давня грецька мовно-культурна традиція, якою грéки слушно пишаються, викликала у багатьох представників грецької інтелектуальної еліти бажання законсервувати, дещо її змодернізувавши, давньогрецьку мову. Так виникла книжно-літературна форма сучасної грецької мови, відома під назвою **кафаревуса.** Ця мова для її опанування вимагає спеціальної виучки. Паралельно з нею, однак, живе й розвивається повсюдно поширена в Греції народнорозмовна мова, уживана й у літературі, що зветься **дімотікі** і є природним наслідком розвитку грецької мови. У XIX, а частково й у XX ст. між прибічниками обох мов точилася, часом досить гостра, боротьба. Тепер остаточно перемагає дімотікі, але не тільки через витіснення кафаревуси, а й прийняття з неї елементів для свого збагачення. Крім того, елементи кафаревуси будуть, напевне, й надалі, як, утім, і в усіх європейських мовах, — що найприродніше в грецькій, — використовуватися для творення наукової термінології.

МОВНЕ САМОСТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЛІ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ НАРОДІВ СВІТУ

Історія свідчить, що формування народу в націю неодмінно супроводжується мовним самоствердженням. Унаслідок цього мова стає: 1) **загальнонаціональною;** 2) **загальнодержавною;** 3) **універсальною;** 4) **усталеною** в своїй самобутності. Мовне самоствердження завжди усуває з національного життя іншу мову, чужу (французьку для англійців) або свою, але застарілу (давньояпонську в японців). Стосуючись усіх народів, мовне самоствердження має скрізь дещо спільне. Але є в нього щоразу і своя специфіка.

Найпростіш відбувалося воно в народів державних (росіян, англійців), бо цьому сприяла їхня держава. У народів у свій час бездержавних (чехів, естонців) спроби мовного самоствердження, навпаки, викликали опір з боку держави, де вони жили, бо в появі нової мови вона вбачала загрозу своїй цілості. Особливо важко було самоствердитися народам з мовою, спорідненою державній. За допомогою цієї спорідненості доводили, що подібної мови або нема, або вона лише діалект мови державної (фріульська щодо італійської) [1], або що її треба з державною мовою «зблизити» (словацьку з чеською), тобто поступово ліквідувати [2]. Мовне самоствердження дуже утруднювалося в державах абсолютистських (царська Росія) або тоталітарних (СРСР, Німеччина 1933—1945 рр.).

Як народ бездержавний, поділений переважно між мовноспорідненими Польщею і Росією, згодом приєднаний до царської Росії і її наступника Радянського Союзу, переслідуваний до того ж гітлерівською Німеччиною та її сателітами [3], українці жили в умовах, найменш сприятливих для мовного самоствердження. Тому вони й мають такий низький його рівень. Через це, бажаючи піднести цей рівень, мусимо звернутися до історичного досвіду інших народів.

Душею держави є нація. Народ, роз'єднаний мовно, ще нацією не став. Тим самим захитується в своїх основах сама рація існування держави. Невідомо, для кого і для чого її створено. Тому якщо держава хоче існувати, таким гостро актуальним стає питання мовного самоствердження народу, що видно на прикладі найрозвиненіших націй світу.

Для мовного самоствердження народу його мова має стати насамперед **загальнонаціональною**, тобто властивою всім його соціальним верствам як на селі, так і в місті. Усі народи, створюючи національні держави, де мова має найсприятливіші умови для розвитку, спиралися при цьому на національну

---

[1] Пор.: «переклад **фріульським діалектом** італійської мови» (у кн.: *Тарас Шевченко* «Заповіт» мовами народів світу. — К., 1989. — С. 239) і визначення того самого ідіому як **фріульської мови** (фриульский язык) (у кн.: *Лингвистический* энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 410, стаття «Ретороманские языки»).

[2] Див.: *Ružička J.* Slovenčina, Spisovnă slovenčină v Československu. — Bratislava, 1970. — S. 59—62.

[3] Добре відомі, зокрема, факти розстрілів гітлерівцями українців-незалежників, ув'язнення їх у концтаборах, переслідування українців у хортистській Угорщині, негативне ставлення румунів до української мови й культури (при визнанні російської) у т. зв. «Трансністрії», приєднаній до Румунії (1941—1944 рр.) частині України.

еліту, якщо її вже мали (поляки, угорці), або виробляли її, щоб на неї спертися, якщо її не було і народ був «селянським», а місто чужомовне (фінни, естонці, латиші, литовці, чехи, словаки, словенці). Національна еліта, що включає найрозвиненіші соціально й культурно верстви (духівництво, офіцерів, учителів, урядовців, лікарів, інженерів, інтелігенцію в цілому, майстрів та робітників вищої кваліфікації, освічених сільських господарів), в умовах демократії і розвиненого ринку не загрожує жодною кастовістю і є еталоном, на який рівняється решта народу. Тому, якщо національну еліту з національною мовою створено, а отже, національним за мовою стає, крім села, й місто, мова швидко робиться загальнонаціональною, і цей стан стає незворотним.

Тим-то й, навпаки, коли народ хочуть денаціоналізувати й асимілювати мовно, намагаються насамперед знищити національну еліту. Гітлерівці не без підстав уважали, що поняття Pole (поляк) знищити найпростіш, ліквідуючи чотири їх категорії, відбиті скорочено початковими літерами, які складають це слово: P (riester) — ксьондзи, O (ffiziere) — офіцери, L(ehrer) — учителі, E(lite) (überhaupt) — еліта (взагалі). Решта як поляки зникне сама собою. Національна еліта створюється національною (мовою й духом) освітою. Через це і нації новонароджені, згадані вище, і відроджені (євреї з відновленим івритом) докладали всіх зусиль, творячи навчально-виховні заклади з національною мовою — від дитячих садків до університетів та інститутів. Через це і гітлерівці, ставлячи в Польщі протилежне завдання, реалізували його як нищенням національної еліти, так і закриттям навчальних закладів, здатних її готувати. А поляки цій політиці протиставили не тільки збройний опір і саботаж, але й створили низку таємних гімназій, офіцерських училищ, університетів і політехнічних інститутів, де, ризикуючи життям, безперервно продукували те, що гітлерівці нищили.

За винятком хіба що Австро-Угорщини й Чехословаччини, всі держави, куди входила Україна, так само більш-менш успішно заважали виникненню української національної еліти. Тому виплекати її, а з нею й україномовне місто спромоглася лише Західна Україна, що цим осягла й перетворення української мови на загальнонаціональну. У Східній Україні, де національній еліті не дали розвинутись, їй ще треба скластися. Для цього всі ланки виховання й освіти українців мають стати національними, передусім за мовою.

У процесі повернення до своєї мови та культури денаціоналізованим народам доводилося не просто навчати мови практично, а й будити національну свідомість, без якої неясний сенс цього повернення. При цьому знаряддям усвідомлення ставала спочатку мова асиміляції (німецька — для понімечених естонців, латишів, чехів, словенців, шведська — для шведизованих фіннів, англійська — для англізованих ірландців тощо). Безперечно, і в Україні, де більшість східних українців у містах є частиною т. зв. російськомовного населення, російськомовна література могла б відіграти ту саму позитивну роль. Російська мова — це міст із двобічним, а не однобічним рухом. Нею можна не лише віддалити, а й наблизити до України та української мови. Потрібна і цікава російськомовна оригінальна література про Україну, її мову, історію, культуру і російські переклади найкращого з української літератури. Звичайно, ця література прислужилася б і для об'єктивної

інформації про Україну російського населення України і решти російськомовного населення неукраїнського походження.

Високорозвинені нації Азії (китайці, японці) і Європи (естонці, латиші, німці), будучи різновірними, нині не ворогують на цьому ґрунті. У Європі винятком є лише Ольстер, де релігійний конфлікт має соціально-політичні корені. Що стосується Китаю і Японії, то там зовсім не було релігійних воєн, що довго стрясали Європу. У Китаї з його трьома вірами (конфуціанство, даосизм, буддизм), до яких додалися ще християнство й мусульманство, це випливає з того, що всі віри нашаровувалися на те, що годилося б назвати національною релігією (виходячи з первісного значення лат. religio, від religare — прив'язувати позаду, тобто й до минулого), яку складали культ предків і традиція, починаючи з найдавнішої пам'ятки «Ші-цзін» («Книга пісень», XI—VI ст. до н. е.). У японців, з їхніми двома вірами (синтоїзм і буддизм), з культом предків тісно пов'язаний кодекс честі. Безчесний вчинок може коштувати викреслення із списку предків, і тоді людини наче ніколи й не було. Це прищеплює високі моральні риси, зокрема вірність слову, і водночас об'єднує поза належністю до будь-якої віри. Фактично на той самий шлях стали естонці (лютерани і православні) і латиші (лютерани, католики й православні), яких єднають спільні історичні спогади, національна традиція, втілена, зокрема, у відомі пісенні свята. У кельтських народів (ірландців, кімрів, корнців) це національні фестивалі музики, співів і поезії. Суто національна релігія євреїв, зафіксована в їхніх священних книгах, що відбила всі найвидатніші події їхньої історії, донесла все найкраще з культури, пов'язавшись із національною мовою, івритом, і допомогла євреям зберегтися як народ та відродитися як нація [1]. По суті, на шляху до створення своєї системи національних святощів стоять і українці (майже канонічний «Кобзар», неодноразово коментований; Шевченкові роковини; нововиникла суто національна українська РУН-Віра). Саме ці національні святощі могли б об'єднати українців і сприяти подоланню надміру роздмухуваних (можливо, іззовні) чвар між конфесіями, а це ще більше допомогло б набрати мові **загальнонаціонального** характеру.

Мову, що стала **загальнонаціональною,** значно простіше зробити й **загальнодержавною**, ніж ту, яка ще цього стану не досягла. Це, звичайно, аж ніяк не означає, що держава має очікувати, доки мова перетвориться на загальнонаціональну, і тільки тоді вживати заходів до набуття нею статусу загальнодержавної. Усі держави, де внаслідок несприятливих обставин мо-

---

[1] Про надзвичайно важливе значення для євреїв їхньої священної книги, яка допомогла їм вижити як народові і уможливила згодом відродження єврейської нації й держави, Л. Фейхтвангер пише, між іншим, таке: «Зовнішньо і внутрішньо єврея було поставлено споконвіку між Європою і Азією... Його було поставлено біля злиття трьох великих культур: вавилонсько-ассирійської, єгипетської, грецької... Що лишалося йому, крім спроби об'єднати, впорядкувати, назвати, каталогізувати враження, що лишилося йому, крім літератури? І він об'єднав екстракт цієї літератури в канонічній книзі, і цю книгу проніс він через століття. Інші народи мають спільними землю, повітря, історію, мову, життєві призвичаєння. Євреї протягом двох тисячоліть мали спільними тільки одне: свою книгу. Ця книга для них була єдиною державою, країною, історією, сенсом їхнього страждання, єдиною опорою, ця книга, тільки ця зробила їх народом» (*Feuchtwanger L.* Die Verjudung der abendländischen Literatur. — in: *Feuchtwanger L.* Centum opuscula. Auswahl. Greifenverlag zu Rudolstadt, 1956. — S. 447).

ва опинилася під загрозою, всіляко домагаються поширення мови як загальнодержавної, спочатку ставлячи за мету повсюдність її поширеності, хай і в обмеженому обсязі. Так, в Естонії згідно з прийнятим ще в ЕРСР «Законом про мову» передбачено для різних професій та посад шість ступенів знання естонської мови, причому що вища посада, то вищого рівня знання мови вона вимагає. Звичайно, це не може не стати сильним стимулом для засвоєння мови (для чого створено й відповідні курси).

Для того щоб мова зробилася загальнодержавною, крім законів, спрямованих безпосередньо на її впровадження, багато важить протегування державою не лише мові, а й національній культурі, зокрема літературі, твореній цією мовою. Адже мова набуває особливої привабливості, коли з нею пов'язана цікава й розмаїта література — наукова, публіцистична, мистецька, причому остання в найширшому спектрі видів і жанрів (згідно з вольтерівською засадою: «Усі види літератури добрі, крім нудного»). А література сприяє й розквітові телебачення, радіо, кіно, театру, естради.

Природно, багато залежить від хисту самих авторів, але й від держави, що свідома кризового стану мови, утрати нею популярності, звуження кола тих, що нею читають, підтримує тих, що нею пишуть. Так, в Ірландії, де 800-річне англійське панування поставило ірландську мову на межу загибелі, держава спеціально підтримує ірландськомовних письменників, що одержують вищі гонорари, ніж англомовні. Цим становище ірландськомовного автора, що, не маючи такого величезного ринку збуту, як його англомовний колега, мусить ще здобувати читача в Ірландії, дещо поліпшилось. А це дало свої плоди і в розвитку ірландськомовної літератури, і в розширенні кола її читачів, і в відчутному зростанні кількості носіїв ірландської мови, особливо в Ольстері [1]. Напевне, й Українська держава, де на сході, особливо в містах, стан української мови катастрофічний, мала б значно більше уваги приділяти розвиткові та поширенню української мови й культури і свідомо їм протегувати. Тим часом спостерігається протилежне: у східноукраїнських містах припиняється видання останніх українських газет, що пережили навіть брежнєвські часи; їх замінює російськомовна преса. Короткозорість (м'яко кажучи) подібної політики і необхідність її докорінної зміни не потребують коментарів.

---

[1] Про це свідчить, зокрема, помітне збільшення кількості носіїв ірландської мови в Ольстері, де їх, за деякими оцінками, налічується кілька десятків тисяч чоловік (див.: *Калыгин В. П., Королев А. А.* Введение в кельтскую филологию. — М., 1989. — С. 184), а також значне збільшення кількості людей в Ірландії, які читають гельською (ірландською) мовою. Пор. щодо цього висловлення сучасного літературознавця, фахівця з ірландської літератури: «...струмок поезії гельською мовою в Ірландії повністю не пересихав ніколи. У післявоєнні роки він стає все більш і більш повноводим, завдяки проникненню рідної мови в широкі кола міської інтелігенції. Започаткований ще в кінці минулого століття і до певної міри штучний процес відродження мови дає відчутні результати саме тепер. У наші дні ми вже не можемо сказати, що для гельського поета немає аудиторії, вона, безумовно, існує, про що ясно свідчить чисельність публікованої цією мовою літератури» (*Михайлова Т.* О современной ирландской литературе. — Слово об Ирландии. Голос Эрина. — М., 1986. — С. 250). Інші джерела (пор.: *Павленко А. П.* Языковая ситуация в Ирландии, — у кн.: Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы. — М., 1981. — С. 34 — 44) подають менш оптимістичну картину. Проте звертає на себе увагу те, що ірландська мова поширюється серед інтелігенції, — що відзначають усі джерела, — а це вже є запорукою успіху, бо саме від національної еліти великою мірою залежить успіх у поширенні мови.

У нововиниклих державах, національний склад населення яких є, як правило, мішаний, поряд із проблемою мови основного народу відразу ж постають питання, що стосуються мов національних меншин. Від правильності їхнього розв'язання великою мірою залежить і становище мови основного народу. Оптимальною тут видається у разі переважання на частині території національних меншин концепція існування поряд із загальнодержавною частиннодержавних мов на відповідній частині території, а в разі розсіяного розташування національних меншин застосування засади культурної автономії.

Принцип частиннодержавних мов поряд із загальнодержавною здійснено, наприклад, у Словенії, де паралельно із словенською, застосованою як державна на всій території республіки, у районах з великою кількістю італійців й угорців уживаються також як офіційні відповідно італійська або угорська.

Принцип культурної автономії застосовувався, наприклад, щодо русинської мови в Югославії. Фактичну культурну автономію, тобто широкі можливості розвитку своєї культури при розсіяному їх заселенні мають також, по суті, всі національні меншини з народів Європи в Канаді, США і Австралії, у тім числі українці діаспори.

В Україні, де є різні види розташування національних меншин, могли б бути відповідно застосовані всі види забезпечення їхніх мовно-культурних прав.

Найдоцільніш при цьому було б, зберігаючи за українською мовою статус загальнодержавної, не надавати цього рангу жодній іншій мові, у тому числі й російській як найбільшій з мов національних меншин. Виходити при цьому слід з таких міркувань: 1) на відміну від української російська мова не є рівномірно поширеною по всій території України, тому надавати їй скрізь ранг державної мови — це зберігати й надалі її привілейоване щодо української становище; 2) у такий спосіб зберігатиметься розбіжність у поширенні української мови між Західною і Східною Україною, що не сприятиме консолідації ані українців як нації, ані України як держави; 3) надання російській мові статусу загальнодержавної поряд з українською поставить у ще більш нерівноправне, ніж в українців, становище мови таких великих національних меншин, як поляки, румуни (й молдовани), угорці (ці народи муситимуть, крім власної й української, вивчати ще й російську мову); Україна, що зацікавлена в однаково дружніх стосунках з усіма суміжними країнами, тим самим виявила б однобічну орієнтацію на Росію, зашкоджуючи своїм стосункам із Польщею, Румунією й Угорщиною.

Отже, найсправедливішим було б прийняття концепції української мови як загальнодержавної за статусу мов частиннодержавних для великих компактно розташованих національних меншин, включаючи й росіян, і принципу культурної автономії для менших або дисперсно розселених народів. Для практики вживання мов із культурною автономією корисним міг би бути досвід національних районів 20-х — початку 30-х рр. нашого століття в Україні, а також меншин, не оселених у ній тоді компактно, які мали свої школи, пресу, культурні осередки. За демократизму держави і браку в ній надмірної централізації, коли переважну більшість справ можна

буде розв'язувати на місцях, для мов національних меншин існуватиме широке поле застосування, а це зробить гармонійним і врівноваженим життя й співіснування всіх мов, зміцнюючи водночас позиції загальнодержавної української мови як мови основної етнічної нації держави і засобу міжнаціонального спілкування між усіма її національностями.

Стаючи загальнодержавною, мова тяжіє до набуття характеру мови **універсальної,** тобто застосовної в усіх сферах діяльності і повсякденного життя, бо держава — це і адміністрація, і суд, і військо й міліція, і фінанси, і регулювання економіки й виробництва, і навчальні заклади, за якими стоїть безліч професій. Частину відповідних мовних питань разом із фахівцями різних галузей покликані розв'язувати мовознавці, лексикографи й термінологи, укладаючи галузеві термінологічні словники. Проте охопити геть усі галузі і напрямки людської діяльності й інтересів самі по собі вони неспроможні. Адже в кінцевому підсумку формує й розвиває мову увесь загал мовців. Особливо відповідальним є, природно, етап мовного самоствердження народу, коли мова, ставши державною, тільки-но починає проникати в ті різноманітні галузі життя й людської діяльності, де не вживалася. Тут потрібні повсякчасні зв'язки між усіма державними установами, різними фахівцями й просто носіями мови і мовознавцями різних профілів.

Щоб цей зв'язок був двобічним і плідним, потрібні товариства, що його здійснюють. Їхнє призначення — плекання, охорона, розвиток рідної мови. Такі товариства виникають і існують в усіх розвинених народів, причому незалежно від стану мови, — чи її становище критичне (ірландська мова, особливо в минулому), чи вона просперує і бурхливо розвивається (німецька, французька). В Угорщині XIX ст. було періодом становлення мови, коли мовні питання гостро хвилювали все суспільство. Саме тоді виник журнал «Magyar nyelvőr» («Охоронець угорської мови»). Але й тепер, коли угорська мова стала універсальною й усталеною, журнал виходить надалі, а угорське суспільство і тепер небайдуже до справ своєї мови. Те саме можна б сказати мало не про кожний європейський народ, зокрема слов'янські, а також про найрозвиненіші народи Азії, бо рівень розвиненості мови, а отже, й уваги до неї, одне з найпереконливіших свідчень цивілізованості народу.

На жаль, і за цим показником розвитку своєї мовної культури українці дуже відстали від інших народів. Із Товариством української мови ім. Т. Шевченка відбулися якісь дивні метаморфози. Невдовзі після його виникнення йому чомусь надано назву «Просвіта», хоч у товариства з подібною назвою зовсім інше призначення.

Мова, що стала справді універсальною, всеохопною щодо всіх, навіть найдрібніших, сторін держави, яку обслуговує, стає остаточно **усталеною** в своїй самобутності. Це виявляється як у відновленні зв'язків із давнішою і ближчою мовною традицією, якщо їх перервано, так і в чіткому розмежуванні з іншими мовами, особливо спорідненими, а надто «зближуваними» з нею з метою її нівеляції.

Як відомо, сучасні греки озвучують усі грецькі тексти, починаючи з найдавніших, згідно з правилами своєї сучасної фонетики. Так само модернізують латинські тексти, виходячи з фонетики сучасних своїх мов, і неолатинські (романські) народи. Право на це їм дає походження їхніх мов, що

продовжують відповідно давньогрецьку або латинську мовну традицію, яка зазнала в кожного з цих народів закономірних змін. Мають підстави й сучасні росіяни по-своєму озвучувати давньоруські тексти.

Тільки східні українці, начебто підкоряючися й досі указові Петра I про усунення «разности в наречиях», яким у варварський спосіб перервано українську традицію читання давньоруських (і церковнослов'янських) текстів, відмовляються ще й тепер від свого законного права читати ці тексти по-своєму, так начебто спадкоємцями їх були тільки росіяни. Цим робиться подвійна помилка, бо, крім безвідносного до давньоруського способу читання права на своє власне їх вимовляння, українці мають на це підстави і тому, що, як показує староросійська традиція їхнього вимовляння, давньокиївська фонетична норма давньоруської мови була давньою (північно)українською за своїм походженням [1]. Отже, озвучування давньоруських (і церковнослов'янських) текстів згідно із сучасною українською фонетикою для сучасних українців є найбільш логічним і виправданим з усіх поглядів, тим більше, що цю традицію збережено в Західній Україні (якої не торкнувся указ Петра I). Отже, по-церковнослов'янському маємо читати не як росіяни «Многая лѣта», а як західні українці «Многая літа», а в давньоруському «Слові о полку Ігоревім», де не раз подибуємо цілу низку українських слів, слід читати не «Нічіть трава жалащамі, а дрєва с туґаю к зємлі прєкланілася», а «Ничить трава жалощами, а древо с тугою к землі преклонилося», тим більше, що **жалощі** і **туга** наші і досі вживані українські слова, яких нема в російській мові.

Відновлення зв'язку з давньокиївською традицією важливе як для почуття національної гідності українців, що мають відчути себе законними спадкоємцями культури Київської Русі, так і тому, що воно допоможе подивитися на давньоруську мову як на витоки мови української, її початки. А це дасть змогу збагачувати українську мову і з цього джерела. До речі, частина українських поетів (Рильський, Бажан) уже з нього користалася, спираючися й на те, що частина давньоруської спадщини збереглася в староукраїнщині і в сучасних говірках: такі слова і форми, вживані ними, як **комонь** (кінь), **оболок** (хмара), **черлений** «червоний», **в Новіграді** і подібні, свідчення цього.

У разі перерваної традиції, після якої починався занепад мови, пов'язаний з її насильницьким змішуванням з іншою, носії мови можуть удаватися до періоду, що передував цьому занепадові. Так чехи, коли після Білогірської битви (1615 р.) розпочався занепад мови разом зі спричиненим насильницькою германізацією захаращенням мови німецькими елементами, повернулися до чеської мови XVI ст., зокрема до зразкової мови т. зв. Кралицької Біблії, хоч було це в кінці XVIII ст. — на початку XIX ст., отже, відтоді минуло понад 200 років. Український мовний розвиток, що йшов природно до початку 30-х років нашого століття, був у насильницький спосіб перерваний у середині 30-х років. Скасовано вироблений спільними зусиллями вчених усієї України правопис, який зберегла діаспора, і почалося поступове

---

[1] Див.: *Ткаченко О. Б.* Російська та церковнослов'янська мови (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови // Мовознавство. — 1993. — № 2. — С. 13—18.

«зближення» української літературної мови з російською, метою якого могла бути тільки ліквідація української мови. Щоправда, цей процес потім загальмовано, але наслідки його й досі не подолано.

Реабілітуючи вчених і письменників, що загинули в ті роки, ніхто ще не реабілітував їхню українську мову і, головне, ніхто і ніде виразно не сказав, що тодішні заходи, спрямовані на ліквідацію української мови, були від самого початку злочинними і за метою, що ставилася, і за методами, що для її досягнення застосовувалися. Адже в цей час багатьох засуджено й розстріляно саме за мову, її «відрив», її недостатнє «зближення» з російською (випадок, мабуть, безпрецедентний в історії людства!). Методами політичного терору відбувалася свідома нівеляція української мови, «підганяння» її під російську. Усе своєрідне, відмінне від російського в її фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології, систематично усувалося як «буржуазно-націоналістичне», «застаріле», «побутове», «хуторянське».

Ганебно, коли українці внаслідок цього муситимуть читати твори своїх найкращих поетів зі словником, бо їхні слова тільки через те, що були неподібні до російських, стали «застарілими». Сучасний читач може не зрозуміти багато в чому ані Франка, ані Шевченка, ані Рильського, бо у Франка «**Олов'яні** сірі хмари небозвід весь залягли...», а в сучасній мові нема слова **олово** в цьому значенні, є лише **свинець;** у Шевченка «землячок... з **циновими** ґудзиками», а в сучасній мові нема слова **цина**, а є в цьому значенні **олово;** у Рильського «Там колись де **пішоходи** заливала сонна тінь...», але в сучасній мові **пішохід** — це «пішоходець, перехожий», а не «тротуар», як у Рильського. Подібних прикладів безліч, і всі вони свідчать, що ще й цю прірву, крім утвореної варварським указом Петра І, треба ліквідувати, якщо хочемо відновити безперервну лінію розвитку української мови, мови народу України-Русі, від її давньокиївських витоків аж до сьогодення.

У розвитку мов простежується така закономірність. Носії мов, що здавна зміцнили свої позиції, досить толерантно ставляться до навіть значних запозичень з мов, вплив яких подолано. Через це маємо велику кількість германізмів у польській мові, французьких елементів — в англійській, слов'янських — у румунській, арабських — у перській, китайських — у японській, корейській і в'єтнамській. Інакше ставляться носії мов до запозичень з тих мов, які загрожували (або загрожують) їхню мову витіснити. Через це у чеській мові маємо не тільки значно меншу кількість безпосередніх запозичень з німецької, ніж у польській, а навіть інтернаціоналізмів, що йшли через німецьку мову. Через це й у фламандському варіанті нідерландської мови менше запозичень з французької, ніж у голландському. Особливо стримано ставляться до подібних запозичень носії відповідних мов, коли йдеться про мову близькоспоріднену (словацьку щодо чеської, македонську стосовно болгарської). І це цілком природно і правильно, бо, особливо коли соціальні й культурні позиції мови, що запозичає, слабші від позицій мови, яка вносить ці запозичення, таке бездумне запозичання може стати початком кінця мови, яка ступила на цей шлях.

Староукраїнська мова XVI—XVII ст. часом настільки зближувалася з польською, що деякі її тексти справляють враження швидше польських (писаних кирилицею), ніж українських. У XVII—XVIII ст. вона ж настільки

зблизилася з російською, що непомітно, зокрема в багатьох писаннях Г. Сковороди, стала вже, по суті, російською мовою з невеличкою домішкою українізмів. Навряд чи варто повторювати цей сумний досвід. Тому принаймні поки позиції української мови внаслідок повного мовного самоствердження українців ще остаточно не зміцніли, українська мова не може дозволити собі на розкіш змішуватися з російською. Ці мови мають бути чітко розмежовані. Щоб українська мова стала цілком суверенною і самобутньою, набувши при цьому рис високорозвиненої і багатої мови, слід використати досвід найрозвиненіших мов світу, які, крім запозичень, максимально вдавалися до внутрішніх ресурсів — багатств діалектів, попередніх періодів розвитку, калькування, творення нових слів засобами словотвору і словоскладання.

Такими, як видається, мають бути основні особливості мовного самоствердження українців у світлі історичного досвіду народів світу.

У своїх найзагальніших рисах шлях мовного самоствердження українців є саме таким, як зазначено вище, і таким він навіть у своїх конкретних деталях був і є для Західної України, де з огляду на нормальні європейські умови могло бути зреалізоване просування цим шляхом, умовно названим тут литовським. У Західній Україні, насамперед її осередку Галичині, мовна й національна свідомість мали змогу скластися і охопити широкі верстви українського народу як у селі, так і в місті, бо цьому, з одного боку, сприяв конфесійний ізоляціонізм українців Галичини як греко-католиків (не римо-католиків, як поляки, і не православних, як росіяни) [1], а, з другого, — наявність більшого ступеня законності й демократизму в державах, до складу яких вони входили (в Австро-Угорщині і Польщі XIX—XX ст.), ніж на Наддніпрянщині (у складі Російської імперії та СРСР).

Зовсім інша ситуація склалася в Східній Україні, де не було подібних сприятливих передумов, а, навпаки, до останнього часу здійснювався жорсткий русифікаційний курс і все національно-українське, наскільки дозволяли обставини, якнайретельніш нищилося. Саме тому проголошення незалежності України застало Східну Україну, особливо ж її найсхідніші й найпівденніші регіони, по суті, майже неготовими цю незалежність прийняти і скільки-небудь поважно сприйняти. Великим дивом і навіть несподіванкою було вже те, що такий значний відсоток (від 80 до 90 і навіть вище) по Україні в цілому і навіть тут висловився під час референдуму за державну незалежність України (причини цього факту, наскільки відомо, досі глибоко не проаналізовано).

Цілком можливо, що цьому почасти сприяла певна розгубленість т. зв. «лівих», комуністів і соціалістів [2], у зв'язку з провалом «ГКЧП» і фактом їхньої участі в ньому, а отже, й перспективи судового переслідування, яке у

---

[1] Саме цим пояснюються посилені спроби як поляків зробити з них римо-католиків, так і росіян (царських і радянських) перетворити їх на православних, що полегшувало б процес їхнього спольщення або зросійщення.

[2] Називати їх без додавання означення **так звані** і без лапок лівими не випадає, бо, як відомо, скрізь лівими звуть найрадикальніші й найпрогресивніші спрямування, українські ж ліві — це типові консерватори й реакціонери, які дивляться весь час не вперед, а назад у «світле минуле», де панував завдяки демагогії і теророві найреакційніший у світі режим.

масштабах СРСР було для них більш небажаним, ніж у межах колишніх (відокремлених) від нього республік. Крім того, виходячи з традицій, найнесподіваніших тактичних змін курсу, характерних для історії більшовизму, — які їх («лівих») ні до чого не зобов'язували і не заважали провадити незмінну стратегічну лінію (досить згадати НЕП, «українізацію» 20-х років в Україні тощо), — вони сподівалися з часом змінити свою тактичну лінію, до чого пізніш і вдалися. Як би то не було, певна нейтралізація «лівих» під час проведення референдуму, безумовно, відіграла свою роль у його позитивних наслідках, як, до речі, і в самому факті проголошення незалежності України.

Проте дальший хід подій (насамперед економічні негаразди, падіння рівня життя, інфляція), багато в чому спричинені «лівими», що всіляко гальмували реформи, викликали на Сході розчарування незалежністю України, що негайно ж використали «ліві» і численні проросійськи настроєні кола на Сході й Півдні.

Тим самим склалася ситуація, зручна для зміни тактики «лівих». Вони, очевидно, від самого початку дивилися на проголошення незалежності України як на своєрідну «українізацію» 20—30-х років, лише у новому виданні, яку за сприятливих обставин можна завжди «переграти». Це вони весь час і намагаються зробити, то гальмуючи свого часу прийняття Державного герба, Державного прапора й Державного гімну України, то висуваючи пропозицію запровадження українсько-російської двомовності, то бажаючи замінити поняття «український народ», — де мається на увазі політично-державна нація, тобто разом з українцями і всі інші етноси (національні меншини) України, — поняттям «народ України», тобто, по суті, «населення України», а, як відомо, для населення ніколи не створюються окремі держави.

Українські комуністи тепер виявляють себе, по суті, не як такі, а як «комуністи України», тобто усього лише філія російських комуністів. Своїм остаточним завданням вони ставлять, — з чим не криються, — відновлення Радянського Союзу і в його складі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Тому й прийняття Конституції України зустріло з їхнього боку великий опір, оскільки цій конституції вони протиставили альтернативний проект «Конституції УРСР».

Досі всі ці спроби повернути Україну назад, тобто позбавити її власної справжньої (а не декоративної) державності, українським «лівим» не пощастило здійснити. Але, по-перше, доки вони докорінно не перебудувалися, тобто не стали на державницькі патріотичні позиції, доти не зникла загроза втрати (за їхнім сприянням) Україною своєї незалежності. І, по-друге, наявність в Україні, на жаль, великої групи «лівих», які користуються на її Сході ще значним авторитетом, дуже уповільнює важливі державотворчі процеси, головним серед яких є формування ще не цілком доформованої української (етнічної) нації і її мовне самоствердження, що має передувати створенню української (політичної) нації, без чого неможливе завершення цього самоствердження. Власне, із прийняттям Конституції України як законодавчої основи держави з'явилась можливість розпочати консолідацію українського суспільства, а тим самим і доформування української нації, у тім числі й мовне, поступово долаючи відцентрові тенденції, поки що ще дуже сильні в Україні.

Справді, досі ще залишається чимало чинників, які заважають сконсолідуванню української нації не тільки в державному вимірі, маючи на увазі всіх громадян України, незалежно від їхнього етнічно-національного походження, а й у вужчому розумінні, беручи до уваги тільки етнічних українців.

Ще й досі Україна дуже гостро поділяється на Україну Східну, мало не всуціль мовно зрусифіковану у великих містах, що тягне за собою й великою мірою духове зросійщення, і «суржикізовану» мовно у містечках і приміських селах, що також частково пов'язане зі світоглядною русифікацією, і на Україну Західну, де українська мова поширена скрізь, незалежно від величини поселень (село, містечко, велике місто), від соціально-освітнього цензу і професії. Крім того, на сході України, особливо гостро у найсхідніших і найпівденніших регіонах, існує поділ України на міську і сільську: місто за мовою — російське, село — українське.

Існує і поділ України на позакримську і кримську. Позакримська Україна, навіть Східна, перебуває ще з 1917 р. в адміністративно-територіальних межах України і є через це територією, принаймні поверхово, «реукраїнізованою» (після царських «обрусітєльних» часів), відчуває себе Україною. Крим перебуває в складі України лише з 1954 р., тобто на 37 років менше, маючи переважно російське або російськомовне населення, а тому під впливом економічних труднощів після проголошення незалежності України виявляє сепаратистські настрої і прагнення відокремитися від України і приєднатися до Росії.

Україна поділяється також і на україномовну і російськомовну. Причому цей поділ дуже часто не збігається з етнічним, бо до російськомовців, крім етнічних росіян, а також зрусифікованих мовно представників інших національних меншин, належить і значна частина українців. Щоправда, мовна належність не завжди цілком збігається із ментальностєвою і навіть світоглядною, бо, як не дивно, нерідко на Сході спостерігається прорадянська і прокомуністична настроєність україномовного села (викликана як злиденністю його існування, так і відповідною пропагандою комуністів і священиків Московського патріархату) при державницькій (отже, проукраїнській) налаштованості в основному російськомовного міста (зокрема, у Києві). Але в цілому російськомовність, а тому й схильність до російськомовних джерел (преси, телебачення) більш відчужує російськомовців, ніж україномовців від справ Української держави, робить з них типових «аутсайдерів», відсторонених спостерігачів, що байдуже, а то й зі зловтіхою дивляться на труднощі України.

Слід зазначити, що цьому сприяє й негнучка, мало мобільна тактична лінія щодо них сучасних українських патріотичних кіл, хоча вже приклади минулого мали б їх чогось навчити. У свій час видаваний українськими патріотичними колами журнал «Украинская жизнь», що виходив у Москві до Першої світової війни, чимало сприяв пробудженню в українців національної свідомості. Сучасні українські патріотичні кола, як правило, не вдаються до російської мови і цим багато в чому програють, оскільки залишають своїх потенційних прихильників на поталу російськомовної преси, неприхильної, а то й одверто ворожої Україні.

Найнебезпечнішим для сучасної Східної України є поділ її основного етносу, українців, на три групи, — українців у повному розумінні (тобто

українців не лише за етнічним походженням і мовою, а й за національною свідомістю), малоросів (міських, переважно російськомовних, з малорозвиненою національною свідомістю) і «етнографічних» українців (носіїв української, часто «суржикізованої» мови, селян або вихідців із села, що, зберігаючи мову, мають невисокий рівень національної свідомості). Об'єднати їх усіх і з них усіх зробити українців у повному розумінні, судячи з усього, є найважливішим завданням сучасної України, а для цього не стільки важливим є навчити їх усіх української мови, скільки насамперед пробудити в них національну свідомість. Мову без національної свідомості легко втратити. Мова, що ґрунтується на національній свідомості, найбільш міцно закорінена і тому міцно тримається.

Прищепити українську національну свідомість можна будь-якою мовою, у тім числі й російською, і цією обставиною можна і треба скористатися. Людина, якій прищеплено національну свідомість, природно потягнеться до української мови, і вона ляже на свідомість як на гранітний фундамент, тимчасом як мова без національної свідомості — це будова на піску.

Крім того, Україна поділена на кілька конфесій самого лише грецького обряду. Це три православні церкви — Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Київського Патріархату, Українська православна церква Московського Патріархату і Українська греко-католицька церква (переважно в Галичині й на Закарпатті, хоча частково і в східних регіонах, де опинилися греко-католики). Між Українською автокефальною православною церквою, Українською православною церквою Київського Патріархату і Українською греко-католицькою церквою часом виникають конфлікти. Проте всі ці конфесії виявляють повну лояльність до Української держави. На цій підставі вони тепер дедалі більш схиляються до думки про їхнє об'єднання в єдиній Українській автокефальній церкві. Зовсім іншу позицію, по суті, антиукраїнську й антидержавну, займає Церква Московського Патріархату, яку з огляду на це можна хіба що тільки з великими застереженнями називати Українською, бо вона за своїм духом і суттю є Російською церквою на території України. Ця Церква проповідує єдність Росії, частиною якої є, на її думку, й Україна. Вона ж виступає проти української мови як мови служби Божої, уживаючи церковнослов'янську з російською вимовою як мову літургії, а в проповіді — російську мову. Своїх вірних вона настроює проти «націоналістів» (у радянському розумінні) і проти української мови в церкві як «неканонічної» і, на жаль, не без успіху, бо східноукраїнський селянин, віками виховуваний у дусі приниженості перед усім російським як «панським» зі своїм «хохлацьким» світоглядом легко піддається на подібну пропаганду, тим більше, що на її користь «працюють» також економічні негаразди і комуністично-прорадянська агітація.

Поділена Україна й політично. Не секрет, що дуже міцні позиції (про що, зокрема, свідчать і наслідки останніх виборів до Верховної Ради 1998 р.) займає в ній Комуністична партія України — партія відверто проросійська і прорадянська, яка домагається відновлення Радянського Союзу і повернення Україні її минулого статусу Української Радянської Соціалістичної Республіки (з усіма наслідками, що звідси випливають). А для того, щоб Україна цілком відповідала своєму місцю у відновленому Радянському Союзі, вони

вже тепер вимагають статусу державної російській мові. Розвиватися і застосовуватися українській мові вони ласкаво дозволяють, але із застереженням, що це має бути українська мова без впливу української мови діаспори [1]. Отже, цим самим вони борються за «розстрільну» українську мову, ту зрусифіковану українську мову, яка виробилася після перетворення українського Відродження на «розстріляне Відродження». До честі й заслуг діаспори належить те, що вона зберегла українську мову «дорозстрільного» періоду, коли мова нестримно збагачувалася шляхом природного розвитку і ніхто її силоміць не «зближував» з російською. Комуністи хочуть повернути колесо історії назад і продовжити дальше витискання української мови як її функційним і соціальним обмеженням, так і «розукраїненням» (деукраїнізацією, позбавленням усього самобутньо українського), щоб тим успішніш вести й далі русифікацію України.

На Закарпатті певним успіхом користується т. зв. «карпаторусинство», антиукраїнський сепаратистський рух, прибічники якого твердять, що на Закарпатті живуть не українці, а карпаторусини зі своєю особливою мовою. Прихильники цього руху не від того, щоб, відірвавши Закарпаття від України, приєднати його до Угорщини або до Словаччини. Рух цей знаходить підтримку в Росії, шовіністичні кола якої зацікавлені в розпаді України, бо «заковтувати» її легше шматочками. Міцна й монолітна Україна — «шматок» занадто великий і нестравний, яким неважко й удавитися. Є прибічники сепаратизму також у Криму, про що вже йшлося, на півдні України (у т. зв. Новоросії, на землях колишнього Запоріжжя) і на Донбасі. Часом лунали й голоси про Харківщину як про «исконно русскую землю». Цьому сприяє те, що в радянські часи докладалося всіх зусиль, щоб не тільки зрусифікувати тут місцеве українське населення, а й якомога сильніше знівелювати його й демографічно, переселюючи сюди з Росії етнічних росіян.

Крім неприховано антиукраїнськи налаштованих «лівих», є й центристські угруповання, нігілістично настроєні щодо Української держави, як держави національної. Вони, по суті, теж займають антиукраїнські позиції, але висловлюють це «м'якше», ніж комуністи, і цим у чомусь, можливо, й небезпечніші за них. Висуваючи на перший план т. зв. «общечеловеческие» цінності, вони протиставлять їх національним, так начебто усе національно-українське не є водночас в Україні й загальнолюдським, а загальнолюдське не включає обов'язково у кожного народу, у тім числі й в українців, і національне як один з найцінніших елементів, для українців особливо актуальний, бо постійно утискуваний і переслідуваний усіма неукраїнськими державами, що в Україні панували.

Отже, ця група політичних антиукраїнських сил від самих українців вимагає відмовитися від усього національноукраїнського або не домагатися для нього сприятливих умов розвитку в ім'я якихось (навряд можливих) «віднаціональних» загальнолюдських цінностей. Самі ж для себе як пред-

---

[1] «Українська мова отримає свій природний розвиток (читай: «накинуту їй терором зрусифікованість» — *О. Т.*), буде очищена від насаджуваної мови діаспори» (див. виборча програма Комуністичної партії України, — у кн.: *Право* вибору: політичні партії та виборчі блоки. — К., 1998. — С. 48).

ставники російськомовного (деукраїнізованого) населення вони вимагають державного статусу російської мови, отже, її привілейованого і панівного щодо української мови становища і, хоч як це не дивно, тут вони вже не висувають на перший план «общечеловеческих» цінностей. Очевидно, між російським і загальнолюдським стоїть для них знак рівняння? Що ж до українського, то воно, очевидно, до загальнолюдського, а отже, й, узагалі, людського, радше за все, на їхню думку, не належить. Як тут не згадати людей, які, живучи в Україні, на звернення до них українською літературною мовою кидали репліку: «А Вы не можете этого сказать ***на человеческом языке?»*** Політики подібного згаданому спрямування, по суті, мислять абсолютно тими самими категоріями, лише одягають свої думки у менш прозору і шокуючу форму. Як-не-як існує вже українська держава і висловлюватися аж так брутально уже не випадає. Проте сутність їхніх поглядів та сама: для них українська мова не гідна вважатися **людською**, а через це вона так «суперечить» усьому загальнолюдському.

Більше того, вони говорять про «штучне» витіснення російської культури та російської мови [1], хоч ніхто їх «штучно» не збирається витісняти, а просто треба дати можливість природно і без обмежень розвиватися українській культурі і українській мові, які, справді, штучно витісняли з України постійними репресіями з незчисленною кількістю жертв. Поширення знання державної мови, якою є мова більшості населення, що належить до основної національності України, — як і подібні заходи у будь-якій державі світу, — ніколи ніде не вважалися «штучними».

Програма цієї групи політиків в Україні явно розрахована на те, щоб зберегти постколоніальний статус України. А для того, щоб зберегти status quo принаймні щодо найбільш зрусифікованих її регіонів, ці політики борються за її федеральний устрій, що дало б змогу зберігати скрізь свою специфіку, у тім числі й досягнутий стан зрусифікованості.

На догоду й допомогу цим відцентровим і розкладальним тенденціям і течіям в Україні поширюються (частково із Росії, частково силами місцевих проімперських угруповань) різноманітні «ідеї» і «теорії», завдання яких ще більше посилити відцентрові тенденції в українському суспільстві, викликати зневіру, сумніви й хитання серед нього і в такий спосіб підірвати самі підвалини України як держави, яку може побудувати тільки згуртований і свідомий своїх цілей народ, а не отара («бидло»), боязке і невпевнене в доцільності своїх зусиль. У поєднанні з більшим чи меншим тиском іззовні, передусім з Росії (але частково і з Заходу, не особливо зацікавленого в постанні нової сильної й впливової держави, якою б могла бути Україна), — політичним (претензії на частину української території, насамперед Криму, який з 1920 до 1954 р. входив до складу РРФСР), економічним (шантажування закриттям «нафтового краника» і протидія спробам України знайти якісь

---

[1] Штучне витіснення російської культури та російської мови несумісне з принципами громадянського суспільства і завдає непоправної **шкоди народу України** (підкреслення моє. — *О. Т.*; звертає на себе увагу ця характерна сполука, що означає, по суті, «населенню України», або, ще гірше, «простолюдові України») (виборча програма Соціально-ліберального об'єднання. — див.: *Право* вибору: політичні партії та виборчі блоки — К., 1998. — С. 82).

альтернативи), мілітарним («холодна війна» поділом Чорноморського флоту), пропагандистським (за допомогою російського телебачення й преси в Росії і проімперських російськомовних засобів масової інформації в Україні) тощо, ці антиукраїнські ідеологічні засоби, безумовно, ще більшою мірою дезорієнтують і розкладають нестійку частину українського суспільства. Частково вони паралізують навіть більш або менш свідому частину українців: оскільки, на превеликий жаль, своїх прибічників ці «теорії» знаходять і серед українців, надто російськомовних, свідомі українці часом починають відчувати зневіру щодо можливості поширити українську національну свідомість у Східній Україні.

Варто навести принаймні кілька зі згаданих антиукраїнських тверджень:

1) українська мова «нерозвинена», «селянська», «неінтелігентна» (на відміну від російської), а тому (завжди або поки що) потрібна в Україні російська мова;

2) в Україні живе два народи з двома різними мовами — «східноукраїнський» і «західноукраїнський»; перший із них прагне приєднання до Росії, другому, «західноукраїнському», якщо це станеться, лишається тільки приєднатися до Польщі;

3) українці («хохлы») — не нація, їх вигадала або українська «націоналістична» інтелігенція (10% українців), або навіть не самі українці, а поляки чи австрійці (цікаво щодо цього зазначити, що якщо російські шовіністи вважали або й уважають появу українців плодом «польської інтриги», то шовіністи польські розглядали їхню появу наслідком «intrygi moskiewskiej»);

4) сучасна українська літературна мова або «штучна», або не східноукраїнська, а «галицька»; на Сході українці розмовляють сумішшю східноукраїнської й російської мов; отже, треба створювати для східних українців окрему «східноукраїнську» мову, а оскільки її ще нема, користуватися російською;

5) в Україні виникло два народи — україномовне і російськомовне населення, а тому має бути дві державні мови, а до того ж не повинно бути жодних (навіть «прозорих») кордонів між Україною й Росією, не має їх бути і з Білоруссю, повинна бути спільна держава росіян, українців і білорусів або Союз (східно)слов'янських республік зі... спільною російською мовою;

6) українці ніколи не мали власної держави і... нездатні мати, а тому й теперішні економічні негаразди від «самостійності» і «незалежності»; ліквідувати їх, возз'єднатися знову з Росією («із якою нам нічого ділити»), і все буде гаразд;

7) ніякої «укра́ины» (окра́ины) нема, є тільки «Россия» і її частина «Малороссия», «Україна» — вигадка «украинских (буржуазных) националистов», які хочуть продати Україну Західній Європі або Америці, і т.д., і т.ін.

Нема особливої потреби доводити тут абсурдність усіх цих, з дозволу сказати, «теорій», тим більше, що попередніми розділами вже цілком доведено безпідставність цих і подібних тверджень. Проте з огляду на те, що в

Україні створено справжній інформаційний голод (важко достоту відповісти, наскільки він об'єктивно виниклий, а наскільки штучно створений новий «голодомор»... уже на інформацію), не можна й недооцінювати небезпеки подібної антиукраїнської й антидержавної ідеології, поширюваної чи одверто ворожо, чи більш замасковано [1].

У зв'язку з уже переліченою кількістю згаданих тут дестабілізувальних, розкладних чинників (їх, напевне, можна було б навести значно більше; тут згадано лише деякі з них) мимохіть постає питання: Чому, незважаючи на все це, Україна й досі існує як незалежна (хай і зі значними застереженнями) держава і вже відзначила 10-річчя свого існування? Тим часом попередня Українська держава проіснувала щонайбільше лише 4 (1917—1920 рр.), а точніше (юридично) кажучи, лише 3 роки (1918—1920). При цьому теперішня Українська держава розвивається в мирних умовах, та ж держава, а точніше, державність, — бо форма держави змінювалася (Центральна Рада — Гетьманат — Директорія), — існувала в неймовірно тяжких умовах громадянської війни з імперськими росіянами, червоними і білими, і, що найгірше, зі значною частиною українців, що воювали проти цієї Української держави.

Україну тепер всіляко випробовують на міцність, — що, до речі, характерно для **будь-якої** молодої держави протягом усієї історії людства, — і якщо, незважаючи на багаторазові і ще не припинені випробовування вона й далі існує, це означає, що сучасна Українська незалежна держава досить міцна.

Варто з'ясувати причини цієї міцності, ті джерела, які її живлять. На 1917 р. для світу, а так само й для більшості українців не існувало ще поняття **Україна**. Наддніпрянщина, що входила до складу Російської імперії, являла собою кілька розрізнених «малороссийских губерний». Як такі у вужчому розумінні сприймалися лише тогочасна Полтавська і Чернігівська (до неї належала й теперішня лівобережна частина Київської області), бо вони входили до складу колишньої ***Гетьманщини***, Української (Козацької) держави, напівзалежної від Росії, що виникла внаслідок Визвольної війни 1648—1654 років. На цю частину України тоді поширювалася назва ***Малороссия*** (або ***Украина)***. Ця остання назва (Україна) поширювалася й на Слобожанщину, куди входили сучасна Харківська і південна частина теперішньої Сумської області, оскільки початковою назвою пізнішої Харківської губернії була «Украино-Слободская губерния». Північна й середня частини Правобережжя належали до Волинської, Київської й Подільської губерній, що становили т. зв. «Юго-Западный край». Південь України, що здебільшого складався із земель колишнього Війська Запорізького, а частково з колишніх турецьких

---

[1] Особливо небезпечна пропаганда подібних поглядів тому, що вона відбувається не в умовах процвітання держави, а її явної кризи, яка ще не закінчилася, і стосовно народу, що здавна не мав своєї держави і не зазнав її доброчинств. Крім того, практично ця пропаганда під приводом хибно сприйнятої тези демократичного суспільства ані забороняється, ані карається. А до того ж треба пам'ятати думку, приписувану Ґеббельсові, міністрові пропаганди гітлерівської Німеччини: «Брехня, повторена багато разів, стає правдою», — особливо, — слід додати, — коли ще люди погано відрізняють брехню від правди. До цих систематично в усе нових варіантах висуваних антиукраїнських «тез» слід ще додати постійно проваджену частиною російськомовної преси кампанію дискредитації найбільших українських письменників, а також української історії.

володінь у Причорномор'ї і земель Кримського ханства (т. зв. «Таврическая губерния», що в основному збігалася із сучасним Кримом), становили т. зв. «Новороссию». Землі Західної України (сучасної Галичини, Буковини й Закарпаття) увіходили до складу Австро-Угорської імперії. При цьому до складу володінь Австрії входили Галичина й Буковина, а до складу володінь Угорщини — Закарпаття. Українські землі Галичини й Буковини, з одного боку, не були об'єднані в якусь адміністративну цілість, а з другого, — що стосується Галичини, то вона становила східну частину провінції **Галіція** (нім. Galizien, польс. Galicja), західну частину якої становили собою польські землі з головним містом Краковом. Що стосується Буковини, то вона теж не була національно однорідною. Тільки північну частину її, що в основному збігається із сучасною Чернівецькою областю, заселювали українці, південна її частина належала до румунської етнічної території.

Зовсім інше становище, причому віддавна, склалося на 1991 р., час проголошення незалежності України. На вересень 1939 р. Наддніпрянщина (Східна Україна) виступала вже не як кілька розрізнених губерній «Юга России», як їх часто до 1917 р. називано, а як **Україна** (хай у вигляді фактично маріонеткової держави під назвою Українська Радянська Соціалістична Республіка, що входила до складу СРСР).

Після вересня 1939 р. до складу тодішньої України (Української РСР) увійшли Галичина й Західна Волинь, з 1940 р. — Буковина, Хотинщина й Аккерманщина (Ізмаїльщина) (дві останні як частини Бессарабії, населені переважно українцями), з 1945 р. — Закарпаття, з 1954 р. — Крим. Усі ці землі визнано належними до України, і вони в її складі перебували (на 1991 р.) : Східна Україна — 74 роки, Галичина й Західна Волинь — 52, Буковина, Хотинщина й Аккерманщина — 51, Закарпаття — 46, Крим — 37 років.

У 1917 р. світ щойно «відкрив» для себе Україну на карті Європи, причому не уявляв добре, де її кордони. Як державу (Українську Народну Республіку, що невдовзі зазнала поразки від Радянської Росії) Україну, щоправда, визнала значна частина держав світу. Проте як незалежна держава Україна досить скоро після цього перестала існувати. Однак на 1991 р. існування України як (можливої) держави світові було відоме вже значно краще, ніж у 1917 р., хоч би тому, що вона була співзасновником Організації Об'єднаних Націй і її членом, а отже, й окремим суб'єктом міжнародного права. Тому, до речі, відповідь Маргарет Тетчер на питання: «Чи збирається Великобританія встановити дипломатичні зв'язки з Україною? — Ні. Адже ми не встановлюємо дипломатичних зв'язків з кожним із штатів США», — була некоректною не тільки в розумінні коректності як чемності, а й коректності як точності: Україна була представлена в Організації Об'єднаних Націй з 1945 р. (тобто 46 років на 1991 р.), тимчасом як жоден із штатів США там ніколи не був репрезентований.

На 1917 р. Україна була дуже мало відома в світі. Власне кажучи, про неї лише опосередковано, — через представництво українців в Австрійському парламенті і (меншою мірою) в Російській думі, — могли знати тільки окремі іноземні політики, коло яких було надзвичайно вузьким. Україна в уявленнях навіть цих політиків, однак, не виступала як окремий суб'єкт світової політики, а тільки як один із складників австро-угорської або російської внутрішньої політики.

На 1991 р. Україна, що становила вже певну політико-національну цілість, країну, або, принаймні номінально, державу (хай і залежну), була набагато більш відомою в світі. Насамперед як історичний факт відбився в пам'яті політиків короткочасний період існування Української держави (УНР) 1918 — 1920 рр. У Польщі, і особливо в Чехословаччині, в період 1921—1945 рр. існували українські наукові інституції, а почасти й політичні осередки. Після Другої світової війни Україна виступала як суб'єкт світової політики, з одного боку, у вигляді різних радянських представництв (участь України в ООН, передусім в ЮНЕСКО), а з другого, — Україна була представлена й еміграційними, антирадянськими організаціями. Зокрема, українська еміграція була ініціатором створення міжнародної організації Антибільшовицький Блок Народів (АБН), куди входили й представники інших гноблених народів СРСР. Поширювали знання про Україну й важливі українознавчі праці, що виходили в діаспорі, а також політичні видання. Наприклад, памфлет І. Багряного «Чому я не хочу повертатися до СССР?» (1946 р.), перекладений англійською, іспанською й італійською мовами мав велике значення в долі т. зв. переміщених осіб, зокрема українців, але не тільки їх, привернувши увагу світової громадськості до схованого за залізною завісою СРСР, сприяв розвіюванню міфу про цю державу як про найпередовішу, найпрогресивнішу й найдемократичнішу, до чого доклала рук не тільки радянська пропаганда, а й легковірні прихильники Радянського Союзу на Заході. Важливе значення мали й українські наукові інституції на Заході і здійснювані ними видання, зокрема, таке фундаментальне, як «Енциклопедія українознавства», особливо в її англомовній версії, або «Етимологічний словник української мови» (англійською мовою) [1].

Унаслідок цього в часи УНР Україна опинилася в ізоляції, бо Захід орієнтувався головним чином спочатку на білу Росію [2], а пізніше на червону (СРСР), Україну ж сприймав або як союзницю Німеччини, а отже, державу, ворожу до країн Антанти, що перемогли, або як країну соціалістичну, напівбільшовицьку, оскільки її керівники — і М. Грушевський, і В. Винниченко, і С. Петлюра — були соціалістами. Тепер ставлення Заходу до України багато в чому змінилося, бо Росія з її прагненням до світового панування і агресивністю викликає тепер у Заходу занепокоєння, і він слушно розглядає новопосталу Українську державу як стабілізуючий фактор у європейській політиці і готовий їй допомагати, особливо якщо Україна, остаточно порвавши зі своїм радянським минулим, піде шляхом ринкових реформ. Звичайно, ступінь готовості Заходу допомагати Україні не слід перебільшувати. Західові не потрібна ані сильна Росія, ані сильна й багата Україна, як небезпечні економічні конкуренти, але водночас для розвитку України як самостійної держави існує тепер набагато сприятливіший клімат, ніж у 1917—1920 рр., і цим не можна не скористатися в інтересах розвитку і зміцнення України як держави.

---

[1] Можна згадати й такі види нагадування про Україну, як пам'ятники українським письменникам — Шевченку (у Вашингтоні і Парижі) або Лесі Українці (у Клівленді).

[2] Причиною цього було, зокрема, те, що царська Росія мала борги перед Францією, а багато французів тримало свої вклади в російських банках. Як відомо, більшовицька Росія (Радянський Союз) відмовилася повертати ці «царські борги», і лише тепер з'явилася надія, що вже сучасна, пострадянська Росія ці борги нарешті поверне.

У 1917 р. імперським силам Росії, як відвертим (білим), так і замаскованим (червоним), порівняно легко було спровокувати українців на громадянську війну. Це пояснювалося як не зовсім ще вигаслими федералістсько-автономістичними ілюзіями навіть серед свідомих українців — східян, так і вірою в демократичну політику більшовиків (зокрема, т. зв. українізацію). Нині навчений досвідом трьох революцій, громадянської війни і дальшої неоголошеної війни проти українців (голодомори 1920—1921 і 1932—1933 рр., великий терор 1930 рр., війна із Західною Україною після закінчення Другої світової війни в 1945 р., яка тривала ще близько 10 років), український народ не схильний піддаватися на провокації і «йти на барикади». А це також забезпечує стабільність в Україні.

Дуже охолоджує ентузіазм навіть осіб, настроєних у проросійському дусі, порівняння внутрішнього становища України із внутрішнім становищем Росії. Тимчасом як в Україні панує спокій і, крім обмежених миротворчих сил у Боснію, Україна нікуди своїх військовиків не посилає, у Росії виявляються дедалі нові, ближні й дальні «гарячі точки». Свої війська Росія не тільки тримає в Таджикистані, Грузії й Абхазії, але мусить ними в багатьох випадках вести воєнні дії, а часом і справжні війни, як кривава війна в Ічкерії (Чечні) з численними людськими жертвами не лише серед чеченців, військових і мирного населення, але й з боку російських військ. Перспектива одержувати тіла своїх дітей у цинкових трунах, — як це було в афганській війні, що в ній мусили брати участь і українці, — якоюсь мірою пригашує прагнення «возз'єднатися» з Росією. І це також сприяє поступовій консолідації, роблячи дедалі більше з «народу (=населення) України» український народ.

У 1917 р. (і навіть у 1938-му) рівень національної свідомості східних українців дуже відставав від рівня національної свідомості західних українців. Тепер, незважаючи на те, що розрив у цих рівнях і досі існує, національна свідомість українців Сходу явно зросла. Про це свідчить хоч би злива листів з протестами проти початкового наміру Л. Кучми зробити, поряд з українською, державною також російську мову. Листи ці, хоч це видасться дивним на перший погляд, особливо масово надходили саме зі Сходу. Звичайно, з одного боку, зрозуміло, чому ця пропозиція особливо стривожила Схід України: у Західній Україні завдяки вже здобутим позиціям українська мова все одно (і за обставин запровадження як офіційної російської мови) зберегла б свою провідну роль, — на Сході ж це могло б загрожувати відродженню української мови, призвести до дальшого її занепаду. Проте далеко не все цим пояснюється. Адже якби Східна Україна була абсолютно байдужа до питань української мови, тобто якби національна свідомість її була на нулі (або тим більше зі знаком «мінус»), вона б так жваво й гостро не зареагувала б і, до речі, її реакція не вплинула б так істотно на підхід до пропонованої державно-офіційної двомовності. Саме завдяки такій реакції цю пропозицію було рішуче відкинуто, у тому числі і в Конституції (незважаючи на неодноразові спроби «лівих» і проімперських сил у Верховній Раді закріпити двомовність у цьому основоположному документі).

Це свідчить про те, що приєднання Західної України до Східної, усупереч прагненням шовіністично-імперських кіл (як у царські, так і в радянські

часи), зрусифікувавши Західну Україну до рівня Східної, придушити цим приєднанням у зародку український національно-визвольний рух, зумовило протилежний наслідок. Відбувалася не русифікація Західної України, а навпаки, поступова дерусифікація і реукраїнізація України Східної, бо Західна Україна своїм прикладом мимоволі «розбещує» Східну Україну, пробуджуючи її до українського національного життя [1].

Вище вже зазначалося, що не тільки Україні потрібен Захід, а також почасти вже й Схід (пор. налагоджувані зв'язки з Туреччиною, Індією, Кореєю, Японією), а й Україна необхідна близьким і далеким навколишнім країнам, отже, Україна потрібна світові, а тому вони й допомагають Україні. Але, не кажучи вже про те, що спостерігається сприятливе ставлення до України між країнами «далекого зарубіжжя», як наголошувалося щойно, не тільки з боку Заходу, а й Сходу (до згаданих країн можна долучити ще Іран, Китай, Індонезію), до України з симпатією ставляться й країни «близького зарубіжжя» — країни Балтії, що не тільки вийшли з СРСР, але (на відміну від України) не приєдналися до СНД, а також країни СНД (за винятком Росії, причому не Російської Федерації в цілому, де Україна має чимало тих, хто симпатизує їй серед неросійських автономій, а самих російських областей, очолених Москвою). Це зумовлене спільною їхньою з Україною долею: колишньою (або й теперішньою) залежністю від власне **російської** Росії і прагненням повністю її позбутися.

Утім, у перспективі можна сподіватися на те, що й у російської Росії з часом зміниться ставлення до України. Якщо в 1917 р. прагнення зберегти в своїй підлеглості Україну диктувалося гострою економічною потребою, — на той час Україна була для Росії не тільки важливим постачальником продовольства, а й мала першорядне промислове значення (вуглевидобувна й металургійна промисловість), — то тепер з розвитком промисловості в самій Росії, особливо на її сході, економічна вага України для Росії набагато зменшилася, і Україна не становить уже для неї такої цінності. І якщо по-старому в Росії ще простежується велика нехіть до незалежності України і бажання бачити її в своєму складі, то пояснюється це двома взаємопов'язаними чинниками — ностальгією за величчю імперії (як би вона не звалася), — а Україна була своєрідною вітриною, гідно репрезентуючи цю велич перед Європою, — прагненням за екстенсивності економіки до дедалі більшого розширення імперії, — а Україна була чудовим трампліном (плацдармом) для воєнного наступу на Захід (тому за потужністю озброєння, причому найсучаснішого, вона займала в світі третє місце після США та Росії).

Відірвавшись від Росії, Україна перекреслила здійснення планів імперських сил Росії на світове панування. Через це найбільш великодержавні й шовіністичні кола в Росії розглядають Україну й українців як зрадників щодо імперської політики, а ця політика поки що в росіян ототожнюється з національною, хоч є, по суті, ворожою їй.

---

[1] Це відбивається, зокрема, у негативному ставленні проімперських сил в Україні до факту возз'єднання Східної й Західної України. Характерне з цього погляду висловлення одного з подібних прибічників національної нівеляції Східної України (родом з Донбасу), чуте автором цієї книги: «Я бы Сталина повесил за то, что он нас (Східну Україну. — *О. Т.*) присоединил к Западной Украине».

Протверезіння росіян від отруєння масовим психозом цієї політики настане нескоро, бо багато з них убачає причину економічного занепаду Росії не в її експансіоністській, скерованій на нові й нові територіальні, військові або «мирні» (політико-ідеологічні) загарбання, а в розпаді, «розвалі» Радянського Союзу. Саме ця політика перетворювала й перетворює росіян на її заручників. Внутрішні області Росії, причому етнічно чисто російські, спустошувалися (звідси, зокрема, й проблема т. зв. Нечорнозем'я Росії, — хоч не краще стоять справи і з російським Чорнозем'ям), росіян масово переселювали в Крим, Калінінградську область, Прибалтику, на Сахалін і Курильські острови, а також в Україну, Білорусь, Середню Азію.

Тепер ця політика явно себе вичерпала, але за інерцією Росія ще не може відмовитися від неї, і, оскільки мілітаристські сили і настрої в ній ще дуже сильні (спрацьовує і реваншистське бажання повернути втрачені території, колишні залежні республіки), Україна аж ніяк не гарантована від чергових спроб з боку російських імперських сил за певних обставин у той чи інший спосіб піддати ревізії її існування як незалежної держави (на жаль, також при сприянні проімперських сил в Україні). Факти, які свідчать про те, що в Росії ще дуже багато охочих до цього, причому в найвищих колах, є занадто численними, щоб їх усі наводити. Досить послатися на один із них, але дуже промовистий, — на недавню денонсацію переважною більшістю Російської Думи Біловезької угоди, чим, по суті, ставиться під сумнів законність розпаду Радянського Союзу, а тим самим і незалежність України.

Можливо, в тому разі, якби в Росії вистачило мудрості й сили оголосити себе (за англійським зразком Британської Співдружності Націй) Російською Співдружністю Націй (замість Російської Федерації), вона могла б, налагодивши мирні стосунки з країнами «ближнього зарубіжжя», обійтися без зайвих потрясінь. У цьому випадку неросійські автономні утворення, що входили б до складу Співдружності, могли б або залишитися під спільним дахом з етнічною Росією, або встановлювати щодо неї вищий ступінь незалежності, але це не перешкоджало б нормальним економічним і культурним зв'язкам і не потребувало таких кровопролить, які відбуваються на Кавказі і які ще можливі в інших місцях пострадянського простору. Проте цей шлях за всієї його привабливості і безпечності для збереження Росії, якщо, врешті, вона до нього прийде, буде для неї важкодосяжним. Адже навіть Англія з її заморськими володіннями далеко не відразу стала на цей шлях. Тим важче стати на нього Росії, де в Російській Федерації неросійські автономії розташовані не десь за морями, а «одним шматком» із етнічною Росією, а до того ж і в них інонаціональне населення живе впереміш із росіянами. Крім цієї суто «технічної» (територіальної) перешкоди, на заваді стоїть не менш складна перешкода, психологічна. Росіянам, вихованим століттями як панівний народ, дуже важко було б побачити в колишніх «інородцях» (або «нацменах») людей, рівних із собою, а тим більше у національних автономіях, — у разі їхнього унезалежнення, — відчути себе неосновним етносом.

Підсумовуючи, можна сказати, що і в Росії з плином часу, — у разі дальшого збереження Україною незалежності, — поступово, хоч би й силою узвичаєння, вироблятиметься толерантніше ставлення до України, українців

і українських справ. Проте оскільки це залежатиме від багатьох обставин, поки що дуже важко прогнозувати швидкість перебігу цього процесу. Скоріш за все він буде нелегким і тривалим. Робити такий висновок дозволяє хоч би приклад українсько-польських або російсько-польських стосунків, перші з яких ще далеко не налагоджені, а другі ще позбавлені скільки-небудь помітної теплоти і характеризуються значним відчуженням. В цілому взаєморозуміння між росіянами і українцями зростатиме в міру того, як Росія все більше буде переорієнтовуватися з експансіонізму в політиці і екстенсивності в економіці на толерантність у політиці і інтенсивність в економіці, а українці дедалі більше звільнятимуться щодо Росії від комплексу «молодшого брата», бо поважати можна тільки тих людей, які поважають самі себе (і поважають небезпідставно). Поважають сильних і багатих, а не слабких і вбогих, тим більш, коли ця слабкість і вбогість існують в Україні, яка має всі підстави бути і сильною, і багатою. Отже, багато в чому нормалізація стосунків України з Росією залежатиме від українців.

Таким чином, з'ясовується, що дотеперішнє незалежне існування України протягом уже 10 років усупереч серйозним труднощам, про які йшлося, ледве чи варто вважати наслідком якогось «чуда». Воно випливає з балансу тих сил, протидійних і сприятливих, рівнодійна яких у кінцевому підсумку складається на користь України, хоч, звичайно, не є цілком певною як **висхідна**.

Повертаючись до проблеми мовного самоствердження українців безпосередньо, яке можна вважати завершеним на Заході України, особливо в Галичині й Західній Волині, і тільки-но розпочатим на Сході, а надто в його найсхідніших і найпівденніших частинах, і виходячи з теперішнього становища України, треба цей процес на Сході узалежнювати саме від успіхів України як держави. Шлях мовного самоствердження українців у Східній Україні з огляду на це настільки специфічний, що заслуговує на вирізнення як особливий **східноукраїнський шлях**, відмінний від усіх попередньо розглянутих.

Де в чому цей шлях, очевидно, подібний до шляху мовного самоствердження білорусів з тією відмінністю, що навіть східні українці (очевидно, унаслідок гіркого досвіду федералістських зв'язків із Росією) зберегли значно менш, ніж білоруси, ілюзій щодо корисності яких би то не було політичних об'єднань з Росією (або з Польщею, до чого також були схильні білоруси).

Іншою відмінністю східноукраїнського шляху мовного самоствердження українців від білоруського є те, що тимчасом як східноукраїнський шлях мовного самоствердження якоюсь (більшою чи меншою) мірою «підживлюється» прикладом мовного самоствердження Західної України, Білорусь подібного аналога не має. Певною мірою зразком для неї можуть бути сусідні слов'янські країни, Україна (особливо) і Польща (меншою мірою), а також країни Балтії (найбільшою мірою суміжні Литва й Латвія). Однак через те, що усі ці країни мають свою специфіку, неспіввідносну з білоруською, де, зокрема, дуже дається взнаки й особлива близькість (головним чином фонетична) білоруської мови до російської, **білоруський** шлях мовного самоствердження аж ніяк не збігається з усіма іншими, зближуючись тільки частково з українським (особливо східноукраїнським) і литовським.

Специфікою ж українського шляху мовного самоствердження в цілому є те, що в ньому поєднано два відмінні підтипи, західний, литовський (характерний у цілому для розвитку багатьох «плебейських» народів Центральної, а частково й Західної Європи), і східний, східноукраїнський (властивий, очевидно, не тільки східним українцям, а й багатьом іншим народам Російської імперії). Характерним для цих народів є особливо великий тиск на них асиміляційної політики, що в українців підсилювалося небезпечною близькістю мови-асимілянта.

Відмінність мовного самоствердження східних українців від західних полягає в тім, що його спрямування, особливо для зрусифікованих українців, — а таких дуже багато, — діаметрально протилежне засвідченому в Західній Україні. Там насамперед вироблялася мовна свідомість. Західноукраїнська інтелігенція в пошуках мовної самоідентифікації, борючись з полонізацією, що спричинювалося вже її конфесійною відмінністю від поляків (греко-католики, а не римо-католики), знаходила спільність із нижчими верствами свого народу не в староукраїнщині (до того ж церковнослов'янізованій), не в москвофільському «язичії», а тим більш не в російській літературній мові, а в українській літературній мові на народній основі. Оскільки до того ж ця літературна мова єднала західноукраїнську інтелігенцію як зі східноукраїнською, так із українським народом у цілому (і на Заході, і на Сході), мовна свідомість спонукала до свідомості національної. Поступово в міру її зростання усвідомлювалася вже й потреба власної Української національної держави. Так мовна українська свідомість приводила до української державної свідомості.

Шлях розвитку мовної й державно-національної свідомості східних українців (за винятком, утім, незначної частини, що їх уже виробила, — це т. зв. свідомі українці) має розвиватися зовсім інакше. За мовою східні українці роз'єднані. Певна частина їх, у великих містах дуже незначна, розмовляє українською літературною мовою. Друга — досить химерною мішаниною української мови з російською, т. зв. суржиком. Нарешті, третя користується російською літературною мовою з більшим або меншим українським забарвленням (більшим у фонетиці, меншим у лексиці і особливо в граматиці). Отже, за мовою поєднати їх дуже важко, принаймні поки що. Те, що їх справді може об'єднати, це — державна свідомість, інтерес до справ української держави, більша чи менша в них участь, перейнятість ними. Але оскільки українська державна свідомість — це перейнятість українськими справами, інтерес до них, уболівання щодо них, то вона поступово може й мусить підвести до національної свідомості, вищого ступеня інтересу до всього українського, тобто не тільки до економіки й політики, але й до культури, традицій, історії і того, що є одежею всього цього, тобто до мови. Спочатку це буде пасивне сприйняття мови через читання книжок, газет, часописів, документів, а з часом і активне її опанування в розмовах з людьми, так само перейнятих національно-державними українськими справами. Так поступово і головно природно має прийти мовна свідомість, і оскільки вона ляже вже на вироблену державну й національну свідомість, мова, напевне, закріпиться значно міцніше, ніж якби ані тієї, ані другої свідомості не було, бо вона вживатиметься цілком свідомо, не тому, що людина іншої мови не знала, а

тому що вона свідомо до неї прийшла і свідомо її обрала як найкраще і найдосконаліше втілення державної і національної свідомості, а також національної ментальності в її конструктивних елементах, пов'язаних із ними.

Певна річ, що чим більші будуть успіхи України як держави, тим більше буде підстав для вироблення державної, а далі національної й мовної свідомості. Але водночас чим активніше «народ України» ставатиме громадянами України, тобто українським народом, що зацікавлений в успіхах держави, активно цим успіхам сприяє, а не просто спостерігає і вичікує, тим більше й шансів розраховувати на успіхи держави.

Характерною особливістю східноукраїнського шляху розвитку, — утім, очевидно, притаманною значною мірою й багатьом іншим народам колишнього Радянського Союзу, — є те, що тут через постійну боротьбу з т. зв. українським буржуазним націоналізмом не змогла виникнути провідна верства, національна еліта, складена з високоосвічених і (або) заможних осіб, перейнята ідеями українського патріотизму (або націоналізму — у його нерадянському розумінні як патріотизму поневоленого народу, що бореться за свої національні права). За литовського шляху розвитку, властивого й Західній Україні, цю роль виконувала національна буржуазія. У Східній Україні, оскільки шлях буржуазного розвитку тут було відкинуто, а замінено, по суті, шляхом державного капіталізму (називаного «соціалізмом»), збагачуватися і займати провідні пости могла тільки або партноменклатура, або близькі до неї верстви, як правило, теж партійні (належні до Комуністичної партії), де всіляко пильнувалася «ідеологічна чистота», до якої в Україні належала насамперед «чистота» від «українського націоналізму».

У Західній Україні, Вірменії, Грузії, країнах Балтії, де нація, у тім числі з провідною, заможною й освіченою верствою, повністю як у селі, так і в місті сформувалася, це допомогло їй, хоч і з більшими труднощами, ніж за власної державності або принаймні в умовах буржуазно-демократичного ладу, зберегти і розвивати осягнутий стан, пристосовуючись до нелегких умов Радянського Союзу. У Східній Україні, де нація не змогла повністю сформуватися, — бо в умовах Радянського Союзу це всіляко гальмувалося, — збереглася загалом та неповнота нації, національної культури й національної мови, яка була характерна для колись пригнічених народів, що не склалися в нації в умовах багатонаціональних держав Центральної Європи.

Цей стан був притаманний феодальному ладові з його різким поділом на соціальні верстви, розділені непереборними бар'єрами, нерідко навіть з окремими кастовими мовами (пор., напр., у середньовічній Європі наявність скрізь латини, як приналежності освічених і заможних верств і національних мов як ознаки неосвіченості і «простацтва»). У високорозвинених сучасних країнах типовим є стан, коли всі верстви населення, особливо належні до основної нації, а не до національних меншин, володіють і користуються однією мовою. Тим самим Східна Україна з її поділом на україно- й російськомовне населення перебуває на тому рівні розвитку, який був властивий таким країнам, як Чехія, Словенія, Латвія, Естонія (з чехами, словенцями, латишами, естонцями національно- й німецькомовними), як

Словаччина (із словацько- й угорськомовними словаками), Фінляндія (із фінсько- й шведськомовними фіннами) у першій половині минулого століття.

Оскільки в Східній Україні шлях до вищих посад, освіченості й заможності передбачав проходження через русифікаційний фільтр, тим самим здебільшого (за винятком кількісно незначної групи українськомовної інтеліґенції) російськомовність пов'язувалася з вищим рівнем заможності й освіченості, а україномовність — із належністю до соціальних низів, малоосвічених і малозабезпечених. Отже, утім, як і скрізь у світі, українське мовно-національне питання в Східній Україні є водночас гостро соціально-економічним за своєю суттю.

Те, що значна частина російськомовних українців застряє на нижчих соціально-економічних щаблях, бо, зрозуміла річ, зі зростанням кількості російськомовців шлях до соціально-економічного успіху утруднюється внаслідок посилення конкуренції, суті справи не змінює. У Східній Україні ще в недавньому минулому, а за інерцією і досі, особливо в умовах російськомовного великого міста, шлях до кар'єри перекривав і перекриває російськомовний бар'єр.

Такий стан в Україні як незалежній державі на початку XXI ст., коли пут колоніалізму з його мовно-національним гнобленням позбуваються найвідсталіші в минулому народи Азії й Африки, слід визнати абсолютно ненормальним і анахронічним. Тому всі спроби увічнити цей стан разом із аргументацією, за допомогою якої ці спроби намагаються обґрунтувати, є абсолютно неприйнятними, спрямованими у кінцевому підсумку на ліквідацію державної незалежності України. Зрештою, ця перспектива згубна як для України, так і для Росії як національної держави росіян, а тому й всілякі спроби запровадження в Україні двох мов, української й російської, як загальнодержавних слід рішуче відкинути [1].

Однією з найбільших вад сучасної України, насамперед Східної, є те, що в ній, з одного боку, маємо людей, які знають **для чого**, тобто для чого потрібна Українська держава, але не знають **як**, себто як сприяти її розвиткові і зміцненню, з другого боку, маємо тих, хто знає **як**, але не знає **для чого.** Перші — це представники переважно гуманітарної інтеліґенції, здатні сформулювати й визначити національну ідею, що має надихнути до праці на користь України, показати мету, в ім'я якої варто до цієї праці братися. Але це не практики, не ті, хто може опанувати й розвинути національну економіку. Другі — це репрезентанти ділових кіл, бізнесмени, менеджери, технічна інтеліґенція, представники пов'язаних з ними точних і природничих наук, медики. Перші уособлюють національну ідею, другі — національну економіку. Це ті два крила, на яких тільки й може злетіти вгору Україна. Але має бути й третій важливий складник національного піднесення. Це — національне право, національний закон, що уособлюють правники і керівники держави. Дуже добре це символізує герб України, Тризуб, або, точніше висловлюючись, Трисуття, що виглядає як символізований птах, готовий до злету. І так само, як птах не може злетіти ані на однім крилі, ані нормально

---

[1] Докладніше про це див. у «Додатку» — «Чи можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови?».

летіти не будучи керований головою, ані взагалі літати, маючи саму голову й тулуб, але без крил, у такий самий спосіб не може нормально функціонувати Україна як держава, не маючи виразної національної ідеї, тобто мети існування, не маючи міцної економіки, тобто шляху до існування, способу для його забезпечення, не маючи керівництва, мудрого й справедливого уряду, який би все це регулював і скеровував. Гармонійна співдія всіх цих найважливіших складових частин держави забезпечить нормальне функціонування держави, а тим самим життя нації і розвиток української мови. Але для цього носії національної ідеї мусять озброїти нею осіб, відповідальних за національну економіку, а ці останні — забезпечити можливість нормального життя перших, дати їм змогу творити національну духовну культуру. А разом і першим, і другим слід допомогти керівникам держави правильно нею керувати. Останні ж у свою чергу мають створити закони, які б не гальмували працю перших і других, а забезпечили для неї найсприятливіші умови.

Отже, провідними й вирішальними при розбудові Української держави, що забезпечить мовне самоствердження українців, мають стати три основи, на які спирається кожна держава, — національна ідея, національний закон, національна економіка.

Національна ідея України — це ВОЛЯ для себе і для світу, бо, як уже мовилося: «Україна — наріжний камінь вільної Європи». Тому побудова Української держави потрібна не тільки етнічному українцеві, а й будь-якому державному українцеві, незалежно від його національності, бо сильна й багата Україна несе добро не тільки самій собі, а й усьому своєму довкіллю, отже, й історичній батьківщині будь-кого із етносів, що її населюють.

Працювати добре в Україні і для України не тільки доцільно, — бо ця праця приносить користь не самій Україні, але й усьому її ближньому й дальньому довкіллю, — а й добре і зручно, бо Україна — це єдиний і міцно об'єднаний економічний організм. Її економіка справді національна, оскільки має риси неповторної національної своєрідності. Усю Україну перетинає потужна водна артерія Дніпра, що пов'язує її з Білоруссю, Росією, а також через систему каналів — із країнами Балтії і Польщею. Чорне море і Крим з'єднують її з Румунією, Болгарією, Грецією, Туреччиною і Кавказом, а на Заході вона межує зі Словаччиною й Угорщиною, що сполучають її з Балканами й Західною Європою. Дніпро не тільки ділить Україну, а й єднає обидва свої береги. Вугілля Донбасу органічно пов'язане з покладами залізної руди Криворіжжя. На шельфах Чорного моря виявляються запаси нафти. Надра Карпат криють ще не виявлені природні багатства, зокрема тут знаходять золото. Родючі чорноземи дають змогу розвивати високопродуктивне сільське господарство. Крим і Закарпаття мають усі підстави привабити до себе тисячі відпочивальників. Усе це може перетворити Україну на одну з найрозвиненіших держав Європи... Однак тільки за умов, коли цю національну економіку розвиватиме **нація,** бо без неї це мертве тіло, у яке ще треба вдихнути душу. Але доки в Україні українська мова не стане загальнопоширеною, нація ще не зможе повністю сформуватися, рухи її нагадуватимуть нескоординовані рухи людини, що внаслідок важкої хвороби розучилася ходити і нормально працювати руками. І нації доти не

скластися, а отже, не розвиватися нормально економіці, доки основа основ України, український народ, не відчує себе господарем, доки приниженою буде його мова і культура. Відродження України, як і всіх країн, де внаслідок чужоземного панування велике місто було денаціоналізоване, має розпочатися з села і провінції в цілому. Саме тут найбільший резерв для відродження, зокрема мовного, яке мають у містах розпочати вихідці з села і невеликого міста. Але для того, щоб вони могли вплинути на місто, українське село має стати заможним, багатим і освіченим.

У країнах Балтії село змогло ренаціоналізувати асимільоване, зчужинене місто тому, що тут склалася верства заможних селян, «сірих баронів», котрі саме завдяки своєму багатству і освіченості (чи самі, чи в особі своїх нащадків) змогли подолати представників панівної нації, дворян і капіталістів, асиміляторів. Якби й там, як і в Україні, було знищено заможних селян («куркулів»), національне відродження ледве чи відбулося б, і литовський шлях мовного самоствердження мав би деградувати до рівня східноукраїнського. Отже, щоб українська мова могла поширюватися ефективно, її носіями мають стати не тільки освічені, а й багаті люди, насамперед багаті селяни, а також вихідці з малих містечок і міст, де на Наддніпрянщині збереглася українська мова. Проте багато в цьому буде важити роль столиці держави Києва, адже саме він як зразок для наслідування найбільшою мірою може зробити українську мову спочатку престижною «модою», а потім повсякденною звичкою. Тут же, у столиці, у найбільш природний спосіб може і має остаточно скластися найавторитетніша норма літературної мови, бо саме в столиці, де збираються вихідці з усіх регіонів України, найприродніше і найпростіше сформуватися мові найбільш «усередненій», позбавленій різких місцевих відмінностей, яку найлегше кожному буде визнати **своєю.**

Проте щоб усі ці державо-, націє- й мовотворчі процеси розвивалися нормально і не виникало «перекосів» і конфліктів ані в економічному, ані в мовнокультурному національному житті, на сторожі їх має стояти національний закон, національне право, тим більше, що корені його дуже давні, сягаючи ще «Руської правди», статуту Великого князівства Литовського і законів Козацької (Гетьманської) держави.

Отже, якщо національна ідея знайде своє втілення в національній економіці, а на сторожі цього втілення стане національний закон, створяться всі умови для успішного розвитку Української національної держави, а тим самим і для швидкого й ефективного мовного самоствердження українців, яке в свою чергу сприятиме дальшому зміцненню й розвиткові держави.

Звичайно, мовному самоствердженню українців, що зробить мову цілком загальнонаціональною (1), загальнодержавною (2), універсальною (3), усталеною в своїх основах (4), якоюсь мірою стане в пригоді і виявиться потрібним вплив держави, що енергійно й наполегливо має сприяти поширенню української мови і контролювати, чи опанували її і якою мірою державні службовці і — особливо — високі посадові особи. Проте, думається, поширенню мови сприятимуть не тільки (і не стільки) ці, так би мовити, адміністративні зусилля й заходи, а й (скільки) широке коло тих дій стосовно зміцнення і розвитку держави, які, начебто не маючи безпосередньої дотич-

ності до справ мови, насправді вельми сприятимуть її популярності й поширенню, бо мова в цьому випадку виступатиме як певний символ і атрибут держави, що просперує.

Що стосується конкретних особливостей мовного самоствердження в усіх чотирьох його виявах, то порушувати це питання не видається доцільним з двох міркувань: по-перше, тому що загалом про це вже йшлося при розгляді всіх цих виявів на початку розділу, а по-друге, уявити конкретний перебіг кожного з них у вельми специфічних умовах Східної України і окремих її частин за дуже мінливої економічної і політичної ситуації просто неможливо. Варто хіба що тільки додати, що, оскільки з поширенням української мови в її активне використання будуть дедалі більше й ширше втягатися всі регіони Наддніпрянщини, є всі підстави припускати, що в містах Східної України далі більше до лексичних рис, узятих на озброєння літературною мовою в Західній Україні, тобто на території переважно південно-західного наріччя, де вона досі найактивніше вживається, долучатимуться й активізуватимуться особливості південно-східного або й північного наріччя, де вона досі значно менше застосовувалася. Усе це ще більше збагатить і урізноманітнить українську літературну мову і наблизить її ще більшою мірою до всіх українців.

Розглянуте і в цьому, і в попередніх розділах дозволяє, — хоч, безперечно, попереду ще багато труднощів і перепон, — з оптимізмом дивитися на дальшу долю української мови. Це обґрунтовано випливає з аналізу обставин її розвитку на тлі мовного життя світу.

ДОДАТОК
Чи можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови ?

Як відомо, мало не від самого початку проголошення державної незалежності України розпочався й не припиняється наступ на українську мову з боку особливо войовничо налаштованих проімперсько-шовіністичних або нігілістичних щодо українськості кіл серед російського і російськомовного населення України. Слід, однак, відразу ж зробити застереження щодо надмірних узагальнень і спрощень стосовно як росіян, так і російськомовного населення. Розглядати, зокрема, російськомовних українців як якийсь мало не окремий «етнос» України, причому начебто всуціль ворожий до української мови й українського мовно-національного відродження, як це схильні робити деякі спостерігачі суспільних процесів в Україні [1], означає в плані громадському завдавати кривди значній їхній частині, з погляду ж наукового не виявляти достатньої відповідальності у висуваних твердженнях [2]. Такий суто поверховий поділ українців за мовою не має під собою поважних підстав, бо якби справді український патріотизм визначався самою мовою, було б абсолютно незрозумілим, чому під час грудневого референдуму 1991 р., у тім числі в східних і південних областях, де так багато і росіян, і російськомовних українців, таким високим був відсоток тих, хто голосував за незалежність України.

Наступ на українську мову здійснюється двома шляхами — шляхом безпосередніх практичних дій (витісненням української мови російською у пресі, на телебаченні, у книговидавництві, рекламі, політичному й економічному житті) і шляхом систематично влаштовуваних кампаній на підтримку подібних дій, під час яких обґрунтовується потреба запровадження в Україні російської мови як другої державної або навіть робляться спроби зробити українську мову необов'язковою в окремих ділянках (зокрема, вивчення її у закладах освіти).

Таким чином, витіснення української мови в Україні здійснюється не лише практичними заходами. Для їхнього підсилення й обґрунтування під них підводиться й певна теоретична база. Оскільки держава неможлива без нації, а нація — без загальнонаціональної мови, завдання мовної політики набувають державної ваги, особливо коли щодо їхнього розв'язання немає потрібної для цього єдності. Тим-то й так важливо розглянути аргументи прибічників двох державних мов в Україні, щоб з'ясувати, чи мають (або не мають) вони і якою мірою рацію в своїх аргументах, і щоб на підставі уважного аналізу розглянутого дійти відповідних висновків.

1. Як один з аргументів наводилися, зокрема, дані одеських соціологів, що на їх підставі у 1992 р. 65% населення України начебто вважало рідною

---

[1] Див.: *Гнаткевич Ю.* Двомовність як проблема двозначна // Літературна Україна. — № 40 (4804). — 22 жовтня 1998 р. — С. 3.

[2] Не слід забувати й про небезпечність висловлення і поширення подібних тверджень: замість консолідації українського суспільства, а отже, й Української держави, вони сприяють їхньому розколові.

мовою російську (серед інтелігенції — 80%). Однак, за даними перепису 1989 р., цей показник виявився значно нижчим: для всього населення України — лише 32,8% (куди увійшла переважна частина росіян, 12,3% українців, а також частина з інших етносів України). Очевидно, розбіжність між цими даними і даними одеських соціологів (зростання за три роки відсотка людей з рідною російською мовою майже вдвічі пояснюється тим, що критерієм визначення рідної мови бралася не справді рідна мова, а вільне володіння російською мовою, оскільки згідно з переписом 1989 р. вільно володіло нею як другою в Україні 49% усього населення, а серед українців — 59,4%. Звичайно, 59,4% стоїть значно ближче до 65%, ніж 32,8%, проте цілком очевидно, що вільне володіння другою мовою аж ніяк не рівнозначне з поняттям рідної мови. Інакше було б зовсім незрозуміло, як, зокрема, українці, значна частина яких протягом своєї історії вільно володіла такими різними другими мовами, як польська, румунська, угорська, німецька (крім російської), і досі переважно за рідну вважають українську.

2. Іншим аргументом прибічників державної двомовності є те, що російська мова є мовою багатонаціональних промислових міст України, проте не застережено, що: 1) такий стан характерний лише для Східної України, бо, наприклад, багатонаціональне промислове місто Львів у Західній Україні є переважно україномовним; 2) цей стан є наслідком політики русифікації з боку дореволюційної Росії й СРСР, а тому не є природним, а спричинений штучно; 3) мови сусідніх панівних держав Європи були в XIX — на початку XX ст. поширені у великих містах багатьох народів (німецька — у Празі, Таллінні, Ризі, хоч тепер там уживані чеська, естонська, латиська; угорська — у Братиславі, хоч тепер там — словацька і под.), так було і в Україні (угорська замість української в Ужгороді, польська замість української у Львові). З огляду на це такий стан не мусить конче залишатися незмінним.

3. Поширення знання й опанування української мови як державної в багатонаціональних містах України розглядається як насильницька українізація, хоча під такою можна було б розуміти тільки накидання силоміць кожній особі, незалежно від її походження, національності **українець (українка)** і української мови **як рідної**, що аж ніяк не мається на увазі навіть стосовно українців. Для зрусифікованої їх частини створюються лише умови в разі бажання повернутися до української мови як до рідної. Як відомо, у таких загальновизнаних демократичних державах Європи, як Великобританія, ФРН, Франція, де поряд із національними меншинами є й інші, крім основного, народи (у Великобританії — валлійці й ірландці, у ФРН — фризи й серболужичани, у Франції — бретонці, баски і корсиканці), володіння відповідно англійською, німецькою, французькою мовами як державними є обов'язковим, однак ніхто не розглядає це як насильницьку мовну асиміляцію.

4. Запровадження в Україні поряд з українською російської мови як державної, — бо про інші мови зовсім не згадується, — що розглядається як демократичніше, ніж запровадження як державної тільки української мови, насправді таким не буде, бо це: 1) поставить російську мову як мову однієї, хоч і найбільшої, національної меншини України навіть там, де росіян і

російськомовного населення майже нема, — у привілейоване становище щодо всіх мов України, у тім числі й української; 2) увічнить фактично домінуюче становище російської мови на сході України; 3) сприятиме збереженню розколу між Східною і Західною Україною; 4) поставить у ще більш нерівноправне, ніж в українців, становище неналежні до росіян національні меншини України, що, крім своєї мови, муситимуть вивчати поряд з українською ще й другу державну мову, тобто російську.

5. Хоч прибічники двох державних мов в Україні і запевняють, що прийняття двох мов, української і російської, як державних не тільки не ущемлює ідею національного відродження України і становлення її державності, але, навпаки, консолідує суспільство, насправді ж воно, як випливає з вищезазначеного, сприятиме збереженню того розколу, національного, соціального і мовного, що його успадковано від попереднього періоду. Унаслідок цього й надалі збережеться на сході України різкий поділ на «міську» і «сільську» Україну, а України в цілому — на «Східну» й «Західну», поділ мов на «престижну» (російську) і «непрестижні» (українську та інші мови України, крім російської) у Східній Україні, а в особливо тяжкому становищі опиняться носії неукраїнської й неросійської мов, яким буде накинуто тримовність.

6. Потреба запровадження двох мов як державних аргументується існуванням демократичних держав із двома або кількома державними мовами. Проте наведені приклади не є переконливими, бо не відповідають ситуації України. У Фінляндії, Канаді, Бельгії, Швейцарії кожна з державних мов має свою територію і поширена там скрізь — як у містах, так і на селі. У таких країнах, як Індія (з англійською, — поряд із гінді, — але без англійців), ця іноземна мова використовується як нейтральна для спілкування різних народів, зокрема індоарійських і дравидських (а не основного народу й меншин), та для зв'язків із зовнішнім світом. В Ірландії внаслідок довговікової (вісім століть) англізації англійська мова стала мовою щоденного вжитку більшості ірландського народу як у місті, так і на селі, — чого стосовно російської нема в Україні, — що й змусило до визнання її другою державною, але поставлено за мету і поступово здійснюється повернення до ірландської мови, у чім є вже відчутні успіхи. До ситуації України найближче становище Словенії, де поряд із словенською як загальнодержавною на частині території з переважанням угорців й італійців функціонують, так би мовити, як частиннодержавні угорська й італійська мова [1].

7. Прийняття двох державних мов усупереч твердженню прибічників державної двомовності не продемонструє всьому світові ані демократичних устремлінь України, ані додасть їй престижу як європейській державі, бо протегуючи самій тільки російській мові (на шкоду українській та іншим мовам України), Україна виявить себе як державу, орієнтовану виключно на Росію, а радше за все просто її фактичну провінцію (з традиційною антиукраїнською політикою), і неприхильну як до України та українців, так і до інших безпосередніх або дальших сусідніх держав, з їхніми народами,

---

[1] Див.: *Мечковская Н. Б.* Словенский язык. — Минск, 1991. — С. 5.

оскільки носії білоруської, польської, угорської, болгарської, грецької мов будуть поставлені в незрівнянно гірші умови розвитку, ніж носії української і російської. Тим самим буде виявлено зневагу не тільки до українського (етнічного) народу, титульної нації України, а й до Білорусі, Польщі, Угорщини, Румунії й Молдови, Болгарії, Греції, мови яких поширені в Україні. Зрозуміло, що Україна як одна з європейських держав може бути зацікавлена тільки у виважених і добрих стосунках з усіма країнами світу, надто сусідніми, а не в однобічній орієнтації на одну з них. Зайве говорити й про те, що не може викликати в світі поваги до себе держава, основний етнос якої навіть зі здобуттям незалежності продовжує існувати в умовах колоніального статусу, фактичного утиску своєї національної мови і культури.

Не можна не порушити і два аргументи прибічників державної двомовності, які хоч і не були названі, однак досить прозоро випливають із їхньої попередньо наведеної аргументації.

8. В усіх державах з двома або кількома державними мовами ставиться вимога, щоб якщо й не все населення у повному обсязі, то в усякому разі всі високі посадові особи і державні службовці вільно володіли державними мовами і цим давали приклад для їхнього опанування решті населення. В Україні ж, судячи хоч би з того, що вимога знання української мови кваліфікується як «насильницька українізація», потреба запровадження російської мови як державної висувається явно для того, щоб знання російської як державної звільняло від обов'язку вивчення й опанування української мови., Тим самим російська мова, як і раніше, залишатиметься мовою «панською», а українська — «селянською». У цих умовах залежні від урядовців робітники й селяни і нечисленна україномовна інтелігенція Східної України як «простолюд» муситимуть вивчати й знати російську мову, керівні ж особи держави, «пани» звільнятимуться від обов'язку знати мову «нижчих верств», для яких, як і в минулому, шлях до вищих посад перекриватиме російськомовний бар'єр. Про який же демократизм держави в таких умовах може йтися? Цілком зрозуміло й те, що в таких умовах фактично першою (і навіть другою) державною мовою українська мова ніколи не стане. Її державність залишиться суто декларативною, а точніше кажучи, камуфляжно-декоративною: адже в Києві з 1917—1920 рр. і до сьогодні не бракує українських вивісок і написів. Але, як відомо, за весь час радянської влади Київ так і не спромігся стати україномовним містом.

9. Душею кожної держави є нація, в Україні — українська. Народ, роз'єднаний мовно, ще нацією повністю не став. Тим самим ставиться під сумнів доцільність існування подібної безнаціональної держави, гальмується її політичний, економічний, культурний розвиток. Україна з недорозвиненою мовно-національною, а тим самим і державною свідомістю свого народу на сході залишиться надовго на рівні «Малоросії», потенційної (на тривалий час) провінції Росії, об'єктом її постійних імперських зазіхань. Характерно, що прибічники двох державних мов в Україні є водночас, як правило, й прихильниками відновлення Радянського Союзу або створення якоїсь іншої форми приєднання України до Росії.

Усе зазначене свідчить про таке.

1. Україна як держава, де на всій території (за винятком Криму) українське населення переважає над російським, повинна мати одну загальнодержавну мову. Цією мовою має бути українська.

2. Засвоєння і опанування цієї мови населенням України, яке ще нею не володіє як загальнодержавною, — що аж ніяк не рівнозначне з «насильницькою українізацією», — має відбуватися поступово у різні терміни для різних регіонів і, очевидно, у різному обсязі залежно від занять і професій.

3. У місцевостях, що становлять частини України, де поряд з українцями проживають інші етноси (росіяни, білоруси, поляки, угорці, румуни та молдовани, болгари, греки, кримські татари тощо) у разі, якщо вони становлять більшість, поряд з українською як загальнодержавною застосовується як частиннодержавна мова відповідної національності. Розвиток демократії і брак жорсткої централізації дозволить більшість справ розв'язувати на місцях, а це відкриє широкий простір для застосування цих мов. Від урядовців, що працюватимуть у таких місцевостях, слід вимагати знання обох мов (як української, так і іншої місцевої — російської, польської, угорської тощо).

4. Для представників народів, що живуть меншими скупченнями або розсіяно (з великих меншин до них переважно належатимуть євреї, але це стосуватиметься й невеликих угруповань росіян, наприклад у Західній Україні), має бути застосовано принцип культурної автономії, яка б забезпечувала їхні національно-мовні потреби (власні національні школи, преса, культурні установи, бібліотеки тощо).

Постає, звичайно, питання, з чого має розпочатися процес мовної реукраїнізації, маючи на увазі насамперед засвоєння і активне використання української мови як загальнодержавно-офіційної і — ще точніше — з якої місцевості цей процес слід розпочати, де має бути його центр, осередок. Безперечно, найбільшої уваги вимагає вся Східна Україна, а надто особливо зрусифіковані великі міста її крайнього сходу і півдня. Проте все-таки «корінь зла» треба вбачати в надмірній зрусифікованості столиці України, Києва. Адже еталоном, взірцем для наслідування в кожній державі є її столиця, це стосується й мови. Доки Київ говоритиме переважно російською мовою, усі провінціали, особливо на крайньому сході й півдні, попри всі спроби напутити їх до активного вживання української мови, одностайно «киватимуть» на Київ як на столицю, говорячи, що українська мова їм практично не потрібна: адже все київське чиновництво і діловий світ розмовляють російською мовою. Отже, образно кажучи, треба, щоб у Києві українська мова стала модою, а вже ця столична мода, престижна, як усе столичне, почне нестримно поширюватися і в регіональних провінційних центрах.

Поширення української мови в Києві як у столиці, крім великого значення для її розповсюдження по всій Східній Україні, мало б чималу вагу для остаточної нормалізації української мови, вироблення її еталонного зразка. Величезним лихом для української мови є досі те, що вона поки що не мала й не має столиці як осередку літературної норми. Через це в нас навіть особи, що загалом добре володіють літературною мовою, говорять з більшим або меншим місцевим забарвленням і постійно виникають суперечки, чия мова «краща», або змагання за першість між «східняками» й «західняками» (перші доводять зразковість своєї мови, але мало застосовують її на практиці,

другі весь час нею послуговуються, але, бачте, мова їхня «неправильна»). З поширенням української мови в Києві цим безплідним суперечкам буде покладено край, бо в Києві, куди з'їздяться українці з усіх усюд — сходу і заходу, півночі й півдня — найприродніше і найпростіше остаточно скластися максимально усередненій українській мові (зокрема, у фонетиці), що як столична стане взірцевою.

Носіями літературної мови в кожного народу стають представники його еліти, найосвіченіших і найзаможніших верств. Але села мають бути (або стати) заможними, а не спролетаризовано-злюмпенізованими (розпито-жебрацькими), якими їх зробила горезвісна колективізація і т. зв. розкуркулення, а по суті, розселянення. Слід пам'ятати, що саме, висловлюючись по-радянському, куркулі, т. зв. «сірі барони», вихідці із заможних селян, да-ли Литві, Латвії й Естонії найміцнішу основу для створення національної еліти, що змогла успішно змагатися зі старою антинаціональною і зде-націоналізованою елітою — польською або спольщеною (здебільшого в Литві), німецькою або понімеченою (у Латвії й Естонії). Перетягши на свій бік і ренаціоналізувавши мовно асимільованих литовців, латишів і естонців, ці «сірі барони» змогли пізніше відтіснити в своїх країнах від влади й економіки своїх чужоземних непримиренних, відповідно польських і німецьких, конку-рентів і надати процесові мовно-національного відродження незворотного характеру. Очевидно, це стосується й України. І тут село (і близькі до нього за українською мовою малі провінційні містечка й міста) має відіграти таку саму важливу роль. Проте для цього має значно зрости економічний добробут се-ла (і провінції в цілому). Злиденний жебрак, що тікає від бідування з села до міста, позбавлений почуття своєї людської, національної й мовної гідності, і в зрусифікованому місті він неминуче зросійщується. Тільки справжній міцний господар («хазяїн»), чи власною персоною, чи в особі своїх, також за-можних, та ще й освічених дітей, може і в місті почуватися таким самим гос-подарем. А оскільки йому дискомфортно в російськомовному оточенні, він зможе ефективно і своїм прикладом, і своїми грошима, і підкріпленими ними діями створити в місті догідну йому національно-мовну атмосферу.

Таким чином, щоб українська мова в нас не блукала вічно у приймах у чергових «старших братів», бувши на їхній ласці чи неласці, вона мусить спертися не тільки на духовне, а й на матеріальне багатство заможної соціальної верстви, зацікавленої своїм походженням і традиціями у її збере-женні. Відомо ж бо, що хоч «і в рам'ї пошанована чеснота» («и в рубище почтенна добродетель»), але силами самих жебраків, хоч би й високо-освічених, міцної держави не побудувати, а тому й розвитку і поширення мови не забезпечити. Щоб зберегти й поширити мову, український народ має стати не тільки освіченим, але й багатим, бо «нарід, покинутий на злид-ні, нарід, плазуючий у млі, повинен стратить риси рідні, безслідно стертися з землі» (П. Грабовський). Щоб нам стати багатими, нам треба стати розум-ними, але щоб розумними нас визнав увесь світ, нам треба зберігати і примножувати своє багатство, а не давати його розкрадати чужинцям і зчужиненим перевертням, яким українська Україна не потрібна. Міцну Ук-раїнську Державу, а тим самим і міцну Українську Мову побудує лише нероз-ривне поєднання трьох сутей — національної ідеї, національної економіки, національного закону.

ЗМІСТ

Передмова 3
Вступ 6
Місце України й української мови на карті світу (геополітичний аспект) 9
Історія України й української мови в найголовніших особливостях (Історіософічні підсумки) 21
Соціолінгвістична класифікація мов світу і місце української мови в ній 60
Українська мова і українська культура 106
Перспектива мовного розвитку людства (множинність — однинність) і майбутнє української мови 146
Шляхи мовного самоствердження народів світу і становище української мови 192
Мовне самоствердження українців на тлі історичного досвіду народів світу 238
Додаток. Чи можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови? 266

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ткаченко Орест Борисович

УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВНЕ ЖИТТЯ СВІТУ

Київ, ТОВ «Спалах», 2004

Обкладинка *Наталії Володимирівни Синеуцької*

Відповідальний за випуск *Е. Я. Уманцева*
Редактор *Г. М. Шевченко*
Художній редактор *Т. Я. Смолякова*
Технічний редактор *Г. Я. Насонова*
Коректор *В. Я. Рєзник*

Підписано до друку 20.10.2004. Формат 70×100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Умовн. друк. арк. 22,1. Обл.- вид. арк. 24,3. Тираж 3000 прим.
Зам. 4-239.

ТОВ «Спалах», 01030, Київ 30, вул. Чапаєва, 8.
Тел. 229-71-17, 228-70-33, факс 234-51-38.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 430 від 20.04.2001 року.

АТ «Книга», 04655, Київ 53, вул. Артема, 25.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру виготівників
Серія ДК №1911

Орест Ткаченко

УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВНЕ ЖИТТЯ СВІТУ

СПАЛАХ